9(~)
р-58
[illegible] 1961 թ.

ԴԱՐԱՊԱՏՈՒՄ

Տեառն Հ. Ղուկասու Վարդապետի
Ինճիճեան
'Ի Միաբանութենէ Մխիթարեան։

~~1360~~

ՈՐ Է
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐ
ԿԱՄ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Քաղաքական, Եկեղեցական, Ուսումնական,
և Արուեստական.

Դարուց 'ի դարս բաժանեալ։

~~3364~~
293
~~4130~~

ԴԱՐ ՈՒԹՈՒՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ
1768—1780

НАХИЧЕВАНО-БЕССАРАБСКОЙ АРМЯНС. ДУХОВН. КОНСИСТОРІИ

'Ի ՎԵՆԵՏԻԿ
'Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1826

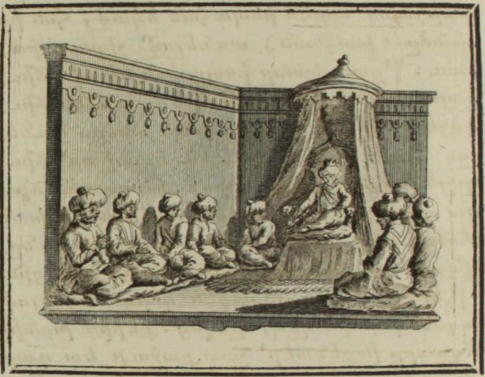

ՊԱՐՍԻՑ ՎՐԱՑ

1753—1760։

Աս ատեններուս պարսից պատմութիւնը ուրիշ բան չիլովէր որ՝ իրար զիրար ջարդել, թագաւորական ցեղը հատնելէն ետեւ իժիր խռովութիւնը անպակաս էր մէջերնին , խաներէն ով որ զօրաւոր կըլլար՝ կընայէր որ մէկալնոնց վրայ ելլայ , անոնք կոտրելով ինքը թագաւոր նստի ։ Մէջերնին քէրիմ խանը զօրանալու հետ ըլլալով՝ հասան խանին վրայ վազեց որ կիշխէր մազանդարան, կիլան , ու վրկան , բայց պատերազմի մէջ քէրիմ խանը յաղթելով՝ մանիղան փախաւ , գնաց իսպահան քրմանշահը առաւ , հոն իր վրայ եկաւ ազատ խանը , ուսկից փախչելով նորէն իսպահան եկաւ, հոն իր գանձը (խազնան) առնելով՝ շիրազ փախաւ։ Ազատ խանը իսպահան եկաւ, ճիւղայու եկեղեցիները թալլեց, ամմէն ճիւղայեցիները տանջել սկսաւ տուրք առնելու համար, ասկէց եւս եղաւ որ՝ ճիւղայեցիք մաղաղուն եղան, թողուցին ճիւղա, գաղտուկ աս դին ան դին փախան մանաւանդ հինտիստան, ոմանք որ բռնըվեցան՝ շատ անողորմ չարչարանք քաշեցին։ Քէրիմ խանը շիրազէն զօրք ժողվելով ազատ խանին վրայ վազեց․ քէրիմ խանին եղբայրը իսքէնտէր՝ շատ քաջութ՟ եւ դարձուց թշնամիին զօրքը, բայց երբոր ինքը մեռաւ, քէրիմ խանը յաղթըվելով նորէն շիրազ փախաւ, ազատ խանը 24 հազարով ետեւէն վազելով փախուց ինչվան ծովեզերքը լեռներու մէջ, իր ընտանիքնալ հետը․ երբոր խիստ նեղը ընկաւ, քէրիմ խանը իր վերջի ուժը թափելով ճղքեց թշնամիին զօրքը կոտրելով, իր ընտանիքնալ մէկ տեղ առնելով փախաւ քարազան քաղաք, անկէց խեշտ գեղը գնաց․ հոնկէց թուղթ գրելով պարսիկներուն՝ շատ զօրք ժողվելով ազատ խանին վրայ վազեց կոտրեց, ու շատ աւար առնելով շիրազ եկաւ։ Ազատ խանը իսպահան եկաւ, հոն լսելով թէ հասան խանը ուռումի իր քաղաքը եկերէ, անոր վրայ վազեց, բայց յաղթըվելով կիւրճիսթան փախաւ․ հասան խանը թէհրան եկաւ առաւ, անկէց իսպահան եկաւ քէրիմ խանին վրայ որ հոն էր, քէրիմ խանին զօրքը քիչցերէին Թոշակը (էօլէֆէն) քիչցընելու համար, անոր համար շիրազ փախաւ, իսկ հասան խանը խապահան մտաւ, շատ տուրք առավ, շատ տանջեց մնացած հայերը ։

Աս ատեն ազատ խանը վրկանին վրայ վազեց, երբոր հասան խանը վրան գնաց, ազատ խանը ուրիշ ճամփայ մը բռնելով եկավ խապահան առավ, իր տեղը մէկը դրաւ հոն, ինքը ղազվինու դին գնաց շիրին բերդը պաշարեց․ բայց հասան խանը նորէն վրան հասնելով՝ անկեց հալածեց, ինքը նորէն դարձաւ խապահան ։ Ազատ խանը 200 մարդով պաղտատու փաշային քովը փախաւ, բայց ստամպօլ դռնէն չուզեցին անոր պաղտատի մէջ մնալը, անոր համար պիթլիս եկավ, հոն կիւրճիները զինքը բռնեցին, կիւրճիին էրէկլի իշխանը քերիմ խանին ձեռքը տըվավ խօսք առնելով որ չիմեռցընէ, որուն քով կեցաւ ինչվան իր մահը ։

Աս ատեն շատ սով (խըթլըխ) եղավ պարսկաստան, ետքը 1759 հասան խանը 80 հազարով քերիմ խանին վրայ քալեց շիրազ պաշարեց․ կերակուրը պակսելով՝ վախցաւ որ զօրքը զինքը չըսպաննեն, գիշերանց քանի մը մարդով փախաւ խապահան, անկեց Թէհրան, իրեն զօրքը անձնատուր եղան քերիմ խանին, քերիմ խանը անոր ետեւէն վազեց ։ Ճարը հատաւ հասան խանին՝ մազանդարան փախաւ, զօրք ժողվեց քերիմ խանին հետ կռվելու, կռվին մէջը փա-

խաւ. փախչելու ատենը իր հեծած ձին ցեխի (չամուռի) մէջ ընկաւ, իր ծառայները գլուխը կտրեցին՝ Քերիմ խանին խրկեցին ։ Քերիմ խանն ալ անոր երկիրներուն վրայ տիրեց, եկաւ Ազատ խանին երկիրը, Ֆէթալի խանը բռնեց, անոր երկիրներն ալ
իր տակը առաւ 1760 ։

Երրորդ սուլտան Մուստաֆային ըրածները, Բանակ (օրտու) հանելը Մոսկովին վրայ.

1765—1768 ։

Սուլդան Մուստաֆան աղէկ կըճանչնար ճարտար (մարիֆէթլի) ու խելք ունեցող մարդիկները, առաջ կըքաշէր անոնք. անոր համար իր օրը սկսան Ստամպօլի մէջ արուեստները ծաղկիլ ։ Առաջ եկողներէն մէկն ալ եղաւ ըսթավրաքի յունաց ազգէն, ասիկայ կամաց կամաց մեծնալով խիստ սիրելի եղաւ դ՟. սուլդան Մուստաֆային, շատ պէյերու խափու քեախեասի ըլլալով շատ բանի մէջ մտաւ ելաւ, բայց հարստնալու ալ շատ ետեւէ ընկաւ ։ Ան ատենը Ուլահ Պուղտան շատ նեղութի կըքաշէին Սէլիմներէն. վասն զի վիտինի եամախները որ Ուլահ Պուղտան կուգային՝ երկրին բարիքը իրենց առնելու համար փէշին ըստակ կուտային գեղացոց. երբոր գեղացիները չէին կրնար վճարել, շահը վրան կըդնէին, շահին շահը կըպահանջէին ։ Անանկով առջի տրվածնին 20 . 30 ղուռուշ էր, շահը վրան զարնելով՝ քանի մը տարուան մէջ հազարներով պարտըկան կըմնային գեղացիք անոնց, ինչ ընելնին չգիտէին, իրենց ամմէն ապրանքը ու երկիրը ան պարտատէրերնուն ձեռքը կանցնէր, գեղացիք միշտ ծանր պարտքի տակ ընկած էին, ու անոնց գերի եղած (1)։

Ըսդավրաքին խօսքը Թագաւորին առջին անցուկ ըլլալով, արգելել տըվավ ցորէն որ ասկէց ետքը չերթան ան տաճկըները շահու ըստակ չիտան գեղացոց, ասկէց շատ տրտունջ ելավ վիտինի եամախներու մէջ, որոնց մեծ շահը դադրեցաւ, փաշային դանկըտեցան, դուռնալ աղերսագիր (արզուհալ) գրեցին, իրենց առնելիքը որ 20 հազար քեսէ հասած էր՝ կըպահանջէին ուլահ պուղտանու գեղացոց վրայ․ վիտինի փաշանալ շատ գանկատ գրեց դուռը ըսդավրաքին վրայ, թէ ամմէնը ոտք հանեց, խռովութիւն ձգեց, ապստամբութիւն հանելու պատճառ կըլլայ։ Ասոր վրայ սուլդան Մուստաֆան վերցուց ըսդավրաքին․ ետքը 1765 կախել տըվավ իր տանը առջին (2)․ իրեն ամմէն ապրանքը որ խիստ շատ էր՝ արքունիքը առնելով։

---

(1) Ասոր վրայ տես ինչ որ աշխարհագրութեն մէջ գրած ենք․ Եւրոպիա հատոր Զ․ թղթ․ 213։

(2) Աս տունս կեցած է ինչվան հիմա, որ է վերջի եալըն առնավուտ գեղը, ախըրտը պուռնին, և իր անունովը կիշվի, թէպէտև հիմա հրէայի ձեռք անցած է։

Սուլդան մուսդաֆան ունէր սէր նաև մեծագործութե՟. հասարակաց օգտի համար մտածեց ՚ի գործ դնել ան բանը՝ որ իրմէ առաջալ մտածերէին, բայց չէին կրցած ՚ի գործ դնել. այսինքն՝ Սապանճա կէօլին բանալ միացընել իզնիմիտի ծովածոցին հետ, նաև սև ծովին հետ, որով երկու մեծ շահ կըլլար։ Մէկը՝ որ անատօլուէն շատ ապրանք նաւակներով հեշտ (խօլայ) կրնար իզնիմիտին ծովը ինջնալ՝ անկից ստանպօլ. սապանճա կէօլին քովնալ մեծ անտառ մը կայ որ ինչվան Ճանիկ կերթայ, անկեց փայտը՝ քէրէստէն՝ ստանպօլ գալով կաժըննար։ Երկրորդ՝ աւելի օգտակար բանը ան կըլլար որ՝ սև ծովէն եկօղ նաւերը մանաւանդ ձմըռվան ատենը սապանճա կէօլը մտնալով՝ անկից ստանպօլ կուգային, կըխալըսէին ան վտանգէն՝ որ թանձր մշուշին (փուսին) համար չէն կրնար ստանպօլին պօղազը գտնալ մանաւանդ գիշեր ատեն, պօղազին քովերը ցամաքը կըզարնեն կըկոտրըվին. ասանկալ ան նաւերը որ անատօլու նաւահանգիստ չիգըտնըվելուն համար ալէկոծութե՟ ատենը ցամաքը կըզարնեն, ան ատենը սապանճա կէօլին կըմտնային, անկեց իզնիմիտին ծովը ելլալով անվտանգ ստանպօլ կըհասնէին։ Բայց որովհետև հին ատեննալ ասանկ օգտակար գործքերը առաջ չէն գացած, հիմալ տեղացիք շատ դէմ ելլալով՝ շատ բան խառնելով՝ խափանեցին թող չիտըվին սապանճա կէօլիւին բացվիլը։

Աս սուլթան Մուստաֆային օրը շատ խաղաղութ՟ պիտոր անցնէր, թէ որ լեհերը պատերազմելու չիգրգռէին, բայց ինչպէս որ վերը պատմեցինք, երբոր եւրոպային ուրիշ թագաւորները եկեղեցական բաներու վրայ զբաղեալ էին, լեհը իր մէջը քաղաքական խռովութ՟ կալեկոծվէր երկու բաժնըված ըլլալով։ Մէկ դին միաբանեալք (քօնֆէտէռադի) ըսվածները՝ որուն մէջն էին ամէն մեծամեծ եպիսկոպոսները ու եկեղեցականքը, (որոնք լեհին կառավարութ՟ը մէջ շատ իշխանութ՟ի ունէին), նոյնպէս և զանազան դաւառներու հարուստ զօրաւոր իշխանները՝ որ կըսվին բալադինք ու ըստարօստքի, ամէննալ անհնարին թըշնամի բօնիադօվսքի նոր լեհի թագաւորին՝ որ մոսկովը դրեր էր։ Իսկ մէկալ դին ամմէն օտարահաւատ եղօղները՝ որոնք ազատութ՟ի կաղաղակէին իրենց դաւանանքին՝ իրենց կարծիքին. աս բանիս մէջ իրենց պաշտպան ունէին մոսկովն ու պրուսը. իսկ առջինները իրենց պաշտպան կըխնդրէին տաճիկը, աղաչելով մեծ մեծ բաներ խոստանալով ետևէ կիյնային մոսկովին վրայ ելլալու, զիրենք խալըսցընելու։ Անոնց երկուքին մէջը մնալով լեհին թագաւորը՝ վարշով քաղքին մէջ գոցված կեցած էր իր ատեանին (տիվանին) հետ, ուրիշ ճար չէր գտնար՝ բայց եթէ ժողովներ ընել պարապ տեղը անօգուտ. երբոր ժդ՟. կղեմէս պապին թուղթնալ եկավ կնեզնայի արքեպիսկոպոսին՝ որ գլուխ է ամէնուն, ինչպէս որ վերը պատմերենք, Լեհին մեծերը աւելի տաքնալով երդում ըրին մեռնիլ՝ քան թէ Լեհի մէջ օտարահաւատները թողուլ։ Սուլդան մուսդաֆան շէյխուլիսլամը հաւնած էին մոսկովին վրայ ծեծ բանալ՝ Լեհերը պաշտպանելու համար, բայց ան ատենուան վէզիրը միւհսին օղլի մէհէմմէտ փաշան դէմ կըկենար, չէր ուզեր ծեծ բացվիլը· ասանկալ չավուշ պաշին՝ որ խիստ սիրելի էր թագաւորին, և կըսվէր եէնիշէհիրլի օսման էֆէնտի։ Աս մարդս աշխըրհիս ցանցառագիւտ մարդիկներէն մէկն էր, անանկ յիշողութ̃ի ունէր որ՝ մէկ անգամ լսածը ա՛լ միտքէն չէր հաներ, ինքնալ սէր ունենալով սորվելու՝ ամմէն գիտցողի կըհարցընէր բան կըսորվէր, ամմէն եւրոպային աշխարհագրութ̃իը՝ տէրութ̃եց կառավարութ̃իը գիտէր, ինքնալ մէկ հասուն դատում մը ունենալով, եղերէր մէկ զարմանալի կենցաղագէտ (բօլիդիքօ) մարդ մը։ Ասոր դէմ կենալուն պատճառը ան էր որ՝ հաւկըցերէր որ մոսկովը ու պրուշը աչվընին բացերէին Լեհը իրենց առնելու, ասոնք թող չեն իտար կըսէր որ տաճիկը Լեհաստան առնէ· անոր համար Լեհաստան կըմանցընէր մէկ ճերմակ եփուն հացի (ֆռանճէլայի) մը, որ մարդուն ախորժը կուգայ մինակ ուտելու, բայց մէջը թիւն (զէհիր) կայ կըսէր, ուտօղը կըթիւնաւորի։ Իսկ Մոսկովին երկիրները ապառաժ անապատ երկիրներ են կըսէր, անոր ինչը պիտոր առնենք ծեծկըվելով· ասանկով մեր ծեծ բանալը մեզի շահով չըլլար ըսելով՝ շատ դէմ կըկենար ծեծ բանալու ։

Բայց լեհցոց աղաղակը՝ յոյս տալը՝ խոստանալըները՝ շատ էր տաճկին աչքին , անոր համար սուլդան մուստաֆան լեհցոցմէ յորդորվելով ինչպես որ առաջ պատմերենք , մուհսին օղլի վեզիրը վերցուց , բայց խելացի ըլլալով չիմեռցուց , մօտիկ տեղ պօղչաատան քշեց ․ օսման էֆէնտինալ հրամեց իր տունը նստիլ բանտի տեղ , նոր վեզիր դրաւ իրեն նիշանճի մէհէմմէտ էմին փաշան , եաղըրդճի զատէ ըսված ։ Նոր փաշան շուտ մը դուռը կանչեց մոսկովի դեսպանը (էլչին) օպրէշքով անուն , և որպես զի աւելի հանդիստով ըլլայ՝ սովորութեանը դէմ դռները բաց անանկ ընդունեց մեծ տիվանխանէին մէջ , ուր որ ութը հարիւր մարդէն աւելի ժողվըված կային ․ հոն հասկըցուց սուլդան մուստաֆային բարկանալը մոսկովին վրայ , և ծեծ բանալուն պատճառը ․ ետքը եէտի խուլէն վերցուց ինչպես որ ան ատենը սովորութի՛ էր ։ Անկիլիզի դեսպանը միջնորդելով աւչափս թողտըվլին որ՝ իր ընտանիքներէն մէկ քանի հոգի կրցաւ քովը առնել , և իր թարգմանները (թերճիմանները) ․ ասանկալ վերցուց լէնդիքօֆը , որ ընդհանուր գործակալ էր մոսկովներու , ետքը երբոր բանակը (օռտուն) էտրէնէի քով ժողվըվեցաւ , հոն առավ տարավ ։

1768 մարտի 22 ․ հիճրէթի 1182 ․ զիլգատէի 25 ․ ուրբաթ օրը օռտու ալային ելավ, քանի մը օր առաջ ըսի օրը էսնաֆ ալային եղավ շատ հարստութ͞բ որ 5 ժամ քշեց. ամէն արուեստաւոր տաճկի հագուստ հագված, արծըթէ զէնքերով (թախըմներով) զարդարված, ամէն մէկ էսնաֆին ետեւէն իրենց թախտըրավանը զարդարված կըցըցընէր ինչ էսնաֆէ ըլլալը, մէջը պզտիկ տղայ մը նստած նոյն էսնաֆին գործքը կընէր. առջի ատենին եղած էսնաֆ ալայները սանկ հարստու͞բ եղած չէ կըսէին մեզի ծերերը: Միայն թէ առջի ատենները Մուաճին էսնաֆին մարդիկները իրենց երկըթէ գործիքները՝ որ մապիզ, ասեղ, պըչխը եւ͞ն, իրենց մարմինը՝ կուրծքերնին, թեւերնին կըխօթէին եղեր կտըրճութ͞ի ցըցընելու համար, որոնց չիդիմանալով ոմանք ալային մէջը կըյնին կըմեռնին եղեր, ինչպէս որ տեսնօղ ծերերը մեզի կըպատմէին. հիմա սուլդան մուսդաֆան աս ահռելի տեսիլքը չուզեց տեսնալու, արգելեց որ չընեն. այլ իրենց փօշին վրայ խօթերէին ան գործիքները: Սանկալ օռտու ալային խիստ հարստութ͞բ ու փարթամու͞բ եղավ, ամէն ուճալ իրենց արծըթեզէնները հետերնին տարին, որ ան ատենը խիստ շատ էր, արծըթէ ամանները՝ արծըթէ ձիու զարդեր՝ շատ չուխատարներ, 500 զըրխը զօրք կային, 500 իչ աղասի վէզիրին հետ, ամէննալ հարուստ հագված. անանկով իրաւ մէկ բանակ (օռտու) մընէր եղած, ուր կըտեսնըվէր օսմանեան փարթամութ͞իը (սալթանաթը), նաեւ հա-

[illegible]

սարակ գլխաւորներուն վրայ լեցուն էին ալծըլթէ զարդեր, զէնքեր (1), ինչպէս որ աչքովնիս տեսանք աս ամէն ալայները ։

Տաճկէն յայտարար Թուղթը ։

Աս պատերազմիս մէջ նոր բան եղաւ որ՝ եւրոպայի Թագաւորներուն պէս տաճիկնալ յայտարարական գիր հանեց 1768 .

---

(1) Օռտու ալայէն քրիստոնէից Թող չէին իտար տեսնալու, և որովհետև շատ քրիստոնեայք Թօփ խափու գացերէին տեսնալու համար, հոն շատ մարդ զարկին, որնալ սպաննեցին ։ Ուրիշներէն զատ՝ նեմցէին դեսպանը՝ որ Թօփ խափուն տուն մը բռներէր ալայը տեսնալու համար, քանի մը անզգամներ իրեն մարդիկը ծեծեցին, հետը եղօղ երրորդութե՛ կարգին մեծաւորին ճակատը Թրով ճղքեցին . (ան ատենը ան կարգին կրօնաւորները երրորդութե՛ ժամը կընոտէին) . դեսպաննալ իր կիննալ հաղիւ կրցան խալըսելու ։ Ետքը դռնէն շատ ընծայներ խրկըվեցաւ դեսպանին սիրտը առնելու, բայց նեմցէի տէրուէն սաստիկ յանդիմանութի՛ եկաւ իրեն աս ընծայները ընդունելու վրայ, անանկ որ դեսպանը հնհնուքէն քանի մը ամիս ետև մեռաւ ։
Էսնաֆ ալայի հանել առջի պարսից Թագաւորներուն սովորութի՛ էր, որ նաև Թաթարներուն պատմութեանը մէջ կըկարդացվի ։ Երբոր լէնկթիմուրին զանազան տէրութէ՛ դեսպաններ եկան սըմըրղանտ քաղաքը ինչվան մանուէլ բալէոլոկոս կայսերմէն, ինչվան Դ. հէնրիքոս քասդիլիայի Թագաւորէն որ սպանիայի մասն է, լէնկթիմուրը իր մեծութիւնը անոնց ցըցընելու համար՝ ամէն կարգ իշխաններու՝ ամէն կարգ արուեստաւորներու (էսնաֆներու) հանդէս (ալայ) հանեց, անցընել տըվաւ իրենց նշաններով . ան օրվան մէջնալ հարսնիք ընել տըվաւ իր ամէն Թոռներուն մէկ տեղ ։

Հոկտ. 4. ամմէն եւրոպայի տէրութեանց ասանկ հասկըցընել ուզելով ծեծ բանալուն պատճառը ։

„ Ինչ թէութի՟նէր որ կային հաշտութեան
„ վրայ մոսկովին ու օսմանցիին մէջ՝ մեր
„ դուռը միշտ պահեց, բայց մոսկովը ոչ երբէք
„ պահեց, այլ դաշնադրուե՟ դէմ սահ
„ մանագլուխ տեղերը բերդեր շինեց, զօրք
„ կեցուց ։ Երբոր երրորդ օգոստոս լեհի
„ թագաւորը մեռաւ, պէտք էր որ լեհին
„ հասարակապետութի՟ը ընտրէ նոր թագաւոր
„ իրենց սահմանադրութե՟ը ու ազատութե՟ը
„ կեօրէ, բայց մոսկովի թագուհին
„ մէկ լեհ հազարապետ մը բօնիադօվսքի
„ իրեն սիրականը թագաւոր նըստեցուց,
„ որ չգիտէր կառավարութի՟, և
„ որուն ցեղէն մէկ թագաւոր մը չէր նըստած,
„ որուն դէմ էին բալադիններուն
„ ու ըսդարօսքիններուն մեծ մասը ։ Երբոր
„ հարցուցինք մոսկովի դեսպանին՝ ինչու
„ մոսկովը լեհին կառավարուե՟ը մէջ խառնըվիլ
„ սկսաւ բռնութ՟ք, պատասխանեց
„ որ լեհին հասարակապետութի՟ը ուզերէր
„ մոսկովէն որ զօրք խրկէ իր սահմանադրութի՟ը
„ պահելու համար, անոր համար
„ հոն խրկեցինք ըսավ 6 հազար ձիաւոր
„ ու հազար խազախ առանց թօփի, լեհի
„ զօրապետներուն թողլով զօրաց կառավարութի՟ը
„ ։ Երբոր կըհարցընէինք՝ ինչու
„ ու ետեւէ ետև մոսկովը զօրք կըխրկէ լեհի
„ մէջ, ան ատենը կըլսէինք որ նորէն
„ ալ աւելի մոսկովի զօրքեր կըլեցվէին լե-

„ հի մէջ թօփերով, ճէպխանէով, իրենց
„ յատուկ զօրապետներով, ո՛չ զի լեհին
„ յատուկ սահմանադրութ՟իը գետինը կո֊
„ խեն, բռնութ՟ թագաւոր ճանչնալ տան
„ բօնիադօվսքին, որ իրենցմէ ընտրըված
„ չէր, թագաւորական ցեղէ չէր, մէկ ստո֊
„ րին իշխան մընէր ։ Երբոր կըսէինք՝ ան
„ զօրքերը դուրս հանէ լեհէն՝ որ պատճառ֊
„ կըլլար նաև մեր սահմաններուն խռովու֊
„ թ՟է, ինչպէս որ կըպարտաւորէին հին և
„ նոր դաշնադրութ՟իները, դեսպանը մեզ
„ խաբել ուզելով՝ երբեմ՟ կըսէր որ փե֊
„ տըրվարին եւ պիտոր քաշվին զօրքը,
„ երբեմ՟ ուրիշ ատենի կըձգեր ։ Ան միջո֊
„ ցին մէջը աւելի զօրք կըմտնային լեհին
„ մէջը ինչվան մեր սահմանակից տեղերը
„ մտան, և առանց մէկ իմաց մը տալու՝
„ մեր հպատակներէն հազար հոգիէն աւե֊
„ լի սպաննեցին մեծ ու պզտիկ ։ Երբոր
„ աս բանիս հատուցում ուզեցինք թէ մենք,
„ և թէ խըրըմին խանը, մէկ պաղ պատաս֊
„ խան մը տըվին, ուրանալով իրենց յայտ֊
„ նի ըրած գործքերը՝ որ թօփերով թիւ֊
„ ֆէնկներով ըրին, ըսելով թէ մէկ քանի
„ թափառական ժողովուրդներ Այտամաք
„ ըսված՝ վնաս տըվերէին մեզի, անոր հա֊
„ մար պատժեցինք ։ Իրէն կանչեցինք օ֊
„ պրէշքովը մոսկովին դեսպանը, որ միան֊
„ գամայն երեսփոխան (մուրախասս) էր
„ մոսկովի ․ ցըցուցինք ստութ՟իները՝ որ այ֊
„ տամաք ըսվածները թօփով չեն քալեր,
„ մոսկովին զօրքը եւ կանչըված չեն, մա֊

„նաւանդ թէ չորս տարի է որ լեհի մէջն
„են ։ Աս բանս 1739 եղած դաշնադրու֊
„թե՟ը դէմ է․ նաև բարեկամական միա֊
„բանութե՟ը դէմ, որ նորոգեցինք 1752,
„սահմանելով թէ որ բան մը ըլլայ մէջեր֊
„նիս խաղաղութի՟ը աւրօղ՝ բարեկամաբար
„շուտ մը շտկենք ։ Հարցուցինք նոյնպէս
„անոր՝ թէ ինչու կուրանան ան թշնամու֊
„թի՟ը որ ըրին պալթա քաղքին մէջը, և
„ինչու չեն պատժեր աս անկարգութի՟ս
„ընօղները, մէկ պատասխան մը չիտըվաւ
„լռեց․ աս լռութի՟ս յայտնի ցըցուց որ՝ մոս֊
„կովներուն դիտացեն կոտրըված էր մեր
„հաշտութի՟ը, միայն զօրաց համար պա֊
„տասխանեց որ՝ չէ թէ միայն ետ չեն քաշ֊
„վիր, հապա հոն պիտոր մնան ինչվան որ
„հնազանդին հիմակվան իրենց թագաւո֊
„րին՝ որ օրինապէս ընտրըված է ։ Իսկ
„մէկալ հարցմանը վրայ՝ թէ ինչու մոսկո֊
„վը կըխառնըվի լեհին կառավարութե՟ը
„մէջ, պատասխանեց որ՝ իրեն երեսփոխա֊
„նութի՟ը աս բանիս վրայ իշխանութի՟ չու֊
„նէր, այլ միայն թագուհիին հարցընե֊
„լու էր ։

„Ասանկով հասկըցուց որ՝ մոսկովին հոգը
„չէր դաշնադրութի՟նները անվրէպ պահե֊
„լու․ մինքալ հարցընելով մեր կարդացօղ֊
„ներուն, հարկաւոր դատեցան պատե֊
„րազմ բանալու, որպէս զի տաճկի տէրու֊
„թե՟ սպառուոյն վնասը վերցըվի ։ Անոր հա֊
„մար աս թղթով կըծանուցանենք ամե֊
„նուն, թէ մեր դիտացեն ինչվան հիմա մէկ

„ բան մը չէնք ըրած դաշնադրութեանցը
„ դէմ, այլ մոսկովին դիւցէն առաջ կոտրեցին, թշնամութի՟ ցըցուցին, և ան
„ խաղաղութի՟ը՝ որ գրեթէ 30 տարիէն վեր
„ մէջերնիս կար, աւրեցին (1)։

---

(1) Րէսմի ահմէտ էֆէնտին տաճկաց պատմագիրը սա ծեծին ձախորդ ըլլալուն վրայ սա նշաննէրս առաջ կըբերէ։ „ Պու նամիւպարէք սէֆէրին մուգատտէմաթ րէտտի յէսինտէն իպարէթ օլան քէօթիւ ա‿
„ լամէթլէր իւզ կէօսթէրտի։ Ալայիմը րէտտիյէտէն էվվէլա միւհսին զատէ կիպի րուզկեար կէօրմիւշ վէզիրին ազլի. սանիէն համզա փաշայ կիպի
„ րապութասըզ ատէմին սատրէ կէլմէսի. վէ սալիսէն էմին փաշայ կիպի նէվզիւհիւր ատէմին սէրտար օլունուփ՝ ասընտա սահիպ մարազ օլմաղլէ՝
„ էտիրնէյէ վարտըղի կիւն այաղի շիշմիշ պաշլատըղի. վէ րապիան զահիրէ խուսուսունա նիզամ
„ վէրմէտէն իւզ պին ասքէր թէրթիպի. վէ խամսիէն սթանպօլտան չըքըլտըղի կիւն պաղի ձահիլլէր՝ եահուտի վէ նասարանըն սանձաղի շէրիֆէ
„ պաքմասը ձաիզ տէիլտիր տիմէսիյլէ՝ նասարատէն
„ նիչէ էհլի ըրզ տէրտիմէնտէ սուրէթ հագտէն
„ թատտաի օլունուփ՝ դաթլը նուֆուսէ պայիս օլմասի. սատըսէն էրի վէ կէօյի ֆէրք իթմէզ դահիր աղա նամընտա պիր մէլունին նուզուլ էմինի
„ օլմասի. սապիան տիյար տիւշմէն մէյտանտէ օլմայուփ՝ գալա մուհասէրէսի ֆիքրի մէվհումիքէն՝
„ միւթաաատէն զիյատէ քըրք էլլի փարէ պալ եէմէզ թօփլար կէօթիւրիւլիւփ՝ թօփլարը չէքէն ձամուսլարըն աձըքտան հէլլաք՝ վէ թօփլար նաֆիլէ
„ օնտա պունտա զայ օլմասի, թէմէնէն քըրան նահսին սէրաթան էվվէլինտէ սէֆէրէ չըքմասիտըր։

Թաթար խանը ու Լեհերը յայտարար թուղթ կըհանեն պատերազմի Կրայօֆ Մոսկովին դէմ.

1768—1769.

Օսմանցիին նման նաև խըրըմու Թաթար խանը մէկ շրջաբերական թուղթ մը հանեց, որ եղաւ առջի թուղթը Թաթար ազգին մէջ, վասն զի ինչվան հիմա ուրիշ գրով ու լեզուով չէին խօսէր որ՝ թրով ու յափշտակութբ: Թաթար խանը թղթին մէջը զինքը պաշտպան ցըցընելով ուղղափառ կրօնքի՝ կըգանկատէր մոսկովէն՝ իբր թէ մոսկովը Լեհի մէջ կուզէր իր հոռմի դաւանանքը խօթել, որպէս զի անոնց հասարակապետութիւնը վերցընէ, բարելից Լեհը իր դաւանողներուն մէջը անցընէ: Կըյորդորէր Լեհերը՝ որ իրեն հետ մէկ ըլլան՝ մոսկովին զօրքը Լեհէն դուրս վռնտեն, ինչվան մօսքվիա յարձըկին, ով որ իրեն մտիկ չիդնելով մոսկովին հետ երթայ միանայ, չարաչար կոտրել կըսպառնար. իր բարեկամ Լեհերուն կըյանձնէր որ՝ պաշար (զահրէ), Ճէպխանէ, ըստակ պատրաստեն, ու հագուստ իր Թաթար զօրացը համար:

Լեհին Թագաւորը մէկ դեղ մը ընելու համար իրենց մէջի խռովութեը, մէկ ժողով մը ուզեց ընել նոյեմբ. մէջ. բայց որովհետև ռէբնին մոսկով իշխանը վարշավիա ղրկել տըվերէր մոսկովին զօրքերը իբր պաշտպանելու համար, դադրեցուցին ժողովը, ըստ որում ան մոսկովին պաշտպանելն էր՝ որ պատճառ կըլլար լեհի խռովութ՟էը, ատելութ՟ի կըբռընկցընէր մոսկովին դէմ:

Միաբանեալ լեհերը՝ որ ժողվըված էին իրենց պզտիկ պառ քաղքին մէջը, իբրև մէկ զատ տէրութ՟ի մը թուղթ հանեցին, պատճառը ցըցընելով ինչու համար տաճիկը իրենց օգնութ՟ի կանչեցին ասանկ խիստ խօսքեր գրելով:

“ Մոսկովը ժը՟ դարէն սկսեալ չիկշտանար
„ մենծնալով ու իր դրացիները ճզմելով,
„ ուզեց որ բռնութ՟ը լեհի ժողովքին մէջը
„ մտցընէ հերետիկոսները, ասով մեծ փնաս
„ պատճառեց ուղղափառ առաքելական
„ հռոմէական հաւատքին, որ միշտ սնարատ
„ ու անխախտ մնացած է մեր լեհին
„ մէջը: Հերիք չէ որ բարէյիշատակ Գ՟. Օգոստոս
„ թագաւորը մեռնելէն ետև՝ բռնութ՟ը
„ ու անարգ խորամանկութ՟ը լեհի
„ թագաւոր նստեցընել տըվավ մէկ ստորին
„ սեպուհ (ռիճալ) մը, որ ուրիշ արդիւնք
„ մը չունի՝ բայց եթէ մէկ բռնաւոր կնկան
„ մը աչքն է մտած, (1) ու իրեն հաճոյական
„ եղած, այլ նաև ամմէն մեր ժողովները
„ ու դատաւորները վախնալով մոսկովէն՝
„ անարգ ամչնալու վճիռներ տըվին
„ ազգին վրայ, հիմնական օրէնքները կործանեցին,
„ չիթողլով որ գաւառներուն

---

(1) Ասանկ կըկոչէն կատարինէն մոսկովի թագուհին:

„նուիրակները ազատաբար իրենց կարծի-
„քը զուրցեն ։ Երկու եպիսկոպոս՝ մէկ
„քանի ատենակալ, մէկ զօրապետ մը իր
„զաւկին հետ քաշեցին տարին հեռու օ-
„տար երկիրներ ․ աս չարութիւնները ընե-
„լէն ետև ուէրնին իշխանը իր թագուհիին
„մականունները սկսաւ մեծցրնել, կանչե-
„լով անիկայ Կայսրուհի ամենայն ռուսաց արևե-
„լեայց ․ ասանկ անուն ամենևին չէր ճանչ-
„ցած չէր ընդունած լեհին հասարակապե-
„տութիւնը ։ Քուռլանտիային ու սէմիկա-
„լիային դքսութիւնը՝ որ լեհին հասարակա-
„պետութեէր տակն էր, անոր տէրութիւնն
„վերցուց ։ Ապօրինաւոր վճիռներ ըրավ
„մեզի համար, ետքնալ օտար տէրութիւնե-
„րը պաշտպան դրաւ մեզի, որուն ամենևին
„պիտանաւորութի չունինք, վասն զի հաշ-
„տութե մէջը չէնք, ու մէկ տէրութե մը
„վնաս չէնք տըված, դաշնադրութիւնին
„չէնք կոտրած ։ Ուաստամ եղած դաշնա-
„դրուէր մէջ ստութը հռչակեց թէ ինչ
„կանոնաւորութի որ կընեմ զօրքովս՝ ա-
„մենևին ուղղափառ հաւատքի վնաս մը
„չունին, ասով ազգեանները ուզեց խաբել ։
„Ուէրնին իր իշխանը այնչափ յանդգնե-
„ցաւ որ՝ ազատ ու անկախ լեհի ազգին
„վրայ ծանր պատիժ դրաւ՝ ով որ թղթակ-
„ցութի ընէ իր մօտիկներուն հետ, անի-
„րաւութը ոչնչացուց օլիվայի՝ վարշովի՝ ու
„քառլօվիցի դաշնադրութիւնները՝ որոնք
„պահելու համար երդում ըրած ունինք
„ինչվան ետքի կաթիլը արեան թափելու ։

„ Շատ տարիէն վեր էր՝ որ մոսկովները ա-
„ պականեցին աւրեցին մեր աշխարհը, մեր
„ եկեղեցիները, մեր տները, թալլեցին
„ մեր ապրանքը, ապականեցին մեր աղջիկ-
„ ները հարսերը, երեցին մրկեցին սպան-
„ նեցին, երեւելի մարդիկները բանտը դրին,
„ տնէն քաշկռտելով քիովլիա տարին ռէբ-
„ նին իշխանին հրամանովը։ Ըս անիրաւ
„ գործքերը ընելու ատենը վերոյիշեալ
„ ռէբնինը թուղթ մը հրատարակեց բէ-
„ դրօպուրկ տպված 1768. սեպտ. 2. թէ
„ մոսկովը իր զօրքը ետ քաշելուն տեղը՝
„ միտք ունի հոն լեհին մէջը նստեցընել՝ որ-
„ պէս զի պաշտպանէ, աս պատրուակով
„ (մահանայով) թէ խաղաղութեան մէջ պա-
„ հեմ՝ ասանկով կերէ լեհաստան, կըփո-
„ խէ հաւատքը, կըջնջէ մեր իրաւունքը ու
„ սովորութիւնը, անանկ իբր թէ պատերազ-
„ մով առած երկիրը ըլլար։
„ Ըս բանիս համար մենք միաբանեալքս
„ դաշնակցեալքս (քօնֆէտէռադի) Աստուծոյ
„ առջին և ամէն աշխըրհիս առջին կը-
„ հրատարակենք որ մեր մէկ տեղ միա-
„ նալը միայն աս բանիս համար է՝ որ աս
„ բարբարոս անլուր բռնութենէ խալըսինք,
„ մեր ուղղափառ հռոմէական հաւատքը
„ պաշտպանենք, պահենք ան դաշնադրութիւնը
„ որ օսմանցիին դրանը հետ ըրած ունինք՝
„ որուն պաշտպանութեանը դիմեցինք (1).

---

(1) Րէսմի ահմէտ էֆէնտին լեհին խրկած դեսպանին (էլչիին) վրայ ասանկ կըգրէ։ „ Լեհլիտէն բօ-

„ որպէս զի մեր հին կառավարութե՟ կայութի՟ւը մեզի դարձընէ , խաղաղութիւն
„ գտնանք , արգելենք ան չար հետևութի՟ւը՝
„ որ ամմէն եւրոպայի կընայ ըլլալ , վասն
„ զի մոսկովին միտքը դրածը աս է որ՝ լե-
„ հաստան առնելով մեծնայ տիրէ ամմէն
„ ուրիշներուն վրայ ։

Կատարինէն Մոսկովի Թագուհին իր Երկիրները կը-ծախէ , ընծնաւ պատերազմի համար Թուղթ կըհանէ .

1768 ։

Կատարինէ Թագուհին ծաղկի հիւանդութե՟ պատուաստը (աշը) մոցնելու համար

„ դօցքի նամընտա պիր տէրպէտէր իւչ պէշ իւզ
„ նէֆէրիլէ սայէյի տէվլէթ ալիյէ կէլիւփ պէօյիւք
„ գըրմըզը ֆիրէնկի մումիլէ մէօհիւրլիւ մահզար
„ կէօնէ քեաղէտլար կէթիւրիւփ՝ լեհ ճիւմհիւրի
„ էօթէտէն պէրիւ տէվլէթ ալիյէ հիմայէթինէ
„ տախիլ , վէ քարլօֆճա մուսալլահասի միւճիպին-
„ ճէ սէրպէսթիյէթ օլուփ՝ տախէրտէն թարիղ իքթի-
„ զա իթմէզիքէն՝ շիմտի մոսկովլու տիյարըմզի փայի-
„ մալ էյլէտի . տէվլէթ ալիյէտէն ինայէթ րէճա
„ իտէրիզ տէյու ֆիրեատ էյլէտի ։

Ետքը ասանկ կըգտնուի վրան ։ „ Բօդօցքի տէտիք-
„ լէրի մէքթուպ սայէի հիւմայէթ ալընուփ պին նէ-
„ ֆէր էթպաինէ թայինաթ պահա շէհրիյէ օթուզ
„ քըրք քիսէ աճէ վէրիլտիյինտէն պաշկա՝ արա-
„ լըգ գարըղ թարիքիյլէ խազինէի փատիշահիտէն
„ ալթը եէտի իւզ քիսէ աճէ ալուփ պիր իշէ եա-
„ րամատի ։

Աս դեսպանին հետ եկած Լեհի զինուորները անչափ շատոր կըտեսնայինք պէյօղլուին ճամփաներուն մէջ , որ մեզի 2 հազարէն աւելի կերևնային ։

իր ժողովրդեանը մէջ, զինքը ու իրեն զաւակը պօղոսը պատրուսել տրված էր, որ նոր բան մը սեպվեցաւ թագաւորաց մէջ, տարինալ առաջ ժուռ եկած էր իր տէրութե հեռու գաւառները ինչվան վօլկա կամ էթիլ գետին բերանը, ուր կասպից ծովը կըմտնայ, աչքով տեսնալու համար
ուր տեղ ամուր է, ուր տեղ տկար:

Վերոյիշեալ լեհերուն թղթին մէջը ետքի ըսած խօսքը ասկից իրաւ կերեւնար՝ որ մեծն պետրոս աս մտքին վրայ էր, ու մոսկովներուն ասանկ ապսպրած էր կըսէին, անոր համար կատարինէին միտքնալ ասանկ էր կըսէին, ինչպէս նաեւ իր վեզիրինալ որ Պանինին կըսվէր. հիմա իմացուալ կատարինէն որ միաբանեալ լեհերը տաճկին թուղթ տըվերէին, թէ որ լեհին օգնէ, լեհերնալ տաճկին տան բօտօլիային ու վօլհնիային քանի մը գաւառները, անոր համար կըստիպէին տաճիկը՝ որ շուտով իր զօրքը տնեսգէր կամ թուռլա գետին անդի դին
խրկէ, ան տեղվանքները առնէ:

Աս բանս մոսկովին հերիք պատճառ եղաւ, ասանկ յայտարարութի հանեց 1768. դեկտ. 18. իբր պատասխան տաճկին դրան հանած թղթին: “Մ՝եր խառնըվիլը լեհի բանին մէջ ասոր համար է որ՝ մէջերնիս ասանկ խօսք դրած ունինք, ու իր դրացիներուն շահուն համար է. 1686 ին դաշնադրութեր մէջ խօսք կապած ենք որ՝ հոռմի դաւանանքով եղած ռուսերը լեհի ու լիթուանիայի մէջ միշտ վայելեն

„ իրենց ազատութիւնը՝ արտօնութիւնը՝ ու
„ իրաւունքը․ բայց 70 տարուան փորձը ցը-
„ ցուց որ՝ ամէն քաղաքական շահէ դուրս
„ կըհանեն անոնք․ ասով կըքամահրըվի
„ թէ ան դաշնադրութիւնը՝ և թէ հիմունքը
„ իրենց սահմանադրութեանը․ ասոնք պէտք
„ է որ լեհին դրացիները ամէն կերպով
„ անխախտ պահեն, վասն զի իրենց ապա-
„ հովութիւնը անկէց կըկախվի ։ Աս երկու
„ բանիս համար՝ մէյմը հռոմի դաւանան-
„ քով եղօղներուն հասնելու համար, մէյ-
„ մընալ լեհին սահմանադրութիւնը պահե-
„ լու համար, ուսկից կըլլայ նաև մեր տե-
„ րութեան օգուտը, միջնորդ եղանք, իրենց
„ թողլով բարի կարգ մը դնելու ։ Ասան-
„ կով ետքի ժողովքին մէջը նորոգեցինք
„ մեր խնդիրը թէ հռոմի դաւանանքով
„ եղօղներուն համար՝ և թէ ուրիշ հաւատ-
„ քով եղօղներուն համար, բայց պարապ
„ ելավ մեր խօսքնալ՝ բռօդէստանդ թագա-
„ ւորներուն խօսքնալ․ պարապ ելավ նաև
„ ըրած դաշնադրութիւննիս՝ որուն վրայ եր-
„ դում ըրերէին լեհերը պահելու ։
„ Հիմա մարդկութիւնը ան ողորմելիներուն
„ հասնելու համար՝ և մեր պարտքը կատա-
„ րելու համար մեզ պարտաւորելով՝ զինու-
„ որներ մտուցինք լեհին սահմանին մէջը,
„ բայց զօրքը մեր սահմանակից տեղերէն
„ չիհեռըցան, ինչվան որ քաղաքական
„ կռուոյ վտանգը չիտեսանք, ան ատեն՝ որ
„ ատեն որ ուրիշ հաւատքով եղօղները
„ յուսահատելով՝ իրենց մէջը մէկ նոր դաշ-

„ նակցութի՟ մը միաբանութիւն մը ըրին ։
„ Թէ որ մեր զօրքերը լեհ մտած չըլլային ,
„ շատ կռիւներ խռովութ՟իններ պիտոր ըլ֊
„ լար մէջերնին , նաև իրենց ժողովքին մէ֊
„ ջը , որ անդադար կըխնդրեր մեր պաշտ֊
„ պանութ՟իը ։ Երբոր մեծ ժողովքը մեր
„ խնդիրքին կեօրէ բարի վճիռներ հանեց
„ նորոգելով իրաւունքը ու արտօնութ՟ինե֊
„ րը օտարահաւատներուն համար , ապրա֊
„ պրեցինք մեր զօրացը ետ դառնալ , բայց
„ կերպ կերպ ապստամբութ՟իը որ վարի ատ֊
„ տիճանի սեպուհները (ռիճալները) ըրին
„ բօտօլիա գաւառին մէջ , (որ քիչ մը հե֊
„ ռու է օսմանցոց երկրէն) , չիհնազանդե֊
„ լով իրենց օրինացը՝ ու մեր վրայ թշնա֊
„ մի պէս նայելով , վիլմից և ուրիշ տե֊
„ ղեր եղած մեր զօրացը վրայ յարձըկե֊
„ ցան , գրովալ մեր ժողովուրդը ապստամ֊
„ բիլ գրգռեցին ։ Աս բանիս համար լեհի
„ հասարակապետութ՟ե կառավարութիւնը
„ նորէն խնդրեց մէնէ խօսքով ու գրով՝ որ
„ մեր զօրքը լեհին մէջը թողունք ինչվան
„ որ խաղաղութ՟իը հաստատվի ։

„ Մէյմընալ աս միջոցիս մէջ տաճիկը գըր֊
„ գռեցին իրենց պաշտպան կենալու՝ ան
„ ապստամբ լեհերը՝ որ տաճկի սահմանին
„ մէջ պահվըտած ըլլալով՝ խոստացան
„ դրանը՝ որ իրենք ու ամմէն բօտօլիա՝
„ նաև լեհին ուքռանիան՝ տաճկին տակը
„ ըլլան անանկ՝ ինչպէս որ են ուլահ պուղ֊
„ տան , ուրիշ նախանձօղներալ գրգռեցին
„ տաճիկը տեմնալով որ մենք երկու տե֊

„ րութի՟նիս խիստ աղէկ միաբանութը՟ մէկ
„ տեղ կերթայինք ։ Տաճիկը նաև ուրիշ
„ միտքմալ ունենալով ամմէն լեհի տէրու-
„ թե՟ը վրայ, անոր համար առանց մէկ օ-
„ րինաւոր պատճառի մը քակեց մշտնջե-
„ նաւոր խաղաղութե՟ կապը պատերազմ
„ բանալով, մեր խորհրդականը օպրէշքով
„ եէտի խուլէի բանտին մէջը դրավ, ինչ-
„ վան ան ատենը կըգոցէր մէնէ իր ծա-
„ ծուկ միտքը կուխ բանալու վրայ, որպէս
„ զի ատեն ունենայ պատրաստութի՟ տես-
„ նալու ։ Մեր միտքը թէ ինչպէս հաստա-
„ տուն խաղաղութի՟ կուզենք պահել իր
„ հետը՝ անկեց կընայ հասկըցվիլ որ՝ երբոր
„ տաճիկը ընդունեց իր երկիրը առավ ա-
„ պստամբ լեհերը որ մեր զօրքը կըհալա-
„ ծէին, հոգ տարինք որ մեր զօրքը դժու-
„ շանան, լեհերը հալածելնինի չըլլայ թէ
„ թշնամութե՟ գործք մը ընեն տաճկի երկ-
„ րին մէջը, դուռնալ ծանուցինք՝ թէ որ
„ մեր զօրքը մեր կամքին դէմ իր երկիրը
„ մտնալու ըլլայ, թող ինքը հալածէ ինքը
„ վռնտէ ։

„ Ասանկ տեսնալով որ՝ ամմէն բանի մէջ
„ մենք կուզենք հաստատուն խաղաղու-
„ թի՟ պահել, դուռը իրեն առիթ (սէպէպ)
„ առավ մէկ դիպուած մը՝ որ վերաբերու-
„ թի՟ չունէր աս բանիս հետ, իբր զի քանի
„ մը աւազակ թալլերէին պալթա քաղաքը
„ որ խըրըմու խանին էր, թէպէտև ինքնալ
„ իմացաւ որ մեր զօրապետներուն ապսպը-
„ րեցինք բռնել պատժել ան չարագործ-

„ նէրը, ինչպէս որ յայտնի պատժեցին
„ սահմանակից տեղվանքը, նաև պալթա
„ քաղքին դիմացը ։ Ո՝չ որ դուռը մեզ
„ կըմեղադրէ պալթային թալլէլուն հա֊
„ մար՝ զըպարտութիւն կընէ, ինչպէս որ
„ զըպարտութի՟ է՝ թէ մենք լեհին ազա֊
„ տութի՟ը կըվերցընենք ։ Մ՝եր թախտը
„ նստած օրէն մովընիս աս դրինք որ՝ մեր
„ ամէն դըրացի տէրուե՟ցը հետ աղէկ եր֊
„ թանք դաշնադրութի՟ւնները պահելով, մա֊
„ նաւանդ տաճկին հետ, ամէն կերպով
„ զգուշանալով չէ թէ միայն մեր պարտքը
„ ընենք ինչ որ դաշնադրութի՟ւնները կըպա֊
„ հանջեն, այլ նաև առիթ մը չիտանք
„ գանկտելու, ինչպէս որ իրաւ մենքալ
„ չունեցանք ։
„ Հիմա ա՟յ ու ամէն եւրոպայի տէրուե՟ց
„ առջին կըհրատարակենք որ՝ մենք մէկ
„ պզտիկ առիթ մընալ պատերազմ բանա֊
„ լու չենք տըված, մանաւանդ թէ շատ
„ կերպեր բանեցուցերենք, շատ բանի ին֊
„ ջերենք ծեծը խափանելու՝ խաղաղու֊
„ թիւնը պահելու համար՝ որ ամէն բա֊
„ նէն աւելի պատուական է մարդուս, այլ
„ հարկաւորեալ ակամայ կըպատերազ֊
„ մինք ։

Ա՝ս մոսկովին թղթին մէջը՝ օսմանցիին ամէն գըրածին պատասխանը չիկայ․ ինչևիցէ ինքը մոսկովը ասանկ դիր հանեց, բայց կենցաղակիրթ (բօլիդիքօ) մարդիկ հեռըվանց դիտելով կըգուշակէին՝ դրանը կըհասկըցընէին մոսկովին ինչ միտք ունենա֊

րը լեհին վրայ, որ ետքը իրօք ըրաւ իրեն առնելով:

Մէկալ Թագաւորներուն վիճակը, Նեմչէին ռուսէւը ծեծկըռիւ տաճկէն դէմ:

Աս պատերազմիս մէջ մէկալ տէրութ՟իները չխառնըւեցան, անտարբեր չէզոք մնացին, որովհետեւ Ֆրանսըզը աս ատեն քօռսիքա կղզիին վրայ իշխելու զբաղեալ էր, իրեն բառլամէնդնալ գլուխ վերուցած էր, յայտնի ուզելով որ կամ Թագաւորին հետ հաւասար իշխանութ՟ի ունենան, և կամ Թագաւորին հեղինակութ՟իը չափաւորեն, որ բռնաւորական իշխանութ՟ի մը դարձած է կըսէին, անոր համար Ֆրանսան միայն զինեալ նաւեր հանեց Ճերմակ ծովուն արևելեան դիէրը որ իր նաւերուն մէկը չիդպչի, համարձակ նաւարկութ՟ի ընեն: Միայն վարպետներ (ինճէնիէռներ) խըրկեց տաճկին, ու հազարապետներ (օֆֆիցիալներ), որ բերդերը կարգաւորեն, ասանկով անուանի Դօդ ասպետը շինեց շտկռտեց բերդերը Զանախ խալէսին, Սիլիստրիա, Պէնտէր, Խօթուն, Պապա տաղը, Քիլի, Քըլպուռուն, և ուրիշ տեղվանք: Սպանիան ու Փորթուկալը Ամերիկա եղած իրենց շահին վրայ զբաղած էին: Տանիմարքային Թագաւորը քրիսդիեան է, երիտասարդ ու կարճ խելքով ըլլալով կընայէր միայն որ՝ իր դրացիներուն հետ խաղաղութ՟ի պահէ: Ենկիլիզը որովհետեւ

Մոսկովին հետ մէկ դաշնադրութի՟ մը նորոգերէր աս ատենները առուտուրի վրայօք , որ Հինտի ապրանքը մինակ ինքը ծախէ Մոսկովի , Մոսկովը ուրիշ տէրութի՟ներէ բան մը չառնէ , աս դաշնադրութի՟ը պահելու համար որ իրեն խիստ օգտակար էր , խօսք տըվավ որ ամմէն կերպով Մոսկովին օգնէ ։ Շվէտը աս ատեն անտէր ըլլալով տկար էր , չէր կրնար Մոսկովին դէմ դնել , կամ Ինկիլիզին օգնութի՟ը արգելել ։ Պրուշը Թէպէտ բարեկամ էր Մոսկովին, մանաւանդ թէ երախտապարտ կըճանչնար զինքը , (որովհետև Մոսկովը 1762 խալսցուց զինքը մօտիկ վտանգէ կործանման ,) բայց ներսէն չէր ուզէր որ Մոսկովը անչափ մենծնայ , վախնալով չըլլայ թէ օր մը պրուշին գլուխը ուտէ ։ Նեմցէն Մոսկովին հետ աղէկ էր , բայց Նեմցէի կայսրուհին մէկ պաղութի՟ մը ունէր Մոսկովին վրայ ասոր համար որ՝ առանց իրեն խորհուրդ հարցընելու շուտ մը հաստատեց ան հաշտութի՟ը , որ Գ. պետրոս արտորնօք ըրերէր պրուշին հետ , Թէպէտև պետրոսին ամմէն ուրիշ ըրածները ոչինչ ու անվաւեր հրատարակեց իբրև մէկ խենթի մը ըրած ։

Հիմա երբոր Մոսկովը տաճկին վրայ ծեծ բանալ սկսաւ , նեմցէին դիմեց իբրև իրեն հին դաշնակցին, յիշեցընելով իրենց մէջի հնուցմէ եղած դաշնադրութի՟ները որ ըրերէին 1695 , 1725 , 1735 , 1747 , 1756 . ասոնք առջին դնելով կըյորդորէր որ՝ ինքնալ ծեծ բանայ տաճկին վրայ , երբոր ալ

խիստ շատ ստիպեց, նեմցէին վէզիրը քավնից ասանկ պատասխան տըվավ: "Երբոր
„ մարիամ Թերեզինան նեմցէի կայսրուհին՝ եւրոպայի թագաւորներուն հետ կըծեծկըվէր, ան թագաւորները շատ յորդորեցին տաճիկը՝ որ ինքնալ մաճառստանի վրայ վազէ, ատենն է ըսին, կրնաս
„ քու տակդ առնել, բայց տաճիկը մարդկութի ըրավ նեմցէին վրայ չելավ: Հիմաալ անանկէնէ՝ չուզեր կայսրուհին ապերախտութի ընել, տաճկին վրայ ծեծ
„ բանալ: Աս թողունք, մտածեցէք որ մոսկովը առջինը եղավ չիպահելու եւրոպայի
„ առջին ան դաշնադրութները՝ որոնց զօրութիը հիմա կըխիշեցընէ պահելու, անոր համար մէկը չիկրնար զանկտիլ՝ թէ
„ որ նեմցէնալ կատարեալ չեզոքութին
„ պահէ: „

Աս ըսելով նէմցէն 100 հազար զօրք խըրկեց դրանսիլվանիա (1) ու պաննադի մէջ, վրանին մառէշալ լավտօնը զօրագլուխ դնելով, աս մտքով որ՝ թէ որ մոսկովը կամ տաճիկը նեմցէին սահմանը մտնալու ըլլայ, թող չիտայ պաշտպանէ:

---

(1) Դրանսիլվանիա հին անունն է, հիմա նեմցերէն կըսվի Ջիեպեն պիրկն, մաճառերէն կըսվի Հէռտէլ:

Տաճիկը Լեհ պաշտպանութե̅ մոսկովին դէմ կելլայ, մոսկովը Խօթինի վրայ կուգայ, եւ կըդառնայ. Լեհերը նորէն գրգռել թուղթ մը կըհանեն.

1768—1769։

Տաճիկը ինչպէս որ մոսկովի դէմ ծեծ բացաւ որ վերը պատմեցինք, սանկալ ան լեհերուն դէմ ծեծ բացաւ, որ մոսկովին դին էին, միաբանեալ լեհերուն հետ մէկ չէին ըլլար։ Օռտու ալային չելած՝ ձմրուվանը մէջ Թաթար խանը որ քերիմ կիրայ կըսվէր, իր մէկնակազէն (չարխա) զօրքուվը ասպատակութ̃ի կընէր նոր սերվիայի մէջ, ուր մեռաւ ծեծկըռվելով։

Ան ատեննալ ստանպօլու մէջ անդադար զօրք կուգային անատօլուէն, որոնք շատնալով շատ նեղութ̃ի կուտային քաղքըցոց աս ան հանվեցընելով, անոր համար արտորցան օռտուն դուրս հանելով աս զօրքը հեռըցընելու, երբոր օռտու ալային ելավ ինչպէս որ վերը պատմեցինք, գնաց տավուլթ փաշան նստաւ, որուն նման մէկ եւրոպայի թագաւորաց քով չէ տեսնըված։

Ասիկայ կերեւար չէ թէ մէկ օռտու մը, հապա մէկ հանդէս (ալայ) մը օսմանեան փարթամութ̃ե, ոսկիի արծըթի ճէվահիրի հարստութ̃ե, ամմէն մէկ ուխճաններուն դուռը (թախըմը) մէյ մէկ տեսնալու բան էին։ Առջի բերանը 200 հազար զօրք պատրաստեց տաճիկը, 30 միլիոն խազնայէն դուրս հանելով մեծ և ահաւոր պատրաստութ՟ի տեսնալով , ետքը շատնալով 400 հազարը կամ ըստ ոմանց 600 հազարը անցաւ . առաջ զօրքը իսաքճային դին ժողվեցին , դունային վրայ կամուրջ շինեցին , անկեց սէրասքէր փաշան մեծ գունդ ենիչէրիներու խրկեց հօթուն . ասիկայ էր մէկ հատիկ բերդ՝ որ ուլահ պուղտանի սահմանները կըպաշտպանէր իբրև նախապարիսպ , վասն զի օսմանցին չուզէր որ ուրիշ բերդ մը շինվի ուլահ պուղտանին մէջ : Իսկ սէրաքսէր փաշան գնաց պէնտէրին տակը , հոն եղած դաշտերուն մէջ օռտուն նստեցուց , որպէս զի ուր որ պէտք ըլլայ՝ զօրք խրկէ մոսկովին դէմ . 40 հազար ենիչէրիալ տնեսթեր կամ Թուռլա գետին վրայ կըսպասէին իրենց սէրասքէրով :

Թէև որ սպասելուն տեղը՝ մէկէն առջի զօրութ՟ե ծեծը սկսէին , տաճիկը շատ առաջ պիտոր երթար , բայց կըպատմեն որ՝ մոսկովին զօրագլուխը տեսնալով տաճկին ահեղ պատրաստուի՟ը՝ ասչափ ծովածաւալ զօրքը՝ որ ամմէննալ կտրիճ զօրաւոր մարդիկ էին՝ խիստ վախցաւ , խորամանկուի՟ բանեցընել սկսաւ , մարդ խրկեց վէզիրին ըսելով որ՝ ինչու համար ասչափ պատրաստութ՟ի կըտեսնաք , պարապ տեղը արիւն պիտոր թափէք , կամքէրնիդ ինչ է հասկըցուցէք , խօսելով մէջէրնիս գտնանք շըտկենք : Վէզիրը պատասխան խրկեց , ինչ խնդիրներ որ ձեզի առաջարկըվեցաւ լէհին վրայ՝ թագաւորնիս ամմէննալ կատարեալ կուզէ , թէ չէ՝ հրաման ունիմ գամէնից բերդնալ՝ ձեր բէդրօպուրկ եղած թախտէրնիդալ՝ դամ պիտոր առնեմ։ Մոսկով զօրագլուխը աս բանիս վրայ խօսք տալէն ետև՝ երբոր վէզիրը թագաւորին գրեց՝ թագաւորը խարճնալ ուզեց ինչ որ պատերազմին համար ըրերէր , նոյնչափ մընալ վճարել ասչափ խարճի պատճառ ըլլալնուն համար . մոսկովը ամէն բան յանձն առնելով՝ գրեմ բէդրօպուրկէն բերել տամ ըսավ ըստակը ։ Ահա աս սպասելը պարապ կենալը մէկ թուլութի՟ մը բերաւ տաճիկ զօրքին վրայ , սկսան աս դիս ան դին ցրուիլ , իրենց հանգստութի՟ը նայիլ , և որովհետև զօրաց շատը անատօլցի ըլլալով՝ սորված չէին ան տեղի օդոյն (հավային), դունայի ջուրին , մէջէրնին փորհարուէ հիվընդութի՟ մտաւ , շատ մարդ անկեց մեռան , իրենց վրայալ առջի սիրտը չիմնաց . իսկ մոսկովին զօրքը շատնալու վրայ եղավ ։

Վէզիրը ամէնևին ապահով ըլլալով՝ ենիչէր աղասին հրամեց զօրքերը քիչցընելու . երբոր տաճկին զօրքը ցրուեցան քիչցան , քանի մը օր անցնելէն ետև՝ մէկ ուրիշ զօրագլուխ մը եկավ մոսկովին , ինչու կեցերէք հարցուց վէզիրին . երբոր վէզիրը հակըցուց ինչ խօսք որ ըրերէին , ըստըկի գալու սպասելնին , ասիկայ բարկանալով մը պատասխանեց , ան զօրագլուխը ինքիրմէ անանկ խօսք ըրերէ , տէրութենիս անիկայ սիպիր քշեց . վաղուան օրը պատրաստ կեցիք զարնելու ըսելով՝ մէկէն հօթունին վրայ ուզեց վազել․ Կալլիցին իշխանը Թուռլա գետին վրայ երկու կամուրջ ձգելով ան դին անցաւ, ուսկից որ Յոյս չունէր տաճիկը․ 1769 ապրիլ 29 մեծ կռիւ եղավ․ տաճիկները պատնէշէն (մեթերիզէն) ելան, հօթուն քաղքին մէջը մտան, որուն մէկ արուարձանը (վարըշը) կերվէր, շատ հռումընէր որ հոն կըընակէին, նաև հրէայներ որ լեհէն փախեր հոն եկերէին իրենց ընտանեօք, մոսկովլին զօրաց առջին ըյնելով՝ գթութ՟ի կըկանչէին ։ Կալլիցին իշխանը ապսպրելով որ աղէկ նայէին անոնք, պատնէշին մէջը մտաւ, սկսաւ երկու բերդը զարնել՝ որպէս զի քաղաքը անձնատուր ըլլայ, կարծելով որ ութը օրվան մէջ կրնայ առնել, որովհետև անանկ զօրաւոր քաղաք չէր սեպէր, բայց մէջի տաճիկները աղէկ պաշտպանելով՝ անչափ երկան քշեց պաշարումը, որ մայիսին ետքերը մէկմէկու հետ ծեծկըվեցան առանց մէկ յաղթութ՟ի մը ուրոշելու, և որովհետև մոսկովլին կերակուրը պակսեցաւ՝ շատ հեռու ըլլալով իրենց համբարները, անոր համար Կալլիցին Թողուց, նորէն անցաւ Թուռլա գետը՝ եկավ քալուս ։ Ռսիկայ մեծ յաղթութ՟ի եղավ տաճկի դիմացէն, անոր համար դ̃․ սուլդան մուստաֆան մեծ հանդիսով Գազի անուանեցաւ ։

Մեհէրնալ սիրտ առնելով իրենց զօրքը շատցուցին, Թօռն քաղաքը պաշարեցին, Լուպլին քաղքին վրայ վազեցին, Թէպէտ բան մը չկրցան ընել, քռաքովն ալ կուզէին պաշարել, շատ թշնամանական թղթեր հանեցին մոսկովին դէմ, նաև վարշոք քաղքին մէջ։ Բայց լեհերուն յանդգնու՟իը աւելի խօսքի վրայ էր՝ քան թէ քաջագործութ՟ե վրայ. ամէն մարդ ինքիրեն աս դիս ան դին ասպատակելով առանձին իր վրէժխնդրութ՟իր կուզէր ընել քան թէ ազգին օգուտը. անոր տեղը՝ թէ որ ամէնը մէկ ըլլային, ու տաճկին օգնութ՟ի ընէին, նեղը կըձգէին մոսկովը։

Տեսնալով լեհերը որ իրենց մէջէն ոմանք մէկ դի կըքաշվէին յոքնած ըլլալով՝ անգթութ՟է զզուելով, ասանկ մէկ գրգռիչ թուղթմընալ չորս դին սփռեցին, որ ուրիշ խօսքերէն ետև կըզրուցէ։ “Մեր ազ-
„գին պատմութ՟իը կըսորվեցընէ որ՝ կէս
„դարէն աւելի է մեր պապերէն ու հարե-
„րէն սկսեալ մոսկովը միտքը դրերէ ամ-
„մէն եւրոպա իր տակը առնելու. առաջ
„մէնէ սկսաւ, մեզ կուզէ իրեն գերի ընել.
„երբոր կամաց կամաց ամէն լեհաստան
„առնելու ըլլայ՝ նեմցէի երկիրը պիտոր
„մտնայ, անկէց՝ ուրիշ որչափ որ տեղ կայ
„հիւսիսակողմը ու հարաւակողմը՝ պիտոր
„մտնայ. 1686 տարին՝ մեր հասարակապե-
„տութ՟ե ըյնալու տարին եղաւ, վասն զի
„բռնադատվեցաւ ստորագրել մէկ դաշնա-
„դրու՟է մը որ վնասակար էր, հրաժարե-
„լով իր իրաւունքէն որ ունէր ներսի ընդ-
„արձակ գաւառներու վրայ, որոնք մոս-
„կովները յափշտակեր էին, ան ատենէն

„ Եւ ամենն մեր Թագաւորներուն ընտրութիւնը՝
„ գրեթէ մոսկովին կամքովը եղաւ։

„ Դաշնադրութիւնները որ եղան 1704. 1709.
„ ու 1716. բռնադատութեամբ ան մոսկովին
„ զօրայը եղան, որ առաջ սկսան ըսել թէ
„ մենք կուզենք ձեզի պաշտպան ըլլալ,
„ ետքը եղան մեզի կործանօղ. նոյն բանը
„ քիչ մը առաջ դարձեալ նորոգեցին, ոմանք
„ կաշառքով, ոմանք խաբելով, ոմանք
„ բռնադատելով՝ հարկադրեցին մեր խեղճ
„ ազգը ստորագրել մէկ դաշնադրութեան
„ մը՝ որուն հիմն է կորուստ մեր ազատութեան
„ ու անկախութեան։ Մենք հիմա մեր
„ ազգին անունովը կըհրատարակենք որ
„ ամենեւին ոչինչ են ինչ որ մեր առջինները
„ ընդուներեն բռնադատութեամբ, և ինչ
„ որ մենք երկու տարի առաջ ընդունեցանք
„ բռնադատելով իբր թէ դանակը
„ վիզերնիս խօթելով, և կուզենք որ մեր
„ իրաւունքը ոտքի վրայ կեցընենք, ինչպէս
„ որ էր մեր հասարակապետութիւնը 1680ին։
„ Եւրոպայի ժողովուրդք ելէք մտիկ դրէք
„ մէյմը մեր գանկատանքին, մեր ըսածին,
„ ու մեր գուշակութեանը, թէ որ թողունք
„ որ մոսկովը քիչ քիչ տէր ըլլայ լեհին
„ կամ հիմա, կամ ետքը, գիտցէք որ
„ փռսանտ գտնալով ձեր մէջի եղած երկպառակութիւնը,
„ ձեր պատերազմունքը,
„ իր անբաւ զօրութիւնը ձեզ ամենքնիդ պիտոր
„ վնասէ, իր լուծին տակը պիտոր ձեզ
„ ձգէ. անանկէնէ հիմա է աղէկ ժամանա-

„ կը, միացէ՛ք մեզի հետ՝ ու օսմանեան
„ դրանը հետ. թէ չէ՝ ուզած ատեննիդ
„ չէք կրնար դէմ դնել։ Վասն զի ատեն
„ պիտոր գայ որ՝ հիմակվան մոսկովները
„ ամմէն եւրոպային ու ասիային հիւսիսա-
„ կողմը պիտոր տիրեն, աւելի մեծ փոփո-
„ խութ՟ի մը պիտոր ընեն աշխարհիս վրայ,
„ քան որ իրենց առջինները ըրին երբոր
„ հռոմայեցւոց կայսերութ՟իը կործանեցին։
„ Կերդվըննանք տ՟յ առջին (որ պաշտպան
„ է նեղելոց), թէ աս թուղթս մեր ազատ
„ կամքովնիս գրեցինք ամմէնքս միաբան,
„ իշխանք և ժողովուրդք։ Պառ քաղաքը.
„ 1769. յուլիսի 20։

Իրաւ է որ աս թղթիս մէջի ըսածները թշնամանական խօսքերով զուրցըված ըլլալուն համար՝ մէկ ներգործու՟ի մը չըրավ, յորդորելուն տեղը պաղեցուց. Մէկ դատ (տավա) տեսնօղը պիտոր գէշ չիխօսի, այլ պատշաճ խօսքերով ու կերպով։ Մոսկովը աս ամմէն գանկատանքին միշտ աս պատասխանս կուտար, թէ ես ինչ որ կընեմ՝ լեհերուն աղէկութ՟էը համար կընեմ. թէպէտև ինչ աղէկու՟ի որ ըլլայ՝ երբոր բռնութ՟ը կըլլայ, ան աղէկութ՟ինալ չար կըլլայ։ Աս իրաւ է որ՝ ռէբնին մոսկով իշխանին ամմէն ըրածը՝ խաղաղցընելուն տեղը աւելի ատելութ՟ի գրգռեց թէ մոսկովին դէմ, թէ մոսկովի դին եղօղ լեհերուն դէմ, անանկ որ ինչվան թագաւորնին ուզեցին մեռցընելու, ինչպէս որ վարը պիտոր պատմենք։

Մոսկովը զաբարովեան ղազախները կըվերցընէ։ Ուքրանիայի թաթարները լեհէն տաճէն կելլան՝ մոսկովին կանչնէն. ղալմուխներն ալ քուպան թաթարներուն վրայ յաղթութե̄ կընեն.

1768—1769։

Զաբարովեան ըսված ղազախները կըբնակէին ան երկիրը՝ որ պորիսթէնիս ու պօկ գետին մէջն է, որուն հիները իբբանիս կըսեն. հոն եկաւ ուքրանիայէն իրենց մէկ թափառական ժողովուրդ մը, բնակեցաւ ան տեղս՝ որ գետին քարավազէն վեր է. հոս կամաց կամաց ժողվըվելով ասոնք շատցան, մէկ եղական ժողովուրդ մը եղան ամմէննալ պատերազմօղ, յափշտակօղ, ասպատակօղ։ Ասոնք իրենց մէջը կնիկ մարդ թող չէին իտար բնակելու, իրենք զատ զատ խումբ բաժնըված կընստէին. ամմէն մէկ խումբնալ իրենց մէյ մէկ գլխաւոր կընտրէին, իսկ ամմէնը մէկէն ուրիշ մեծ գլխաւոր մը ունէին. այնչափ ահռելի եղան պատերազմի մէջ իրենց յանդգնութե̄ր քաջասրտութե̄ր համար, որ մօտիկ եղած ժողովուրդենէն շատ մարդ կուգար ասոնց մէջը կըխառնըվէր։ Ասանկով օրէ օր ա՛լ աւելի շատցան, մանաւանդ անտեղը ուր որ պուսալաք վտակը կըխառնըվի տնեբէր գետին հետ. մէջէրնին 10 հազար ձիաւոր զօրք միշտ ոտքի վրայ ունէին զօրաւոր ու սրտոտ, որոնք շատ հեղ տաճկին ու լեհին հետ ինչվան ետքի թելը կըկռուէին, մահուչափ թշնամու̃ի ունենալով անոնց հետ ։ Թէպէտ երկիրը մոսկովին ըլլալով՝ մոսկով կառավարէն կախում ունէին՝ որ հաթման կըսվէր, բայց մոսկովին խիստ ատելի էր ասոնց վարմունքը, ուրիշներէն զատ կենալնին, տարբեր կերպ կառավարութ̃ի ունենալնին, խելվընին մտվընին յափշտակելու՝ մարդ ըսպաննելու ըլլալնին, որով անհնարին կընեղէին թէ թշնամիները և թէ բարեկամները, անոր համար մոսկովը չիկըրնալով աս բաներս քաշել, 1768 վերցուց աս կերպ վտանգաւոր հասարակապետութ̃իը, ամէն իրենց բնակարանները քակեց ։ Աս բաներս ընելու համար շատ բռնութ̃ի բանեցուց, պինտ ետքնալ խոստացաւ իրենց որ՝ պատերազմի ատեն բանակին (օռտուին) առջևէն զիրենք ասպատակի (չարխայի) տեղ բանեցընէ ։

Ղազախ թաթարնէր կային լեհին տակը հին սարմատացիներէն ինջած, ասոնք լեհցիները շատ անարգանօք կըկառավարէին, անոր համար ալ չուզելով հնազանդիլ ոչ վարշով եղած լեհի ատեանին, և ոչ միաբանեալ լեհերուն, 1769, օգոստ. 1. անցան մոսկովին տակը գացին թուղթ դաշինք ընելով ։

Ուքրանիա գաւառ կար, որ պզտիկ թաթարին՝ մոսկովին՝ բօտօլիային՝ ու վօլհնային մէջն է, տնեբէր գետը ծայրէ ծայր անցնելով երկու կըբաժնէ, իր մայր քաղաքը Պադուրին բռնած Սէմ գետին վրայ է, աս ջուրին քովը աղէկ վարուցան կայ· Հարաւային դին թէպէտ բարեբեր է, բայց ամենևին անբեր անապատ թողուցած է իրենց անհոգութ՟ը· առջի ատենները բնաւ վարուցան չէին ըներ, վասն զի զանազան ցեղ Թաթարներու կուգային կըյափշտակէին իրենց ամմէն բերքը: Ասոնք կուղէին ազատ ըլլալ, բայց իրեք մեծ տէրութ՟եցը մէջ գտնըվելովը՝ կըբաղձային որ մէկ պաշտպան մը մէկ տէր մը ունենան· առջի բերանը կամքովնին լեհին տակը մտան, բայց անոնց մեծերը գերիի մը պէս խստութ՟ք վարելով քիչ մը անցնելէն ետև՝ կէսէն աւելի լեհէն ելան մոսկովին տակը անցան, որ իրեն հպատակներուն պէս զիրենք կառավարեց, երբեմն ունէին արտօնութ՟ի իրենց մէկ իշխան մը ընտրելու՝ ինչպէս որ կընտրէին դրանսիլվանիացիք, բայց աս իշխանութ՟ը իրենցմէ վերցուցին առաջ լեհը՝ ետքը մոսկովը:

Հիմա տեսնալով լեհին տակը եղող ուքրանիային մնացած խազախները՝ որ իրենց հայրենակիցները աւելի հանգիստ կապրէին մոսկովին տակը, ամմէննալ անցան մոսկովին տակը մտան, որոնք խրկեց ղալմուխին երկիրը պաշտպանելու: Աս ղալմուխներնալ կինջնան ան Թաթարներէն՝ որ կըբնակին աժտէրխանին ու սըմըրղանտին մէջը՝ որ էօզպէք Թաթարներու քաղաք է· Հարկ (խարաճ) կուտան մոսկովին՝ որ թէպէտ կուզէ իրենց վրայ բացարձակ տէր ըլլալ, բայց ասոնք բարբարական ժողովուրդ ըլլալով , չիկրնար ուզածնին պէս բացարձակ իշխանութիւն բանեցընել , այլ երբեմն աչք կըգոցէ, և երբեմն կըպատժէ իրենց գողութիւնը , աւարառութիւնը , ինչպէս որ տաճիկը կընէ արպընէրուն վրայ : Աննա կայսրուհւոյն ատենը՝ իրեն մունիչ անուն մառէշալը կըցաւ ուրիշ զինուորնէրու պէս ասոնց ալ կրթութիւն սորվեցընել :

Հիմա մայիսին մէջը աս ղալմուխներուն մէնծը լսեց որ՝ քուպան թաթարներուն մէնծ գունդ մը (որ տաճկին տակն են) , իրենց վրայ կուգային յարձըկելու , իմանալով ալ որ իրենցմէ շատվոր են , անտառներուն ներսի դին քաշեց իր զօրքը · ետքը օգնութիւն առնելով վերոյիշեալ խաղախներէն , յունիսին առջի օրը շատ ծեծկըվելով յաղթութիւն ըրավ քուպանցոց վրայ՝ որոնցմէ քիչ մարդ խալըսեցաւ : Ասկեց սիրտ առնելով աս ղալմուխները՝ քուպանի երկիրը վազեցին ջարդելով մըկելով , անկեց մտան պզտիկ թաթարը , թարպասսօր պզտի քաղաքը երեցին , ամմէն երկիրը ավըրշըրկեցին ինչվան օղուլ և պէնտէրի քով , շատ գերիներ խալըցուցին , շատ անասուններ տարին , ինչ զօրք կուգար ան տեղացի բերդերը պահելու՝ կոտրեցին :

Աս միջոցիս մէջ թօդդէպլէն մոսկովին զօրապետը 15 հազար մարդով կիւրճիսթան մտաւ , յորդորելով հոն եղած իշխանները՝ որ տաճկի տակէն ելլան , անցաւ եկաւ ինչվան Էրզիրում , բայց տեսնալով որ անոր փաշան ուժով է, բան մը չկրնալով ընել ետ դարձաւ ։

Հօթուն, ուլահ պուղտան մոսկովին ձեռքը ինկնան.

1769 ։

Վերոյիշեալ կալլիցին իշխանը պաշար (զա՛հրէ) գտնալով իր զօրացը՝ քառասուն օր պարապ կենալէն ետև՝ տնեսթէր գետը նորէն անցաւ, երկու դխայէն վաղեց պուղտանին մէջը, հոն քիչ զինուոր գտաւ իրեն դէմ. ան որ յաղթօղ ընել կուտար մոսկոֆները՝ իրենց թօփերուն վարպետութ՟ին էր, թէ չէ՝ տաճկին մէկէնիմէկ յարձըկիլը մոսկոֆներուն վրայ՝ շատ աշխատանք կուտար մոսկովին, ինչպէս որ մոսկոֆները կըպատմէին, և ուր որ թրով կըծեծկըվէին՝ տաճիկը վրայ կելլար ։ Ամէն փախչող տաճկըները մէկ տեղ ժողվըվելով՝ մոսկոֆներուն դէմ ճակատեցան, բայց անկեցաւ փախչելով, մոսկովը նորէն եկաւ իր թողուցած տեղերը, նորէն տիրեց, որ 3 մղոնի (միլի) չափ հեռու էին հօթունէն ։ Ասոր վրայ գնաց փաշան 90 հազար զօրքով, իր հետնալ լեհեր կային 10 հազարէն աւելի. կալլիցինի առջևը գնաց, սեպտ. 8 մեծ պատերազմ եղաւ, անանկ մէկ յարձըկիլ մը յարձըկեցան ենիչէրիները մոսկովին բանակին (օրտուին) աջ թևին վրայ, որ եթէ մոսկովին թօփերուն բազմութ՟ինը ու վարպետութ՟ինը չըլլար՝ տաճիկը.

նէրը վրայ կելլային , բայց ան ատեննալ Գրուչ զօրապետը մեծ գունդ ձիաւոր զօրքով մոսկովին օգնուի՟ հանելով՝ փաշանալ 20 հազար սիփահի զօրք ու Թաթար առաջ քշելով , վեց ժամէն աւելի չարաչար ճեճկըւեցան , կռիւը երկու դիացէն անորոշ մնաց ։ Ան ատենը մոսկովը յատուկ դիտմամբ ետ քաշւելով՝ տաճկին զօրքը բերաւ մարտկոցներուն (Թապեաններուն) տակը , թէ որ իրենց յարձըկիլը բռնէին , հոն չերթային , բան մը չէր կրնար ընել , բայց չզգուշանալով՝ հոն թօփերուն տակը շատ ջարդըւեցան , մնացածը փախան , անանկ որ՝ հետեւեալ օրը տնեսթէր գետէն ան դին չիմնացին , մոսկովնալ շատ մարդ կորսնցուց ։ Ամսոյն 17. նորէն զարնըւեցան իրարու հետ մէկ ժամու կէսի չափ , հոնալ շատ ջարդ եղաւ . 1500 առնաւուտ զօրք կատղելով իրենց յաղթըւելուն վրայ , անձնատուր եղան մոսկովին ։

Աս պատերազմէն ետեւ մէկ սիրտ կոտրիլ մը մտաւ ենիչէրիներուն մէջ (1) , հօթունը թողուցին, ուր մտաւ Էլմէդ մոսկովին զօրապետը. հոն գտաւ 67 թօփ պղնձէ, ձէպխանէ, ու պաշար (զահրէ) վեց ամսուան բաւական, և ուրիշ զէնքեր, չուխայ ու կտաւ շատ, մէջի տուները այրըված էին, մէջի մարդիկները կէս մը մեռած, կէս մը փախած: Ենիչէրիներէն շատնալ փախան անատօլու իրենց քաղքընէրը գացին, ճամփան շատ տաճկի քաղաք թալլելով, վնասելով: Հոկտ. մէջը նոյն էլմէդ զօրապետը եաշը առավ, որ պուղտանին մայր քաղաքն է, մէջիններուն երդում ընել տըվավ հաւատարիմ մնալու մոսկովին. ենիչէրիները որ աս բանիս դէմ կեցան՝ ջարդեց. պուղտանին ծեր պէյը կոստանդին մավրօքօռտատ՝ իր ընտանեօքը ու ապրանքովը փախաւ պէսսարապիային վըրայօք, բայց ճամփան մոսկովները հասան, դերի բռնելով բէդրօպուրկ խրկեցին: Սանկ ըրին նաև գրիգոր Ղիքայի ուլահու պէյին, որ բռօսօրօվսքի մոսկովին իշխանը պուքրէշ առնելնին բռնեց իր դարպասին մէջը. ասոր վրայ վախնալով ֆօքշան, մօպիլա, ու քռայով քաղքընէրը՝

---

(1) Որոնց վրայ կըգանգտին տաճկին թէվարիխնէրը . մէջէրնին Րէսմի ահմէտ էֆէնտին հոս ասանկ կըգրէ ։ „ Էմրի իլահի իլէ Թուռլանըն սույու ար-
„ թուփ՝ էյլուլուն ետինճի կիւնի քի ճէմազիլ էվ-
„ վէլին օն ետիսի տիր՝ քեօփրիւ գըրըլուփ՝ պու-
„ քատար իւմմէթի մուհամմէտ քարշուտէ ախւշմէն
„ իչինտէ գալտի . . . օլ մահալտէ տուրմագ միւմ-
„ քին օլմամաղլէ՝ սատր ազամ հօթունա ասքէր վէ
„ մուհաֆըզ փաշա քօյուփ՝ քէնտիսի խան թէփէ-
„ սինէ կէլմէք միւրատ էյլէտի ։ Ասքէր թայֆէսի
„ աճըլքտան վէ աթէշտէն վէ սօղուգտան շայէթ

„ զապուն վէ փէրիշան օլմաղըլէ՝ պիր քիմսանէ քալ-
„ մաղա ռաղպէթ իթմէտի. Թային օլունան փաշա-
„ լար գալէ գափուսունուն պիրինտէն կիրիւփ օ
„ պիրինտէն չըքտըլար: Պու ուսլուպ իւզրէ պիր
„ թիւրլիւ գարար մըյեսսէր օլմամաղըլէ՝ սատր ազամ
„ պուլունտուղը հինտէ գալէ գաբուլարըն աչըգ
„ գօյուփ՝ Ճէմաղիլ էվվէլին եիրմի պիրինճի կիւ-
„ նի փէրիշան վէ փէրաքէնտէ խան թէփէսինէ չը-
„ քա կէլտի:

անձնատուր եղան մոսկովին, որ չիքաշեն ինչ որ քաշեց պուքուէշ դէմ կենալով՝ ծանըր տուրք տալով մոսկովին՝ որպէս զի զօրքը չիթալլէ ։ Ասկէց ետքը քալաս, իսմայիլ, որ դունա գետին վրայ են, մոսկովին ձեռքը անցան, ըոդօլֆէն զօրապետը կոտրելով ան տեղացի ծեր փաշային օխտը հազար զօրքը, նոյնպէս իպրաիլնալ մէկ քանի մը օր դէմ դնելէն ետև առնըվեցաւ. անանկով ան կողմերը երկու զօրաւոր բերդ մնացին սիլիսթրիա ու պէնտէր ։

Դուռնէն շատ բարկանալով ուլահ պուղտանցոց վրայ, ինչու շուտով տըվին ու ասանկ երդում ըրին, իրեք ռումէլի փաշայներու հրաման գնաց՝ որ ուլահ պուղտան վազեն, մոսկովը անկեց հալածեն, մէջինները ջարդեն. ասոր վրայ 25 հազար առնավուտ զօրք ուլահ պուղտան յարձըկեցան, բայց չիկրցան մտնալ, միայն մէկ քանի տեղեր զարկին, մէջինները գերի ըրին, ստամպօլ բերին ծախեցին, ինչվան եկեղեցիներուն պատկերները բերին, սէրային առջին դնելով կոխկըռտեցին ։ Մէկ ապստամբութէ մը պէս ալ ելաւ ստամպօլու մէջ որ զսպեցին, ու նիշանճի մէհէմմէտ էմին փաշային գլուխը կտրեցին էտրէնէի մէջ, ինչպէս որ կըպատմէ տաճկին թարիխը. ինչու համար կամաց շարժեցաւ մոսկովին վրայ վազել, ենիչէրիները անօթութէ մէջ տանջեց, հօթուննալ թողուց որ մոսկովին ձեռքը իյնայ. ասանկալ տիվան թէրճիմանիին գլուխը կտրեցին, որ կըսվէր նիքօլօ տուաքօ , ու գրիգոր քալիմաքիին գլուխը , որ քեռի էր ուլահ պէյին ։ Նոր վէզիր եղաւ ու սէրտար Մօղտօվանձի ալի փաշայ հիճրէթի 1183 , յամին 1769 , ինչպէս որ կըդնեն տաճկական թէվարիխները՝ հօթունին առնըվիլը պատմելով ։

Անատօլուի և ռումէլիի վիճակը , տաճկին պատրաստութիւնը , մոսկովին նոր կարգադրութիւնը ․

1769 ։

Նոր զօրք պէտք էր ոտք հանել բանակ (օռտու) ընելու համար , բայց շատ զօրքալ պէտք էր թողուլ սահմանները պահելու , շատ դիացէն վախ ունենալով ։ Քերիմ խանը քիչ մը ատենի մէջ աճէմը տակը առնելով , կըվախցըվէր որ առաջ գայ տաճկին երկիրը վազէ ։ Ալի պէյը բացարձակ իշխանութի մը ձեռք ձգեց , մորայ ծովեզերքը ու ամմէն բառաշամին՝ այսինքն պաղեստինին ծովեզերքը իր տակը առաւ , որ է եաֆայի , աքեայի , պէրութին կողմերը ։ Կիւրճիները թօթդէպլէն զօրապետէն գրգռեալ բազմութի մէկտեղվելով՝ մոսկովէն ձեռք ունենալով կուզէին վազել ինչվան սև ծովը , անոնց իշխանն էր էրէկլի խանը քաջասիրտ մարդ , որ պարսկաստան եղած փոփոխութեց մէջ ասալ շատ ձեռք ունէր , անոր համար 1767էն վեր բէդրօպուրկ գնացած էր ․ ան ատենը պարագաները ուրիշ կերպ ըլլալով՝ իր առաջարկութի̃նները ու խոստմունքները առաջ չիգացին, միայն մէկ քանի առանձին մարդիկներ ըստակ տըվին իրեն որ՝ իր մտքի դրածները առաջ տանի․ որովհետև պատերազմի արուեստնալ սորվերեր նեմցէին քով՝ ան ծեծին ատենը որ եղավ նեմցէին ու պրուշին մէջ․ հիմա ասիկայ օգնութի̃ ունենալով մոսկովէն՝ դուրս ելլալ սկսաւ իր երկրէն, ու կըվախցըներ երզըրումին՝ ախլըցխային ու դրապզոնի վըրայ վազելու․ հինգ փաշայ 40 հազար զօրքով ասոր դէմ կըսպասէին։ Ասանկով չէին կընար շատ զօրք հանել անատօլուէն, և ոչ ռումէլիէն, կըվախնային սըռֆէն ու պօշնախէն զօրքը պարպել, չըլլայ թէ յովսէփ կայսրը իր չէզոքութի̃ը թողու, օսմանցիին երկիրը յանկարծ կոխէ․ չէյտէին իր մօրը մարիամ թերեզինային խղճմտանքաւոր հաւատարմութի̃ը։ Խարատաղցոց վըրայալ կերևար միշտ պատրաստուի̃ օսմանցոց երկիրը վազելու ասպատակելու։ Ամէն յունաստանալ տակնու վըրայ էր, որուն պատճառը ետքը պատմենք։ Բայց տաճկին զօրաց պատրաստութի̃ը անանկ աղէկ կարգի մը մէջ դրած է որ՝ ասանկալ ըլլալով՝ նորէն տաճիկը 200 հազար մարդ ոտքի վըրայ հանելով՝ խրկեց մոսկովին վըրայ․ մօղտօվանձի ալի փաշան նոյն տարվան մէջ ձգեց, ռօտոս կըղզին քշեց, իր տեղը վէզիր ու սէրտար դրավ իվազ փաշայ օղլի խալիլ փաշայ, որ պէնտէրի սէրասքէր էր։ Ասիկայ պատերազմական ու քաղաքական բաներու աւելի տեղեկութ̃ի ունենալով խնդրեց թագաւորէն որ՝ իր հետը մէկ ատեան (տիվան) մը ունենայ, որպէս զի անոնց հետը խորհըրդակցելով ընէ, ինքը ասով խալըսի յանցանքէ ու զրպարտու̃է վտանգներէ. անոր համար իր հետը դրին ուրիշ երկու ծեր ու փորձ փաշայներ, չորս խատի, ու երկու նեմցէէ դարձածներ, որ պատերազմի արուեստին հմուտ էին: Աս փաշան էտրէնէ ու քովի տեղվանքը ամըրցուց, զօրքը առաւ Փիլիպէի ու սիլիսթրիայի կողմը գնաց, որ անկէց երթայ խաքչա՝ ուր էր մեծ կամուրջը, մոսկովի դեսպանին կապանքները արձըկեց, որուն անունն էր օպրէշքօվ, թող տըվաւ որ բանակին մէջը ազատութ̃ի ունենայ ժուռ գալու:

Մոսկովը թէպէտ քանի մը տեղ առաւ տաճկէն՝ որոնք տաճկին թարիխը կըպատմէ, բայց հասկըցաւ որ՝ չիկրնայ պիտոր մէկ որոշ յաղթութ̃ի մը ընել, շատ վախցուց զինքը տաճկին բազմու̃իը, մէկ քանի գունդ զօրաց ծեծկըվիլը, (որ թիւֆէնկ նետելու խիստ վարպետ էին, ինչպէս էին առնավուտ ու լազ զօրքը), նաև անատօլուի զօրաց ձիաւորները. միայն թօփերու տակ ձգելով կրնար անոնցմէ խալըսիլ, անոր համար հիմա նոր կարգադրութ̃ի ըրավ իր ամմէն զօրացը վրայ: Խօթունը առնելէն ետև կուզէր պէնտէրը առնել՝ որ պէսսարապիային մայր քաղաքն է, և ամուր բերդերէն մէկն է, նախապարիսպ պուլղարին ու տնեսթէր (թուռլա) գետին. աս բանիս յարմար չիտեսան կալլիցին իշխանը, որովհետեւ առջի պատերազմին այնչափ ուժ ունենալով, շատ աւելի բան կրնար ընել, բայց չիկրցաւ ընել, անոր համար փոխեցին, իրեն տեղը պետրոս ռօմանցով կոմսը մառեշալ դրին, որ կատարինէ Թագուհին Թախտը նստեցընօղ երեւելիներէն մէկն էր :

Առջի տարին Ռանին անուն վէզիրը աս ռօմանցօվին յանձներէր լեհերը զսպելու, անոր տեղը ետքը իր եղբարը բանին անունով զօրապետ դրերէր, որ ամմէն տեղ լեհերը հալածեց : Ինչ ըստակ որ պէտք էր աս մեծ պատերազմիս համար՝ նոյն բանին վէզիրը շատ աղէկ կարգաւորած էր, որ ամմէն տեղ պէտք եղածը հասցընելով ամենեւին մէկ կարօտութ̃ի մընալ չիքաշեցին. մանաւանդ որ՝ մոսկովի երկրին մէջ առջի պէտք ըլլալու բաներու շատ առատութ̃ի ըլլալով, զինուորի մը հոն հերիք կըլլայ անչափ թոշակ (էօլէֆէ) առնել, որ երրորդ բաժինն է՝ ինչ որ նեմցէի երկիրը ու ֆրանսան կուտան իրենց զինուորներուն : Զինուորներնալ չարքաշ ըլլալով քիչով կըբաւականանան, անոր հմ̃ր շատ զարմանալու բան չէ՝ թէ մոսկովը ան ատեններ 10 հազար եալտըղ ոսկի իրեն տարեկան եկամուտ ունենալով, ինչպէս կրցաւ ասանկ մեծ պատերազմի մէջ մտնալ : Երբոր մեծն պետրոս թագաւոր եղաւ մոսկովի, տարեկան եկամուտը հազիւ կըհասնէր 5 միլիոն լիրէ ֆրանսայի, ետքը նոյն պետրոս բարեբեր երկիրները իր տակը առնելով, առուտուր հնարելով եւրոպայի ու ասիայի հետ ինչվան չէին, անանկ ըրաւ որ՝ իր մեռնելու ատենը՝ կրկնապատիկ եվելցաւ եկամուտը։ Օրէօր շատցընելով աս ծեծին ատենը այնչափ պատրաստած ունէին, որ խարձի վրայ հոգ չունենալով վերոյիշեալ Խանին ըսված զօրապետին հրամայեցին որ պէսսարապիա վազէ, օգնութ՟ի ունենալով իր ետեւէն պէրկ զօրապետը՝ ջանայ որ ամէն պզտիկ Թաթարը առնէ ինչվան ծովը։ Իսկ ռօմանցօվ մառէշալին ապսպրեցին որ՝ տաճկին բանակին վրայ վազէ, հոգ տանի առնելու ան ամէն երկիրը՝ որ կէյնայ բրութ ու Թուռլա գետերուն մէջ։

Երկու զօրապետինալ ապսպրեցին որ՝ պըզտիկ ծեծկըվելներէն հեռու կենան, որ բան մը չէին որոշեր, այլ մեծ պատերազմունքով ծեծկըվին։ Օռլօֆ ալէքսի կոմսինալ ապսպրեցին որ նաւերով գայ, ծովեզերեայ տեղերուն հետ ծեծկըվի, որպէս զի անով տաճկին ուժը երկու բաժնելով՝ իր ամէն զօրքը չիկրնայ մոսկովի երկու զօրապետին դէմ խրկել, ան ատենը հեշտ (խօլայ) ըլլայ անոնց յամաքի վրայ ծեծկըվիլ. վասն զի տաճկին զօրաց բազմութ՟ը շատ կըվախցընէր մոսկովը, և թէ որ իրենց վախը մէկ դի ձգէին, չիփախչէին, շատ պիտոր յօքնեցընէին մոսկովը։ Մէտէմ անունով զօրապետինալ յանձնեցին որ՝ ան խազալները՝ որ մոսկովին տակը անցան, զուսպ պահէ, որպէս զի մէկ փոփոխամիտ ու անզուսպ ժողովուրդ մը ըլլալով շփոթու՟ն մը չիհանէին։ Բայց ետքը տեսնանք աս բաներէս ո՛րը առաջ գնաց, ո՛րը չիգնաց չիյաջողեցաւ։

Մեծ պատերազմ տաճկին ու մոսկովին մէջը. չեչերմանին ու չէշմէին տանըլիւր.

1770։

Ռոմանցով կոմսը աս տարի ապրիլ կէսին իր զօրքը հանեց ձմերոցէն՝ մէկ ընդհանուր պատերազմը ընելու համար. ուլահ պուղտան եղած պահապան զօրքերունալ հրամմեց ելլալու, որպէս զի իր զօրքը մէկտեղվի շատնայ։ Օսմանցինալ մտադիր ըլլալով իր զօրքը դունա ու բրութ գետին վրայ սփռեց. ինչ տեղէն որ մոսկովները կելլային՝ իրենք կըմտնային, ասանկով քուայօվա առին տաճկընները՝ որ հին ատենը ուլահու մայր քաղաքն էր, հոն նոր պէյ դրին մանօլաքի անունով։ Աս լսելով փախչող էնիչէրիները սիրտ առին, նորէն զօրք եկան պապատաղին, ուր էր բանակը (օրտուն), որ դունան անցնելով երթային պիտոր ուր որ պէտք ըլլար։

Ասկէց ետքը ուլահին զօրաւոր տեղերուն վրայ քալեցին տաճկընները՝ որ մոսկովին ձեռքն էին, ապրիլ 21 թաթարին զօրքին հետ միանալով, որ հոն եկեր էր, ծեծկըվեցան ըշդօլֆէն զօրապետին հետ։ Թաթար խանն ալ երկու փաշայալ մէկ տեղ մօպիլայլին դին գային, որ պուղտանի մէջ վազէն. ան ատենը ռէրնին զօրապետը՝ (որ ըսդօլֆէն զօրապետին տեղը եկերեր), չիկրնալով տաճկին բազմութենը դէմ դնել տկարացաւ, հոն ռօմանցովը օգնութի հասաւ, իր ամմէն զօրքը ամմէն թօփերով արտորնօք քալցընելով ան աշխատալի ճամփան, որ դժարին լեռներ են լեցուն անտառներով, երբոր աս տեսան տաճկըները՝ քաշվեցան պէնտէրի դին գացին ։

Տաճկին բանակը ապահով լեռան վրայ էր՝ որուն վրայ ելլալը դժար, առջեւէնալ մէկ խորունկ ու ցեխոտ (չամուռոտ) դետ մը կանցնէր, չորս դին աղէկ պատնէշ (մէթերիզ) շինված 60 թօփով ։ Ռօմանցով եկավ կերպ կերպ պըտըտելով ջանաց որ բանակը անկեց դուրս հանէ. Թաթարները բանակին մէկ դիէն մէկալ դիէն միշտ պտըտելով թող չէին խտար մօսկովին առաջ երթալ. և թէպէտ մօսկովին զօրապետները ասոնք կըհալածէին, բայց Թաթարները իրենց սովորութենը կեօրէ ետեւէ ետև չուստ վազելով ու ետ փախչելով (ինչպէս հին ատենը պարթևները կընէին), անդադար նեղութի կուտային մօսկովներուն ։

Ռօմանցովը իր 60 հազար զօրքովը ուզեց յուլիսի 10 տաճկի բանակին հետ զարնըվիլ ։ Ապտի փաշան օհարարըկէն 3 ժամ ետև վէզիրին հրամմելովը ձիաւոր զօրքով դուրս ելավ մօսկովին դէմ, երբեմն հոս երբեմն հոն ծեծկըվելով՝ օխտը անգամ վրանին վազելով՝ շատ ջանաց որ մոսկովին ձիաւորները իրարմէ զատէ, բայց անոնք իրենց տեղէն չիշարժեցան, գիշերը վրայ գալով դադրեցան ։ Թաթար խանը լուսնալէն առաջ գաղտուկ իր զօրքին տեղը փոխեց, եկավ կեցավ մէկ հովտի (տէրէի) մը մէջ, որ մոսկովին ու տաճկին մէջ տեղն էր, մոսկովները իմացան, իրենք ալ իրենց տեղը փոխեցին ։

Յուլիսին 18 ռէբնին զօրապետը մէկ դիէն՝ բօդէմքինը մէկալ դիացէն՝ տաճկին պատնէշներու վրայ վազել սկսան, շատ աշխատանք քաշելով մէկ պատնէշէն մէկալ պատնէշը սկսան մտնալ, ան ատենը ձիաւոր թաթարները դուրս ելան, թշնամիին կռնրկէն առին; ձախ թեւը աջ թեւէն բաժնեցին․ ռօմանցով պրուս զօրապետը խրկեց, որ ինչվան հովտին մէջը իջնալով, հարկ եղավ թաթարներուն կեցած տեղերնէն չիշարժիլ ։ Երեք ժամու չափ տաճկըները դէմ դրին, բայց երբոր մոսկովները չորրորդ պատնէշնալ առին որ խիստ զօրաւոր էր, հեշտ (խօլայ) եղավ ներս մտնալ․ տաճկըները թէ որ ան ատենը չիվախնային, մոսկովը չէր կրնար առաջ գալ, բայց վախնալով փախչել սկսան դունային դին, մոսկովին զօրքը ինչ հարստուի՟ որ կըտեսնային փախչողներէն գետինը ձգած, ամենեւին չէին նայեր առնելու, այլ լմննալէն ետեւ ռօմանցովը ան բաները զօրացը բաժնեց վարձ իրենց աշխատանաց՝ ու իրենց չափաւորութենը որ բանի մը չիդպան ։

Տաճկին զօրքը 130 հազար մը կային, անցան դուռնա գետը ինչպէս որ հրամերէր վէզիրը ։ Օլալու գետին բերանը բանակեցան, չորս դին աղէկ պատնէշով (մէթերիզով) ամրցընելով. Թաթարներնալ ուրիշ տեղ մը բանակեցան մոսկովներուն դիմացը, որ պատրաստ ըլլան մոսկովներուն չորս դին փաթթելու, և ինչ պաշար (զահրէ) որ գայ՝ յափշտակեն չի թողուն. ասանկ երկու բանակնալ հինգ օր կեցան չորս մղոնի չափ իրարմէ հեռու ։ Օգոստ. 1. լուսնալու ատենը մոսկովները տաճկին վրայ վազել սկսան, բայց շատ աշխատանք քաշեցին պատնէշները ելլալու, այնչափ վարպետութ՟ե չինած էին մէկ քանի Ֆրանսըզ ու Նաբօլլի վարպետներ, որ մոսկովները շատ կոտրտվելով կրցան ներս մտնալ, հոն մեծ ջարդ մը եղաւ երկու դիացէն, մէկ գունդ մը եէնիչէրիներու այնչափ քաջասիրտ փրթան, որ զարմանալի քաջու՟ի ցըցընելով՝ մէկէն վազեցին մտան ինչվան ուր որ կըկենար ռօմանցօվ մառէշալը, բայց ետքը չփոթութ՟ի ըլնալով ամէն իրենց զօրաց մէջը՝ սկսան փախչիլ. Թէպէտև վէզիրը շատ կյորդորէր պարգև խոստանալով՝ պատիժ սպառնալով՝ բայց պարապ ելաւ, շատ մարդ դուռնա գետը անցընել ուզելով՝ մէկըզմէկ հրելով՝ չփոթաբար հոն խղդըվեցան ։

Ռէբնին զօրապետը քալասին վրայ վազեց, Ճամփան երկու փաշայի հետ ծեծկըվեցաւ, երբոր մօտիկցաւ՝ քաղքին դուռը բացին տնանկ ներս առին ։ Պավէր զօրապետնալ ախքիրմանին ու նոր քիլլիին վրայ գնաց · երբոր ախքիրման եկավ, մէկ կրակ մը տեսավ որ 48 ժամ քշեց · օգոստ, ետքերը սկսաւ ծեծկըվիլ, 4 հազար ենիչէրի կար մէջը · հինկ օր վարնելէն ետև մէջինները անձնատուր եղան, անոր ետևէն քիլլինալ ու դատդուր պան նաւահանգիստնալ ։ Տաճկական թէվարիխները ասոնց առնըվիլը կըդնեն 1184 հիճրէթին ։

Պուճախ Թաթարները Մոսկովին յետևը կանցնին,
ասանկաւ պէնտէրն ու Իպրաիլը ·

1770 ։

Օգոստոսի մէջ պէնտէրը պաշարերէր Րանինին ըսված մոսկովին զօրապետը, որ առաջարկեց անձնատուր ըլլալ · մէջի զօրքը 20 հազարէն աւելի էին, 300 թօփով պատած · սէրասքերը անձնատուր ըլլալուն տեղը դուրս յարձըկեցաւ, շատ չփոթցուց մոսկովը, ուզեց թուուլայէն վրայ եղած մեծ կամուրջը (քէօփրիւն) փլցընել · մոսկովները շրջակայ գեղերը այրեցին, ու դուրսի եղած պատնէշները, անոր համար տաճկըները թողուցին ներս փախան, մէջի սէրասքերը մեռաւ, նոյնպէս անոր յաջորդնալ · երրորդը նստաւ էմին փաշայ քաջասիրտ մարդ · սեպտեմբ · 12 · կէս գիշերուն մոսկովին վրայ վազեց ։ Որչափ որ մոսկովները առաջ եկան, շատ մարդ ջարդըվելով իրենցմէ առաջ եկան. անոր համար Ռուսին զօրապետը կոտրուելով Ռումանցօվէն նոր զօրք խնդրեց օգնութի ։ Ինը հազար խըրըմցի Թաթար նորէն երեւցան ան տեղվանքները , շատ նեղուի տըվին մոսկովին , որոնք սեպտ. 6. հազիւ կրցաւ ցրուել քամինսքօյի զօրապետը ։

Աս բանիս վրայ պուճախի Թաթարները յուսահատելով մարդ խրկեցին վերոյիշեալ Բանին զօրապետին , որ հաշտութիւն ընեն ու մոսկովին տակը անցնին . ընդունեցաւ մոսկովին զօրապետը , գիր ըրաւ հետերնին խօսք կապելով որ՝ իրենց առջի իշխանութիւնը ու անկախութիւնը ունենան , միայն ամէն տարի հարկ (խարաճ) վճարեն , ձի տալով հեծնելու համար , նաեւ օգնեն ան աշխատանքներու մէջ՝ որ մոսկովները կընէին պէնտէրը պաշարելու համար ։

Մոսկովները որչափ թօփ , հաւան թօփու նետելով շինուածներ փլուցին , լաղըմ փորեցին , չկրցան պէնտէրին մէջինները իրենց հնազանդեցընել . տաճկըները միշտ քաջութբ դէմ կըդնէին , թէպէտ և ջուրերնինալ հատած էր . յոյս ունէին որ ինչվան աշունքը լմննալու կրնան դէմ դնել , ան ատենվան անձրեւները ու ձիւնը թող չէր իտար մոսկովներուն հոն նստել , մանաւանդ որ չորս դին լիճեր կան , երբոր կըբարձրընան , անկարելի կըլլայ զօրաց հոն նստիլ ։ Աս բաներս ինչպես որ տաճկըները կըմտածէին՝ անանկալ Բանին մոսկովին զօրապետը մտածելով որ՝ հոկտեմբեր ամիսը կըմօտիկնար՝ դժար կըլլար իրենց հոն կենալ աշնան մէջ, միտքը դրաւ որ մէկ ընդհանուր յարձակումն ընէ պէնտէրին վրայ, մանաւանդ որ օգնութիւնալ եկաւ իրեն 6 գունդ խումպարաճիներու, անանկով 26ին գիշերանց վրայ յարձըկեցաւ ։ Մէջի զօրքը որ 15 հազար մը կըլլային, շատ դէմ դրին. ելլօղները սանդուխքներէն (նէրտիվէններէն) վար կըձգէին, տեսան որ յարձըկօղներուն բռնութ̃իը շատ է, էմին փաշան 7 հազար մարդով դուրս ելավ դետին դիացէն. մոսկովին բանակին (օռտուին) մէջը վազելով ուր որ քիչ մոսկով կային՝ շատ շփոթութ̃ի ձգեց. ան ատենը բանին զօրապետը անձամբ հոն հասնելովը կրցաւ կարգաւորել. տաճկըներուն հետ մեծ կռիւ եղավ, երկու դիացէնալ շատ մարդ ջարդըվեցան ։

Երբոր հօս ասանկ արիւնհեղութ̃ի կըլլար, մէկալ դիացէնալ մոսկովները ինչ ամրութ̃ի որ շինած կային՝ յարձըկելով առին, կըջանային բերդին վրայ ելլալ, ուր որ պահված էր էմին փաշան իրեն մնացած զօրքովը, որ յուսահատելով անձնատուր եղավ երկու ուրիշ փաշայներով ։ Ասանկով 12 ժամի չափ ծեծկըվելով արիւն թափելով շատը գիշեր ատեն՝ առնըվեցաւ պէնտէր 1184 հիճրէթին, ինչպէս որ կըդնեն տաճկին թէվարիխները. և որովհետև յարձըկելով առնըվեցաւ, մոսկովին զօրապետը թող տըվավ զինուորներուն որ թալլեն քաղաքը, որոնք մէջը շատ հարստութիւն գտան, որովհետեւ շրջակայ գաւառներէն ամէն մենծերը իրենց փարթամութիւննին հոն խրկերէին ամուր բերդ ըլլալուն համար. Թալլելու ատեննալ մոսկովին զօրքը շատ մարդ կոտրեցին բնակիչներէն մենծ ու պզտիկ. որոնց ձեռքէն հազիւ իրենց ուֆֆիցիալները կըխալըցընէին. մոսկովները իրենց վրէժը կուզէին առնել, վասն զի իրենց յարձակման ատենը՝ 15 հազարէն աւելի մոսկով ջարդեցին տաճկըները: Ասանկ շատ մարդ կորսնցընելով մոսկովը կրցաւ առնել. իրեք տեղալ կրակ ընկած ըլլալով ծեծին ատենը, մարելուալ հոգ չունենալով թալլելու ատենը, իրեք օր երեցաւ քաղաքը, շատ մարդալ ան կրակին կորան. անանկ որ առաջ 60 հազար բնակիչ կային պէնտէրին մէջը, աս ծեծիս մէջը մոխիր եղաւ, ու մէկ աւերակ մը դարձաւ:

Թէ որ տաճկըները ամէն տեղ ասանկ քաջութ՟բ դիմանային, մոսկովը չէր կրնար առաջ երթալ, բայց ասկէց ետքը մոսկովները ինչ տեղւանք որ առին, տաճկին զօրքին վախնալէն առին: Առած տեղերէն մէկնալ եղաւ պիալօկռօտ քաղաքը, որ նաւահանգիստալ ունենալով վաճառատեղի մընէր, մէջի զօրքը որ երկու հազար էին՝ չէ թէ ծեծկըվելով տըվին, հապա մէկէն անձնատուր եղան. ասանկալ քանի որ շրջակայ տեղւանք կային մօտ՝ հեռու՝ ամմէննալ վախնալներէն, իրենց բալլիքները մոսկովին խրկեցին:

Աս միջոցիս մէջ ռօմանցօվը խրկեց կլեպօվ զօրապետը խպրախը պաշարելու. ասիկայ դունա գետին վրայ ըլլալով միայն ցամաքէն դիհացէն պաշարեց. իսկ գետին դին բաց էր, ասկից կրնար վէզիրը բանակէն օգնութ՟ի հասցընել. կլեպօվ շատ ջանք ըրաւ առնելու, նոյեմբ. սկիզբը վրան յարձակեցաւ, բայց մէջի տաճկըները անանկ աղէկ ծեծկըվեցան, այնչափ մոսկով կոտորեցին որ՝ ետ քաշեց իր զօրքը, մէկ մօտիկ գեղ մը նստաւ, անկէց իմացուց ռօմանցօվին, անալ հինկ գունդ զօրաց խրկեց ապսպրելով որ՝ շուտ մը նորէն վրան յարձակի։ Ան օրերը ցուրտնալ շատնալով դունային մէջը սկսան սառուցի (պուզի) կտորներ գալ. ասիկայ նշան է որ՝ ամէն դունան պիտոր սառէր, ասկից խպրախցիք վախնալով դունան սառելու ըլլայ՝ չիկրնան պիտոր օգնութ՟ի առնել բանակէն որ շատ հեռու չէր, պէնտէրին խեղճութ՟ինալ մտածելով չըլլայ թէ իրենց վրայալ գայ նոյն փորձանքը, մէկ վախ մը տիրեց իրենց վրայ, ամսոյս ետքերը մէջի զօրքը ձգեցին քաղաքը, իրենց թօփերով ճէպխանայով ելան գացին. քաղքըցիք ան առենը խեղճ հնալով՝ մոսկովին տըվին քաղաքը, որ առանց արիւն մը թափելու՝ եկավ առավ։

Աս առեններուն վրայ ինչ որ կըգրէ Րէսմի ահմէտ էֆէնտին՝ համառօտելով մը հոս բերենք։ „Պու սէնէ (1183) պիհիքմէթ „ուլլահ թաալա թունա նէհրի ղայէթտէ „թաշդըն կէլմէքլէ՝ կեչէն սէնէ կիպի ուզէ-

„ րինէ քէօփրիւ գուրուլմագ միւյէսսէր օլ-
„ մայուպ՝ խամայիլ վէ քիլլի վէ երկէօյ էլի-
„ միզտէ օլմաղլէ՝ ասքէր կէչիրմէք իգթիզա
„ իթտիքճէ՝ չամլար վէ գայըքլէր իմրար
„ իթմէքտէն կիւճլիւք եօղտուր . Հալէ կէօ-
„ րէ վաֆիր ասքէր պիրլիքիւպ . . . պէշ օն
„ սաաթ գարշուլէրինտէ օլան տիւշման
„ թապուրի գարշուսինտէ գըրգ կիւն տուր-
„ տուլար ։ Տիւշմէն էվվէլ էմիրտէ գիլլէթ
„ վէ զաա՛ֆ կէօսթէրիւպ՝ իզհա՛րի մէսքէ-
„ նէթ ատէթի օլմա՛ղլէ, պիր միւտտէթ
„ հիչ եըրինտէն գըմըլտանմայուպ՝ էյէճէք
„ զախիրէսի օլմամագ հավատիսինի սալը
„ վիրմէքիլէ՝ ապտի փաշայ (սէրասքէր-
„ լիքտէ օլան այտին վալիսի) վէ խան ալի-
„ շան սաղ վէ սօլա եայըլուպ եըրինտէն գը-
„ մըլտանմայան տիւշմէն իւզէրինէ վարմագ
„ գօլայ կէօրիւնմէյլէ՝ տիւշմէնի կէօզէ քէս-
„ տիրիւպ . . . օրթատան տէֆ իտէրիզ
„ գայմէլէրի օրտույի տէվր էյլէտի ։ Տիւշ-
„ մէն պու մագուլէ հալէթէ միւթէճէս-
„ սիւզ օլուպ՝ շէպխուն տէտիքլէրի պա-
„ զընի տայմա պիզտէն էվվէլ ատէթի օլ-
„ մա՛ղլէ՝ իպթիտա պիր քէրրէ օրտու քէ-
„ նարընա պիր ազ ասքէր կէօնտէրիւպ՝ ա-
„ շաղը եօգարը քէրրուֆէր իթմէքլէ՝ օր-
„ թալըղի եօգլամա էյլէտի . պէշ օն ատէմ
„ անտէն՝ վէ պէշ օն ատէմ պունտան ալը-
„ նուպ վիրիլմէքլէ՝ էհլի իսլամըն քէյֆիյէ-
„ թի մալիւմ վէ շէպխունէ հազըր վէ ա-
„ մատէ օլտուգլարը մէվհում օլտուգտան
„ սօնրա՝ պիր սապահ ալաճա գարանլըգ-

„ տա սատէթ իւզրէ էհլի իսլամ իւզէրինէ
„ տիւշմէքլէ՝ միւսլիւմանլար չիլ եավրուսու
„ կիպի թարումար օլտուլար ։
„ Պու էսնատէ վիտին վալիսի պուլունան
„ գափու գըրան փաշայ վիտինտէն ենիչէրի
„ աղալըղը իլէ կէթիւրիւլմիւշ իտի . . .
„ օթուզ կիւն էվվէլ միւշավէրէ մէճլիսին-
„ տէ սատր ազէմ պիր գաչ քերրէ էֆէն-
„ տիմ ենիչէրի գուլլարինի պանա գօշ, վէ
„ պանա իզին վէր, գարշը կիտիւպ ապտի
„ փաշա օրտուսունա սաճ այաղը օլալըմ,
„ պիրտէն հիւճում իտիւպ տիւշմանը օր-
„ թատան գալտըրալըմ տէյու իսթիզան
„ իթմիշիտի . . . օթուզ գըրգ կիւնտէ գար-
„ թալ սահրասընա կէչիւպ՝ պէր վէչհի միւ-
„ պին՝ ապտի փաշա վէ խան հազրէթլէրի-
„ նէ պիր իքի կիւն գալտըղը տիւշմանըն
„ մալիւմի օլտուղտա՝ իւչիւ պիր եէրէ ճէմ
„ օլմազտան էվվէլ պիր կիւն մուգատտէմ
„ զէքրի միւրիւր էյլէտիյի վէչհ իւզրէ չէփ-
„ խուն իթմէկին թարումար օլան ասքէրին
„ պիր պէօլիւյի ենիչէրի աղասի պունլարը
„ պու գըյաֆէթտէ կէօրիւպ, խանըն վէ
„ ապտի փաշանըն պօզուլտուղընի աղնայըն-
„ ճա՝ իզի իւզէրինէ տէօնիւպ եօրղուն
„ ասքէրիլէ գարթալ սահրասընըն պիր ու-
„ ճունա եըղըլտըգլարը խսագճէտէ օլան
„ մատըը ալի օրտուսունտան կէօրիւլմիւշ-
„ տիւր . պու հալէթտէն հէր քեսէ հայ-
„ րէթ կէլիւպ, նիշլէյէլիմ տէյու պագը-
„ նուպ տուրուրքէն՝ թաթար խան իլէ ապ-
„ տի փաշանըն քեաղէտլէրի կէլիւպ, տիւշ-

,, ման սայտըղըմըզ կիպի տէյիլ, ղայէթտէ
,, չօգ օլմա՛ղլէ իւզէրիմիզէ կելլիւպ ասքեր
,, փէրիշան օլմուշտուր · Ֆիմապատ պու
,, ասքերիլէ տիւշմէնէ գարշը տուրուլմազ ·
,, միւճէտտէտէն ալթմըշ պին կիւզիտէ
,, ասքեր թէտարիք իտիւպ, սատր ազէմ
,, հազրէթլէրի ճիւմլէ իլէ կելմէյէ միւհ-
,, տաճ տէյու ֆէրեատի ույուգէ չըգար-
,, տիլէր · · · օրտու խալգի չիւնքի չիւնքի
,, տիւշմէնի մէյտանտա կեօրմէյօրլար, տիւշ-
,, ման պիզէ գարշը տուրամազ, էլպէթտէ
,, հօթունա տօղրու կիտէր · · · քեօփրիւ
,, պաշլարընտա պիրիպիրլէրինի գագըշ-
,, թըրարագ եիրմի օթուզ կիւնտէ գարթա-
,, լէ կեչիլտի · · · իւչ տէօրթ կիւնտէն սօնղ-
,, րա գարթալ սահրասընտան գալքուպ օն
,, սաաթ իլէրիտէ տիւշման թապուրու գար-
,, շուսունա վարըլուպ իքինտի վագթի գօ-
,, նուլտի · · · օլ կեճէ սապահ գարանլու-
,, ղընտէ տիւշմէն ատէթի իւզէրինէ մէ-
,, թէրիս իւզէրինէ գարա պուլութ կիպի
,, իւրիւյիւպ · · · մէթէրիս իւզէրինէ տէօ-
,, քիւլտի · · · պու թարաֆտա պալ եմէզ
,, թօփլարա իքի նէօվպէթ աթէշ վէրիւպ`
,, իւչիւնճիւ տէֆա թօփճու շահպազլէրի
,, թօփլարը էրինտէ պրագուպ` ֆիրար վէ
,, հէր քես պօղուլտուգ տէյու եաեասը տա-
,, պանա գուվվէթ` վէ աթլըսը գաչըյա պէ-
,, րէքեթ տէյէրէք` ուլամ ուլամ չէքիլիւպ
,, գարթալ սահրասընտա թունա քենարընա
,, կելինտի · վէ ճիւմլէ միւհիմմաթ վէ մէ-
,, քեուլաթ տիւշման եանընտա օլմաղլէ`

„ եէյէճէք եօգ, օլսա տա քիմսէնին պօղազընտան կէչմէզ, հէր քէս պալըգճըն կիպի սապահատէք թունանըն իչինէ պագտը տուրտու . . . գըրգ էլլի պին ասքէր տաղըլըւպ հէր պիրի պիր թարաֆա վէ էքսէրի իսմայիլէ պիրիքիլտի . . . տախի իրթէսի պատէզզուհուր իքի իւչ թօփիլէ տիւշմանըն ուճու կէլիւպ . . . էտի սէքիզ սաաթ մէսաֆէսի օլան իսմայիլէ ատէթ իւզրէ եօգլամա նիյէթիլէ իքի իւչ պին ասքէր, իքի իւչ փարէ թօփ կէօնտէրտի. պալատէ զիքր օլունտուղու վէչհ իւզրէ թաթար խան ենիչէրի աղասի վէ սաիր զապիթան իլէ ճէնկէ գատըր գըրգ պին ասքէր մէվճուտ օլուպ՝ տիւշմէնէ գարշը տուրմագտա աճիզլէրի եօղիքէն՝ վէ իսմայիլ գարշուսունտա թուչա գալասընա թէտրիճլէ կէչմէք մումքին իքէն, իւչ կիւն սապըր իտէմէյուպ՝ տիւշմանա գարշու իքի փարէ թօփ աթմայուպ՝ օթուզ գօնագ էօթէ պաթագ էրլէրտէն վէ թուրլա իւզէրինտէն օզու գալասընա ֆիրարինի իխթիյար էյլէտիլէր. պունլար կիտինճէ կէլէն տիւշմէնլէր պիճէնքուճիտալ իսմայիլ գալասընա կիրիւպ պիր գաթ տախի քէնտու մէզագլարընճա իսթիհքեամ վէրիւպ օթուրտիլէր ։

Մոսկովին նաւերը ալիկուռնա կուգան, մանեացիք խօսք կըդնեն մօռան ապստամբեցընելը։

1770։

Այս ատեններս ծովու վրայ երեւցան մոսկովին նաւատորմիղը (տօնանման) որուն վրայ չէին հաւատար չէ թէ միայն ստանպօլի մէջ՝ այլ նաեւ եւրոպային շատ տեղերը, սուտ կը սեպէին ան ատենը մէկ մէկու հետ վիճելով հակաճառելով՝ թէ ինչպէս կրնայ ըլլալ՝ ասանկ մեծ նաւատորմիղ մը շատ զօրքով պալդիկ ծովին ծայրէն ելլայ, սունտ նեղուցէն անցնի, գերմանական ովկիանոսը մտնայ, մանիքային նեղուցէն անցնի, որ ալեկոծութեան տեղվանք են կըսէին, ֆրանսային՝ փորթուկալին՝ ու սպանիային ծովերէն անցնի, ճերմակ ծովինալ կէսէն աւելին ընէ, գրեթէ 6 հազար մղոն (միլ) ծովու վրայ նաւարկելով, գայ տաճկին սահմանը հասնի։ Ան ատենը քիչ ըլլալով նաւարկութեան տեղեկութիւնը ան կողմերուն վրայ, աս վէճերս ընել կուտար, ինչվան պէս կըռուէին իրարու հետ։

Մոսկովը առաջ մարդ խրկեր էր տաճկին սահմանին ծովեզերեայ տեղվանքը նայելու մանաւանդ մոռա, մէջիններուն հետ խօսք դնելու համար մանաւանդ մանեացիներուն հետ (1), անոնց ապստամբ ու կտրիճ ըլլաը իմանալով մոսկովը՝ մարդ խրկեց, իրենց մէջէ մենծերուն հետ խօսք դրաւ որ՝ երբոր իրեն նաւերը գան, իրենքալ մոսկովին հետ միանան, մանեացիները խօսք տըվին, բայց խնդրեցին որ իրեն պաշտպանութե՟ն տակը առնէ զիրենք ։

---

(1) Մանեացիները հին լակեդեմոնացւոց ու էգո-

Մոսկովին ամմէն նաւերուն (տօնանմային) հրամմօղ եղաւ ալէքսի օռլօֆը, ե՟. կատարինէին խիստ բարեկամը. օռլօֆին տակն էին Կռէյկ ինկլիզը, որուն հրաման տըվերէր ինկլիզին Թագաւորը՝ որ մոսկովին ծառայէ, կոմն Թեօդօրոս օռլօֆ իր եղբայրը, Իսբիրիտովֆ, ու Էլֆինկդըն ։ Մոսկովները տալմացիայէն շատ խրվաթներ առած էին իրենց նաւերուն մէջը, որովհետև վարպետ նաւավար էին Ճերմակ ծովին մէջ, աղէկ ծառայութիւն կընային ընել. և ուր որ՝ ինչ ազգէ որ վարպետներ կային ծովու վրայ, ըստըկի չխնայելով, իրեն կանչեց մոսկովին տէրութ՟ը ։ Մէկ կարիճ անուանի խրվաթ նաւապետ

լացւոց սերունդն են, երկու գօտի դժուարին լեռներու ունին ինչվան ծովը, անոնց մէջը կընստին մանեացիք, որ 50, 60 հազար կելլան. իրենք իրենցմէ մէկ անկախ հասարակապետութ՟ի մընեն, հարկ (խարաճ) մընալ չեն իտար, ապաւինելով իրենց ամուր տեղվանքը ։ Անոնք ծովու վրայ միշտ գողութ՟ի կընէին, բռնըված նաւին ամմէն ապրանքը կառնէին, մէջինները ամմէնքը կըջարդէին, նաւը ծակելով կընկըղմէին. ասոնց գողութ՟ինը նոր առեններս բոլորովին վերջացընել տըվաւ անուանի քաջ խիւսրէվ փաշան, որոնց գլխաւորներէն ոմանքալ առաւ ստանպօլ բերաւ պատանդ (ըռէհին) ։

մը կար Բալէքուքեա անունով վէնետիկի տէրութե՟ տակը , ասիկայ իրեն կանչեց , որ առաջ իր մեծ նաւովը վէնետիկէն դուրս ելավ զանթա երթալու պատրուակով (մահանայով) , երբոր զանթայէն դուրս ելլալու եղավ՝ վէնետիկի դրօշակը (պայրախը) ձգեց , մոսկովինը բացաւ , գնաց մոսկովին նաւերուն խառնըվեցաւ , որոնց նաւատորմիղը Ճերմակ ծովին մէջը առաջնորդօղը աս եղավ , ինչ որ կընէր օռլօֆը տաճկին ջուրերուն մէջը , ամմէննալ ասոր հարցընելովը խորհրդովը կընէր , որուն վրայ դժարնալով վէնետիկին տէրութի՟ը , զինքը մահապարտ վճռեց , իրեն տունը փլցընել տըվավ , որպէս զի տաճիկը իմանայ որ իրմէ չէր , թէ որ բռնելու ըլլար կըկախէր , վասն զի չէր ուզէր ամէնեւին որ տաճկին հետ ավըրվի ։ Բայց ետքնալ մոսկովին մենծերը ասոր վրայ նախանձելով՝ դեղելով մեռուցին , որուն մեռելը սեւ սև կտըրվեցաւ ։

Ու որովհետեւ նաւերը ալիկուռնա պիտոր դային , մոսկովին իշխաններնալ հոն եկան որ անկեց նաւերը մինան . երբոր մոսկովին նաւատորմիղը կամաց կամաց ճամփայ կընէր կուգար տեղ տեղ հանգչելով , ինչպէս ինկիլըզի նաւահանգիստներուն մէջ , լիզպօնին ու մաօնին մէջ , ասոնք ըստըկով նաւեր կըբռնէին , նաւեր ծախու կառնէին , կըզինէին իդալիային ամմէն նաւահանգիստներու մէջ ։ Ինչ նաւ ալ որ ուզէր , ամմէնունալ բադէնդա կուտային ծովու վրայ ասպատակութիւն (խուրսանտութիւն) ընելու համար , ասանկով տալմացիայի՝ թրեստէյի՝ ալիկուռնայի՝ զանթայի ու ճինիվիզլի դիրացեն շատ նաւեր ելան խուրսանտներու ճերմակ ծովին մէջ , որ տաճկի նաւերուն թող չէին իտար նաւարկութիւն ընելու , կըբռնէին մէջի ապրանքները կառնէին , մալդացիքալ ծածուկ ձեռքով օգնեցին մոսկովին ։ Շատ գողերու նաւերալ ելան՝ որ ամմէն նաւերու վրայ կըվազէին· ինչպէս որ երկու հեղ մօռային առջևները մեր նաւուն վրայալ վազեցին գիշեր ատեն , երբոր վենետիկ կերթայինք ։

Ամմէն եւրոպացիք կարծէին որ՝ փրանսան ու սպանիան թող չիտան պիտոր մոսկովին նաւերուն անցնիլ ճիպրալթարին նեղուցէն , որ ովկիանոս ծովը ճերմակ ծովին հետ կըկպցընէ , բայց մէկ տէրութիւն մը դէմ չիկեցաւ , ամմէն նաւերը եկան հասան ալիկուռնա , որուն համար գաղտուկ դաշնադրութիւն ըրերէին դօսքանային մեծ դքսին հետ որ էր լէոբոլտոս ։ Աս նաւերուն գալովը՝ որովհետև շատ առուտուր կըլլար դօսքանայի ժողովրդեան հետ , անոր համարալ լէոբոլտոս սիրով ընդունեց , քիչ մընալ նաւ գացին կեցան փէրրայօ նաւահանգիստը՝ որ էլպա կղզիի մէջ մէկ մենծ ու խորունկ նաւահանգիստ մընէ ։

Երբոր մանեացինները և ուրիշ յունաստանին մենծերը լսեցին մոսկովին գալը , ոմանք անոնցմէ եկան փիօռէնցա՝ որ հաստատեն իրենց մէջի եղած դաշնադրութիւնը , հոն խօսք դրին մօռա առնելու, օռլօֆէն թուղթ առին մօռացոց բերին, ու ոսկի միտալներ մանեայի մենձերուն, մալվաղիայի մետրապօլտին, ու քալամադայի դատաւորներուն. ասոնց մոսկովները խօսք տըվին օգնելու, պաշար (զահրէ) ու ճէպխանէ տալով, իրենքալ խօսք տըվին՝ ինչ որ ըսէ մոսկովը հնազանդելու իր մտնալէն ետև ան երկիրը։

Աս բանս ընելով շատ գէշ ըրին մօռացիք անհաւատարիմ գտնըվելով իրենց թագաւորին Գ. սուլդան մուստաֆային, պատճառալ եղան իրենց ջարդըվելուն, ու ամմէն մօռային ապականելուն, ինչպէս որ վարը ունինք պատմելու։

Մօռային ապստամբութիւնը, տաճկին ջարդելը մէջի հոռոմները.

1770։

Աս տարի փետրվ. ետքերը մոսկովին մէկ քանի նաւերը հասան մօռային առջին, որ էր չորս նաւ երկու խափախը, չորս ֆըռխաթա լեցուն ճէպխանէով, և շատ մընալ նաւ բեռ տանօղներ. ասոնք մօռայոց մէկ քանի պզտիկ թօփ տըվին, և շատ զէնք որ բաժնեն իրենց մէջը։ Օռլօֆ թէոդորոսին նաւուն մէջ խորհուրդ ըրին որոշեցին որ՝ երբոր մոսկովին նաւերը մօռային բերդերը պաշարեն, մանիացիքալ ուրիշ հոռմըներուն հետ միանալով մօռային ներսի քաղքըները զարնեն ։

Ամէնէն առաջ միզիսթրային վրայ վազեցին՝ որ է հին Սպարտիա, կամ Լակեդեմոն ․ առջի բերանը տաճկըները մարտկոց (Թապեա) մը ունենալով շատ դէմ դրին ասոնց, հոռմըները ետ պիտոր փախչէին՝ թէ որ մէջերնին մէկ քանի մոսկով սիրտ չիտային իրենց, բայց տաճկըները ամէննալ մոսկով կարծելով մոսկովին անունը զիրենք վախցուց, փախուց մէկ պզտիկ բերդի մը մէջ՝ որ մօտիկ լեռան վրայ էր ․ մանեացիները սանդուխք (ներտիվէն) դնելով վեր ելան առին ։ Ինչափ չարացան մանեացիները՝ որ երբոր անձնատուր ըլլալու կըխօրաթէին, իրենք ամէն մէջինները ջարդեցին․ աս բանս շատ դէմ եղաւ մոսկովներուն, որովհետև իրենց ապսպրըված էր որ խիստ զգուշանան անգթութէ, բան մը չընեն որ բարբարոս ըսվին ։

Ան ատենները օռլոֆ թէոդորոս 1500 զինուոր ցամաքը հանելով քօռօն բերդը պաշարեց ծովէ ցամաքէ, բայց չէին կարծեր որ՝ ան բերդը զօրաւոր բերդ է եղեր, որչափ ական (լաղըմ) փորեցին բռնկցուցին, ամէննալ պարապ եղան ։ Իսկ մանեացիները թալլելու համը առնելով դռիբօլիցային վրայ վազեցին, որ մօռային գլխաւոր քաղաքն էր, երբոր մօտիկ տեղ հասան՝ անտրօմաքի զօրապետը իրենց առաջնորդը մարդ խրկեց, որ անձնատուր ըլլան, դըռները բանան ։ Մէջի կառավարը անձնատուր ըլլալուն տեղը՝ քանի մը հարիւր առնավուտ օգնական ունենալով իրեն, դուրս ելավ յարձըկեցաւ ասոնց վրայ, իրեն մարդիկներունալ սիրտ տալու համար՝ քանի հոռմըններ որ բանտին մէջը կային, ամէննալ սպաննեց, անոնց արիւնը իր ամէն զինուորներուն ձեռքը՝ ու ամէն ձիերուն գլուխը քսեց, ասանկ կատղած սկսաւ մանեացիներուն հետ ծեծկըվիլ. շատ կռուելէն ետեւ մանեացիները փախչիլ սկսան, մոսկոֆները հոն թողուցին: Ասոնք ալ ջարդըվելով՝ երկու մոսկով հազարապետ մնացին, ու մէկ հարիւրապետ մը, որ մոսկովին դրօշակը (պայրախը) իր ձեռնէն առած տաճկըններուն ձեռքը չանցնի ըսելով, դրօշակակրին (պայրախտարին) ձեռքէն առավ, մէջքը փաթթեց:

Մօռային տաճկըները իրենց օգնութիւն կանչած էին առնավուտները, որոնք չորս հազարի չափ մօռա եկան թափեցան, ասոնցմով մէկ տեղ ծեծկըվելով ամէնուն յաղթեցին. երբոր թալլել սկսան՝ մեռնօղներուն մէջը մէկ քանի տեղացի հոռմըններ գտնալով, կարծեցին որ ամէն հոռմըններնալ ասանկ ապստամբ են, վրանին վազեցին, թուր 'ի վեր թուր 'ի վար ընելով տուներնին թալլեցին, ինչվան մեռելնին երեցին:

Ասկէց ետքը ամէն տաճկըները շատ կատղեցան մօռայի մէջի հոռմըններուն դէմ. բադրասսօ ըսված քաղքին մէջի մէկ քանի հոռմըններ մտածելով որ՝ տաճկըները քէվոր են, կրնան կոտրել ու թալլել՝ անոնց վրայ վազեցին, ան տաճկըներնալ տեսնալով իրենց քիչվորութիւնը՝ փախան բերդին մէջը պահվեցան, հոռմըները պատին տակը եկան, մէկ քանի մէջի եղօղներուն հետ խօսքը մէկ ընելով՝ կրցան ներս մտնալ ու պաշարել ան ապառաժ քարը՝ ուր տեղ որ ամուր կեցած էին տաճկըները ։ Ան ատենը առնավուտները բազմութեան վրայ հասնելով՝ առջևի ելլօղները ջարդել սկսան . ատոնք ամէնը փախան, առնավուտները ներս մտան, կրակի տըվին քաղաքը, մէջի բնակիչքը ամէն բաներնին ձգելով՝ հազիւ կրակէն խալըսելով՝ ծովի դիացէն փախան . ատանկալ հօն եղած քօնսօլները ուրիշ ֆռէնկ վաճառականներով փախան, ասանկով ան շահաստան քաղաքը բադրասսօ բոլորովին մոխիր եղավ ։

Անկէց ետքը առնավուտները ամէն մօռայէն երկիրը աս դիս ան դին վազելով կըթալլէին, կըկոտրէին, կավըրըշտըրկէին, չէին խնայէր նաև մէջի տաճկըներուն, անանկ եղավ որ՝ մէջի տաճկըները սկսան աղաղակ վերցընել աս առնավուտներուն ձեռքէն, դռնէն հրաման եկավ որ՝ ամէն առնավուտները ելլան երթան իրենց լեռները, բայց անոնք թալլելու սէր ձգելով, մտիկ չէին ըներ չէին երթար ։ Ատոնց նման տուլչինեացիքալ կընէին, որ ուրիշ ցեղմընէն առնավուտի կամ ալպանիացւոց, մօսկովին դէմ ծեծկըվելուն տեղը՝ բուն տաճկի սահմանին ծովեզերեայ տեղվանքը կը-

Թալլէին , կերէին , կավըրշըրկէին ։

Աս ատէնները մոսկովը չիկրնալով քօռօնը առնել՝ պաշարումը վերցուց , տաճկըները մանաւանդ առնավուտները՝ քանի որ հոռմի պզտիկ գեղեր կային՝ ամմէննալ ավրեցին , մէջինները թուրէ անցուցին ․ երբոր մենք հոն գացինք 1770․ յունիսի մէջ՝ մոսկովները նոր հեռըցերէին քօռօնէն ․ բերդէն դուրս ցամաքը օրվան մը ճամփայ երթալով՝ լեցուն հոռմըներուն մեռելները ձգած տեսանք աս դիս ան դին , որ տաճկըները ջարդերէին հոռմի գեղացիներէն ։ Միայն Նավարին բերդը գիշերանց առավ մոսկովլին զօրապետը տօլկօրուքի , որ առնելէն ետև սկսաւ ամրըցընել իրենց ապաստան ընելու համար ։ Մութուն բերդնալ սկսաւ մոսկովը պաշարել , բայց փաշան հոն հասնելով ցրուեց զանոնք , ետքը քանի հոռմի գեղեր որ կային՝ ամմէննալ ավրեց , երեց , մրկեց , մէջինները՝ ո՛րը լեռները փախան , ո՛րը ծովը ․ հոն զանթացիները նաւակներով կուգային , ծանր գին ուզելով կըխոստանային խալըցընելու , փախչողներէն ո՛վ որ ըստակ կըցըցըներ՝ կուգային կառնէին ․ ո՛վ որ ըստակ չուներ՝ հոն կըթողուին , ողորմելին կաղաղակէր կողբար , անգութ զանթացիները չէին շարժեր ։

Անանկով չորս դին մեռելներով լեցվեցաւ , արտերը կոխկռտըվեցան , երկրագործները սպանվեցան , ամմէն մօռա անանկ մէկ անապատ մը դարձաւ , որ 30․ 40․ տարի անցնելէն ետեւալ ամմէն դին առջինին պէս չի կրցաւ շտկիլ. վասն զի հումըները կոտրելէն ետեւ՝ մէջի փաշայները տեսնալով որ՝ ան իրենց օգնութի՟ եկօղ չորս հազար առնավուտները չեն երթար, անդադար կավըրշտըրկէն, իրենք ան առնավուտներուն վրայ ելան. անկեց նոր ծեծ մը բացվեցաւ մօռա տաճկըններուն մէջ, շատ հեղ պատերազմէր եղավ մէջերնին աս դիս ան դին, տեղ տեղ երկան քշեց, վասն զի առնավուտները բերդի մէջ պահված կըլլային, դըժար կըլլար անոնք դուրս հանելու, պինտ ետքը ջարդելով՝ քշելով՝ հազիւ կըրցան առնավուտները մօռայէն դուրս հանելու։

Ասոր վրայ ուրիշ քրիստոնեայ տէրութի՟ներ շատ մեղադրեցին ալէքսի օռլօֆը՝ որ պատճառ եղավ անչափ մօռացոց ջարդըվելուն, բայց անալ իր թէոդորոս եղբայրը խիստ յանդիմանեց ասանկ գէշ կերպով կարգաւորելուն համար մօռային բանը։ Ոմանք ալ կասկած գացին որ՝ մոսկովին ասանկ խռովութի՟ ձգելուն պատճառը մօռայի մէջ՝ տաճկին նաւերը դուրս հանելու համար էր, որպէս զի շուտով ծեծկըռվի ծովու վրայ. թէ որ մօռան ասանկ չըլլար, տաճկին նաւերը աս ատէն դուրս ելած չէին ըլլար կըսեն։

Տաճկին ու Մոսկովին նաւերուն կռիւը.

1770։

Տաճկին նաւատորմիղը (տօնանման) վեց նաւ խիստ մեծ էին, ամէն մէկը 90 թօփերով. ինը նաւ 70 թօփերով, չորս ֆըռխաթա, ութը մեծ չէքտիրի. 52 տարի կար որ տաճիկը ասանկ մեծ տօնանմա ծովու վրայ չէր հանած, միայն 1715 հանած ունէր, երբոր վենետիկցոց դէմ գնաց Մօրա առաւ։ Մոսկովի նաւատորմիղը՝ մէկ նաւ մը իրեք ամպարով, 110 թօփ քաշօղ, երկու նաւ 80 թօփ տանօղ, ութը նաւ 66 թօփ, վեցալ ֆռխաթա. ասոնց խափուդանան կամ ամիրայլօն էր Էլֆիկդըն, բադռօնան կամ վիչէ ամիրայլօն՝ Ըսբիրիտօֆըր, ռէալին կամ քօնդռա ամիրայլօն՝ Կռէյկ. իրենց նաւավարները (կեմիճիները) մեծ մասը տալմացիացի խըռվաթ էին, տանիմառքացի, ու ինկիլիզ. 1770. յունիսին ետքերը աս երկու տօնանման անչափ մօտիկցերէին իրարու, որ մօռայի չամլուճա պուռնիին առջին՝ տաճկին տօնանմային մէջէն անցանք, 5 ժամ ճամփայ առնելէն ետև մոսկովի տօնանմային մէջէն անցանք. ետքնալ 42 նաւ տեսանք պաշար (զահրէ) ու ճէպխանէ բերող մոսկովին։

Յուլիսի 5. սախըզի առջին իրարու հանդիպեցան ասոնք. ըսբիրիտօֆը եկաւ տաճկր խափուտանային հետ կռուեցաւ, սա ատենը խափուտանա էր քաջ անուանի ճէզայիրլի հասան փաշան (1), ասիկայ շատ սրտոտ ըլլալով՝ աղէկ ծեծկըվեցաւ ըսքիրիտօֆին նաւուն հետ. երբոր տեսաւ որ վտանգի մէջ կէյնայ՝ իր նաւը բռընկցուց, մէջէն փախաւ, և որովհետև մոսկովին նաւը խիստ մօտիկ կպածի պէս կեցած էր, մոսկովի նաւնալ բռընկեցաւ, մեծ դղրդում հանելով գոռալով երկինքը ելան, քանի մը մոսկովի նաւեր վտանգի ընկան բռընկելու, երկու օւլօֆ եղբարները մէկ քանի հազարապետներ հազիւ կրցան փախչիլ սանտալով: Ասով տաճկընները մեծ վնաս տըվին մոսկովներու, բայց գէշը աս եղաւ որ՝ իրենք աս դղրդումէն վախնալով, ամմէն նաւը մէկէն չէշմէին լիմանը մտան պահվեցան, որ անատօլու իզմիրին կռնակը աղէկ լիման մընէ, հին ատենը կըսվէր քլազօմէնէ. հիմայ մէկմէկէ հեռու կենալուն տեղը ինչպէս որ սովորութի է, ամմէնը մէկ տեղ իրարու քով շարված կեցան, Թշնամիին դիւրացուցին (խօլայցուցին) զանոնք երելու. մոսկովը եկաւ շուտ մը նաւահանգստին բերանը կեցաւ՝ որ նաւերը չփախչին, կրակ ձգօղ նաւ կայ որ պռուլօդ կրակի , անկէց իրեք հեղ վրանին խրկեցին , բայց ջուրէրը ուրիշ տեղ տանելով բան մը չիկրցան ընել , ետքը Կռէյկը եկաւ մէկ նաւուն վրայ խումպարայ ձգել տըւաւ , ետեւէ ետեւ խումպարայ նետելով նաւուն մէկը բռընկցուց , անկէց ամմէն նաւ ալ երվիլ սկսան , որովհետեւ քովէքով կեցած էին . միայն Ճաֆէր պէյին նաւը ու չորս չէքտիրի չերվելով Թշնամւոյն ձեռքը ընկան ։ Տաճկին Թէվարիխները աս նաւէրուն երվիլը կըդնեն մօլտօվանճի ալի փաշային օրը ։

---

(1) Ասիկայ Թէքիր տաղէն ճէզայիր էր գացած, ետքը սպանխային գերի ընկած կըսեն. իր կորըճութը շատ պատերազմերու մէջ մտած՝ վրան շատ խոց ունէր, ետքը ստանպօլ գալով կամաց կամաց մեծնալով խափուտանայ եղաւ, սուլդան համիտին ետքի օրէրը խափուտան փաշայ եղ[illegible]

Տաճիկը չանախ խալէսինէն պօղազը կամըրջընէ · մոսկովը վէնետիկցին կըյորտորէ ծեծկըվէրը ·

1770 ։

Աս դիպուածս լսելով եւրօպային ուրիշ տէրութիւնները խիստ դժարցան , տեսնալով որ մոսկովը խիստ կըյառաջանար , որով կըկորսուէր ան հաւասարակշռութիւնը որ պէտք էր պահվիլ , որպէս զի մէկ տէրութիւն մը աւելի մեծնալով աւելի չիշխէ ուրիշներուն վրայ , ասկէց ինկիլիզը շատ կըմեղադրէին՝ որ չափէն աւելի օգնեց մոսկովին , որուն պէտքը չէր պալդիկ ծովէն դուրս ծովային յաղթութիւն սորվեցընել ։ Ամմէնէն աւելի ֆրանսզները կըկատղէին ասոր վրայ , բայց իրենք նոր դադրած էին պատերազմէն՝ որ շատ վնաս բերաւ իրենց , Թող տո՛ւր Թագաւորին ու բառլամէնդին մէջի գժտութի՟ը (խըռխըռը), որ իրարու վրայ ունէին մանաւանդ եկամուտին վրայօք, որ վերջապէս պատճառ եղաւ օր մը Փրանսան կորսնցընելու ․ Փրանսըզի Թագաւորին Թուլութի՟նալ ամենուն սիրտը կըկոտրէր, որուն կառավարութի՟ը առաջ բօմբաստուր խաթունը կընէր, ան մեռնելէն ետև տիւ պառուի խաթունը ուզածին պէս կառավարել կուտար ։ Ասանկալ սպանիան շատ կըցաւէր Մոսկովին յառաջանալուն վրայ ծովու մէջ ։

Տաճիկը չանախ խալէսիին պօղազը սկսաւ աւելի ամրցընել, հոն չորս բերդ հնուցմէ վեր կային դիմացէ դիմաց, որոնք եւրոպացիները Տարտանէլլեան հին և նոր բերդեր կըսեն, առաջինները Փաթիհ Բ̅ ․ սուլդան մէհէմմէտը շինեց 1452 (1), իսկ միւսները՝ Դ̅ սուլդան մէհէմմէտը 1659 ․ հիմա Դօդ Փրանսզը խըրկեցին, որ շուտով մէկ ամբրվան մէջ անատօլուի դին ինը դղեակ (պզտի բերդ), եւրոպային դինալ օխտը դըղեակ շինեց ․ քանի նաւալ որ հոն կային՝ ամէն մէկը մէյ մէկ մարտկոցի (Թապեայի) մը պէս ըրաւ պատրաստեց, մէջերնին հազարէն աւելի Թօփ դըրաւ, որ պէտք ըլլալու տեղերը տանին, դօդինալ օգնական խրկեցին Փրանսայէն բօնդ քուլան ապետը ։ Աս միջոցիս մէջը հինգ Մոսկովի նաւ պօզչա ու իմրօզ կըղզիներուն մէջը կեր-

---

(1) Ասոր վրայ տես Դ̅ ․ հատոր եւրոպիոյ ․ Թղթ ․ 159 ։

Թային կուգային, հովուն ձեռք տալու ատենը՝ չանախ խալէսիին դուրսի դին եղած բերդերը կըթօփոտէին ։

Մոսկովը իր դեսպանին ձեռքովը որ վենետիկ կընստէր՝ մառուցցի մառքեզ անունով քէօրֆէզցի, շատ կըյորդորէր վենետիկցիները, որ իր հետը մէկ ըլլան, տաճկին վրայ ելլան, կիրիտ ու խըպըրըս առնելու համար· բայց վենետիկը պատասխան տըվաւ որ՝ մենք վերջացուցերենք տեղ առնելու խօսքը, միայն կատարեալ չէզոքութի̃ պահել է մեր միտքը ։

Ասկից իմացիր որ՝ թէպէտ մոսկովը յաղթութիւն կընէր՝ բայց սիրտը վախ ունէր տաճկէն· ըստ որում թէ որ երկան քշելու ըլլար՝ չէր կընար զօրք ու ըստակ հացընել· անոր համար վենետիկցիներնալ, ուրիշներնալ ծեծկըվելու կըյորդորէր· բայց տաճիկը աս երկու բանինալ հոգ չունէր ամենեւին, ունենալով մեծ կարողութի̃ թէ ըստըկի դիացէն՝ և թէ զօրքի դիացէն, որոնք շատ ու զօրաւոր մարդիկ էին, կընար տարիներով դիմանալ մոսկովլին դէմ, կարօտ չըլլալով ամենեւին ուրիշներէն փոխ ըստակ առնելու կամ զօրք՝ ինչպէս կընեն եւրօպային տէրութի̃ները ։ Ասոնք գիտնալով սուլդան մուստաֆան՝ արժանապէս կընեղէր կըսրդողէր իր զօրացը վրայ՝ որ իրենց վախնալովը ցրուելովը պատճառ կըլլային թշնամիին առաջանալու ։

Գանք որ՝ օգոստ· 1· ռոմանցօվը բրութ դետին բերանը մեծ կռիւ ըրաւ տաճկին հետ․ ապստամբութիւն մընալ ելաւ տաճկին բանակին մէջ, շատ շփոթութիւն տըւաւ վեզիրին․ իզմիրին մէջնալ անատօլցի գինուորները շատ չարութիւն կընէին, կըթալլէին, նաև ֆռէնկներուն վնաս կուտային, օռլօֆը խելք ըրաւ, չիմօտիկցաւ իզմիրին, թէ չէ՝ խիստ գէշ կըլլար ֆռէնկներուն ։ Ստամպօլ մենծերը կուզէին հաշտութեան վրայ խօրաթել, բայց թագաւորը չուզեց, խափուտան փաշան քշեց, քանի մը փաշայի գլուխալ կտրեց, վեզիրնալ խալիլ փաշան փոխեց, սիլէհտար մէհէմմէտ փաշան վեզիր դըրաւ, որ պօսնայի փաշայ էր, ու պօշնախները աղէկ կրթերէր պատերազմելու ։

Խըրըմ մոսկովին ձեռքը կանցնի․

1771 ։

Մոսկովը երկու բանի համար կուզէր խըրըմը առնել, մէկմը որ՝ իրեն հարաւային գաւառները խալըցընէ ասպատակութենէ, վասն զի մէջի թաթարները կըվազէին իրենց մօտիկ եղած մոսկովին գաւառներուն մէջ, մարդ անասուն կըյափշտակէին կըթալլէին, մէկմընալ որ խըրըմ առնելով սև ծովին մէջ իր նաւերը բանեցընէ ։ Անոր համար շատ մարդ խրկած ունէր խըրըմին մէջը, որ ծածուկ կըյորդորէին թաթարները ապստամբելու, հակառակութիւն կըցանէին մէջերնին, ետքնալ տօլկօրուքի իշխանը զօրքով խրկեց փոքր Թաթարք առնելու՝ ուր է խըրըմ․ ասիկայ մէկ նեղ կիրճով (կէչիտով, տէրպէնտով) մը կըկպչի ցամաքին․ ամուր բերդ մը հոն ունենալով որ կըսուի Օռ խափու կամ Բռէքօբ․ առջևը վարպետ շէնքով շինւած մարտկոցներ պատնէշներ ունէր, մէկ մեծ փոս մը 72 ոտք լայն, 42 ոտք խորունկ․ 50 հազար Թաթար զօրքալ իրեն պահօղ, ուր էր նաև իրենց խանը։ Երբոր եկաւ վերոյիշեալ տօլկօրուքին՝ 3 ժամու մէջ դրսի մարտկոցները առաւ․ օռխափուին մէջիններունալ առաջարկեց որ անձնատուր ըլլան․ ասոնք աս Թէութէ յանձն առին որ իրենք իրենց զէնքը յանձնեն, բայց մոսկոֆնալ մարդդնէ՝ որ իրենք առնէ տանի ինչվան վառնա։ Ասանկով մոսկովը առաւ օռխափու, անկեց ետքը առաւ խարապազար, ու կէօզլէվէ։

Բայց Թաթարներուն ամէն զօրութիւնը քէֆէ էր ժողվըւած, (1) ուր 30 հազար զօրք նստած կային անոր դուրսի դին, շատ թօփերով պաշտպանած․ մոսկովները յունիսի 29 յարձըկելով ներս մտան դէմերնին ելլօղը կոտրելով, մէջինները կուզէին նաւակներով փախչիլ, բայց մէկ նաւակի մը մէջ բազմութի̃ լեցվելով կընկըղմէին , քիչ հոգի եղան որ կրցան փախչիլ. Ֆրանցօզները նայելով որ տուներնին չիթալլըվի՝ անձնատուր եղան , միայն մէջի զօրքը գերի ըրաւ մոսկովը , Ֆրանցօզներուն բանի մը չիդպաւ, խաղաղութե̃ նստեցուց ։ Բայց ասանկ խաղաղութի̃ չեղաւ առապաթ քաղքին առնըլվիլը , հոն սանդուխքներով (Նէրտիվէններով) պատին վրայ ելան , որչափ պահապան զօրք կար՝ և ուրիշ Թաթարներ 2 հազարի չափ կոտորեցին , քաղաքը թալլեցին ։

---

(1) Ասիկայ հին ատենը գլխաւոր քաղաքն էր խըրըմու, որ կըսուէր Թէոդոսիա․ 1466ին տաճիկը առնելէն ետև՝ 200 տարւան մէջ պատերազմ չէր տեսած, աղէկ շահաստան քաղաք էր եղած առուտուրի։

Ասկէց ետքը Խըրըմին Թաթարները մարդ խրկեցին մոսկովի մենծին՝ որ դաշնադրութի̃ ընեն , անոր համար մոսկովին զօրքնալ Խըրըմի երկրին մէջ սփռվելով դադրած կեցան հրամանի սպասելով, ան միջոցին մէջ երկու բերդ կերշ ու Եէնի խալէն ինքիրէրնին անձնատուր եղան , մոսկովին նաւէրնալ (որ միշտ ցամաքի եղած զօրքին կըհետևէին) , գացին Թաման կղզին առին , լեռներուն վրայալ որչափ փախչօղ Թաթարներ կային՝ քիչ քիչ վար ինջան , մոսկովին հնազանդեցան ։ Կատարինէ Թագուհին սաստիկ արգելերեր որ յափշտակութի̃ մը չընեն չավըրշտըրկեն , անոր փոխարէն՝ քէֆէի ապրանքներէն որ ծախվեցան , մէկ միլիոն ռուպլի (1) բաժնել տըվլաւ մոսկովի զօրացը ։

---

(1) Մէկ ռուպլի արծաթ ըստակը՝ 5 ղուռուշ կընէ , բայց Թուղթ ռուպլի ըստակը խիստ վար գընով է ։

Խըրըմյոց դիւացէն գայօղ Թաթարնէրը 600 հոգի էին, ամմէննալ իրենց մենծերէն, որոնք խօսք դրին մոսկովին հետ՝ որ խըրըմցիք ասկէց ետքը մոսկովին հնազանդին. իրենց մէջէն մէկ իշխան մը դնեն որ զիրենք կառավարէ, ու իր ժողովրդով մէկ տեղ հրաժարման խօսք տայ հաղորդակցութ՟ի մը չընելու տաճկին հետ։ Խօսքը տալէն ետև սէլիմ կիրայ խանը չուզելով տաճկէն կտրվիլ, շուտ մը իր խօսքէն ետ դարձաւ, յանկարծ իր ասպրանքը իր գանձը ժողվելով ելավ գնաց իր տնով չաթալճա եղած սուլդաններուն տեղվանքը նստաւ։ Մոսկովին զօրապետը՝ ասիկայ անհաւատարիմ խաբեբայ երդմնազանց հրատարակելով, սահիպ կիրայը չիրինեան ցեղէն խան դրաւ, որ Լէնկթիմուրին ցեղէն կինջնան, ինչպէս նաև ուրիշ թաթարներուն տէրութ՟իները. ասիկայ նոր նստածին պէս՝ հրատարակեց խըրըմ ազատ ու անկախ ըլլալ տաճկի թագաւորէն՝ որուն տակն էր 250 տարի։

Շատ մարդ կիմանային որ՝ խըրըմին ասանկ անկախ մնալը ժամանակ մընէ, ետքը մոսկովը շուտով իր տակը պիտոր առնէ, աս ճամփան մէկ հնարք մընէ աշխարհակալներու, անոր համար տաճիկնալ որպէս զի խըրըմցիները նորէն իրեն դարձընէ՝ մէկ նոր խան մը դրավ տէվլէթ կիրային քաջասիրտ մարդ, նաւատորմիղ (տօնանմա) մընալ պատրաստեց շատ զօրքով որ անիկայ խըրըմ տանին, խան նստեցընեն։

Տաճկին թէվարիխները կըգրեն որ՝ 1185 հիճրէթին՝ մոսկովը ամմէն խըրըմ ձեռք առավ, որ 400 տարվընէ վեր ճինկիզ խանին ցեղին տէրութէ մը աթոռ էր եղած, մէջի խաննալ թաթար ազգէն փախաւ։

Մ՝օսքվա քաղքին ժանտախտը, ժողովքին հետ հաւտանըն խօրամնելը, Գրիգոր օռլօֆին ալէ ելնալը.

1772։

Աս տարենները մօսքվիա քաղքին մէջը սաստիկ ժանտախտ ընկաւ, անանկ որ 60 հազար հոգի մեռան. մեծ ժամուն մէջ ա՟ծածնայ պատկերմը կար, ժողովուրդը բազմութե հոն վազել սկսան բժշկութիւն խնդրելու, մետրապօլիտը մտածելով որ աս բազմութէ ալ աւելի կըփոխադրըվին, վերուց անկեց պատկերը, ժողովուրդը մետրապօլտին վրայ վազեց, անկեց խռովութէ ելավ, գրիգոր օռլօֆը հոն եկավ, բանը կարգի դնելով՝ խռովութիննալ ժանտախտնալ դադրեցուց։

Սէրկէօյին վրայ շատ հեղ կռիւ եղավ, շատ անգամ՝ առին տըվին, մէկ անգամուն տաճիկները Ռուսէն անուն մոսկովին զօրապետը վիրաւորեցին, 3 հազար մոսկովալ մեռուցին, անոր համար վեզիրնալ հոկտեմբ. մէջ անցաւ ուլահ պուղտան՝ մոսկովները դուրս հանելու, թուռլա գետէն անդին հալածելու. ասանկով պապա տաղին մեծ կռիւ եղաւ վէյսման զօրապետին հետ, որ ետքը վեզիրին բանակին վրայ եկաւ, հոն մեծ կռիւ եղաւ, թէ որ տաճկին զօրքը չփախչէին, մոսկովը չէր կրնար առաջ գալ, բայց տաճկըները ձգեցին փախան, անկէց հարկ եղաւ վեզիրինալ փախչիլ պասսարէքս ըսված պզտիկ քաղաքը · պապա տաղին ավըրվեցաւ մոխիր դարձաւ, ասանկ եղան նաև դուլչան ու իսաքճան ։ Ռումանցով մեծ զօրագլուխնալ դունան անցաւ, սիլիստրիան ռուսճուղնալ պաշարեց, իր բանակնալ պուլղարիային մէկալ դին նստեցուց հոն ձմերելու համար ։ Ասկէց ետքը հաշտութ՟ի ընելու միտք ըրաւ տաճիկը, առաջ օպրէշքօվ մոսկովին դեսպանը արձըկեց, հետը մարդ դնելով ինչվան մաճառստան իրկեց, ետքը նեմցէն ու պրուշը միջնորդ ձգեց, երկուքնալ իրենց մարդը՝ որ էին Թուկուտ ու զինկէլին՝ իըրկեցին փօքշան՝ ուր պիտոր ըլլար խօսակցութ՟իը (միւքեալէմէն) ։ Առաջ զինադուլ (միւթարէքէ) ըրին, դունային գետը իրենց բանակներուն սահման դնելով ։ Կատարինէ Թագուհին իրեն երեսփոխան (մուրախխաս) դրաւ հաշտութիւն խօսելու համար գրիգոր օռլօֆ իշխանը՝ որ իրեն խիստ մտերիմ էր · աս բանս իր վեզիրը Րանին ըսվածը ընել տըվաւ, որպէս զի օռլօֆը հեռըցընէ Թագուհիին քովէն, մ՟ զի կամաց կամաց իր միտքը երևան կըհանէր, որ էր Թագուհիին հետ պսակվիլ, ետքը մոսկովի վրայ Թագաւոր ըլլալ · Օռլօֆ թէպէտ կասկած մը ունեցաւ բանին վէզիրին վրայ՝ թէ կըջանայ զինքը թագուհիին աչքէն հանել, բայց առանց խորունկ մտածելու ինքիրեն որոգայթի մէջ ընկաւ, միտքը դնելով որ՝ ինքը աս հաշտութիւնս առաջ տանելով՝ մոսկով ազգը իրեն երախտագիտութ̃ն ցըցընելու համար, հաւանութ̃ն կուտար իր մտքի դրածին՝ զինքը թագաւորեցընելով։

Երրորդ սուլթան մուստաֆանալ՝ մէյմը եէնի չէհիրլի ( )սման էֆէնտին որ առաջ րէիս էֆէնտի էր եղած, մէյմընալ այա սօֆեա շէյխի եասէնձի զատէ էֆէնտին՝ խրկեց հաշտութ̃ն խօրաթելու․ 1772 յուլիսին ետքերը ասոնք շատ հանդիսով շատ փառաւորութ̃բ եկան ֆօքշան․ մեծ դաշտի մը մէջ մէկ մեծ տուն մը շինած կար աս բանիս համար, մէկ դին հեռըվանց մոսկովին վրանները (չատըրները) կանգնած էին, մէկալ դինալ տաճկին, երկու դին զինուորներ պահապան դրված, մէկ դիի դռնէն օսմանցիի մարդիկը կըմտնային երկան սրահի մը մէջ, մէկալ դիի դռնէն մոսկովին մարդիկները, երկու դուռնալ կըգոցվէր, մարդ մը չէր կրնար մօտիկնալ․ սրահին մէջ տեղնալ խօսակցութ̃ն խուցն էր։

Առաջ հոն երևցան միջնորդ եղող տէրութ̃եց դեսպանները նեմցէին ու պրուշին՝ շատ փարթամութ̃բ ու ձէվահիրներով որ տաճիկը տըվէրէր 400 քէսէի չափ խարճելով վրանին․ օգոստ․ 7․ առտըվանց եկան խօրաթելու, առաջ եկավ գրիգոր օռլօֆը, վրան շատ ճէվահիրներով, ինչվան իր զգեստին կոճակները պռիլլանդի քարեր էին, իրեն հետ վերոյիշեալ օպրէշքօվը և ուրիշ ազնուականներ· ետքը օսմանեան մուրախխասները ամէն փարթամութիւնը։ Իրենց քաղաքավարութիւնը ըսելէն ետև՝ օսմանցին իր ընծայները տըվավ, ըսդօֆայներ, աճէմի խալիներ, դըմըշխի թուրեր· մոսկովնալ իր ընծայները տըվավ, ժամացոյցներ, մուշտակներ (քիւրքեր), հատընտիր (թուաֆ) բաներ ոսկիէ արծըթէ։ Պինտ առաջ օսման էֆէնտին խօսիլ սկսաւ ըսելով, իմ թագաւորս ապսպրեց ի՛յ ծառայել, խաղաղութիւնը սիրել· ուլօֆնալ պատասխանեց, մեր թագուհինալ արդարութիւնը կըսիրէ, թուր չիհաներ բայց եթէ զինքը պաշտպանելու համար։ Փէուեց մէջը աս երկու բանը օսմանցիին դէմ՝ կուգար, մէյմը խըրըմին ազատ անկախ մնալը, մէյմընալ պատերազմին համար եղած խարճը վճարելը՝

որ մոսկովը կըպահանջէր (1)։

Ատևէ ետև ժողովներ կընէին հաշտըվելու՝ մէջ տեղը գտնալու համար, մէյմընալ յանկարծ ժողովները վերջացան, չէթէ միայն թէուիները չընդունվելուն համար, հապա նաև օւլօֆին շփոթելուն համար , վասն զի լսեց որ՝ բանին վէզիրը ու պարադինսքի իշխանը՝ օւլօֆին տեղը մէկ ուրիշ մարդ մը վասիլլիչիքօֆ անուն թագուհիին աչքը մտուցերէին , սիրելի ըրերէին , օւլօֆը աչքէ հաներէին , անանկ հասկըցընելով որ՝ մոսկովլի տէրութեան շահը չինայիր , իր շահը կընայի , ուլահ պուղտանու թագաւորութիւնը իր ձեռքը կուզէ ձգել ։ Աս լսածին պէս օւլօֆը՝ շատ դժարը գալով՝ ամմէն հաշտութեան խօսքը խօրաթան կտրեց թողուց , առանց հրաման մը առնելու թագուհիէն , դարձաւ վազելով բետրօպուրկ եկաւ ։ Երբոր թագաւորական դարպասին դուռը կոխեց ոտքը , մէկ հազարապետ (ուֆֆիցիալ) մը ցըցուց իրեն գիրը՝ ուր կապսպըրվէր իրեն որ՝ շուտ մը երթայ իրեն գեղի տներուն մէկին մէջը նստի , հոն սպասէ՛ ինչվան որ իրեն նոր հրաման գայ · հնազանդեցաւ գնաց իր քաջասրտութիւնը չիկորսնցընելով , բայց երբոր իրեն հրաման եկաւ որ իր ամմէն պաշտօնները (մանսուպները) թողու , տակնուվրայ եղաւ չուզեց ընել · ան ատենը կատարինէն անուշութեամբ ուզելով իր հետը վարվիլ , իրեն քովը կանչեց , անանկ կերպով մը խօսեցաւ որ՝ զինքը համոզեց (խանտըմիշ ըրաւ) հեռընալ մոսկովստանէն , քիչ մը ատեն ճամփայ ընել իտալիա · պատրուակ (մահանայ) ընելով՝ իբր թէ գաղտուկ խօրաթայ ունի ընելու իր եղբօրը ալէքսի օւլօֆին հետ՝ երբոր անիկայ դօնքանայ գայ ։ Իրեն հնա֊

---

(1) Պօղոս ինճիճեան վերոյիշեալ օսման էֆէնտիին ղույումճիին ըլլալով՝ ստանպօլէն հետը գնաց· իր աչքով տեսածներուն տեղնիտեղը աղէկ պատմութիւն գրած ունի, աս ճամփորդութեան պատմութիւնը, օսմանեան բանակին փարթամութիւնը, մոսկովին բանակին զանազան խաղերը որ կընէին, ժողովներուն ըլլըվիլը խօսակցութեան համար, ետքը երկու դիւացէն ինչպէս բաժնըվիլը։

զանգուէ հատուցումը՝ թագուհին 100 հազար ռուպլի տըվավ օռլօֆին, 150 հազարալ տարին իրեն եկամուտ, փառաւոր արծըթէ սպասներ (թախըմներ) տըվավ, ու մէկ կալուած (մալիքեանէ) մը 6 հազար գեղացիներով։ Առաջուցմէալ կայսեր դիւացէն ունէր մէկ կոնդակ մը իշխանաւորի գերմանական կայսերութե՟ մէջ, որպէս վի դրսի ազգաց առջին փառաւորութե՟ երևնայ ան մարդը որ կատարինէ թագուհիին հետ այնպիսի մտերմութի՟ ունէր այնչափ ատեն։

Բայց զինադուլը (միւթարէքէն) երկնցուցին մինչվան 1773 մարտի 21. որոշեցին որ երկու հօգի միայն խօսին պուքրէշի մէջ հաշտութե՟ բաներու վրայ՝ օպրէշքօվը ու ապտիւլրազագ րէիս էֆէնտին, որ իրեն քովը առավ փէնահ սիւլէյման էֆէնտին, աթա ուլլահ պէյ էֆէնտին, ու պէյլիքճի խայրի էֆէնտին. ամբողջ ձմեռը աս երկուքը կըխօսէին, բայց բան մը չէին կըրնար որոշել, երկու բան կար որ տաճիկը ամենևին չէր ուզեր ընդունիլ, մոսկովը խիստ կըպնդէր, մէկն էր խըրըմին անկախ մնալը՝ մէկալը մոսկովին ձեռքը մնալը եէնիգալէն, կէրչը, ու գըլպուռունը. անանկով ամէն հաշտութե՟ խօրաթան պարապ ելավ, նորէն դարձան պատերազմելու, նորէն երկուքնալ յայտարար թղթեր հանեցին, մէջը երկան բարակ պատճառնին բերելով, իրենց իրաւունքը ցըցընելով եւրոպայի թագաւորներուն առջին։

Աս զինադուլը՝ հաշտութեան վրայ խօրաթելը՝ երկնցուց կըսեն մոսկովը, ինչվան որ զսպեր զարհուրելի ապստամբութիւնը՝ որ ան ատենը իր մէջը ելած էր բուկաջէվին ձեռքովը՝ որ վարը պիտոր պատմենք. Թէ որ տաճիկը իմացած ըլլալով զինադուլ չըներ, չորս հինկ տեղէն մոսկովին վրայ վազեր, մեծ շփոթութիւն բերած կըլլար մոսկովին ։

Ծաղկէն հիւանդութիւնը շատ սուգ բերել կուտայ աւսդրիոյ տանը մէջ.

1767 ։

Աւստրիայի կամ Նեմցէի կայսեր տունը առաջուցմէ ետև շատ նեղութիւն քաշած ունի ծաղկի հիւանդութենէ. ինչպէս որ Յովսէփ կայսեր առջի կինը՝ ծաղկէն մեռաւ, ասանկալ հիմա իր երկրորդ կինը 1767 մայիսի 22 ծաղկէն բռնըվեցաւ, օխտը օրվան մէջ 28 տարվան մեռաւ, մէկ աղջիկ զաւակ մը թողուց, (որ անալ 1770 մեռաւ) ։ Աս հարսին սուգը չանցած, ուրիշ մէկ նոր տրտմութիւնալ եկաւ ամմէն աւսդրիոյ տանը վրայ ։ Կայսրուհին մարիամ թերեզինան շէօնպռուն էր ան ատենը, իր հարսին հիվընտնալը լսածին պէս վեննա եկաւ, իր վրայ չզգուշանալով հիւանդին տեսութիւն գնաց, օրէ մը ետև ինքնալ ծաղկէն պլըշտըկվելով պառկեցաւ. Ժողովուրդը որովհետև խիստ կըսիրէին, շատ վախ քաշեցին. երբոր ըռընտնալու վրայ եղաւ շատ ուրախութի՛ւն ցըցուցին, կայսրուհինալ ասոր փոխարէն՝ քիչցուց ան տուրքերը որ աղքատ ժողովուրդը կուտար, ինչալ որ երեք ամսըվան մէջ տըվերէին, ինքը կայսրուհին իր ըստըկովը վճարեց ։

Աս ուրախութե՛ն ետեւէն ուրիշ տրտմութի՛ւն մընալ նորէն յաջորդեց. սպանիան շատոնցմընէ դաշն դրած էր նեապէլին հետ՝ որ աւստրիոյ արշիդքսուհին մարիամ ճիւզեփփինան՝ (որ էր դուստր կայսրուհւոյն մարիամ թերեզինայի), պսակեն երիտասարդ նաբօլիի թագաւորին հետ, որ կըսուէր Դ. Ֆէրտինանտոս, հիմա 1767 սեպտեմբերին ետքի օրերը խնդրեց սպանիան՝ որ աս պսակըս լմնցընեն ։ Աւստրիոյ տուննալ իր տըված խօսքը կատարելով նոր հարսընցուն նաբօլիի թագուհի ճանչնալով խօսք կապեցին որ՝ հոկտեմբ. 14. աս պսակս ըլլայ. ինչ որ ճամփորդութե՛ն պէտք է՝ ամմէն բան պատրաստեցին որ իտալիա երկեն. լման որ ճամփայ պիտոր ելլային՝ յանկարծ ան ատենը ծաղկէ բռնըվեցաւ հարսնցուն, մէկ օր մը իր հարս ըլլալու դրված օրէն ետեւ մեռաւ 16 տարվան (1)։ Նաեւ ալպերտ դուքսը սաքսօնիա դէջէն, որ 1766 կարգըվելով աւստրիական արշիդքսուհի քրիստինային հետ՝ մաճառստանու կառավար եղված էր, անանկ ծանր պառկեցաւ ծաղկի հիւանդութէն՝ որ հազիւ խալըսեցաւ մահուանէ : Ասանկալ ծաղկէն բռնըվեցաւ նաև արշիդքսուհին եղիսաբեթ, որ չորրորդ դուստր էր աւստրիոյ տանը :

---

(1) Աճէպ քիմ տիր քի պիր հալ իւզրէ տայիմ սանըր ,
պադը դալըր տար ֆէնայի,
Կէրէք պայ ու կէտա , կէր մէրտ ղէն տիր ,
գօյուպ կիթտի ճիհան պի վէֆայի .
Տէյիլտիր քիմսէյէ պադը չիւ լիմ պուլուր ուգպայէ ազմ խտէն պադայի .
Խտէն րահաթ պու տիւնեատէ օտուր քի՝ մէսավի ատտ էտէ ղամէ սէֆայի .

Ասանկ ծանր վիշտ ու կսկիծ բերելով մէկ թագաւորական տան մը մէջ աս ծաղկին հիւանդութիւնը, վանսվիեդէն բժիշկը (որ երևելի աշկերտն էր պօէռհաւ բժշկին), առաջարկեց ծաղկին պատրուսը (աշլաման), որ ինչվան ան ատեն չէր մտած մէջերնին : Յովսէփ կայսրը այնչափ վառվեցաւ աս բանիս առաջ երթալուն՝ որ ինքը իդալիա պիտոր տանէր իր քոյրը արշիդքսուհին քառօլինա (1), (որ մեռած քրոջը տեղ ասիկայ հարս ըլլայ նաբօլիի թագաւորին), ինքը չիտարաւ, վեննա մնաց, որպէս զի ծաղկին պատրուսը ընել տայ իր երկու եղբօրնէ-

---

Փէլէք խաքիլէ եէքսան էթտի, սէյր էթ օ զի-
պա տուխթէրի հիւրլիգայի .
Օ նէվրիս ղօնչէի աղուրտէ իթտի, ուրուպ
տէսթ էճէլ եար ճէֆայի .
Եէրի զիր թիւրապ օլուր էկէրչի մէգամ իթտի
պէհիշթ ճան ֆէզայի .
Վէֆաթ էթտիքտէ հաթըֆ՝ տէտի թարիխ օլա
ֆիրտէվսի ճաի :

(1) Ասիկայ ան քռալիցան է որ՝ 1813 ստամպօլ եկավ պիւյիւքտէրէ նստաւ, թագաւորին ալայը տեսավ, ետքը օտէսայէն վրայէն վեննա գնաց :

րուն ու իր զաւկին վրայ. իր տեղը դօսքանային մեծ դուքսը և դքսուհին տարին հարսնցուն. ասոնք 1768 մայիսի մէջ բօռդէլլօ հասուցին, որ Նաբօլիի սահմանակցութե՟ն մէջն է, ուր տեղ եկած էր Նաբօլիի թագաւորը իր մենծերովը, որ հարսընցուն առաւ տարաւ Նաբօլի ։

Աս Նաբօլիին թագաւորը տարիքովաւ պըզտիկ էր, աղէկ կրթութիւն չէր ունեցած, որուն յանցանքը կուտան իր դաստիարակին կամ կառավարին, (որ Ս՟ը Նիքանտրօսի իշխանն էր) ու դանուչչի մառքէզին, որպէս զի իրենք իշխեն կառավարեն ։ Անանկ տիրած էր դանուչչին՝ որ օր մը ձեռքը ըյնելով մուրհակները (արզուհալները), որուն մէջը գանկատ գրերէին կառավարչաց ձեռքէն, կուզէին թագաւորին ձեռքը տալ, դանուչչին գիշեր ատեն բռնել տըվաւ ան գանկատ գրողները, ծովը ձգել տըվաւ, որոնց տիրվըտանքը տարիէ մը ետև իմացան ։ Կարելի է՝ աս բանիս համար էր որ՝ լէօբօլտոս դօսքանային մեծ դուքսը շուտով ելաւ Նաբօլիէն, ծովով գնաց ալիկուռնա, անկէց Փիօռէնցա, առաջ տանելով իր նոր օրէնքին գիրքը՝ որ արդէն սկսերէր ։

Յովսէփ կայսեր առջի ճամփորդութիւնը, Ծուռա գալով Հռոմ, Նափօլի, Բառմա, Միլան, Վենետիկ.

1769:

Եւրոպացիք այս դարուս սկզբան ատենը կըսէին որ՝ Ա̃ Լէոբոլտոս կայսեր արքունեացը մէջ աւելի արարողութի̃ կար քան թէ քան, հիմա Բ̃ Յովսէփ կայսրը քիչ քիչ վերջացուց ան արարողութիւնները՝ փարթամութիւնները (սալթանաթը) իր հայրը մեռնելէն ետև, շատ բարի օրինակ տըվավ վիեննայի մէջ՝ պարզութի̃ ու չափաւորութի̃ մտցընելով հագուստի ու սեղանի վրայօք, օրվան խարճերու վրայօք: Առաջ կայսեր դարպասը (սէրայը) կընար ըսվիլ մէկ վիրապ մը կուլ տըվօղ ան ամէն եկամուտը՝ որ պիտոր խարճըվէր զինուորներուն և ժողովըրդեան վրայ: Աս անկարգութիւն էր պատճառ՝ որ Զ̃ Կարոլոս կայսեր ետքի տարիները անչափ վնաս բերաւ աւստրիոյ տանը, սպանիայէն արքունեաց վնասակար փարթամութի̃ը՝ զբաղմունքը՝ գերմանիա բերելով:

Ասոնք շտկելէն ետև Յովսէփ կայսրը՝ ուզեց որ հռոմ երթայ տեսնայ. մեծին պետրոսին ետևէն՝ թագաւորներուն սրտին մէջը մէկ յօժարութի̃ մը ընկած էր իրենց մենծուի̃ը թողուլ, ան անուշութի̃ը վայելել՝ որ հասարակ մարդիկ կըվայելեն իրարու հետ տեսնըվելով. Յովսէփին միտքը թէ աս կենակցութ՟իը վայելել էր, և թէ ուրիշի հետալ տեսնըվելով կուզէր անձամբ իմանալ մարդկանց բարքը վարմունքը, քաղքըներուն վիճակը, և ոչ ուրիշին հասկըցընելովը իմանալ, որ շատ տարբեր կըհասկըցընեն. ուրիշ տեղերէն աւելի հռոմ ուզեց տեսնալ, որուն շատ բանը խիստ տարբեր են մէկալ տէրութ՟եց բաներէն:

Աս ճամփորդութ՟իը մենծ բան սեպվեցաւ իտալիայի համար, որովհետև 200 տարիէն աւելի էր որ իտալիա չէր տեսած նեմցէ կայսրը իր երկրին մէջը, բայց աս անգամուն շատ տարբեր կերպով տեսաւ. վասն զի հին կայսերքը բազմութ՟բ զօրաց ու շատ հանդիսով (ալայով) կերթային, իսկ հիմա յովսէփ իբրև մէկ առանձին մարդ մը ճամփայ ելաւ, գոցելով իր կայսր ըլլալը, ինչվան իր կայսերական անուննալ ծածկելով, Ֆալքէնստէյնէ կօմս անունը դրաւ իրեն:

Ասանկով 1769 փետրվ. 24 վիեննայէն ելաւ, Մանդվայի վրայէն գնաց հռոմ, հոն գտաւ իր եղբայրը լէօբոլտոս դօսքանային դուքսը, որ անալ եկերէր հռոմ տեսնալու. հռոմայեցիք շատ հանդէսներ ուզեցին ընելու, բայց յովսէփ չիթողուց. պատճառալ բերելով որ ինքը դեռ բացարձակ կայսր չէր եղած, այլ միայն հռոմայեցոց թագաւոր, կայսեր մականունը միայն վրան ունենալով:

Իր եղբօրը հետ մէկ տեղ պտըտեցաւ ինչ տեղեր որ կային տեսնալու, մանաւանդ ազատական արուեստներուն ձեռագործները հնուցմէ մնացած, որով հռոմ մէկ հատիկ է աշխըրհիս վրայ , զարմանալի վարպետաբան պատկերները , մանաւանդ մառօն ասպետին քաշվածները՝ որ վեննացի էր․ յովսէփ իր ամբողջ կենդանագիրնալ եղբօրը ձեռքէն բռնած քաշել տըվավ երևելի պատկերհանի մը՝ որ կըսվէր պոմպէոս պադօնի , լուքքայի երկրէն ։ Երկու եղբարնալ կամ ըստ այլոց միայն յովսէփ կայսրը մտաւ քօնքլավէ ըսված քառտինալներուն ժողովքին մէջը , որ հոն ժողվըվէրէին նոր քահանայապետ ընտրելու , որովհետև կղեմէս ժդ մեռած էր ան ատենը ․ հոն ամէն բանը տեսաւ յովսէփ՝ որ ուրիշներուն չէն ցըցըներ , և ուրիշ մարդ ներս չէն առներ ։

Ետքը լէօբօլտոս դարձաւ եկաւ ֆիօռէնցա , իսկ յովսէփ գնաց նաբօլի՝ իր քոյրը տեսնալու՝ որ նաբօլիին թագուհին էր , տեսնալու նաև մեծաշէն նաբօլի քաղաքը՝ որ իտալիայի մէջ ամէնէն մարդաշատ քաղաքն է ։ Քիչ որ կեցաւ հոն , անկից ելավ եկավ ֆիօռէնցա , ուզեց որ իր ներկայութե̃ ծաղկին պատրուսը (աշը) ընէն իր եղբօրը լէօբօլտոսի վրայ , ինքը Յովսէփ հոգ տանօղներուն վրայ ըլլայ ինչվան որ ազատի ։ Հիմակվան կայսրը ֆրանչիսքոս՝ լէօբօլտոսին առջինեկ զաւակը՝ 15 ամսվան էր ան ատենը (1) , երբոր սիրելէն գիրկը առաւ , ամէն հոն եղօղներուն առջին ըսաւ, ահա ասիկայ պիտոր ըլլայ իմ ժառանգս. որովհետեւ ինքը երկու անգամ կարգըլված ըլլալով զաւակ չունեցաւ, եւ չէր ուզեր երրորդ անգամ կարգըլվիլ, որուն ըսածին պէս իրաւ անանկ եղաւ։

---

(1) Ասիկայ ծնած էր 1768 ․ փետրվարի 12 ։

Իր եղբարը աղէկ մը ըռընտնալէն ետեւ՝ Յովսէփ ելաւ բառմա գնաց, հոն ներկայ գտնըլվեցաւ իր քրոջը հարսնիքին, որ կըսվէր արշիդքսուհի մարիամ ամալիա, որ կարգըլվեցաւ ա̃ ֆերտինանտոս բառմայի դքսին հետ։ Անկէց գնաց դօրինօ քաղաքը, սառտէնեայի թագաւորին հետ տեսնըվելու, որ կըսվէր կարոլոս մանուել գ̃, շատ անուանի էր իր բարեպաշտութե̃ը համար, արդարութ̃ բարեկարգութ̃ ու իմաստութեամբ կառավարելով ամէն բան, որով սավօեայի ցեղի թագաւորներուն մէջ՝ իրաւցընէ մէկ մեծ դիւցազուն մընէր եղած։ Յովսէփ շատ հետաքրքրութ̃ դիտեց նայեցաւ հոն եղած երեւելի բերդերը՝ որ կըսվին էքսիլլէս, քօլլէ, ասսիէդդա, ու ֆինէստրէլլէ։

Ետքը միլան գնաց, առաջուցմէ իմացընելով ամէն միլանցոց՝ թէ ո՛վ որ ուզէ՝ թո՛ղ տեսնըվի իրեն հետ, ի՛նչ խնդիրքալ ունի զուրցէ՝ որ իր մօրը կայսրուհւոյն հասկըցընէ՝ որպէս զի շուտով կտըրըլվի դատաստանը. մօտէնային դուքսը գ̃ ֆրանչիսքոս էսդեան որ լօմպառտիային կառավարն էր, ու ֆիռմիան կոմսը՝ որ Երեսփոխան պաշտօնատէր էր, աս Յովսէփ կայսեր ըսածին խիստ կըդժարնային, բայց չիկընալով ցը-

ցընել՝ դըսըվանց կըգովէին ։ Երբոր յովսէփ միլան մըտաւ, մենծերը բաղմութք՟ առջեւը ելան ընդունելու, ամմէննալ ծանր հագված, մենծ ատեանի (տիվանխանէի) մէջ բերելով շարված կեցան առջին. յովսէփ որ ամենուին չէր հագված, ու չէր ալ ուզէր որ՝ ուրիշ մենծերնալ հագվին, վարպետութք՟ մը ասանկ քարը դպուց ։ “Ես ատ
„ աղաչեցի իմ մօրս որ ինծիալ ասանկ հա-
„ րուստ հագուստ մը շինէ ձեր հագվածին
„ պէս, պատասխան տըվավ որ՝ իշխանա-
„ ւորներուն չիվայլեր տղի պէս հագուս-
„ տով զարդարվիլ, խելվընին փարթամու-
„ թե՟ տալ, հապա զինուորի պէս հագվիլ,
„ կառավարութի՟ գիտնալ, պատրաստ ըլ-
„ լալ ամմէն բան քաշելու, որպէս զի ժո-
„ ղովուրդը հանգստութի՟ վայլէ „ (1) ։
Միլանէն ելավ վենետիկ եկավ, ուր խիստ քիչ կենալով՝ դարձաւ եկաւ վեննա, ուսկից հինկ ամսի չափ հեռըցած էր ։

---

(1) Գուլթ էտինմիշ տիր պիզի մուրի էճէլ էրզէն կիպի,
քիմ Թաշըր զիրի զէմինէ տանէի խարման կիպի։
Օլուր իսէ մէյլ էյլէմէ տիւրլիւ լիպասէ զէն կիպի,
պիր փէֆին տիր կիյախյին սօն տէմտէ բիրահէն ։

Յովսէփ կայսրը պրուշի Թագաւորին հետ գաղտուկ դաշնադրութ՟ն կընէ.

1770:

Գանք որ՝ Յովսէփ կայսրը քիչ մը վիեննա նստելէն ետև՝ գնաց Բ՟. Փետերիքոսի պրուշի Թագաւորին հետ տեսնըվելու, որուն հետ ինքն Յովսէփ չունէր մէկ անձնական թշնամութիւն մը. օխտը տարվան պատերազմին մէջնալ (որուն վրայ վերը պատմերենք,) ինքը բնաւ չէր խառնըված: Ու որովհետև ան ատենը երկու Թագաւորներուն արքունեացը մէջ նեմցէին ու պրուշին՝ մէկ նախանձ մը մտած էր Բ՟. կատարինէի մոսկովի Թագուհւոյն յաջողութե՟ը վրայ՝ որ տաճկի պատերազմին ատենը կըլլար, անկէց կասկած առնելով իբր թէ իրենցալ անկէց վտանգ կրնար ըլլար՝ թէպէտև հեռըվանց, երկուքնալ իրենց մէջի եղած առջի թշնամութի՟ը քիչմը պակսեցուցին մէկմէկու վրայ:

Լսելով Յովսէփ կայսրը՝ որ պրուշին զօրքը նէիս տեղին մօտիկ (որ շլէզիային մէջն է), զինուորական կրթութի՟նէր տեղափոխութի՟նէր կընեն, գնաց հօն տեսնալու, կրթութի՟ը (թալիմը) լմննալէն ետև՝ պրուշին Թագաւորը ըսաւ Յովսէփ կայսեր: „Աս „ օրս պիտի աղէկ օր կըսեպեմ իմ կենացս „ մէջ, որովհետև եղաւ մէկ օր մը միաբանութե՟ մեր երկու տանը՝ որ շատոնցմէնէ „ թշնամի էինք իրարու հետ, հիմա մեր շա-

„ հասիրութիւնը կըպահանջէ որ պահէ աս „ միաբանութիւնը չէ թէ աւրէ „ ։ Յովսէփ կայսրը ասանկ պատասխանեց, աւստրիան (որ է իր ցեղը) ա՛լ չյիշէր շլէզիան, (որ նեմցէն տըվերէր պրուշին,) բայց տակէն հասկըցուց որ՝ ինչվան ինքը յովսէփ բացարձակ տէր չըլլար, կատարեալ հաշտութիւն չէր յուսար որ մէջերնին ըլլայ, ասաւ հասկըցուց որ թէ ինքը՝ և թէ իրեն մայրը կայսրուհին թող պիտոր չիտան որ՝ մոսկովը ուլահ պուղտան իր ձեռքը պահէ, որովհետև խիստ մօտիկ են մաճառստանի ։ Առաջարկեց պրուշին՝ թէ որ մէկ ծեծ մը բացվի ֆրանսզին ու ինկիլիզին մէջ կամ քօռսիքային պատճառովը, և կամ ֆրանսըզի նաւ մը բռնըվելուն պատճառովը ինկիլիզներէն, իրենք գերմանիայի մէջ կատարեալ չէզոք մնան, ֆետերիքօս իր փափաքը ցըցընելու համար՝ որ կուզէր կատարեալ ու մշտատև բարեկամութիւն ընել, ընդունեց յովսէփ կայսեր առաջարկութիւնը. երկուքնալ իրարու գիր տըվին չէզոք մնալու, և թէ որ մէջերնին մէկ խռովութիւն մը ելլայ, իրենք թղթով մէջերնին շտկեն բաներնին առանց ծեծի ։ Աս դաշնադրութիւնս երկուքնալ գաղտուկ հաստատեցին գրով օգոստ. 28. ծածուկ թէսութէյ մէջը մէկնալ աս էր կըսէին որ՝ երկուքնալ ջանան խաղաղութիւն ընել տալ տաճկին ու մոսկովին մէջը, որպէս զի իրենց երկիրներէնալ պատերազմի վտանգը հեռընայ, ու աշխարհ խաղաղկի ։

Երբոր Յովսէփ Վիեննա դարձաւ, հասկըցուց ասոնք մօրը կայսրուհւոյն, կայսրուհինալ լօպքօվից իշխանը մոսկով խրկեց, առաջարկելով իր միջնորդութիւնը հաշտութեան մը ընելու համար։ Պանին մոսկովին վեզիրը պատասխան տըվավ կատարինէ թագուհիին դիւանէն, թէ պատրաստ էր լսելու ան առաջարկութիւնները՝ որ իրեն պիտոր ընեն։ Աս կերպ պատասխանը տակէն շատ մեծ պահանջմունքներ կըցըցընէր, անոր համար նեմցէն պրուշլին հետ խօսքը մէկ ըլլալով, 150 հազար մարդ դրաւ մաճառստանի մէջ, տաճկին ու լեհին սահմանին քովերը շարելով, որպէս զի ահաւոր ցըցընէ իր միջնորդութիւնը։

Պրուշլին թագաւորնալ ֆետերիքոս՝ 1770 յովսէփ կայսեր գնաց փոխարէն տեսութեան՝ իր տանը իշխաններով ու մեծ զօրապետներով, ամմէննալ միակերպ հագուած աւսդըրիական գուներով ճերմակ ու կարմիր, նշան բարեկամութեան. յովսէփ ան ատենը նէյշտատ էր մօռավիայի մէջ, 50 հազար ընտըրված զօրքով ֆետերիքոսին առջին գնաց իր վրանը (չատըրը) բերաւ, ուզեց որ ինքը ներկայ ըլլայ, դատաստան կտրէ իրեն կերպ կերպ կրթութեանը (թալիմի) վրայ որ զօրաց կուտար։ Կրթութիւնը լըմըննալէն ետև երբոր հացի նստան, հարցուց ֆետերիքոս լավտօնին համար, որ ամբողջ ան բանակին (օռտուին) գլուխ էր ու հրամմօղ, իր քովը նստեցուց սեղանին վրայ ըսելով. աւելի կուզեմ քեզ քովս ունենալ քան թէ դիմացս թշնամիի պէս՝ ինչպէս որ կըլլայ պատերազմի մէջ. իր վարկումը ցըցընելու համար՝ երկու գեղեցիկ ինկիլիզի ձի պարգեւ տըվաւ իրեն հարուստ զարդարված, սեղանէն ետեւ խօսք բացվելով օխտը տարվան պատերազմին համար՝ ըսաւ. Ամէնքսալ ինծմէն սկսեալ մենծ սխալներ գործեցինք ան ծեծին մէջ, միայն հէնրիքոս իմ եղբարս ու լավտօնը մէկ սխալ քայլ մը չառին։ Ետքը երկուքնալ յօվսէփ ու ֆետերիքոս շատ երկան խօսակցութիւն ըրին ծածուկ։

Ամէն եւրոպա կարծիք ըրին որ՝ ասոնք դըրսէն իրարու հետ տեսնըվիլ մը կըցըցընէն, բայց ներսէն մէկմէկու հետ մեծ խորհուրդ մը ունին, որ ետքը դուրս ելաւ, ինչպէս որ իր տեղը պիտոր պատմենք։

Միաբանեալ Լեհերուն Ըրածները.

1768 — 1771։

Լեհերը իրենց կատաղութիը իրենց թագաւորին վրայ թափելով, խօսք դրին անիկայ սպաննելու, ուր որ կընստէր թագաւորը՝ տակի ծխնելուզին (օճախին) մէջը պարութ դրին բըռնկցուցին, թէ որ հոն գտնըվէր թագաւորը՝ պիտոր մեռնէր, բայց այ կարգաւորութիը հոն չիգտնըվելով խալըսեցաւ։ Մոսկովը տաճկին հետ ծեծի մէջ զբաղեալ ըլլալով միաբանեալ (քոնֆետերաշի) Լեհերը 1770 շատ վնաս կուտային իրարու, ինչվան վարշօվ քաղքին դուռը վազեցին, թէ որ իրենց մէջը ամմէնը միաբան ըլլային, ան ատենը շատ փնաս կընային տալ, բայց ամմէն տեղ բաժնըված էին, քանի հեղ որ ուզեցին պզտիկ միաբանութի̆նները ժողվել անոնցմով մէկ ընդհանուր միաբանուի̄ մը ընել՝ չիկրցան, վասն զի չէին միաբանէր մէկ գլուխ մը ընտրելու․ ամբողջ տարին ծեծկըվելու հետ անցուցին լեհն ու մոսկովը, երբեմն մէկը երբեմն մէկալը յաղթելով, բայց շատը մոսկովը կըյաղթէր ։ Լաւ միաբանեալներու մէջալ կռիւը անպակաս էր իրարու հետ կնեզնախին տակը, որոնց զօրագլուխները կըսվէին քռասինսքի ու մալեցեվսքի, իրենցմէ մեռածները հազար հոգիի չափ եղան․ բայց մալեցեվսքին փնասվելով բռնադատվեցաւ մեծ լեհաստանը պարպել ։

Պօնիադովսքի լեհին թագաւորը տեսնալով միաբանեալներուն բռնութի̆ը որ կուզէին վարշով կամ վարշավիա մօտիկնալ, ամմէն ճամփան բանեցուց որ ասոնք զսպէ, խաղաղուի̄ ընէ, ուզեց ալ մէկ ընդհանուր միաբանութի̆ կամ ժողովք մը ընել, բայց անչափ շփոթութէ̆ց մէջ բան մը չիկրցաւ ընել․ լեհերը օրէօր իրենց ատելութի̆ը ավելցուցին թագաւորին դէմ, մոսկովի թագուհիին հետ խօսքը մէկ է ըսելով, ետքնալ քօցուչօվսքիին ձեռքովը (որ քալխաքին իշխանն էր,) տաճկին հետ խօսք կապելով յայտարար թուղթ մը հրատարակեցին թէ մենք թագաւոր չունինք, որուն աղէկ պատասխան տըվին վարշավիա։

Աս թշուառութեանց վրայ ժանտախտալ ընկաւ աս տարի բօտօլիայի եւ ուքռանիայի մէջ, նեմցէն ու պրուշը վախերնէն՝ իրենց սահմանը զօրք կեցուցին կարգաւ, որ թող չիտան մարդ անցընելու. ասոնք՝ ինչպէս նաեւ մոսկովնալ կուզէին որ ան ամմէն զօրքը լեհին ըստրկովը ապրին։

Ասանկ շփոթութեան գնաց լեհաստան նաեւ 1771, բայց միաբանեալքը աւելի ուժ աւին, մէջերնին շատ ֆրանսզ հազարապետներ մտան, անանկ կերեւար որ ըստրկովալ կօգնէր անոնց ֆրանսզը՝ երբեմն մոսկովը՝ երբեմն լեհերը կըյաղթէին, որոնք նորէն թուղթ հրատարակեցին շատ մենծերուն ձեռքովը զմռըված, թէ լեհը առանց թագաւորի է։ Իրաւ միաբանեալներուն միտքը ան էր որ՝ մոսկովին բռնութենէ խալըսին, ազատութիւննին ձեռք ձգեն, բայց ասոնց մէջ շատալ կային որ միաբանութեան անունով կուզէին թալլել ավըրշտըկել. աս թալլօղները շատվոր ըլլալով իսկ լեհաստան ընդարձակ տարածված ըլլալով՝ մոսկովները չէին կրնար ամմէն տեղ հասնիլ զսպել։

Մոսկովը նորանց դեսպան մը խրկեց լեհ, խօսք տալով որ լեհին շահը ու անկախ ըլլալը պիտոր նայի, աս ըսելով կըյորդորէր որ՝ զէնքերնին ձգեն, լեհերը մոսկովին խօսք տալուն չէին հաւատար, ինչվան նաեւ եպիսկոպոսապետը ցըցուց որ՝ մոսկովին վրայ խիստ նեղած էր, կուզէր վարշավիայէն ելլալ երթալ, բայց մոսկովին դեապանը խաղալիներով չորս դին առնելով թող չիտրվավ։

Ինչվան աս ատեն Լիթուանիայի մէջ քաղաքական կռիւ չիկար, բայց 1771 հոնալ մտաւ աս խռովութիւնը. օժինսքի զօրապետը 2 հազար մարդ գլուխը ժողվեց, առջի բերանը մոսկովներուն վրայ ելավ, բայց ետքը ըստուօլօվից քաղքին մէջը զինքը կոխեցին, հազիւ կրցաւ փախչիլ։

Լեհերը իրենց Թագաւորը կուզեն սպաննել, շատ անիրաւութի̅ կընեն.

1770 — 1772 ։

Քանի որ մոսկովին բռնակալութիւնը կըտեսնային լեհերը իրենց վրայ, այնչափ ատելութիւնին կըշատցընէին իրենց Թագաւորին վրայ, մոսկովին դին տաշօղ է ըսելով. անոր համար նորէն մտածեցին անիկայ սպաննելու. 1770 մէկ լեհ ազնուական մը մառէշալ բուլավսքի անունով քաջասիրտ մարդ մը՝ 28 հոգի միաբանցուց երդում ընել տրվավ, որ ասոնք երթան՝ Թագաւորը կամ ողջ բռնեն, և կամ մեռցընեն։ Ասոնք իրենց գլուխ ունենալով լուքասքի մէյմը՝ դաղտուկ վարշավիա քաղաքը մտան, մէկ վանքի մը մէջ պահվեցան. 1771, Նոյեմբ. 3. դուրս ելան շարվեցան Ճամփուն վրայ, ուսկից գիտէին որ Թագաւորը պիտոր անցնի առապայով. երբոր կես գիշերուն մօտիկ Թագաւորը անկեց անցնելու եղաւ, ութը հոգի ասոնցմէ Թիւֆէնկ պարպեցին վրան, մէկ հոգի մը սպաննեցին, երկու (ըստ ոմանց չորս) հոգի վիրաւորեցին, մէկնալ Թագաւորին վրայ բիշթով պարպեց, բայց շափղան միայն ծակեց: Առապայէն դուրս քաշեցին Թագաւորը, փոսէ մը անցընելով հօն ձիի վրայ հեծուցին որ առնեն տանին, բայց ձին խյնալով՝ ձիուն ոտքը կոտրեցաւ, ասկէց շատ վախ ընկաւ սրտերնին, կիտէին որ ետեւնին մարդիկ կուգան, իրենց պիտոր համնին, որոշեցին որ հօն սպաննեն Թագաւորը: Երկու տեղէն վիրաւորեցին Թագաւորին գլուխը, մէյմը Թրով՝ մէյմընալ բիշտոֆով. պրուշէն նշանը որ էր սեւ արծիւ, եւ պռխըլանդի նշանը վրայէն վերուցին, մէյմընալ հեռըրվանց ձայն մը առին ձիէրու, որ իրաւցընէ յատուկ խրկըված ձիաւոր զօրք էին, Թագաւորը փնտռելու գըտնալու համար. աս ձայնէն վախնալով անըզգամները՝ ամէնքնալ փախան լուքասքինալ մէկ տեղ, որ ապսպրեց քօշինաքի մարդուն՝ Թէ որ Թագաւորը դեռ ողջ տեսնալու ըլլայ, սպաննէ լմնցընէ:

Ասիկայ Թագաւորը բերաւ, Մառիմօնդանտառին մէջը խօլթեց, բայց իր բնական խիղճը կըվախցընէր աս չարագործութիւնը ընելու, վախէն կըդողդողար. Թագաւորը տեսնալով ասոր վախը սկսաւ աղաչել որ չիմեռցընէ զինքը, ողջ իր տեղը տանի, ան ատենը եսալ կըներեմ, վարձքալ կուտամ քեզի ըսաւ: Քօշինաքին դարձաւ Թագաւորին ըսավ, ես գիտեմ որ մեծ մեղք է թագաւորը սպաննել, բայց ինչ ընեմ, երդւընցերեմ, պէտք է որ սպաննեմ։ Թագաւորը իրեն աղէկ կերպովը հասկըցուց, ինչպէս պարապ էր մանաւանդ թէ մեղք էր անանկ երդումը։ Քօզինաքին ըսավ, թէ որ քեզ չըսպաննեմ, զիս հարկաւորապէս կըսպաննեն կամ միաբանեալները՝ և կամ վարշաւիա եղօղները։ Թագաւորը խօսք տըվավ զինքը պաշտպանելու, մէկ տեղ եկօ վարշավիա երթանք ըսավ։ Անիկայ պատասխան տըվավ որ՝ ամմէննալ նեղ ատեն խօսք կուտան, ետքը չեն պահէր. պինտ ետքը թագաւորին խօսքին հաւատալով քօզինաքին՝ ծունկ չօքելով թողութի՟ ուզեց, ճամբայ ելան վարշավիա երթալու. քօզինաքին չէր գիտէր ճամբան, թագաւորը կառաջնորդէր։

Եկան մտան մէկ ջաղացքի մը մէջ՝ որ մօտիկ էր հօն. Թագաւորը առանց ճանչըցընելու զինքը քիչ մը ուժ առաւ, ատեն գտաւ ջաղացպանին ձեռքովը շուտով մը թուղթ թռցընել քօքչէյ զօրապետին ձեռքը, որ իր զօրքով գայ հասնի. Թագաւորը յոգնած ու խոցված պառկեցաւ քնանալու, քօզինաքին իրեն ըսաւ որ՝ հանգիստ քնանայ, ինքը պահպանութի՟ կընէ։ Առջի հանօղը հօն եղավ ցարդօրինաքի իշխանը՝ որ տեսաւ թագաւորը ան խրճիթին (խօլիվային) մէջը՝ մէկ խեղճ մահճի մը մէջ պառկէր կըքնանար, չուզեց արթնցընել ինչվան որ քօքչէյ զօրապետը եկավ ձիաւոր զինուորով, ասոնք Թագաւորը առին առապան դրին՝ որ իրենք բերերէին, Թագաւորը ուզեց որ քօղինքինալ իր առապան մնայ, կէս գիշերէն ետև վարշավիա հասան:

Թագաւորին խոցը սկսան նայիլ հոգալ որ վտանգաւոր չէր, քննութեան դատաստան դրին, քօղինքինալ բանտը դրին, իրեն վախը պարապ չելավ: Պուլավսքին աս չարեաց գլուխը՝ միաբանեալներուն հետ մէկ տեղ գիր հանեց, որ ես աս բանիս մէջ ամենեւին մասնակցութ̃ի չունիմ:

Երբոր աս լսեցին դրացի Թագաւորները մանաւանդ Բ. կատարինէն՝ խիստ ցաւեցան. յովսէփ կայսրնալ՝ իր մայրնալ՝ ու պրուշի Թագաւորնալ՝ խորհուրդ սկսան ընել միաբանեալ լեհերը զսպելու որ Թագաւորին դէմ էին. բայց ասոնք օրէօր ա՛լ աւելի իրենց յամառութ̃ե (ինատի) մէջ կեցան, և օրէօր կեվելցընէին իրենց ատելութիւնը, ուրիշներունալ կըծաւալէին, ինչվան կընկտիք իրենց ճէվահիրները՝ ոսկի զարդերը՝ կամքօշնին կըհանէին կուտային միաբանեալ լեհերուն օգնելու համար. դրերէին մովընին որ կընանք մոսկոֆները զարնել դուրս հանել լեհի մէջէն, իրենց ձեռքի եկած աւարը բաժնել. ասանկով կրակ կըձըգէին, կըթալլէին, կավրէին. անանկ եղավ որ՝ բօստաները արգելվեցան, քաղքէ քաղաք ճամփորդութիւնը խափանվեցաւ, ապրանք տանիլ բերելը՝ ինչվան գետերուն վրայի նաւարկութ̃ի ամենինալ դադրեցան՝ ու դաշնակցեալ լեհերուն աւազակութեանը համար ։ Տես որ մէկ կռիւ մը ինչ մարդով կըսկըսի՝ հոն չիմնար, անզգամ մարդիկներաւ հետեւերնին խառնուելով չուզած բաներնին կըլլայ . միաբանեալներուն զըլխաւորները սաստիկ աւազակելու կողոպտելու համար չըսկըսան , բայց իրենց մէջը ուրիշ անզգամներաւ խառնուելով բանը փոխեցին , ինչվան սա աստիճանս բերին ։

Ասոնց ատեն ատեն օգնութի կըխրկէին փախչող թաթարները , որոնցմով սիրտ առնելով թինեէք տեղը մոսկովներուն վրայ վազեցին , և որովհետև յաղթուեցան , իրենց դէմ եղող լեհերուն տները երեցին մըկեցին . 1772 փետրվ. առջի օրերը միաբանեալ լեհերը Քրաքովիային վրայ վազեցին , Փրանսզ հազարապետներ իրենց հետ ունենալով , ջրանցքի մը մէջէն ներս մտան աւլին ան բերդը , 350 մոսկով զինուորներ ջարդեցին , մնացածը գերի ըրին ։ Մոսկովները ասոնց չորս դիմացէն պաշարեցին , թօփ նետելով սկսան նեղել . և որովհետև ասոնց կերակուրը հատաւ , դուրս ելան կերակուր գտնալու , ան ատենը մոսկովները վրանին վազելով նեղը ընկան , փախչելնին շատը վիսդօլա գետը ընկան խղդըվեցան ։

Պրուշը՝ Նեմչէն՝ ու Մոսկովը՝ խորհուրդ կընեն, Լեհին երկիրը մէջերնին կըբաժնեն.

1772։

Ան աստիճանը հասաւ Լեհերուն անկարգութիւնը՝ որ Պրուշը արդէն առիթ (մահանայ) փնտըռօղ Թագաւոր մը ըլլալով մեծնալու համար, միտքը դրաւ ատոնց խռովութենէ ատենը՝ ինքը շահելու, իրեն երկիրը մեծցընելու։ Պրուշին մէկ գաւառը իր յատուկ անունով արեւելեան Պրուսսիա կըսուի (1), Պրուշը շատոնցմընէ առիթ կըփնտռուէր որ՝ մէկալ արեւմտեան մասնալ իր ձեռքը ձգէ ինչպէս էր հին ատենը. հիմա որովհետեւ ժանտախտ ըսկըսաւ լինալ Մոսկովին ու Լեհին երկիրը ինչպէս որ վերը յիշեցինք, Պրուշը իր զօրքը ան երկիրը խօթեց, որ կարգով քովէքով մէկ գծի վրայ կենան, որպէս զի մարդ չիթողուն որ աս դին անցնի. աս պատրուակով (մահանայով) շատցուց հոն զօրքը, Էլպինկա, մարիէնպուրկ, եւ ուրիշ քաղաքներ առաւ, ամմէն ան երկիրը գրաւեց (զափթ ըրաւ). գիտնալովալ որ իր դրացի տէրութիւնները մոսկովն ու նեմցէն ինչվան չիհասնին իր ըրածին՝ չէր կրնար ինքը հանգիստ հոն մընալ, մտածեց որ անոնց միտքնալ արթընցընէ, անոնքալ լեհաստանէն մէյմէկ տեղ առնեն, ո՛րը որ իրենց յարմար կերևնար, միայն թէ իրեն հետ մէկ խօսք ըլլան ։

---

(1) Աս գաւառին անունովն է՝ որ պրանտէմպուրկ կայսրընտրին տունը Թագաւորի անուն առած էր, ու պրուշի Թագաւոր ըսուած. որուն մէկ մասը 1454 Ք. քասիմիր Լեհին Թագաւորը իրեն էր առած, անով բրուսսիա գաւառը ամբողջ չըլլալով Պրուշին քիչ շահ կըբերէր։

Արդէն աս բանիս վրայ խորհուրդ եղած էր երկու թագաւորներուն մէջ, երբոր յովսէփ նէխս ըսված տեղը գնաց, ըսերէր ֆետերիքոսին՝ թէ մոսկովին ասչափ մեծնալը դէշ կըլլայ ամմէն եւրոպացոց, եսալ մայրսալ պիտոր չիթողունք ռօմանցովին ուլահ պուղտան նստելու, ինչպէս որ վերը պատմեցինք. ան ատենը բ̃. ֆետերիքոսնալ սիրտը բանալով ցուցերէր յովսէփին իր միտքը, թէ մենք թողուցածնիս պէս մոսկովին՝ որ նոյնչափ տեղ առնէ լեհաստանէն, ան ատենը հեշտ (խօլայ) կըթողու ուլահ պուղտան տաճկին ձեռքը. հաւասարակշռութիւնը պահելու համար՝ դունալ քեզի՛ առ լեհաստանէն այնչափ երկիր՝ որչափ որ հիմակվան պարագաները պատշաճ կըցըցընեն ։ Աս բանիս վրայ այնչափ պատճառներ բերաւ ան ծերը՝ որ յովսէփ հաւանութ՟իը տըվալ ասիկայ ընելու, քան թէ նոր պատերազմ բանալու. բայց երկուքնալ խօսք դրին որ ամենևին ծածուկ պահեն աս խորհուրդս մէջերնին ։ Ֆետերիքոս վրան առաւ որոշելու նշանելու՝ ո՛րչափ տեղ և ու՛ր տեղ լեհէն առնեն իրեք թագաւորները, անանկ որ հարկաւորապէս առաջ երթայ բանը ։

Տաճկին ծեծին բացված ատենը՝ տեսնալով Փրանսան որ ինքը չիկրնար ինքիրեն մոսկովին դէմ ելլալ ան պատճառներուն համար որ վերը յիշեցինք, մտածեց նեմցէն կապելու օսմանցիին հետ, որպէս զի մոսկովին մտքի դրածը աւրէ, ետեւէ ընկաւ մէկ մարտավար դաշնադրութ՟ի մը ընելու նեմցէին ու տաճկին մէջը. տաճիկը 48 հազար քէսէ ղուռուշ վճարէ նեմցէին, պէլըրղատնալ իր գաւառովը իրեն տայ. նեմցէնալ վրան առնէ կամ միջնորդ ըլլալով կամ ծեծկըվելով տաճկէն առած երկիրները՝ մոսկովին ետ դարձընել տայ։ Աս պատճառով 1770ին մօտիկ էր ծեծ բացվելու նեմցէին ու մոսկովին մէջը. տավունը արդէն ընտրըված էր զօրագլուխ 130 հազար նեմցէին զօրացը վրայ՝ որ չիթողու ռօմանցովին առաջ երթալ, բայց յովսէփ կայսեր խօսիլը պրուշի թագաւորին հետ՝ աս դաշնադրութիւնը բոլորովին կախ թողուց։ Լեհերը աս յուսով կըսպասէին որ՝ նեմցէն իրենց պիտոր օգնէ, չխտէին որ իրենց անմիաբանութ՟իը իրենց երկիրը մէզաթի ձգել տըվերէր, թագաւորները մէջերնին մէզաթի հաներէին լեհաստան, 1771 սկիզբները նեմցէն իր զօրքը մտուցերէր Զիբս ըսված ըսդարօսդայի մէջ, ու Չէրուսիանա կոմսութ՟ենը մէջ (1)։

---

(1) Ասոնք սահմանակից էին վերին մաճառստանի, և 1412 գրաւ դրած ըլլալով Ե վլատիսլավոս եաճկէլլօնեան լեհի թագաւորին, անալ լեհաստանին կպուցերէր։

Կատարինէ մոսկովի թագուհին չփախնալով նեմցէին միտքը՝ (վասն զի դեռ իրեն չէին բացած), շատ զարմացաւ նեմցէին ասանկ ընելուն վրայ, պրուշի թագաւորին հասկցուց, իրեն դաշնակիցը ըլլալով՝ յորդորել սկսավ որ նեմցէին վրայ ելլայ. պրուշին թագաւորը մէկ պաղ պատասխան մը տըվավ. բայց իր եղբայրը Հէնրիքոս իշխանը խրկեց կատարինէին քովը իրենց ըրած խորհուրդը հասկցընելու համար։ Ու որպէս զի ամենևին առիթ մը չիտան իմացվելու՝ առաջ Հէնրիքոս շվէտ գնաց իբր իր քոյրը տեսնալու համար՝ որ շվէտի թագուհին էր, անկէց անցաւ գնաց բէդրօպուրկ, կատարինէին հասկցուց ըսելով։ “ Ինչ մեծ վտանգաւոր բան պիտոր
„ ըլլար իրեն՝ թէ որ նեմցէն տաճկին հետ
„ մէկ ըլլար մոսկովին վրայ ելլալու, ինչ-
„ պէս որ քիչ մը առաջ ֆրանսային վէզիրը
„ տիւք շուազէօլը ետևէ ընկավ, կարգի
„ դրավ. ան ատենը նեմցէի ուժը լէհին
„ հետ մէկ տեղ խառնըվելով պառին մէջի
„ եղած լէհէրուն միաբանութ̃իը ընդհա-
„ նուր պիտոր ըլլար, մօքրօնօսքի լէհի բա-
„ լադինօն (իշխանը) աս բանիս համար
„ միայն 800 հազար ֆիօրին կուզէր։ Ան
„ ատենը դուն չես կրնար ըսավ ժառան-
„ գել տաճկէն առած երկիրները առանց
„ յաղթելու կոտրելու նեմցէին զօրքը՝ ո-
„ րուն հրամայօղ լաւտօն զօրապետը ըլ-
„ լալով անչափ անուանի վարպետը, դժար
„ էր անիկայ յաղթելը։ Երբոր ասանկ է,

„ Շատ աղէկ կըլլայ ըսաւ որ տաճկէն ա-
„ռած երկիրներուն տեղը՝ Լեհէն երկիր
„ առնես, քու երկիրդ մեծցընես, ինչպէս
„ որ նեմցէն ու պրուշնալ պիտոր ընեն։

Պանին ըսված մոսկովին վէզիրը աս լսելով դէմ կեցաւ, ամմէն եւրոպայի առջին ըսավ յայտնի հրատարակեցինք թէ մոսկովի թագուհին ամմէն կերպով թող չիտայ պիտոր՝ որ Լեհին երկիրը բաժնըվի, բայց թէ որ ամմէննալ աս բանիս հաւնին՝ եսալ դէմ չեմ կենար։ Կատարինէին հաճոյ եղավ որ՝ աս բանով իր երկիրը արեւմուտքի դիացէն անվտանգ կըմեծցընէր, ուրիշներուն հաւանութ̃ինալ ուզեց առնել, անոնքալ հաւնեցան վերջապէս տաճկին երկիրը ետ տալու, անոր տեղը Լեհէն երկիր առնելու։ Ասանկով իրեք թագաւորք միաբանեցան, ու 1772 մարտի 14. պեռլին քաղքին մէջը իրեք թագաւորներուն երեսփոխանները (մուրախխասները) հաստատեցին Լեհին բաժանման դաշնադրութ̃իը, ամմէն մէկը որոշելով ինչ երկիր որ պիտոր առնէին։

Հին ու նոր պատմութ̃եց մէջ առջինը եղավ որ՝ իրեք մէկմէկու դէմ եղօղ թագաւորներ մէջերնին կարգով կանոնով երկիր բաժնեն ու խաղաղութ̃ը լմցընեն, որուն շատ օգնեցին ան ատենվան եւրոպային պարագայները։ Աշխարհիս մէջ ամմէն բան առաջ տանողը ատենը ու պարագայները են։ Ասոնց միաբանիլը ամմէն եւրոպա զարմանքի մէջ ձգեց, կուզէին իմանալ՝ բայց անչափ գաղտուկ ըրին որ՝ չիկրցան, միայն վարշովին մէջի լեհերը զանազան կարծիք գացին: Անկլիզին դեսպանը որ բէդրօպուրկ էր, գանձ կըբաժնէր որ՝ ինչ կըլլայ՝ իմանայ, աս բանս չիկրցաւ իմանալ: Փրանսան որ՝ ինչ կըլլար ամէն թագաւորներուն խորհրդանոցին մէջը՝ կըպարծէր թէ կիմանամ, վեննա եղած իր դեսպաննալ շատ հեղ երկան բարակ կըխօսակցէր կայսեր ու կայսրուհւոյն հետ՝ այսչափ միայն իմացաւ, թէ լուիզ թագաւորին գրեց որ՝ կայսրը ու քաւնից վէզիրը շատ յորդորելով հազիւ կրցան հաւնեցընել մարիամ թերեզինա կայսրուհին պիտովական թղթի մը ձեռք դնել ստորագրել, բայց ինչ թուղթ էր՝ չիտէր: Ու իրաւ որ մարիամ թերեզինան խղճմտանք կընէր լեհին երկիրը առանց իրաւունքի առնելու. բայց ասով զինքը յորդորեցին, թէ որ դուն չառնես ըսին, պրուշն ու մոսկովը պիտոր առնեն, անոնք օտարահաւատ ըլլալով շատ նեղութի պիտոր ըլլար ուղղափառներուն. աս մտքով ինքնալ մտաւ աս բաժանմանը մէջ, միշտ ըսելով որ՝ պատրաստեմ իմ առած լեհին կտորը ետ դարձընել, երբոր մէկալ երկու մասնակից տէրութիւններնալ ետ դարձընեն իրենց առածնին: Տանուչչի նաբօլիին վէզիրը, Փիօւէնցայցի բարակամիտ շատգէտ՝ առջինը եղաւ որ՝ քիչ մը կռահեց. մէկ պրուշցի ուֆֆիցիալի մը բերնէն քանի մը խօսք լսելով շուտ մը իմացուց լօսստայի դուքսին, որ խիստ մտերիմ էր սպանիայի թագաւորին, բայց սպանիացիք ամենեւին չիհաւատային, մանաւանդ թէ ծիծաղեցան :

Բանը լմննալէն ետեւ Փրանսայի թագաւորը ըսաւ, թէ որ տիւք շուազէօլը թողուր իր վէզիրութեան պաշտօնին մէջը, աս լէհաստանին բաժանումը չէր ըլլար, եւ իրաւ որ նոր վէզիրը այքվիլլօն դուքսը՝ որ տիւ պարրի խաթունին ձեռքովը դրված էր, թագաւորութեան օգուտը չէր նայեր (1) :

---

(1) Ատենօք Փրանսայի թագաւորին ժդ. լուիզին առջին խօսք բացվեցաւ ինկիլիզի կառավարութենը վրայ. ամմէննալ կըսէին որ թագուհի նստած ատենը ալ աւելի աղէկ եղերէ ինկիլիզին կառավարութիւնը՝ քան թէ թագաւոր նստած ատենը : Աս բանիս պատճառը տըվավ մարիամ ատէլայիտը՝ սավօեային է̃. ամէտէոս վիքդորիոսի դուստրը՝ (որ 1697 կարգըված էր պուռկօյնայի դքսին հետ). պատճառը աս է որ ըսավ, կնկտոց թագաւորութեան ատկը մարդիկ կըկառավարեն թագաւորութիւնը, իսկ մարդոց թագաւորութեան ատկը՝ կնիկները կըկառավարեն : Ըսել ուզեց որ՝ ինկիլիզին թագաւորները կնկտոց խօսքով շարժերեն, անոր համար անկարգ եղերէ կառավարութիւնը, բայց երբոր կնիկ մարդ նստերէ թախտը՝ քովը խելացի մարդիկներ առնելով անոնց խօսքով շարժերէ, անոր համար ան կառավարութիւնը էրիկ մարդոց եղերէ՝ եւ ոչ կնիկ մարդոց : Ասանկ ըսելու է հիմա Փրանսային աս թագաւորիս վրայ, որուն ատենը կնիկները կառավարելով տկարացաւ տէրութիւնը :

Առած երկիրներուն չափը, Լէհցոց հաշտուելը, Թագաւորը մեռցընել ուզողներուն պատիժը.

1773 :

Երբոր իրեք Թագաւորներուն զօրքը մէկէն յանկարծ լեհաստան մտան, ան ատենը ամմէն եւրոպա իմացան զարմացան, որոնց մէջը ամմէնէն հարուստ կտորը նեմցէն առաւ, ան ամմէն երկիրը՝ որ վիսդուլա գետին աջ դիացէն կերթայ ինչվան սանտոմիր, և ուր որ կըխառնըվի սան գետը, անկէց զամօսք ու ռուսբէկսսօվ գաւառները՝ ինչվան պօկ գետը, ան գետով երթալով ինչվան վօլհինիա ու բօտօլիայի սահմանները : Ասանկով նեմցէն առաւ ան ամմէն երկիրները՝ որ առաջները կարմիր ռուսիա կըսվէր, երկու մեծ գաւառ բաժնըված կալլիցիա ու լօտօմիռիա, որ ատենոք մաճառի Թագաւորութեան կըվերաբերէր, որուն գլխաւոր քաղաքը եղավ լէմպէրկ կամ իլվով, մէկ երկիր մը տարածեալ 2700 փարսախ քառակուսի, վիէլիքա ըսված լեհին աղի հանքերը աս կտորին մէջը ըլլալով՝ շատ վաստակ կըբերէ: Պրուշը լեհին բրուսիայէն առավ 900 փարսախ քառակուսի, բայց ան ատենը դուրս հանեցին տանցքա ու Թօռն իրենց գաւառներով. աս կտորը Թէպէտ պզտիկ է, բայց մէկալ երկու կտորէն աւելի բարեբեր, մարդաշատ է, ու առուտուրը աղէկ: Ռուկովը ամենէն մեծ կտորը առաւ, որ է մեծ մասը լիթուանիայի դքսութեան, ու ճերմակ ռուսիայի, իբր 3440 փարսախ, նաև նաւարկութիւնը տնեբէր կամ պորիսթէնիս գետին վրայ ։

Աս իրեք տէրութիւննալ 1772 . սեպտ . 2. վարշովին մէջը մէկ յայտարար թուղթ մը հանեցին իրենց պատճառները ցըցընելով, հին իրաւունքներ յիշատակարաններ մէջ բերելով ։ Լեհին ձեռքը թողուցին կօտօբլատդօ ըճին քովի երկիրները, պռէվլուց գաւառընէյց գետին աս դի դին, ու թօռն քաղաքը՝ ուր ծնաւ կոպերնիկոս աստղաբաշխը, ամէնքը 11000 փարսախ քառակուսի լեհին ձեռքը մնաց, բայց իրեն աւելի աղէկ երկիրները ձեռքէ ելան ։

Լեհերը իբր յանկարծակիի եկան, չգիտէին ինչ ընեն, թղթեր հանեցին ամէն թագաւորներուն պաշտպանութիւնը խնդրելով՝ ինչպէս որ խօսք տրվէրէին 1660, օլիվա եղած դաշնադրութեը մէջ, որ է իբր հին հիւսիսականաց ապահովութե, բայց մէկը պաշտպան չելեցաւ իրենց, ամէննալ իրենց անմիաբանութիւնը պատճառ բռնելով իրենց թշուառութեը, հեռըվանց կեցան, ամենեւինալ չիցաւեցան ։ Աւելի դժուարին բանը ան էր որ՝ իրեք թագաւորները լեհին ձեռքէն իրենց երկիրը առնելէն ետև կըբռնադատէին որ՝ նոյն լեհերնալ հաւնին հաստատեն աս բաժանումը ։ Լեհին թագաւորը խորհուրդի կանչեց մեծերը որ կըսեն Սէնատօռու ժողովքընուն, բայց 139 հա գիլէն միայն 40 հոգի եկան , անոր համար բան մը չկրցան վճռել . և որովհետև աղին հանքերը լեհի ձեռքէն դուրս ելան , անոր համար իրենց զօրքին մեծ մասը քիչցուցին , վասն զի ան աղին եկամուտովը կըպահէին զօրքը : Լեհին թագաւորը թուղթ մը գրեց ֆրանսայի թագաւորին , օգնութ՟ի խնդրելով իրմէ , բայց մէկ ֆրանսայի թագաւորը երեք թագաւորներուն դէմ ինչ ըներ , պակսութ՟իը իրենց անմիաբան ըլլալն էր ու անզօր մնալը : 1773 . ապրիլի 19 . ընդհանուր ժողով եղաւ լեհերուն , շատ ըստակ բաժնեցին , շատ խոստմունք ըրին , բայց անանկալ ընելով՝ շատը աս բանիս հաւանութ՟ի չտուին առջի բերանը : Երեք տէրութ՟էց դեսպանները իրենց թագաւորներուն դիմացէն սպառնացան լեհերուն , թէ որ չհանինք ըսին՝ թագաւորը վար կըձգենք , մնացած լեհաստանին սահմաննալ մէջերնիս կըբաժնենք , և թէ որ աս ժողովը իր հաւանութ՟իը չտայ , վարշով քաղաքը թալլել կուտանք . ասանկ խօսքերով՝ քիչմընալ ըստըկով՝ հաւանութ՟ինին առին , մարդիկներ ընտրել տուին՝ որ անոնք որոշէն նոր սահմանները , բայց աս որոշումը երեք տարուան մէջ չլմնցաւ : Լեհին թագաւորը ամմէնէն աւելի դէմ կըկենար աս դաշնադրութ՟էս ստորագրելու , որովհետև լեհին երկիրը բաժնըվելովը՝ 5 միլիոն ու կէս ժողովուրդէն աւելի կըկորսնցըներ . բայց ուրիշները կեղծաւորութի կըսեպէին իր ըրածը , տակէն միշտ կատարինէ թագուհիին ուզածը ընել կընայի կըսէին ։ Հազիւ թէ աս դաշնագրութիւնը վըճռըվեցաւ , շատ ատենականներ ու ժողովքին մէջի եղօղներ ծանր խօսքերով երեսը տըվին թագաւորին՝ թէ ինքը պատճառ եղաւ լեհին ասանկ կործանմանը ․ Թագաւորը առաջ անուշութեամբ պատասխանեց , ետքը տեսնալով որ՝ անուշութիւնը ըստակ չըներ՝ անուշութիւն բանեցընելով աւելի յանդուգն ու անիրաւ կըլլան , ոտքի վրայ ելաւ , իր շափղան գետինը զարնելով սաստկութեամբ մը ըսաւ ։ „ Պարոններ , ես յոգնեցայ ձեզի մտիկ դնելով , պատճառ մեր դժբաղդ աշխարհին ասանկ բաժնըվելու՝ ձեր փառասիրութիւնն է , ձեր անդադար հակառակութիւնը ու հեռը (1) , դուք ձեզ միայն պատճառ բռնեցէք ձեր թըշուառութեանը՝ ու ա՛լ աւելի նեղութեանցը՝ որ պիտոր գան ձեր վրայ , ինծի համար թէև այնչափ երկիր մնայ՝ որչափ որ տեղ բռներէ աս շափղաս , ան ատեննալ ամմէն եւրոպային առջին ձեր օրինաւոր ու դժբաղդ թագաւորը կըլլամ „ ։

Աս տարի 1773 վճիռը ելաւ լեհին թագաւորը մեռցընել ուզօղներուն վրայ , վճիռը չիգըրած թագաւորը ատեանը գնաց , շատ ճարտասանութեամբ սիրտ շարժօղ խօսքերով պաշտպանեց յանցաւորները մանաւանդ քօզինսքինը , որ իրեն ազատօղն էր եղած , ետքնալ իմացաւ որ՝ իր յատուկ անունը Կուզմա է եղեր ։ Թագաւորը շատ աշխատեցաւ ինչվան որ խալըցուց անիկայ մեռնելէն , մեռցընելուն տեղը ամմէն լեհաստանէն դուրս քշեցին անիկայ , Թագաւորը իրեն վարձք տըվավ , եկամուտալ կապեց , անանկով ելավ գնաց ուխտինի՝ որ հռոմայու երկրին մէջն է ։ Չորս հոգիին վրայ որ էին բուլավսքի , սդարինսքի , լուքավսքի , ու չէպուլսքի , վճիռ հանեցին որ՝ վարշավիայի մէջ աջ ձեռվընին կտըրըվի , ետքը գլխընին , մարմիննինալ չորս կտոր ըրըվին , և որովհետև առջի երկուքը փախած էին , իրենց պատկերնէրուն վրայ ըրին աս արարողութինները ։

---

(1) Տէմէ լէյլա իլէ մէճնունէ տէլի ,
Ճիհանէ նազար իյլէ , հէր պիրի պիր կէօնէ տէլի ։

Երեք Թագաւոր [illegible] [illegible] լեհէն սահմանադրութիւնը · [illegible] [illegible] ուրիշ Թագաւորները՝ դէմ [illegible] [illegible] ու [illegible] ·

1774.

Երբոր լեհերը մէկմէկու վրայ ձգելով յանցանքը՝ նոր անօգուտ կռուի մէջ կըձըգէին զիրենք , իրեք Թագաւորները մտածեցին անանկ բան մը ընելու , որ ոչ երբեք ան երկիրները կարենան իրենց ձեռքէն առնել · լեհին կառավարութիը որ արդէն դէշ կառավարութի մընէր , մտածեցին ալ աւելի դէշցընել · մեծ ժողովքի մէջի մարդիկներէն մէկ քանին երեսփոխան (մուբախխաս) ընելտըվին , իշխանութի տալով որ փոխեն իրենց սահմանադրութիւնը , պատրուակ (մահանայ) բերելով որ շըտկեն մէջի գտնըված պակսութիւնները ։ Դէմ կեցողներ շատ եղան , շատ կռիւ հակաճառութիւն ըլլալէն ետեւ՝ վիճակ ձգեցին , շատին կարծիքը աս ելաւ որ՝ իրենք բանս սահմանեն ․

Մէյմը՝ որ լեհին թագաւորը միշտ ընտրութեամբ ըլլայ , ոչ երբեք յաջորդութեամբ որդւոց որդի ։

Երկրորդ՝ դրսեցի մէկ իշխան մը չիկարենայ լեհի թագաւոր ըլլալ , որպէս զի կռիւ մը չիծագի , անոր համար ասկէց ետքը չիկըրնայ մէկը լեհի թագաւոր ըլլալ , և լիթուանիայի մեծ դուքս , բայց միայն լեհցի սեպուհ (պէյզատէ) , և անոնց զաւակը կամ թոռը չիկրնայ թագաւոր ընտրըվիլ անմիջապէս իրենց հայրը կամ պապը մեռնելէն ետեւ , այլ պէտք է սպասել որ գոնէ երկու ուրիշ թագաւորներ նստին ։

Երրորդ՝ լեհին կառավարութիւնը ազատ ու անկախ ըլլայ , ու բոլորովին հասարակապետական ․ և որովհետեւ աս կառավարութեան սկզբունքը ասոր վրայ կեցած են որ՝ ճիշդ պահվի օրէնքը , մէյմընալ հաւասարակշռութիւն ըլլայ թագաւորին՝ ատեանին (տիվանին) ու ազնուականներու մէջ , անոր համար մէկ մշտնջենաւոր ժողով մը դրվի , որպէս զի գործադիր կառավարութիւնը ան ընէ ։

Ասանկով լեհին թագաւորը իր արտօնութիւններէն ու եկամուտներէն շատը կորսնցուց. ժողովքներուն իշխանութիւնը պզտիկցաւ, ան առանձին ժողովականաց հեղինակութիւնը՝ որ մէկ հոգի մը երբոր կըսէր Նի [illegible] [illegible] [illegible], չէր ըլլար ան բանը՝ վերցըվեցաւ ։ Մէկ նոր միաբանութիւն մը սահմանվեցաւ Պառին մէջի եղած միաբանութեան դէմ, որուն կրնար հաստատել ու ստորագրել ինչ որ նոր կըսահմանէին ։ Պառ եղած միաբանութեան գլխաւորները աս դին ան դին փախան, մէկ յայտարար թուղթ մը հանեցին իբրև իրենց ետքի շունչ հանելը, որ ամէն եւրոպացոց սիրտը խշխրշցուց խեղճի բերելով (1), բայց անոնց ապրանքը առին, հայրենեաց թշնամի հրատարակեցին, շատը անոնցմէ տաճկին ձեռքովը կորսվեցան՝ որոնց որ ապաւիներէին ։

Այկվիլլօն դուքսը որ ֆրանսային վեզիրն էր՝ լեհին բաժանմանը համար շատ գանկտեցաւ պրուշին ու նեմյէին, անոնք պաղ կերպով մը պատասխանեցին ։ „ Երբոր ֆրանսզնաւ ըսին քօռսիքա կղզին առնուլ, աքվիսկռանայի դաշնադրութեան դէմ ընելով, մենք երկուքնիս լուռ կեցանք, հիմաւ երբոր մենք լեհը առինք, ֆրանսըզնաւ թող լուռ կենայ ։

Աս գանկատես ետև մէկ դաշնակցութիւն մը

---

(1) Տէրունի տիլտէն ահ էթտիմ, էրիտիր ահէնի պէնիմ ահըմ,
սէնին պաղըրն նէ՛ ահէն տիր քի, քեար էթմէզ պէնիմ ահըմ ։

ըլլալ ուզեցին Փրանսացին՝ սառտէնեայն՝ սպանիայն՝ ու ինկիլիզին մէջը , շատ ջանք ըրին (հին դաշնադրութիւնները խառնելով) որ ինկիլիզը ու Փիլեմենկը դէմ հանեն մոսկովին ու պրուշին , ցըցընելով որչափ վնաս պիտոր ըլլար իրենց վաճառականութեանը, երբոր պրուշը տէր ըլլար տանցքային, որ պալդըկ ծովուն վրայ է , ասանկալ ցըցուցին ան վնասը , որ ինկիլիզի ու Փիլեմենկի վաճառականներուն պիտոր ըլլար , թէ որ մոսկովը նեղի մէջ ձգելով տաճիկը , տէր ըլլար համարձակ նաւարկելու սեւ ծովին մէջ ։

Աս բանիս վրայ ինկիլիզին ժողովուրդը շատ աղաղակ վերցընելով նեմցէին ու մոսկովին դէմ, կատարինէ մոսկովի թագուհին շատ յորդորեց պրուշին թագաւորը , որ լեհին բրուսիան առնելովը՝ տանձքա ու թոռն քաղքըները չառնէ , որուն մէջն են ասոնք ։

Մըսըր պէյը կապստամբի , մոսկովը տունայէն ասդին կանցնի , տաճիկը աղէկ կըծեծկըւի մոսկովին դէմ .

1771—1773 ։

Մըսըր եղած ալի պէյը շատ զօրք ժողվելով ապստամբած էր տաճկի թագաւորէն, կուզէր շամու փաշայութեան սահմանը իր ձեռքը ձգել, տէր ըլլալ ան ճամփուն՝ ուսկից որ հաճիները մէքքէ կերթան , ինքը ըսվիլ խալիֆայ . ասիկայ իրեն մօտիկ ալդական ունէր ապուտաաապ մէհէմմէտ՝ որ զօրագլուխ ընելով Շամայ դէմ կուզէր խըրկել, աս մարդս Ալի պէյին վրայ ելլալով մսրէն դուրս հանեց, ինչվան գազա փախուց իր զօրքով։ Ալի պէյը հոն աքեայի շէյխին հետ մէկ ըլլալով որ իրեն խիստ հաւատարիմ դաշնակից էր, որչափ որ բառաշամ ծովեզերեայ տեղվանք կային՝ առավ տիրեց. բայց Շամու փաշան 1772 վրան եկավ, սէյիտը պաշարեց, Ալի պէյնալ օռլօֆէն օգնութիւն ուզեց, որուն հետ միշտ կըթղթակցէր, անիկայ ասոր 6 պզտիկ նաւ օգնութ՟ի խրկեց. ամմէն մէկը 12, 20 թօփ քաշող, ասոնց հետ մէկ տեղ Ալի պէյը սէյիտին պաշարումը վերուց, մնացած ծովեզերեայ տեղվանքնալ եաֆա, անապօլուս իրեն առավ, կուզէր նորէն մըսըր մըտնալ։

Աս ատեններս ճերմակ ծովին մէջը մոսկովին նաւերը տէլօս կղզին կեցած ըլլալով քանինաւ որ կանցնէր ստանպօլ բան տանելու՝ ամմէննալ կընեղէին, շատ վնաս կուտային առուտուրի։ Օգոստոսին ետքերը մոսկովն ու տաճիկը ծովու համար ալ զինադուլ (միւթարէքէ) ըրած էին, բայց շուտով վերջացաւ, վասն զի նոյն ատենը առնավուտի զօրք նաւերու մէջ մտան Ալի պէյին դէմ երթալու, անանկ սեպելով որ՝ աս բանս զինադուլի դէմ չէր։ Մոսկովները իմանալով եկան բադրասօյին նաւահանգստին մէջը նաւերը արգելեցին, բայց չկրցան Ալի պէյը պաշտպանելու, վասն զի վերոյիշեալ ապստամբ 1773 թուին փաշայներէն օգնութիւն առնելով՝ շատ զօրքով վրան վազեց, սալէֆին դաշտին մէջ մեծ կռիւ եղաւ, ալի պէյը սպաննեց, ետքը աքեայի շէյխին վրայ վազեց շատ անգթութիւն ու ջարդ ընելով նաեւ քրիստոնեայներէն, բայց մահը վրայ հասնելով իր ամէն զօրքը ցրուեցան ։ Ատեն անցնելէն ետեւ դուռը հոն խրկեց անուանի ճէզայիրլի հասան (որ ետքը խափուտան փաշայ եղաւ) · աքեային շէյխը թէպէտ իննսուն տարվան ծեր էր, բայց հինցած վարպետ ըլլալով շատ դիմացաւ աղէկ պաշտպանեց զինքը, ետքը փախչելու ատենը զինքը սպաննեցին · ճէզայիրլի հասան փաշան հոն ու մըսըր ամէն բանը շտկելով շատ կողոպուտով դարձաւ եկաւ՝ ստանպօլ ։

Ասոնց վրայ այսանկ կըգրէ Ռէսմի ահմէտ էֆէնտին ։ „Պիհիւքմիւլ իսթիհրաճ րուզկեար՝ հէր վէչիլէ պուլարա (մոսկովլարա) „ միւավէն օլմաղլէ՝ համլայի էվվէլտէ սադըղ ճէզիրէսինէ չէշմէ տէտիքլէրի մահալտէ պիզիմ տօնանմայի սըքըշտըրըուբ „ փէրիշան էյլէտիլէր · հիչ խաթըրա խութուր իթմէզ պէլալէրտէն պիրի տախի „ մըսըրըտա Ալի պէյ նամընտա պիր միւֆսիտ զուհուր իտիւբ Զահիր էօմէր տէտիքլէրի տէրպէտէրիլէ իթիֆագ սուրէթինտէ՝ սայտա վէ տարապուլուս գըրլարընա միւսթէվլի օլուբ՝ մոսկով թարաֆընտան քէնտուլէրէ շարկա վէ սալիպ կէօնտէրիլմէսինէ հաճէթ գալմայուբ·

„ ալի պէյ նաքշաւարէ Ճէզիրէսինտէ մոսկով գափուտանլէրինէ հէտաւեա վէ սատագաթնամէլէր կէօնտէրմէքլէ՝ եաֆա վէ տիմեաթ սուլարընա տավէթ էյլէտի. ագտէնիզտէ պիր քէրրէ գշլամաք էմրը միւշքիլլէքէն՝ միւսաատէյի րուզկեարիլէ իւչ սէնէ տէրեանըն սայֆ վէ շինաս պէրապէր թութուպ՝ իթէտիքլէրի կիպի իճրայի մէլանէթ իտէրէք՝ պօղազ հիսարլէրէ կէլիւբ՝ պօղազտան տաշրա սէֆինէ չըքարմամայէ իթթիտատ քէսպ իթտիլէր :

Երբոր 1773ին գարունքը եկաւ, հաշտութէ յոյսը բոլորովին վերցըվեցաւ, մոսկովը սկսաւ տաճկին հետ ծեծվըվիլ, որ եղաւ չորրորդ ծեծկըվիլը : Ռօմանցով մառեշալին հրաման եկաւ որ դունան անցնի, ու որ գտնայ տաճիկը՝ ծեծկըվի, բայց վէզիրը միշտ քաշվիլ կընայեր, խելքով մտածելով կուզեր բանը ուշացընել, որպէս զի մոսկովը յոգնեցընէ, անոր համար սիլիսթրէն որ զօրաւոր բերդ է՝ ալ աւելի ամրցուց, հագը չեղաւ վէյսման մոսկով զօրապետին քանի մը քաղաք առնելը, որ եկաւ քաղարման բերդը ու դօդրաքայ քաղաքը առաւ, մէջինները որ հոռոմ էին՝ ամմէննալ նոր սէրվիայի մէջ տարաւ, որպէս զի կատարինէնպուրկ ըսված նոր տեղը նոր ժողովրդով շատնայ :

Ռօմանցով չորրորդ անգամ եկաւ անցաւ դունա գետը 40 հազարով սիլիսթրէին մօտիկնալով, որուն քովը բանակերէր վէզիրը 66 հազար զօրքով, որոնց շատը ձիաւոր էին. ռօմանցօվ շատ գունդ խումպարաճիներու խրկեց մարտկոցներու դէմ որ տաճկին բանակին քովերն էին, բայց տաճկըները վրանին վազելով՝ անոնց կռնըկէն որ սիլիսթրէին արուարձանները (վարօշները) մտերէին, աղէկ կռուելով ջարդեցին մօսկովները, մնացածնալ փախուցին: Կըսեն որ՝ թէ որ վէզիրը աղէկ գիտնալով պատերազմական արուեստը՝ աս ատեն մոսկովին վրայ վազէր, ամմէն մոսկովը կըկոտրէր, բայց հանդարտ կեցաւ, վէյսման զօրապետը միջոց գտաւ ճամփայ բանալու, ինչվան որ իրեն զօրքը հասան դետը, հազիւ արտորնօք անցան եկան ապահով տեղը եապլանից՝ որ ուլահուն մէջն է. Թէպէտ ինչվան որ աս ճամփան ըրավ, շատ վտանգներու մէջ ընկաւ, ու ինքնալ սպանվեցաւ:

Ռէբնին նիկողոս իշխանը՝ որուն բանը ամմէն տեղ յաջող գացերէր, համարձակեցաւ ուզեց մէկ անուն մը ընելու ռօմանցօվէն վեր: Մէկ տեղ մը կար երկեօյէն ան դին, մտածեց ան տեղը առնել որ անկէց ետև տաճկին զօրքը խիստ նեղը կըլնար, ռուսճուխ նստած փաշան՝ որ նեմցէէ դարձած էր, հօն պահպանուե̄ համար նըրտած, ասոր միտքը հասկընալով՝ կամօք բաց թողուց որ մտնայ. երբոր ռէբնին կըպատրաստըվէր զարնըվելու, իր զօրքը բաժնըված ըլլալով իրմէ, աս փաշան առիւծի պէս վրայ հասաւ, զօրացը կարգը ավրելով՝ շփոթութ̄ի ձգելով՝ 2 հազար մոսկով ջարգեց , ռեփնինալ բռնեց գերի բրաւ 600 հոգիով , երբոր իր առջին բերին վիրաւորեալ՝ ստամպօլ խրկեց ։ Կը ըսելով ռօմանցովը բռաւ , ռեփնին շատ ապաւինած էր իր յաջողուէր վրայ , հիմա աղէկ եղաւ իրեն ասանկ զարնուիլը՝ որ սորվի չապաւինիլ անհաստատ բաղդին ։

Բայց կատարինէ թագուհին ռօմանցօվին վրայ չէր հաւնած , իրեն թուղթ գրեց թէ ինչու մէկ մեծ կռիւ մը չես ըներ որպէս զի յաղթու̃ը որոշմի ըլլայ , ռօմանցով պատասխանեց որ՝ տաճիկը կրկնապատիկ շատ է քան մեր զօրքը ։ Կատարինէն նորէն գրեց իրեն դժվարնալով մը , հռոմայեցիք հին ատենը չէին հարցըներ թշնամին համրանքը , այլ միայն ուր տեղ ըլլալնին կըհարցընէին , որ վրայ հասնին զարնեն , աս բանիս պատասխան գրեց ռօմանցովը , թէ որ 1500 մղոն (միլ) հեռու կըկենայ . չիկրնար աղէկ դատաստան կտրել ան բանին վրայ որ հոս կըլլայ ։

Իրաւը ըսելով՝ աս տարի տաճկըները շատ քաջութ̃ ծեծկըլվեցան , տեսնալով որ մօսկովը դունայէն երկու դին տիրեր է , օրէօր կըմօտիկնայ , ամէն ոգւով պատերազմեցան որ հեռըցընեն անիկայ ։ Երբոր յաղթութե̃ տեղը ձախորդ բօթը հասաւ բէդրօպուրկ , թէ ռեփնին՝ ան միշտ յաղթօղ զօրապետը բռնըվեցաւ տաճկէն , ստամպօլ գերի գնաց , ան ատենը կատարինէն գրեց պիպիքօֆ զօրապետին (որ լեհաստան եղած մոսկովի զօրքին կըհրամէր ,) որպէս գի 10 գունդ իր աղէկ զօրքէն խրկէ ռօմանցօվին օգնութեն երկու զօրապետներով որ կռուէին լաբուքին ու կալլիցին իշխանը : Ասոնք հոկտեմբ., մէջ հասան բօդեմքին իշխանին քովը՝ որ սիլիսթրէին վրայ էր եկեր պաշարելով կըթօփոտէր. անկից շատ փայտէ շէնքեր բռնկեցան երեցան, բայց մէջի եէնիչէրիները կատաղաբար դուրս ելլալով մոսկովին մարտկոցները (թապեաները) ավրեցին, ինչ փայտաշէն պատնէշներ (մէթերիզներ) որ շիներեր՝ երեցին, ան աստիճան հասուցին՝ որ մոսկովները սիլիսթրէն առնելուն տեղը՝ թողուցին քաշվեցան :

Մէկալ դիւացէնալ ունկերն մոսկովի զօրապետը՝ որ սև ծովին եզերքը կըքալէր վառնա առնելու մտքով, վառնային մօտիկ ուր տեղ որ օտար տէրուէց զօրքերը միշտ կոտրվերեն, ինքնալ կոտրվեցաւ. միայն կավրեր կավրշտրկեր ուսկից որ կանցներ մանաւանդ մեծ գեղերը մանձիրք, եուվաննա, ու մանկօլա, բայց իր կորսնցուցած մարդը ու ձի շատ աւելի էին :

Աս տարի 1773 կատարինէ թագուհին ուղեց կարգել իր տղան պօղոս բէդրովիցը, ըլլալով 19 տարվան, որ ժառանգ էր թագաւորութե, հասսիա տարմըշդատ իշխանին աղջիկը ուզեց առնել, որոնք իրեք ըլլալով մայրերնին առավ իրեքնալ բէդրօպուրկ բերավ, որ մէջէրնէն ուզածը ընտրէ. կատարինէն երկրորդ աղջկանը վրայ հաւնեցաւ կուլիէլմինա անունով, 1755 յունիսի 25 ծնած.

անիկայ հռոմի դաւանանքը ընդունելով նոր մկրտութ՟են ատենը՝ Նադալիա Ալեքսիօվնա ըսուեցաւ, հոկտ. 10. հարսնիքը եղաւ։

Մոսկովին ղալմուխները Տիպէթ կըփախչին.

1773.

Այս տարի մոսկովին զօրքը քինալու հետ եղան՝ մէյմը փոխադրական (պուղաչըխ) հիւանդութեց համար՝ որ զօրաց մէջը ընկաւ, մէյմընալ ղալմուխներուն փախչելուն համար։ Ասոնք 800 հազարի չափ կային, վօլկա կամ էթիլ գետին քովը եղած դաշտերը կըբնակէին իրենց անասուններով որ խիստ շատ էին, հանդարտ ազատ ազգ մընէին, ան դաւաւին մոսկով կառավարը շատ անիրաւութ՟ի ըրավ ասոնց, հազարաւոր ոչխարնին ու կովերնին յափշտակեց ծախեց։ Աս հերիք չէ՝ կատարինէ թագուհին ասոնց խանին ընծայ էր ըրկեր իր պատկերը պռլանդի քարերով զարդարված, երբոր ան կառավարը ուզեց աս պատկերս յափշտակել, անիկայ չիտրվավ, ան ատենը մէկ ապտակ (սիլլէ) մը զարկաւ երեսին, բանտը դրաւ, ու զինուորներուն ծեծել տրվավ։ Ղալմուխները ամմէն բանը քաշեցին լուռ կեցան, բայց աս բանս որով իրենց ծեր խանը ասանկ անարգեց անպատիւ ըրավ, չիկրցան քաշել, իրենց քուրմերը ու մէնծերը խորհուրդ ըրին, անանկալ ծածուկ պահեցին, որ մարդ չիմացած ձգեցին մոսկովլին երկիրը, երկու օրվան մէջ եղան անկէց իրենց ամմէն անասուններովը գացին, դիպէթ ըսված աշխըրհին լեռները նստան, որ մօտիկ է չինու, ուր տեղ որ իրենց առջինները կըրնակէին։ Երբոր իմացաւ անիրաւ կառավարը՝ իրեք գունդ ձիաւորներու խրկեց ետևնին, բայց պարապ եղավ։

Կատարինէ Թագուհին ասոր վրայ բարկանալով, մէկ ատեան (տիվան) մը սահմանեց, որ քննեն ասոր ըրած անօրէնութի՟ը, բայց աս կառավարը շատ հարուստ ըլլալով՝ կաշառք տըվավ դատաւորներուն անանկով խալըսեցաւ։ Ետքը մոսկովլին՝ տէրութի՟ը չինու կայսեր թուղթ գրեց, փախչօղ ղալմուխները ուզեց, իսկ չինու կայսրը „ պատասխան գրեց։ „ Ինչափ անիրաւ „ իշխան չեմ, որ իմ հպատակներս օտար„ ներու ձեռքը թողում, ո՛չ ալ անգութ „ հայր՝ որ դուրս քշեմ ան ղաւկըները, որ „ իրենց հօրենական գիրկը կըդառնան, „ թէ որ աս բանիս վրայ կատարինէ Թա„ գուհին գանկտիլ ուզէ, թո՛ղ գանկտի իր „ մարդիկներուն վրայ որ պատճառ եղան (1)։

կաշառք

---

(1) Նէ սանըրսան՝ սէն սանա սան, ալէմտէ իւրֆանըք պու տուր,
Քըրգմա՛ գարընճանըն խաթըրըն՝ քի սիւլէյմանըդ պու տուր։

Հինգ ապստամբ կեղծեալ, [illegible] Ռուսիոյ Թագաւոր կեղծաւորներն.

1767—1774.

Կատարինէ Թագուհին թէպէտ մէկ դիհացէն շատ բաղդ ունեցաւ, բայց մէկալ դիհացէնալ շատ դժբաղդութիւն ունեցաւ, իր նըստած օրէն ինչվան հիմա չէին դադրեր մէջէն ապստամբներ ելլալ, որ կամ իրենք իրենցմէ՝ և կամ օտար տէրութենց գրգռելովը կուզէին Կատարինէն Թախտէն վար ձգել, զիրենք Գ. Պետրոս ձևացընելով, թէպէտև Պետրոսին մեռնելը հրապարակաւ ժամու մէջ գրվեցաւ, որ ամէննալ տեսան: Առջինը՝ մէկ վառօնիցա անունով չորապծախող մը ելաւ 1767, որ քիչ մը նմանութիւն ունենալովը զինքը Պետրոս Թագաւոր հրատարակել ուզվալ, անիկայ քիչ մնաց որ իրրև մէկ խենթ մը պիտոր բռնըվէր: Երկրորդը եղաւ մէկ փախչող զինուոր մը ուլօֆին զօրքերէն ցեռնիչէֆ անուն. անիկայ 1770ին էտքերը երբոր տօլկօրուքի իշխանը պզտիկ Թաթարին վրայ կերթար, ձան հանեց քօրբէնքա պզտիկ դեղին մէջը (որ պզտիկ Թաթարին սահմանակից է), թէ ես եմ Գ. Պետրոս Թագաւորը. քանի մը փափագ քարոզներ տալով շատ գեղացիներ ասոր դին դարձուցին, ժամու մը մէջ խորանի վրայ հանեցին որ Թագաւոր պսակէն, ան ատենը մէկ գնդապետ (քօլօնէլ) մը իմանալով, վրայ հասաւ, բռնեց, կախեց ։

Երրորդը եղաւ մէկ գեղացի մը Վօրօնցօֆին տանը վերաբերեալ, որ մէկ քանի խաղախ մը իրեն կռնակ ունենալով զինքը Թագաւոր Ճանչցուց, բայց ասիկայալ շուտ մը քանի մը ժամէն ետև բռնըվեցաւ, ծեծի տակ մեռաւ ։

Չորրորդ մընալ ելաւ խարատաղցի ստեփան անունով բժիշկ մը, տեսնալով որ մոսկովները քաջութե՟ անուն հանեցին տալմացիայի ու առնավուտլուխի մէջ, զինքը մոսկովի Թագաւոր անուանեց, որուն ոմանք հաւտացին, բայց որովհետև ոչ կռնակ ունէր ոչ ըստակ, փախաւ տուշինեօ գնաց տաճիկ եղաւ,

Հինգերորդը ամէնէն աւելի խռովութի՟ հանեց, ասիկայ կըսվէր իմէլիա բուկացջէֆ, որ մէկ հաղարապետ (ուֆֆիցիալ) մընէր խաղախ ազգէն, ծնած էր սիմօվիսքա գեղը՝ Թէն կամ տօնավիս գետին վրայ · եղիսաբէթ Թագուհիին ատենը պրուշի ծեծին մէջ հասարակ զինուոր մընէր · 1769 տաճկին ծեծին մէջնալ ծառայեց մոսկովին, պէնտէր քաղաքը յարձակմամբ առնողներէն մէկն էր, ուզեց ան ատենը որ զինքը մեծցընեն, երբոր չէ ըսին ; Թողուց փախաւ լեհաստան, ուր մէկ քանի հռոմ աբեղայներ պահեցին, որոնց հետ կերթար ողորմութի՟ խնդրելու տուպրանքա քաղքին քովերը ։ Լսնալով որ՝ օր մը երևան կելլայ, գնաց իր ազգին գլխաւոր տեղը եայջ գետին վրայ, անոնցմէ շատը յորդորեց իրեն հետ մէկ տեղ Քուպան երթալու, որ անցնող բերվանները զարնեն, թալած ապրանքը մէջերնին բաժնեն. ասոնցմէ մէկը մատնելով բռնեցին, երկաթը զարկած՝ զնդան բռնած տեղը տարին, բայց հոն դատաւորները անչափ խստութիւն չընելով անիկայ կրցաւ փախչիլ մէկ աբեղայի մը հետ,

որ պահապանները գինովցուց :

Եւ որովհետեւ աբեղաները միշտ կը ճշգահային ինչու համար մոսկովին տէրութիւնը իրենց ապրանքը առաւ, մարդ գլուխ մէմէկ քիչ բան եկամուտ կապեց, ասոնք քիչ մը ատենի մէջ շատ մարդ վաստըկցընել տըվին իրեն, ամէնքնալ զինեալ գլուխը թագաւոր անուանեցին, որ մտքի դրած ապստամբութիւնը աղէկ առաջ տանելու համար՝ գլուխը Գ. Պետրոս անուանեց, բայց շատ պարագայներով իրեն յաջողութիւն տըվին որ

ատանկ եղաւ :

Աս վերյիշեալ Եայք գետին խազախները պատերազմող մարդիկ են, ասանկօրէն հին ծիսին յարեալ, որ մէկ քանի բանի մէջ կըտարբերի մոսկովի ծիսէն, երկան մօրուքը կըսիրեն կըպաշտեն, հարուստ են՝ մերսին ձկան վաճառականութիւն ընելով, անկախ մը պես են, տեղերնին ալ յարմար, ղալմուխ ու չխաճէս թաթարներու մէջ, որոնց հետ միշտ կռուի մէջ են : Երբոր տաճկին հետ պատերազմ բացվեցաւ, ասոնց մէջէնալ մոսկովը մարդ առավ զինուոր ընելու համար, բայց մօրուքնին սկսաւ ածիլել. և որովհետեւ խիստ կընդդիմանային, աղաղակ կըվերցընէին, չէին ուզեր մօրուքնին կըտրել, իրենց վրայ եղօղ մոսկով զօրապետը ասոնք ալ աւելի ծաղր ընելու համար հրամմեց որ՝ հրապարակին (մէյտանի) մէջ կնկտոց առջին ածիլեն մօրուքնին, որոնք տեսնալով բարձրաձայն կըծիծաղէին, ամմէն մէկին մօրուքը կտրելու ատենը՝ մէյ մէկ խաղ կըձեւանար ծաղր ընելու, որ ըլլալով իրենց կնկտոց առջին, անհնարին կըկատղէին ։ Ահա աս պզտիկ բանս որ կամքովը (քէֆինէ) ըրաւ զօրապետը, մեծամեծ չարեաց պատճառ եղաւ որ հոս պատմենք . հասկըցուց՝ որչափ դէշ բան է մէկ ազգի մը մէջ հնցած սովորութիւնը վերցընել ուզել՝ երբոր անվնաս է ։

Աս կաղած խաղախները միաբանեցան մէկ եղան, թուր'ի վեր թուր'ի վար ընելով զօրապետը՝ շատ հազարապետները՝ ու զինուորները սպաննեցին, ամմէն գաւառը ավրըշըրկելով յայտնի ապստամբութիւն հանեցին . Փրէյման զօրապետը շատ հեղ վրանին վազեց, անոնք մօքի դրածներնուն վրայ հաստատ կենալով փախան լակօ, ու սամարա գետերուն քով ։ Աս ատեններս էր որ վերոյիշեալ բուկացջէֆը բանտէն փախաւ, ասոնց ապստամբութիւնը իմացածին պէս, իրեն յաջողութիւն (ֆուսանտ) գտնալով գաղտուկ եայջը եկաւ, հոն հէշտ (խօլայ) եղաւ իրեն շատ մարդ վաստըկիլ տեղացիներէն, որ արդէն կաղած էին մոսկովին դէմ . ասոնք իրենց փախած ընկերնինաւ կանչեցին միացան, երբոր պայմանված տեղը հասան, բուկաջէֆը հրատարակեց ամմէնուն առջին ըսելով: „Ես եմ իսկական Գ̃ պետրոս Թագաւորը մոսկովին. ան ատենն որ իս ուզեյին սպաննել, ռօպջան զիս խալսցուց, Թշնամիներս վախնալով չըլլայ Թէ նորէն դառնամ, սուտ ձան հանել տըվին Թէ մեռած եմ, պէտք եղավ ինծի ծպտեալ (Թէպտիլ) խազախի հագուստ հագնիլ՝ զինուոր ըլլալ՝ իս հալածօղներուն ծառայել, գաղտուկ պահվիլ բարի հաւատարիմ աբեղայներու մէջ՝ որպէս զի չիմանան, ետքը հասկընալով որ եայջ եղօղ կտրիճ խազախները որոշեցին Թախտը յափշտակօղ Թագուհիին լուծը Թօթվել, միտքս դրի անոնց քովը գալ, որ մէկ տեղ երԹանք վրէժխնդրուԹինիս ընենք, եւ ալ իմ իշխանուԹիւնս ձեռքս բերեմ:

Աս խօսքին հետ նաև դէմքին կերպարանքը քիչ մը նմանուԹի կըբերեր, անանկալ խօսքեր բերնէն կըհանէր, որ Թագաւորին խորհուրդը գիտցօղը կընայ խօսիլ. աս բաներս տեսնալով ամմէննալ զինքը Թագաւոր անուանեցին, ամմէննալ իրենց ապրանքը իրենց կեանքը դրին զինքը Թագաւորեցընելու համար: Ասոնք ուրիշ խազախներ ալ իրեն հետը միացընելով բուկաջէֆ գնաց իրկիս գետին քով, ուր քիչ մը առաջ լեհերը ժողվըված էին. հոն 14 հազար մարդ իր տակը ունենալով, պատգամ խրկեց եայջ գաւառը կառավարողին: Ես եմ յա-

տուկ Թագաւոր մոսկովլի, պէտք է որ քաղաքը շուտ մը բանաս, իմ ձեռքս յանձնես։ Բայց մէջի եղօղ հազարապետը երեք անգամ դէմ կեցաւ. բուկացջէֆ յոյսը կտրելով պաշարեց քաղաքը որ անօթիութ̃ բռնադատէ անձնատուր ըլլալու. մէջիններուն կերակուրը թէպէտ հատաւ, կաշիները կըխաշէին կուտէին, բայց դիմացան չիտըվին ինչվան որ իրենց օգնութ̃ի եկաւ, ան ատենը բուկացջէֆ փախաւ։ Օռէմպուրկին կառավարը բուկացջէֆին դէմ շատ զօրք խրկեց, պուլոֆ գնդապետը իրենց վրայ գլուխ դնելով, բայց ասոնք ամմէննալ կոտրըվեցան, ասոնց պէսալ ցեռնիջէֆ զօրապետին զօրքը ո՛րը կոտրըվեցաւ,
ո՛րը իրեն դին անցաւ։

Ետևէ ետև բուկացջէֆին դին եղօղները շատցան. պաշիրեան թաթարներէն շատը իրեն քովը եկան, շատ յանցաւորներ որ ուրանեան լեռներուն հանքերը բանելու դատապարտըված էին ասոր քովը եկան. 10 հազարալ ղալմուխ իրենց վրայի եղած զօրապետը (որ կըսվէր վէձէդաք կոմս,) պառկած տեղը սպաննելով՝ ասոր քովը եկան. այսչափ զօրքով ամմէն օռէմպուրկ գաւառը ու իր բոլորտիքը ավրեց ավրըշտըկեց, միայն պզտիկ բերդը օֆֆա իրեն դէմ դրաւ։ Թէ որ շուտ մը կատարինէմպուրկը երթար, մէկ միլիոն ռուպլի (պէշլիկ) նաղտ ըստակ ձեռք կըձգէր, բայց մէկ սուտ ձանով մը խաբվելով՝ ատենին կեօրէ չիգնաց. ասանկալ անհօգ եղաւ մօսքվիա երթալու, ուր տեղ ձան կար որ իրեն հետն էն նաև ան պուճախ թաթարները՝ որ մոսկովը իրենց կամացը դէմ քշեց տարաւ վօլկա կամ էթիլ գետին ան դին ։ Ինք որ իրաւ մօսքվիա երթար, զինքը թագաւոր պսակել տար, ուր որ մոսկովին թագաւորները կըպսակվին, և ուր իր անունը միայն լսելով՝ արդէն շփոթութիւն մը ընկած էր ժողովրդեան մէջ, մեծ խռովութիւն ամբոխութիւն պիտոր հանէր ասոր ապստամբութիւնը ։ Բուկաչէֆ մէյմը միտք ըրաւ սիպերիա երթալու, հոն շատ քշվածներ կային՝ անոնք խալըսցընելով իրեն դին առնէ, բայց ոչ ինքը՝ ոչ իր քովի եղօղները՝ չունէին մէկ վարպետ խորհրդական մը որ խելքով շարժէին, և որովհետև ապըստամբութիւնը երբոր խելացի մարդ մը գլուխ չունենար, առաջ չերթար, ասանկ եղաւ աս մարդուս ապստամբութիւնը ։

Բուջի օրերը բուկաչէֆ բօտօլիա եղօղ աբեղայներուն ու մոսկով քահանայներուն խրատները պահելով (որոնք միշտ հետը կերթային), շատ գթութիւն ու արդարութիւն կըցըցընէր. եպիսկոպոսի հագուստ հագնելով եկօղ ժողովրդեան օրհնութիւն տալով ամէնուն ասանկ կըծանուցանէր ։ „ Իմ
„ միտքս աս է որ՝ ղաւակս մեծ դուքսը թախ-
„ տը դնեմ, ես երթամ իմ օրերս ան կրօ-
„ նաւորներուն քովը անցընեմ, որ իս առին
„ ժողվեցին երբոր փախայ իս սպանօղնե-
„ րուն ձեռքէն“ ։ Երբոր աս կերպ կանոնաւորեալ կերթար, նորէնոր զինուորներ քո-

մը կուգային, սիրտ կուտային. անով ամմէն տեղ իր ահը տարածուեցաւ, բայց մարդուս բաղդին յաջողուի̃ը գոռոզնալ կըբերէ, գոռոզութ̃իը ամմէն բան կավրէ. ասանկալ աս մարդս իր բաղդին յաջողուի̃ը տեսնալով սիրտը փքուեցաւ, փոխուեցաւ մէկ արիւնախանձ մարդ մը եղաւ, ինչպէս որ հասարակօրէն կըլլան՝ ով որ պզտիկութ̃է յանկարծ մեծութ̃ե կըհասնի:

Մոսկովին ժողովուրդը իմացաւ որ բուկացջէֆ իր հետը մէկ վարպետ զօրապետ մը չունէր, մէկ մեծ մը չունէր համարում ունեցող՝ որ ժողովուրդը ինչպէս որ սովոր է մեծի կամ իշխանաւորի վազել՝ անանկ յարէին, թէպէտեւ իր ընկերներէն մէկ քանի հոգի մեծ իշխաններու անուններ առին իրենց, ու երեւելի ասպետներու նշաններ դրին վրանին. իր պատերազմալ տեսան որ թաթարի պէս ասպատակութ̃ի էր, եւ ոչ կրթեալ զօրապետի պէս, ինքնալ իր կրից կեօրէ շարժող, ասանկով շատ մարդ իրմէ պաղեցուց, մոսկովի զօրապետներունալ ժամանակ տըվավ որ իրեն յաղթեն: Որչափ մեծ սխալ ըրաւ որ՝ մոսկովստանին ներսի դիէրը առաջ քալելուն տեղը՝ որուն չէր կրնար կատարինէ թագուհին դէմ դնել, պիտվական ատենը կորսնցուց, օռէմպուրկ պաշարելու հետ եղաւ, ու եայջին մէջը նստաւ, քանի հազարապետ ու ազնուական որ իր առջին կըբերէին, ամմէնը ջարդել կուտար, նաեւ իրենց կնկտիքը ու անմեղ տղաքը, ուզելով ամմէն ազնուականաց արիւնը ծծել հատցընել. օրը ծօրը գինովութե՟ անառակութե՟ ու անգըթութե՟ մէջը կանցընէր. խազախ կնկան մը հետ կարգըված ըլլալով՝ նորէն իրեն կին առաւ աժտէրխանի թաթարներէն, իր հետեւօղները քանի որ կըդժգոհային աս բանիս վրայ, ինքը պատասխան կուտար. Թագաւոր եղօղին ամմէն բան տրված է: Մոսկովին արքունիքը ետ կանչեց պիպիքօֆ զօրապետը տաճկի սահմանէն, հրամեց որ իրեն ընտիր զօրքը ժողվելով ասոր վրայ երթայ, ուր որ գտնայ զարնէ: Ասիկայ 1774ին սկիզբները 15 հազար զօրքով թաթիշչէվին քով բուկացջէֆին վրայ յարձըկելով աղէկ մը զարկաւ, բուկացջէֆ արտորնօք փախաւ ինչվան սամարա գետին քով, շատ մարդ կորսնցուց, ըստըկին սընտուկնալ ձգեց, որուն մէջը 100 հազարի չափ ոսկի գտան, շատ ըստակալ գտան իր պատկերովը ու անունովը կոխված, մէկ դին լատիներէն գրած. Պետրոս Գ, ռուսիոյ կայսր. մէկալ դին. Նորէն ողջըցած ու վրէժխընդիր 1774: Աս ըստակներէն շատ կըպըտըտէին լէհին մէջը, որոնցմէ շատը իրեն դին էին. բայց իր քովը քիչ մարդ մնաց, ինքնալ ելավ գնաց վերոյիշեալ ուրանեան լեռը, հոն նորէն զօրանալով քանի մը տեղ առավ, ու դռօյդցիչ քաղաքը երեց, հոն հասաւ կռէյնէֆ զօրապետը, քիչ մնաց որ պիտոր բռնըվէր, ձգեց փախաւ: Գազան գաւառին ազնուականները 4 հազար մարդ խրկեցին պիպիքօֆին օգնութե՟, որ խիստ հաճոյական բան եղաւ կատարինէ Թագուհիին ։

Բուկացջէֆ նորէն զօրանալով գիշեր ատեն յուսահատաբար պիպիքօֆ զօրապետին վրայ յարձըկեցաւ, որ մէկ Թիւֆէնկէ մը մեռաւ. ան ատենը բուկացջէֆ սկսաւ դէպ 'ի մօսքվիա երթալ, ուր շատ առաջ պէտք էր երթալ, ուր տեղ որ իրեն դ.ին եղօղները բազմութ՟բ կըսպասէին իբր իրենց ազատօղի վրայ, քանի որ առաջ կերթար՝ այնչափաւ մարդիկ կըշատնային իր քովը, հաստատ դըրերէր միտքը որ պիտոր Թագաւորէ. մէյմընալ երբոր կէս ճամբան հասաւ, լսեց որ տաճկին ու մոսկովին մէջը հաշտութ՟ի եղերէ, ռօմանցօվին բանակը իր վրայ պիտոր գայ, վախցաւ զինքը վտանգի մէջ ձգել, դարձուց ճամբան, աջ դին պտըտելով վօլկա կամ էթիլ գետին դին սկսաւ երթալ, յարձըկելով երկու իրեք պզտիկ տեղեր առաւ. ու սառադօֆ և տիմիտրիէք ըսված տեղերը, մէջի կառավարները սպաննելով ։

Աս վերջին տեղիս քովը մեռցուց երևելի լօվից աստղաբաշխը, որ էր անդամ բէդըրօպուրկ եղած գիտութ՟ե ճեմարանին. ասիկայ կատարինէէն խրկերէր հոն որ չափէ, նոր ճամբայ մը բանալ տայ՝ էթիլ գետը Թէն կամ տօնաւիս գետին հետ միացընելու համար. բուկացջէֆ հասկընալով որ՝ ասիկայ աստղաբաշխմընէ կատարինէէն է կամուտ առնօղ, պէտք է ըսավ աս մարդը աստղերուն քովը հանել որ աղէկ մը քըննէ, անոր համար նիզակի (մզրախին) ծայրը տնկել տալով՝ վեր վերցնել հրամեց, որպէս զի ետքի շունչը աստղերուն մօտիկ շնչել տայ ։

Կատարինէն ասոր վրայ խրկեց պետրոս բանին ըսված զօրապետը. ասիկայ 6 գունդզօրաց խրկեց միքելսօն գնդապետին քով, որ երթայ զարնէ բուկացջէֆը. երբոր անիկայ այսչափ շատ զօրքով վրան եկավ, բուկացջէֆը որ ծարիցին տեղը պաշարերէր, թողուց փախաւ. միքելսօն շատ փարսախ ճամփայ ընելով՝ ետեւէն վազելով հասաւ ասոր, վասն զի բուկացջէֆին զօրքը առապայներով՝ կամաց կամաց քալելով հարուստ բեռներ ու իրենց ընտանիքը կըտանէին ։ Աս ապստամբներուն տեղը թէպէտ դէշ էր, բայց չուզեցին անձնատուր ըլլալ, անանկով ո՛րը թրով կոտորվեցաւ, ո՛րը լեռներու մէջ՝ ձորերու (տէրէներու) մէջ ընկան կորսըվեցան ։

Բուկացջէֆ շատ դէմ դնելէն ետեւ՝ փախչելով գետին մէջը ձգեց զէնքը լողալով անցաւ, խորունկ անապատին մէջը մտաւ՝ ուր Ուֆէմ գետը կըվազէ, մօտիկնալով ան տեղին՝ ուր որ ապստամբութիւնը սկսերէր ։ Իրեն խիստ մտերիմ բարեկամները չիդիմանալով անօթութեան ու աշխատանքի՝ կամաց կամաց փախան ։ Անդիցօֆ անուն իրեն մէկ սիրականը երկու խազախ իր հետը խօսք դրին որ մատնեն, բայց խոստմունք առնելով մոսկովէն զիրենք չիպատժելու, այլ մանաւանդ վարձք տալու ։

Ասոնցմէ մէկը ելաւ ըսաւ իրեն որ՝ շատ վտանգի մէջ ըլլալով՝ աղէկ կըլլար որ Թըշնամիին հետ խօսք դնենք, անանկ խալըսինք. բուկացջէֆ աս խօսքիս վրայ կատղելով՝ սուրը առաւ որ խօթէ զուրցողին սիրտը, մէկալ երկուքը վրայ յարձըկեցան, բուկացջէֆին զէնքը վրայէն վերցուցին, ձեռվըները կապեցին, քաշկռտելով տարին, եայջ գետին վրայ եղած զօրքին յանձնեցին, որոնց զօրապետ էր սուվարօֆ, որ շուտ մը մօսքվա խրկեց ։

Կատարինէ Թագուհին հրամեց որ տանջանք չիտան, իրեն համախոհները կամակիցները զուրցել տալու համար, գուցէ աս մտքով որ՝ շատ բան երեւան չելլայ, ինքնալ չիպարտաւորի աս՝ ան՝ պատժելու, որով նոր խռովութի մը չելլայ ։ Քննօղ դատաւորները վճռեցին ասոր ձեռքը ոտքը կտրել, ժողովրդեան ցըցընել, ետքը ողջ ողջ չորս ձիի քաշել տալով՝ չորս կտոր ընել. բայց կատարինէն հրամեց միայն գլուխը կտրել, ետքը ձեռքը. հինկ ուրիշ ապըստամբները կախել տըվաւ, մէկալընոնքալ սիպիր քշեց ։

Ասանկով լմնցաւ աս ապստամբութիւնը, բայց շատ վնաս տըվաւ, շատ քաղքըներ աւրեց, 250 գեղէն աւելի կործանեց, օռէնպուրկ եղած հանքերուն աշխատանքը դադրեցուց, 300 հազար մարդէն աւելի կոտրել տըվաւ ։

Մահ երրորդ սուլթան մուստաֆային․

1774։

Սուլթան մուստաֆան ամենէն աւելի հիվընտութի՟ քաշելով 1774 յունվ․ 21 մեռաւ․ հիճրէթի 1187, զիլգատէին 8․ ուրբաթ օր։ 42 տարվան էր երբոր թագաւոր նստաւ, 65 տարվան էր երբոր մեռաւ․ 17 տարի թագաւորեց, լալէլին իր շինած թիւրպէն թաղվեցաւ։ Իրեն վէզիրները եղան ասոնք։

Րաղըպ մէհէմմէտ փաշայ։ Ասիկայ նեմցէին հաշտութե՟ ատենը 1152 հիճրէթին մէքթուպճի էր, ետևէ ետև մեծնալով րէիս էֆէնտի եղավ, մըսըր վալիսի, հալէպի փաշայ, անկից եկավ 1170 հիճրէթի (1756) վէզիր եղավ սուլթան օսմանին օրը․ որուն ատենը սէրային մէջէն քանի մը հոգի կընէին կառավարութի՟ը, վէզիրները շուտով կըփոխէին․ ասիկայ վէզիր նստելու ատենը իրեն մարդ էր դրած իմաց տալու, ան մարդը օր մը ներսէն սէրայէն ժամացոյց խրկեց ըսելով՝ ուզած ժամդ աս է․ րաղըպ փաշան հասկընալով բացաւ մէջը թուղթ մը գտաւ, կարդաց իմացաւ որ՝ զինքը պիտոր փոխեն՝ հիւանդ ձևացուց․ եկան զինքը ներս տանելու կրկին և կրկին անգամ, ասիկայ միշտ ծանր հիւանդ ձևացընելով չիգնաց՝ ինչվան իմացաւ թագաւորին մեռնիլը, ան ատենը ոտքի վրայ ելավ։ Ոմանք կըպատմեն որ ինքը դեղել տըվերեր, սուլդան օսմանը իր դեղվիլը հասկընալով կանչեց մեռցընելու համար, բայց ռաղիպ փաշան հասկընալով Թեպտիլ ելավ, և որովհետև սովորութ՟ի է՝ դրանը կըծանուցանէ փաշան ինչ դին որ ժուռ պիտոր գայ, ան օրը՝ իր ժուռ գալուն ներհակ դին զուրցեց. երբոր սերայէն կանչօղներ եկան՝ դրան մարդիկը շատ պըտըտեցան զինքը գտնալու՝ իր ըսած ճամփան չիգտան. ինքնալ անչափ ուշացաւ քալելու, ինչվան որ սուլդան օսմանը մեռաւ։

Ամէն վեզիրներուն մէջ մէկը չիպատմըվիր ասոր պէս խելացի, կենցաղակիրթ, նաև կարդացօղ մարդ, իրեն ամէն մէկ ըրած գործքերը՝ դատաստանները լսելու արժանի բաներ են, թէ որ ասոր ամբողջ վարքը գրելու ըլլանք՝ մէկ մեծ գիրք մը կըլլըվի. օրինակի համար իրեն ըրած մէկ դատաստանը պատմենք։

Մէկը քեապէ երթալու ատենը՝ իրեն ամէն ճէվահիրները կըժողվէ, մէկ խօճաքիի մը կըյանձնէ պէզէսթէնը պահելու՝ որ խիստ հաւատարիմ կըսեպվէր, ու իրեն խիստ սիրական էր։ Երբոր դարձաւ՝ ուզեց, ասիկայ որովհետև ոչ վկայ կար և ոչ գիր, ամենևին ուրացաւ. աս մարդը շատ տարակուսելէն ետև՝ գնաց ռաղիպ փաշային հասկըցուց. երբոր փաշան ամէն բանը ստուգեց, ան խօճաքին իրեն կանչեց. ճէվահիրլի զարդերէն շատ բան ցըցուց իրեն ըսելով, կուզեմ ասոնք ծախել, ինծի պէտքը չէն , ինչ գին ըլլայ՝ գոհ եմ, միայն թէ ըստակ ըլլայ . ասոնք մէկ թահմին մը ըրէ , անանկ գին մը դիր որ՝ լօղը աժնութէնը համար շուտով առնէ ։ Ասիկայ միտքը դնելով որ՝ ինքը առնէ , խիստ աժան գինէր վրան դնելով տեֆթէր ըրաւ, բաղիպ փաշային յանձնեց . փաշան ասիկայ ղրկեց հրամմելով որ իրեք օրէն գայ, որ՟պ զի իրեն տայ ամմէնը ծախելու . ան խօճաքին ալ ուրախանալով գնաց , որովհետեւ շատ մեծ վաստակ պիտոր ըներ անոնք առնելով ։ Բաղիպ փաշան ամբաստանօղ մարդը կանչեց , վաղը գնա՛ ըսաւ, ան խօճաքին խիստ բռնադատելով ճէվահիրներդ ուզէ , երբոր չիտայ՝ հիմա կերթամ վէզիրին արզուհալ կուտամ քու վրադ ըսելով՝ դուրս ելիր ։ Անանկ ըրաւ աս մարդը , բայց խօճաքին երբոր լսեց արզուհալին ձայնը , դող ելլալով ներս կանչեց մարդը , վասն զի իմացաւ որ՝ վէզիրը աս բանս հասկընալու ըլլայ , իրեն ճէվահիրները իր ձեռքը պիտոր չիտայ ծախելու , որով մեծ շահ պիտոր կորսնցըներ՝ շատ աւելի քան ան մարդուն ճէվահիրներուն շահը . կըմկըմալով կերպ կերպ պատրուակ (մահանայ) բերելով, հանեց իրեն ճէվահիրները ձեռքը յանձնեց, մարդը եկաւ բաղիպ փաշային պատմեց ։ Բաղիպ փաշան ամենեւին ձան չի հանելով սպասեց ինչվան իրեն գայ . իրեք օրը անցածին պես ան պէզէսթէնցին շուտ մը եկաւ, յուսալով որ՝ ան օրը ճէվահիրները ծախու առնէ , բայց բաղիպ փաշան չերևնալով մարդ մը խրկեց բանը հասկըցընելով ։ Իմ միտքս ճէվահիր ծախել չէր, հապա քուկին գողցած ճէվահիրները ետ դարձընել տալ ան խեղճ մարդուն, աս հեղուն քեզի ներեցի, մէյմընալ ասանկ գողութ՟ի չընես, չէնէ քեզ կըկախեմ ։

Աս վէզիրը չէ թէ միայն դատաստանական բանի մէջ՝ այլ նաև կենցաղակրթութ՟ե՝ կառավարութ՟ե մէջ խիստ երևելի մարդ եղաւ․ կառավարութեան մէջնալ շիտակը կըզուրցէր թագաւորին՝ թէպէտև թագաւորը սրդողէր ։ Սուլդան մուստաֆան իր նստած աթենը ֆրանսզին դրդելովը շատ ուզեց ծեծ բանալ մոսկովին դէմ, րաղիպ փաշան աս բանիս դէմ ըլլալով պատկեր մը քաշել տըվաւ առիւծ մը թախտի վրայ նստած, արջ մը ցեխի (չամուռի) մէջ քնացած, աղուէս մը առիւծին առջին կերպ կերպ շարժմունք ընող․ երբոր հարցուց սուլդան մուստաֆան, մեկնեց րաղիպ փաշան թէ ինչպէս ֆրանսզը աղուէսի պէս քեզի առիւծիդ քսվռտելով ծեծ բանալ տալով՝ արթնցընել պիտոր տայ մոսկովը՝ որ արջ մինե քնացած, աս բնաբան դնելով՝ շատ պատճառներ բերաւ միտքը դարձուց ։ Բայէնէրուն հագուստը եասախ ուզեց ընել սուլդան մուստաֆան իր նոր նստած աթենը, րաղիպ փաշան աս բանին շատ դէմ կենալէն ետև ըսաւ, իս վերուցէք ուրիշ մը վէզիր դրէք, անոր ձեռքով հրամեցէք․ սուլդան մուստաֆան որովհետև խիստ կըսիրէր զինքը իր խելքին համար, ես քու ձեռքովդ ըսավ կուզեմ ընել, թէ որ չընես՝ թէպտիլ կըլլամ, առջևս եղած ռայէն բաց հագուստներով դեղին մէստերով կըպաննեմ։ Տեսավ ռաղիպ փաշան որ բանը դէշի պիտոր երթայ կերպով մը սանկ ապսպրեց եասախը տիվան թերճիմանին. թագաւորը կուզէ որ ըսավ սուգի հագուատով քալէ ռայէն։

Անանկալ մէկ ճարտասանական զուրցըված մը ունէր՝ որ մարդուն սիրտը իրեն կըքաշէր. օր մը սուլդան մուստաֆան խիստ նեղելով որ իր ուզածը չըներ ռաղիպ փաշան, սրդողած իր տունը եկավ մեռցընելու մտքով, տեսնալով որ աղօթքի նստերէ՝ լուռ կեցաւ. բայց խիստ կընեղէր իր կեցած տեղը, որովհետև աս ազգին մէջ աղօթքի ատեն մէկը չիկրնար խօրաթել։ Երբոր լմնցաւ՝ ռաղիպ փաշան իր ոտքը գնաց ցաւ ցըցընելով, ի՞նչ ատեն հրամեցիք եկաք քովս ըսելով, որ կամ քեզ նեղացընեմ պիտոր լուռ կենալով, և կամ ա̅ծ նեղացընեմ խօսելով. աս երկու բանը մըտածելով յանձն առի մարդը նեղացընել և ոչ ա̅ծ ըսելով, անանկ անուշ խօսելով սիրտը առավ որ թագաւորը կակղցած չինված քովէն ելավ։ Բանաստեղծութեաւ անչափ յարմարութի̅ ունէր՝ որ մէկէն ոտանաւոր կըշինէր. երբոր սուլդան մուստաֆային առջինեկ դուստրը ծնաւ հէյպէթուլլահ անունով, խըզլար աղասին աւետիսը բերաւ, ռաղիպ փաշան անունը հարցընելով իմանալով՝ շուտ մը երսուն տող ոտանաւոր շինելով Հիպեթուլլահին անուանը վրայ ներս խրկեց։ Ուրիշ ատեն մը սուլդան մուսդաֆան ասոր ոտանաւորին փորձը ընել ուզելով՝ մէկ ոտանաւոր մը խրկեց որ իրեն կըդպչի, Ռաղըպ փաշան շուտ մը պատասխանը տըվավ, ոտանաւորով նոյն բանը իրեն դպցընելով (1)։

Ինչ որ աւելի զարմանալին է՝ նաև ուսումնական կամ մաթեմաթիքական գիտութեանց ծանօթ էր Ռաղըպ փաշան. փառաւոր գմբեթաւոր գրքատուն մը շինած ունի հասարակաց համար գօսդան տիվան եօլուին վրայ, մէջնալ ձեռագիրներ ժողվեց փառաւոր կազմերով, որոնց մէջը տեսանք նաև աւետարան արպի գրով, լեցուն քաշված պատկերներով. աս ձեռագիրները խիստ անուանի են տաճկաց մէջ անսխալ գրված ըլլալնուն համար, ամմէննալ անկեց կուզեն օրինակել։ Հոն տեսանք իրեն ձեռադիր գըրվածները, որ էն թարգմանութիւն մաթէմաթիքական գրեանց, որովհետև գիտէր դաղղերէն, ցորեկը կառավարելու հետ էր, գիշերը անդադար թարգմանութ՟է ու գրելու հետ կըլլար։

---

(1) Սուլդան մուսդաֆայի՛ն խրկած ոտանաւորը աս է.
Եըգըլըպ տուր պու ձիհան, սանմա՛ն քի պիր տէ տիւզէլէ,
Ֆէլէքին չէրխի տէնի, վիրանի քամու միւպ թէզէլէ։
Շիմտի էրպապի սաատէթթէ կէզէն հէփ խազէլէ,
Իշիմիզ գալտը պիզիմ մէրհամէթլի° լէմ եէզէլէ։
Ռաղըպ փաշայի՛ն տըված պատասխանը աս է.
Նէչէլէր ըլմատը քեամըն պու ձիհանտէ թիզ էլէ,
Ֆէլէքին չէրխի միւթապըդ կինէ պէզմի էզէլէ։
Սանմա՛ էյ տիլ. քի՝ սաատէթ պուլա պիր տէմ խազէլէ,
Վէրտի խալլաքը° ձիհան՝ միւպ թէզէլի միւպ թէզէլէ։

Աս անուանի մարդը մեռաւ 1176 հիճրէթին, (1762). րեմեզանին 24. թաղվեցաւ իր շինած գրքատանը քով. 6 տարի, 3 ամիս քշեց իր վեզիրութ՟իը, որ մեծ բան է, սուլդան օսմանին ու սուլդան մուստաֆային ատենը։

Համզա փաշայ։ Առաջ տեֆթեր էմինի էր եղած, ետքը վեզիր քեթխիւտասի եղաւ, երբոր րաղըպ փաշան հիվընտցաւ՝ վեզիրութ՟է գործքերը ասիկայ կընէր, ետքը անոր մեռած օրը վեզիր եղաւ, բայց շուտ ձգվեցաւ վեզիրութ՟է 1177 հիճրէթի (1763). րէպիւլ ախըրին 24։

Միրախօռ մուստաֆա փաշայ. ապտիւռռահման փաշային տղան երրորդ անգամ վեզիր նստաւ 1177 հիճրէթին. ճէմազիւլ ախըրին 4. հալէպէն գալով։

Միւհսին օղլի մէհէմմէտ փաշայ. վեզիր եղաւ 1178 (1764)։

Սիլէհտար համզա փաշայ. 1182. (1768)։

Նիշանճի մէհէմմէտ էմին փաշայ, եաղլըքճի զատէ ըսված. 1182 ասիկայ սէրտար եղաւ, բանակ (օռտու) հանեց մոսկովին դէմ. բայց քանի մը ամսէն ետև սէրտարութ՟է ձգելով գլուխը կտրեց թագաւորը էտրէնէի մէջ 1183 (1769)։ Իրեն 24 կէտիքլի աղաները ստանպօլ բերել տալով երկաթը զարկաւ , տանջանք տալով խոստովանցընել կուզէր , որովհետեւ շատ ըստակ խրկերէր վէզիրին՝ ասոնց վրայ կասկած ունէր ։ Ան ատենը չէլէպի մուստաֆա էֆէնտի անունով մէյմը կար՝ որ աս էմին փաշային տադըն էր . անոր հարէմ քէախեասին էր եղած , շատ խելացի միտքը արթուն մարդ մը . ասիկայ սուլդան մուսդաֆային աղերսագիր (արզուհալ) տըվավ, ան մալըդիկնէրը պարապ տեղը մի՛ տանջէք ըսավ, վասն զի էմին փաշային ամմէն եկածին գացածին տէֆթէրը ասոնք չիյտեն իմին քովս է , ինծմէն ուզեցէ՛ք հաշիւը (հիսապը) ըսաւ . Թագաւորը խիստ ուրախանալով աս բանիս վրայ , սաստկութ՟ իրեն խրկեց թագաւորական պահանջած ըստակին տէֆթէրը որ խիստ շատ էր . ասոր դիմաց չէլէպի էֆէնտին ուրիշ տէֆթէր մը խրկեց թագաւորին , ցըցընելով որ իր դըրածէն շատ աւելի ըստակ էր անցած փաշային վրայ . տեղերը ցըցընելով ինչպէս դուրսը միրիի տեղվանքէն եկած էին ան ըստակները ու պէյերէն՝ երբոր նոր պէյ դըրերէին , որոնք թագաւորնալ չիգիտնալով շատ ուրախացաւ որ իր առնելիքը շատցաւ ։ Բայց երբոր գացած ըստըկին տէֆթէրնալ ձեռք առավ որ խրկերէր իրեն , մէկիկ մէկիկ ցըցընելով ինչպէս աս եկած ըստըկէն շատ աւելի էր փաշային խարճածը , որով թագաւորը պարտըկան կըլլար չէ թէ փաշան , ան ատենը զարմացաւ մնաց թագաւորը թէ ասոր խելքին ու հաւատարմութ̃էր վրայ, և թէ զինքը արխունհեղութ̃է խալըսելու համար, վասն զի խիստ կարգով կանոնով տէփթէր էր շինած տեղնիտեղը ցըցընելով. ասանկ ուրախանալէն որ՝ պարապ տեղը արիւն թափելէն խալըսցուց՝ շուտ մի խօճակեանի կարգ անցուց զինքը ։ Ասոր խելքին ու վարմունքին վրայ շատ բաներ կան գրելու՝ որ աշխըրհիս ցանցառագիւտ մարդիկներէն մէկը եղավ մանաւանդ կենցաղակրթութեան մէջ. ետևէ ետև ամմէն մեծ պաշտօններու մէջ մտաւ, ըլլալով տէփթէրտար էֆէնտի, չավուշ պաշի, րէիս էֆէնտի, քեախեա պէյ. իր խելքը ու կենցաղակրթութ̃ը աւելի ան ատենը ցըցուց, երբոր ապստամբները սուլդան սէլիմը վերցընելու ատենը օխտը մենծէր մեռուցին, չէլէպի էֆէնտին որ գլխաւորնին ըլլալով աւելի կրփնտռէին մեռցընելու համար, ինքիրմէ գնաց քովերնին էթ մէյտանին ուր ժողվըված էին. հոն իրեն ճարտասանութ̃ը հասկըցուց, մէկին մէկին յիշեցուց քանի աղէկութ̃ի որ ըրած էր իրենց, և թէ իր միտքը ինչպէս բարի ընել էր զօրաց վրայ. աս խօսքերով անանկ առավ սիրտերնին՝ որ մեռցընելուն տեղը՝ զինքը հայր կանչեցին իրենց վրայ ։ Ասանկ խելք ունենալէն եղավ որ՝ անչափ մենծ բաներու մէջ մտնալով, պինտ ետքը իր օրհասովը (էճէլովը) մեռաւ, որ շատ մեծ բան սեպելու է ։ Բայց ասոնք ժթ. դարուն մէջ եղած ըլլալով՝ մեր բանէն դուրս է ։

Մօղտօվանձի ալի փաշայ. առաջ պօսթանձի պաշի էր, ետքը փաշայ եղած էր. երբոր վերօգրեալ վեզիրը գլխատվեցաւ, անիկայ բանակին մէջը վեզիր ու սէրտար եղաւ։

Իվազ փաշայ օղլի խալիլ փաշայ. բանակին մէջը եղաւ վեզիր ու սէրտար նոյն տարվան մէջ 1183։

Սիլէհտար մէհէմմէտ փաշայ. 1184 (1770)։

Մուհսին օղլի մէհէմմէտ փաշայ. երկրորդ հեղուն վեզիր եղաւ 1185 (1771)։

Սուլդան Ապտիւլհամիտ, ու հաշտութիւն.

1774։

Անիկայ Գ. սուլդան ահմէտին զաւակն էր, ու եղբայր Գ. սուլդան մուստաֆային, որուն մեռած օրը տեղը նստաւ. հետեւեալ ճշի օրը հանդէսը ըրաւ էտրէնէ դռնէն Ճամիայ ընելով էյուպի էնսարիի գերեզմանին վրայ թուրը կապելով ծովով դարձաւ եկաւ սէրայը. որուն անունը համառօտելով սուլդան համիտ կըսվի, բայց Փռէնկի պատմագիրները չիգիտնալով Գ. ահմէտ կըսեն, որ է սխալ։ Ասոր թախտը նստած օրը փոխվեցաւ ստանպօլ, մէկ ուրախութիւն մը մտաւ ժողովրդեան մէջ. սովորութիւն է նոր թախտը նստօղ թագաւորին քով մէկ դին թուր՝ մէկ դին գիրք կըդնեն, նայելով որը առաջ իր ձեռքը կառնէ. սուլդան համիտ առաջ գիրքը ձեռք առաւ, անով իբր աւետիս մը տրվավ խաղաղութեան ժողովուրդին՝ որ խիստ ձանձրացերէին երկան պատերազմելէն ։

Երկու դինաւ ոտքի վրայ կեցած էին զարնըվելու․ օսմանցին 400 հազար մարդու պատրաստութիւն ունէր , մոսկովնալ շատ ուժովցուցերէր իր բանակը նոր զօրք խըրկելով ռօմանցօֆին՝ այսպրելով որ աղէկ մը ծեծկըվելով վերջ տայ աս պատերազմին՝ որ շատ ըստըկի նստաւ մոսկովին․ ռօմանցօֆնալ կուզէր որ մէկ մեծ յաղթութի մը ընէ , անով իր անունն որ վերոյիշեալ վերջին պատերազմին մէջ ավըրվեցաւ՝ շտկէ ։ Անոր համար նորէն հինգերորդ հեղ անցաւ դունա գետը , թէպէտ և տաճկընները շատ դէմ դրին․ առջինն որ անցաւ եղավ սուվարօֆ , ետևէն եկավ մօլդիքօֆ․ ասոնք իրենց զօրքով եկան սիլիսթրիէին տակը բանակեցան․ սէրասքեր հասան պէյը ասոնց դէմ ելավ բայց չիկըրցաւ ։

Միւհսին օղլի մէհէմմէտ փաշան որ վէզիր աղէմ էր ու սէրտար՝ լսելով մոսկովին շատ զօրք խրկելը սիրեմլայի դին՝ որպէս զի վառնայի ու սիլիսթրէի մէջի եղած հաղորդակցութիւնը կտրէ , որովհետև վառնայի մէջն էին համբարները , 55 հազար զօրք խրկեց ըէիս էֆէնտիին յանձնելով , որպէս զի բանակը պաշտպանէն որ շումնի էր ։ Տաճկին մենծերը ամմէն բան աղէկ կարդաւորեցին , բայց տաճկին զօրքը իր վախնալովը ամմէն բան աւրեց․ ռօմանցօֆ մոս֊

կօլլին զօրապետը յունիսի 22 առտըվանց կանուխ զօրք յարձըկել տըվաւ ասոնց վըրայ. մոսկովներուն կեցած տեղը խիստ քարոտ ըլլալով՝ ձիաւոր զօրքը բան մը չիկըրցան ընել, բայց իր հետեւակ (եայան) զօրքը վըրայ հասնելով, անոնցմէ վախնալ սկսան, բազմութիւն մէկ տեղ արտորնօք փախան պրօնօտի ու սիլէնլային դին. ասոնք ասանկ լեղապատառ փախչելովնին՝ վեզիրին բանակին մէջը հասածնին պէս, հոնալ վախով շփոթութենով լեցուցին, անոնքալ փախչիլ սկսան ասոնց վախէն նուրատին ըսված տեղը 16 հազար առնավուտ զօրք կային, անոնքալ լսածնին պէս որ մոսկովը կըմօտիկնայ կուգայ՝ արտորնօք փախան։ Ասանկ մէկըզմէկ վախցընելով ավրեցին, որոնց վախնալուն վըրայ արժանապէս կըգանկտին տաճկին թէվարիխները։

Տեսնալով ռօմանցօֆ թէ միայն վախը հերիք կըլլայ ասոնք փախցընելու, ինքնալ համարձակութիւն առաւ վախը աւելի շատցընելու, առաջ համբարները առաւ, ետքը 4, 5 հազար առապայ առաւ, որ քերվան բռնելով կուգար պաշար բերելով 30 հազար զօրքով։ Ան ատենը շումնի եղած բանակին զօրքը առանց կերակրի մնալով՝ պաշարված մնացին, շփոթութիւնը վախը անանկ տիրեց մէջերնին՝ որ ամմէն սիփահիները սկսան փախչիլ. շատնալ հաշտութիւն կաղաղակէին, մենք չենք ծեծկըվիր կըսէին թըշնամիի դէմ։ Վէզիր ազէմը տեսնալով ասոնց ըրած անկարգութիւնը որ իրենք իրենց ձեռքովը թշնամիին ճամփայ կըբանային առաջ գալու՝ շատ կըգանկտէր իրենց երկչոտութ՟եր վրայ, սիրտ կուտար չփախչիլ թշնամիէն, որովհետև իրենցմէ քիչվոր էին, բայց ասոնք յայտնի սկսան ապստամբիլ, մենծերուն վրայ կուզէին վազել․ ան ատենը վեզիրը խելք բանեցընելով զինադուլ (մութարիքէ) ուզեց մոսկովէն, որպէս զի հաշտութ՟ե վրայ խօրաթեն, բայց ռումանցօֆ չհաւանեցաւ զինադուլ ընելու, այլ անմիջապէս հաշտութ՟ին հաստատել թէ որ կուզէ ։

Ենիչէրիներուն փախչելներուն վրայ ասանկ կըգանկտի րէսմի ահմէտ էֆէնտին ։
“ Տիւշմէն օրտուսի իսլամ իւզերինէ գուզղուն
„ կիպի գօնուպ՝ իւչ տէօրթ սաաթ
„ ղանիմէթէ մէշղուլ օլարաք, տինյէնտիւքտէն
„ սօնղրա օլ մահալտէն իլէրիյէ
„ հարէքէթ, վէ սաղ վէ սօլա կիտիւպ՝
„ իւրտ վէ իրի եօքլայարաք՝ աղըր աղըր
„ տէօրթ կիւնտէ շումնու օրտուսունա իքի
„ սաաթ քալարաք՝ ենի պազար տէտիքլէրի
„ մահալտէն պիր տէփէնին իւզերինէ
„ կէլտիկի մալիւմ օլուպ՝ օրտուտէ հէնիւզ
„ կէլմիշ աթլու վէ եաեա վաֆիր ասքէր
„ օլմաղլէ՝ տաղըսթանլը ալի փաշա
„ միւձէտտէտէն սէրասքէր օլուպ՝ տէփէնին
„ իւզերինէ պիրազ թօփ վէ քիւլլի
„ ասքէրիյլէ թային օլունտի ։ Տիւշմէն ատէթի
„ իւզէրէ պիրատէն թապուրի կէօսթէրմէկյուպ՝
„ իլէրիյէ պիր իքի իւզ աթլու
„ կէօնտէրմէքլէ՝ պիզիմ անատօլու սիփա-

,, Հասի տիւշմէնի պիր գօլայ չէյ անղլայուբ
,, էքինլիք իչինտէ տիւշմէն իւզէրինէ աթ
,, սիւրտիւլէր։ Պունլար պիրազ կիտինճէ
,, տիւշմէն աթլըսի տէօնիւբ էքին իչին-
,, տէ սիփահիլէրլէ էլլէշիւբ՝ պէշ ատէմ
,, տիւշմանըն կիրալի՝ տէփէ իւզէրինտէ սէյիր-
,, ճի սուրէթինտէ տուրան պին պաշիլէրի-
,, նէ՝ անատօլու աթլըսի հիչ տիւշմէն իւ-
,, զէրինէ վարմատըքլարընտան ղայրի պիր
,, սաաթ տիւշմէնէ գարշու տուրամայուբ
,, պիր ուղուրտան աթլարընըն պաշընի
,, տէօնտիւրիւբ՝ հազըր ղանիմէթ նիյէթի-
,, նէ պիզիմ օրտունուն աղըրլըղը իւզէրինէ
,, ուղրայուբ՝ հէր քէշին հզմէքեարի օլան
,, ատէմլէր օլանճա էշեասընի խուրճլարը-
,, նէ վէ ղարարլէրինէ հազըր օլմուշ օլմաղ-
,, նէ՝ պունլար պիթէքէլլիւֆ պուլտուքլա-
,, րըն ալուբ սահրայէ աչըլտիլէր. էտիր-
,, նէյէ վարուբ անտէ իւզ պուլմամաղլէ՝ պէ-
,, շիքթաշէ տօլուբ գարշու կէչմէք սատա-
,, տընտա օլտուքլէրինտէ գալթիլլէրի վա-
,, ճուպ ֆիրարիլէրտիր տէյու վէրիլէն
,, ֆէթվալէրի տինլէմէյուբ՝ խըթէր խըթէ-
,, մէզ իւսքիւտարէ նէ սուրէթտէ միւրուր
,, էյլէտիքլէրի միւհթաճը պէյան տէյիլ-
,, տիր ,,։

Վէզիրը ընդհանուր ժողով մը ընել տըվաւ, ամմէն պատճառները մէջ բերելով հասկըցուց, երկու երեսփոխան (մուրախխաս) խրկեց քայնարճըք՝ որ գեղմընէ սիլիսթրէի մօտիկ. գլխաւոր մուրախխասնէր քեթխիւտայի սատր ալի րէսմի ահմէտ էֆէնտի. հոն ութը օրվան մէջ հաշտութեան խօսքը լմնցուցին, ընդունելով ինչ որ առջի հեղուն խօսերէին Ֆօքշան ու Պուքրէշ։ Մէջի դրված 25 (կամ ըստ ոմանց 28) թէութիւնները 1774 յուլիսի 21, ստորագրելով հաստատեցին ռոմանցօֆ մոսկովլի դիւացէն, քեախեա պէյը տաճկին դիւացէն, որովհետեւ վէզիրը հիւանդ էր, կամ թէ հիւանդ ձեւացուց զինքը՝ չուզելով ռոմանցօֆին քովը գտնըվիլ։

Աս հաշտութեան պատմութիւնը ասանկ կըլմնցընէ րեսմի ահմէտ էֆէնտին։ “Պու սէնէ
„ ախէրքեար օլմաղլէ րիւզկեար Թապիաթընտա
„ պաքի գալան շիտտէթլէրին ճիւմլէսին
„ մէյտանէ չըքարուբ, շիտտէթ աքիպինտէ
„ ֆէրահ վէ սէլամէթ մի'յեսսէր
„ օլտի. շէօյլէ քի պու սէնէ րուսճուգ վէ
„ սիլիսթրէ ղայէթտէ սագաթլը մուհասէրէ
„ օլտիղինտէն ղայրի՝ Պօդրաքանտէն
„ պիր պէօլիւկ տիւշմէն կէլիւբ՝ Հէզարղրատ
„ մուհաֆըզի օլան Չաթալճալի ալի
„ փաշայի քաչըրտի. վէ Սիլիսթրէ իմտատընա
„ մէմուր օլան Արէպքիրլի իպրահիմ
„ փաշայի փէրիշան իթմէքլէ, արէպքիրլի
„ փաշայ սատր ազամէ քեաղէտ
„ եազուբ՝ շիմտէն կէրու սիզին մէյտանտէ
„ տուրմանըզ մինասիպ տէյիլտիր. պաքանտէ
„ պիր տուրաճաք եր Թէտարիք իտէ
„ կէօրիւն տէյի՝ տաղտաղա վէրմիշտիր
„ ։ Սալիսէն՝ տիւշմէն պալքան մուհաֆըզի
„ եուսուֆ փաշայի պասուբ եուվասըն
„ տաղըթտի։ Րապիեան՝ քուզլիճէ

„ իւզէրինէ կէլէն թապուր պիզիմ պէօյիւք
„ օրտույի փէրիշան էյլէտի ։ Խամիսէն՝
„ տաղիսթանլի ալի փաշայ վէ սայիրլէրի
„ իքի տէֆա պօզուլուբ՝ տիւշմանըն թասալլութի
„ քեաֆի իքէն պիզիմ ասքէր
„ տէյու սաքլատըղըմըզ տիւշման պիզիմ
„ օրտույի եաղմա իտիւբ երքըլուբ կիթտի։
„ Սատըսէն՝ տիւշման թապուրու շումնի
„ իւզէրինէ կէլիւբ՝ պիզի շումնուտա սանճաղը
„ շէրիֆ վէ ճիւմլէ երքեանը տէվլէթիլէ
„ քօրքունճ մուհասէրէ էյլէտի ։
„ Սապիէն՝ սթանպուլտան իմտատըմըզա
„ մէմուր օլան թաթար խանիլէ իսֆանախճի
„ փաշայ էտրէնէտէ վէ գարնապատտէ
„ այաք սիւրիւյէրէք պիր քէրրէ կէօրիւնմէտիլէր
„ ։ Իշթէ պու մէվալ իւզրէ էթրաֆտէն
„ հէր տիւրլիւ փէրիշանլըք զուհուրինտէն
„ պաշկա՝ սատրը ազամ տախի
„ ղայէթտէ խասթէ օլուբ՝ թէտպիրէ
„ մէճալի քալմատի ․

„ Իշլէր պու հալէթտէ իքէն՝ պու մուհասէրէնին
„ օն իքինճի կիւնի մուրախխասլէր
„ շումնուտան չըքըբ մարէշալ եանընա
„ վարտըլէր․ պու սուրէթտէ մարէշալ հէր
„ նէ թէքլիֆ իտէրսէ մուխալիֆէթէ մէճալ
„ օլմայուբ՝ րազմին նամընայ հէր նէ
„ գատար ահճէ իսթէրսէ թէսլիմտէն ղայրի
„ չարէ եօղիտի․ հաթտա սահապ տէվլէթ
„ մուրախխասլարայ քըրք պին քէսէ
„ ահճէյէ րուխսաթ վիրմիշ, վէ էվվէլ էմիրտէ
„ եիրմի պինտէն աշաղա սէօզ սէօյլէմէմէյէ
„ թէնպիհ իթմիշիտի․ շէվքէթ-

„ լու էֆէնտիմիզին ճիւլիւսի հիւմայուն-
„ լէրինին պէհարի մէյմինի օլուբ պախթը
„ հիւմայունլէրի թէմամ քուվվէթտէ օլ-
„ մաղլէ պու ավարըզըն ճիւմլէսի հուսու-
„ լը մասլահաթէ մանի օլմայուբ՝ մարէշալ
„ մուրախխասլարայ հիչ չէհրէ իթմէյուբ,
„ պու խուսուսու րէսմի ահմէտ էֆէնտի աս-
„ լընտա նէմչէ վէ պրանտէպուրկ տիեարը-
„ նա էլչիլիկլէ ֆիրէնկիսթանտէ նամու-
„ շանի օլմաղլէ՝ մարէշալ պունտան հազ
„ ըտիւբ՝ պիր վէչհլէ խուշունէթ ըզհար
„ իթմէյէրէք պէր վէչհի մուհարրէր լֆի
„ կիւնտէ նիզամ վէրիլիւբ՝ եիրմի կիւն-
„ տէ կիտիւբ կէլմէք միւյէսսէր օլմուշտուր
„ մուրախխասլար շումնուեա կէլտիքլէրի
„ կիւն սատրազամ շումնուտէն չըքմըշ պու-
„ լունմաղլէ՝ իւչ սաաթ էօթէտէ պիր գա-
„ րեէտէ հուզուրունա վարուբ թէպլիղը
„ մաճէրա էյլէտիլէր ։ Սատր ազամ
„ ղայէթտէ խաստէ օլմաղլէ մուրախխաս-
„ լարա քիւրք կէյտիրիւբ՝ պէրխօրտար օ-
„ լունուզ, փատիշահայ կիւզէլ հիզմէթ
„ իթտինիզ քէլամընտան ղայրի պիր շէյ
„ սէօյլէմէյէ մէճալի օլմատը „ ։

ՈՒԶՊԷԿՆԵՐՈՒՆ ԳԼԽԱՒՈՐՆԵՐԸ ։

ա. Ուզպէկ Թաթար, խըրըմու ցամաք կղզին, քուպան, ու իրենց յարակիցքը (Թաալինէրը) ազատ ըլլան ու անկախ, բայց 'ի բերդերէն կերչ, ենիգալէ, ու գըւպուրուն, աս բերդերը միշտ մոսկովլին ձեռքը միայն :

բ. Երկու տէրութիւնքալ իրենց սահմանակից տեղվանքը կարող ըլլան բերդ ու մարտկոց (Թապեա) շինելու, ինչպես որ հարկաւոր ճանչնան իրենց ապահովութեանը համար :

գ. Տաճկին դուռը միշտ ճանչնայ մոսկովլին Թագաւորները գերագոյն, անուն տալով անոր Իմփերաթօր կամ Փատիշահ :

դ. Մոսկովլին ժողովուրդը կատարեալ ազատութիւն ունենայ վաճառականութիւն ընելու ցամաքի ջուրի վրայ, ամէն գետերու՝ ծովերու՝ նաւահանգիստներու մէջ՝ որ օսմանցիին երկիրը կըգտնըվին, մոսկովլին վաճառականները համարձակ ելումուտ ունենան ամէն արտունութեամբ ու շահով, ինչ որ խիստ բարեկամ ազգերը ունին, և մանաւորապես մոսկովլին վաճառականութեան դրօշակը (պայրախը) ազատաբար անցնի սև ծովէն ճերմակ ծովը, ճերմակ ծովէն սև ծովը. աս բանիս համար կարող ըլլան մոսկոֆները քօնսօլ կամ փոխանորդ քօնսօլի դնել ամէն տեղ, ուր որ իրենց հարկաւոր երևնայ :

ե. Մոսկոֆն ալ իր դրացէն աս շահերը աս արտունութիւնները կուտայ տաճկին ժողովըրդեան, անկէց զատ ինչ երկիրներ որ առաւ՝ ետ կըդարձընէ տաճկին կուտայ, բաց 'ի վերոյիշեալ բերդերէն ու իրենց գաւառներէն : Տաճիկը կըխոստանայ մէկ ընդհանուր անյիշաչարութիւն մը ժողովըրդեան՝

որ ան երկիրներուն մէջն են. կըխոստանայ պաշտպանել կրօնքը, ու պատուել հռովմին եկեղեցականքը ։

Դ. Կիւրճիին ու Ենկուէլին բերդերէն՝ և իրենց յարակից գաւառներէն՝ (որ մոսկովները առին, ու ետ տըվին իրենց յատուկ իշխաններուն), տաճկի թագաւորնալ խօսք կուտայ որ՝ ասկէց ետքը չիպահանջէ իրենցմէ մէկ հարկ (խարաճ) մը, ոչ ըստըկով ոչ ապրանքով՝ ոչ տղայ առնելով և ոչ աղջիկ, և ոչ ուրիշ մէկ բան մը ։

Ե. Ամէն գերիները՝ որ ծեծի ատեն եղան մէկ դիէն մէկալ դիէն, փոփոխակի իրարու դարձընեն առանց մէկ վնասի մը՝ առանց մէկ վճարքի մը, անոնցմէ զատ՝ որոնք որ իրենց հաւատքը փոխեցին ։

Ահա ասանկ լմնցաւ աս սաստիկ պատերազմը՝ որ վեց տարի քշեց տաճկին ու մոսկովին մէջ, ան օրը լմնցաւ՝ որ օր 63 տարի առաջ այսինքն 1711ին՝ տաճիկը նեղը ձգելով մեծն պետրոս մոսկովին թագաւորը բրութին քովը՝ բռնադատվեցաւ օսմանցիին ձեռքը թողուլ քանի տեղ որ ունէր սև ծովին՝ ազախ ծովին վրայ. խազախներուն ալ անկախութի տըվալ ։

Աս հաշտութե ատենը նեմցէնալ վարձք առավ փոխարէն իրեն կատարեալ չէզոք կենալուն վրայ, ու մոսկովին տէր չիկայնելուն համար, առած վարձքն էր Պուքքօվինա ըսված պուղտանին գեղեցիկ գաւառը շահաւոր իր հանքերուն (մատէններուն) ու անտառներուն համար, որ 1774 տարւոյն սկզբնէն խնդրերէր տաճկէն իր դեսպանին ձեռքովը՝ որ էր պարոն Թուկուդը. ետքը 1775 մայիսի 7 տաճիկնալ իր հաւանութիւնը տըվավ. ու կիքա պուղտանին պէյը սպաննեց, որ դէմ կըդնէր աս բանիս : Աս գաւառին բոլորտիքը գրեթէ 30 նեմցէի փարսախ կըպըտըտի, որ դռանսիլվանիայի կամ զիէպլին պիրկնին հետը կպցընելով՝ մաճառստանը շիտակ ճամփով կըկպցընէ նեմցէին առած լեհաստանին հետ. ասանկով մոսկովին անչափ յոքնիլը՝ անչափ արիւն թափելը՝ նեմցէին օգուտ ըրավ, որ առանց մէկ արեան մը նոր երկրի տէր եղավ :

Մոսկովին նաւերուն քաշվիլը, Օսմանին ըրած դաշնաւորութիւնը.

1776 :

Հաշտութիւնը ըլնալէն ետև մոսկովը իր նաւերը արշիպելակեան ծովէն քաշեց դօւքանային ծովը բերել տըվավ. վեց տարվան մէջ որ ան տեղվանքները կեցան, մէկ միլիոն ու կէս եալտըզ ոսկիի չափ խարճեցին : Մոսկովին տէրութիւնը ռօմանցօֆ զօրագլխին պարգև տըվավ մէկ երկիր մը 5 հազար գեղացիներով. 100 հազար ռուպլի (պէշլիք). Թախըմ մը արծըթեղէն, շափղայ մը պռիլլանդի պսակով զարդարված, ու սբ. գէորգի կարգին հագուստը. ասանկալ պարգևներ տըվավ ալէքսի օռլօֆին՝ նաև ուրիշ զօրապետներուն, ու ամէն զօրացը ։

Բայց ալէքսի օռլօֆը մէկ մատնութ̃ի մը ըրաւ՝ որ իր անունը կոտրեց․ եղիսաբեթ մոսկովի թագուհին 1755 մէկ աղջիկ մը ծնած ունէր, որ կըսուէր թարրաքանօֆ իշխանուհի․ վախնալով եղիսաբեթ չըլլայ թէ իր յաջորդը Գ̃ պետրոս աս աղջիկը սպաննէ, իր մեռնելէն առաջ յանձնեց ռաձիվլիլ իշխանին, անալ առաւ տարաւ հռոմ որ ան ատենը հինկ տարուան էր․ հոն շատ աղէկ կրթել տըւաւ ասիկայ ան լեհ իշխանը ռաձիվլիլ, ինչվան որ լեհին խռովութ̃իը ելլալուն պատճառովը՝ յանկարծ ձգեց գնաց լեհաստան ։

Ին կնիկը՝ որ աս աղջկանը դաստիարակ էր եղած՝ ուրիշ հռոմայեցի իշխաններէն մանաւանդ քառտինալ պէռնիսէն առատ ողորմութ̃ի գտնալով, հանդիստ աղէկ կըպահէր աղջիկը, ինչվան որ ալէքսի օռլօֆը ասիկայ սպաննելու մտքով հիմա ելաւ եկաւ հռոմ․ շատ ետեւէ ըլնալով մէկ նաբօլցիի մը ձեռքով կրցաւ ասոր տունը ելումուտ ունենալ ։ Ինչափ եկաւ գնաց օռլօֆը, անչափ խաբխըրբեց խոստանալով զինքը հարս առնելու, ետքը մոսկովին թախտը նստեցընելու իր մօրը եղիսաբեթին պէս, որ աղջիկը հաւտալով ասոր կերպ կերպ խոստմունքին վրայ, վերջապէս հաւանութ̃ի տըւաւ պսակուելու ։ Շուտ մը օռլօֆը քանի մը հոգի իր մարդիկներէն պատրաստեց, հռոմի փափաղներու հագուստ խօթեց, որոնք եկան սուտմըտընէ վրան կարդացին, իբր թէ պսակեցին, ան միամիտնալ կարծեց որ հետը պսակվեցաւ. սուտ պսակը լմննալէն ետև՝ օւլօֆը շատ յորդորել սկսաւ զինքը ալիկուռնա տանելու. այնչափ ըրաւ որ՝ ասիկայ անորալ խաբվելով հաւանութի̅ն տըվաւ երթալու. շատ խելացի մարդիկ իրեն շատ խրատ տըվին զգուշացուցին որ չխաբվի, բայց գլուխը տաքցած ճահիլին՝ խրատելը ջուրի ձան կերևնայ, աւելի խրատելը նախանձէն առաջ եկած կերևնայ, փորձանքը գալէն ետև խրատին ուժը երևան կելլայ։

Օւլօֆին ըրած պատիւները մեծարանքը իրեն ապացոյց կերևնային ստոյգ ըլլալը. անոր մեծ մեծ խոստմունքները իրեն մէկ մեծ որոգայթ մը եղերէին, աչվըները կապերէին որ չիտեսնայ։ Ասանկով ճամփայ ելան բիզա հասան, ետքը ալիկուռնա. ճամփանալ հոնալ միշտ ուրախութիւններ հանդէսներ ընելով՝ միտքը բոլորովին ան զբօսանքներուն էր տըված, չէր իմանար որ իր կորստեան գուբը կերթար, այնչափ ուրախութէ̃ ու պատուի մէջ զինքը զբաղեցուցին, որ ինքիրմէ ուզեց մոսկովին մենծ նաւը տեսնալու. ասիկայ մեծ պատուով թօփեր նետելով ընդունեցան. ետքը մէկ նաւէ մէկալ նաւը երթալով իբր թէ ոտք ոտք առաջ կերթար տեսնալու համար ան նաւը՝ որ իրեն բանտ պիտոր ըլլար. երբոր հասաւ ելաւ ան նաւը՝ որ իրեն համար պատրաստըված էր, հոն արգելէլ տըվաւ ի-

րէն փեսայ կարծած օւլօֆը, երբոր իմացաւ աղջիկը՝ շատ լացաւ, շատ աղաղակեց զինքը նորէն հռոմ խրկելու, իրեն խրատ տըվօղներուն խօսքը յիշեց, բայց ամմէնը պարապ, գերիի մը պէս բէդրօպուրկ խըրկել տըվավ օւլօֆը: Երբոր հոն հասաւ՝ իմացաւ որ զինքը պիտոր մեռցընեն, կաղաղակէր մէկը գտնալ, աղաչել, խալըսելու ճար գտնալ, անանկ մըլիկ մըլիկ գալով սպանվեցաւ կամ դահճի ձեռքով, և կամ դեղելով: Մարդս ինքիր ձեռքով ըրած չըսար՝
մէկը չիկրնար ընել (1):

Բայց կատարինէ Թագուհին աս բանիս վրայ իբր ամենևին չիգիտցօղ կենալով սուտ խուլ ըլլալով՝ սաստիկ լռութի պահեց:

---

(1) Գաղանն նախանձու հին պահնակ մահու,
կերպարանափոխ միշտ օձ ահարկու:
Այլ ինչ 'ի ներքոյ, այլ ինչ արտաքոյ,
երբեմն փաղաքուշ՝ երբեմն բանսարկու:
Երբեմն մայր շնթօղ՝ երբեմն ժանտ մօրու,
'ի քծնիլն անդ քարբ աքիւնարբու:
Նա զաչօրդ ծարրեալ գործէ զաչացու,
միայն տեսանօղ աչք այլոց հատու:
Մի միայն դարման և դեղ խրատու,
անսալ ծերունեաց զոր ասեն լու 'ի °լու:
Այլ անսալ յապաղ՝ անսալ 'ի պահու,
բազմօք տարբերին 'ի չարեաց ժամու:
Դու ոչ անսացեր ոչ ծանեար զդաղանն,
անկար 'ի ժանիսն, արկար 'ի դարանն:
Որ պատուով խայթէ, գրկելով խոցէ,
'ի յորջ իւր տարեալ ըզմահ քո առթէ:
Դու անցեալ գնացեր զոհեալ նախանձու,
բայց 'ի գիրս Թողեր խրատ քում մահու:

Փրանսայի Թագաւորին ու Բառլամէնդներուն մէջ եղած հակառակութիւնը ·

1771 :

Այս տարի տօֆէնին եղբայրը որ բռօվանսի կոմս կըսուի՝ կարգուեցաւ, սավօեայի իշխանուհի առաւ մարիամ ճիւզեբբինա : Բառլամէնդներուն հակառակութիւնը օրէօր կըշատնար մանաւանդ փարէզինը, վասն զի Փրանսային գեղացիքը ու ժողովուրդը (որ ամենէն շահաւոր են Թագաւորութե), խիստ աղքատութե մէջ էին . իսկ փարէզ ասոր դէմ խիստ հարստութեան մէջ էր, զեղխութե՝ փարթամութե՝ ու մոլութեց մէջ ընկղմած : Երբոր տուրք մը կըձգուէր՝ խիստ մեծ ազնուականները (ռիճալները) հարուստները՝ որը հնուցմէ մէյ մէկ արտունութի առած ըլլալով, որը գաղտուկ ճամփայներ բանեցընելով ու կաշառք տալով, ազատուի առած էին, չէին իտար ան հասարակաց տուրքերը :

Բառլամէնդները՝ որ ըսել է Փրանսային մեծ դատաւորները՝ տեսնալով որ ամենէն ծանրութիւնը տուրքը աղքատներուն վրայ կիյնայ ու խեղճ արուեստաւորներուն վրայ, քանի որ հրաման կելլար արքունիքէն տուրք առնելու համար՝ իրենց հաւանութիւնը չէին իտար, քանի հեղալ որ կըկրկնուէր Թագաւորական հրամանը աս բանիս վրայ, սպառնալիք կըխրկուէր զիրենք քշելու, բառլամէնդները միշտ դէմ կըկենային, չէին ընդունէր ։ Մէջերնին շատալ կար որ՝ աղքատներուն կըցըցընէին թէ իրենց դին են ու իրենց օգուտը կուզեն առաջ տանիլ, Թագաւորինալ կըցըցընէին թէ՝ պարապ բան է աղքատներուն հոգը հոգալ, միայն Թագաւորական պարտքը նայելու է որ՝ օրէօր կեվելնար ։ Ասոնց միտքը ազգասիրութ՟ի չէր, հասարակաց օգուտը հոգալ չէր, հապա հաւատքը ու տէրութ՟իը կործանել էր, անանկ որ արքունիքը չէր կրնար մէկ հրաման մը դուրս հանել․ ամմէն հրամանքին դէմ կըդնէին լիրբ խօսքերով, մանաւանդ որ իրենք ինչ կընտրէին կորոշէին, կըպահանջէին որ Թագաւորնալ անանկ ընէ իրենց հնազանդի, և որպէս զի խօսքերնին առաջ երթայ՝ ինչվան դատաստաններնալ կախ թողուցին, որով ժողովուրդը ոտք հանել ապստամբեցընել էր ։ Թագաւորը տեսնալով որ խօսքի չեն իգար, ետքի որոշումը պահանջեց իրենցմէ, հարցընելով ասկից ետքը կըհնազանդի՞ք թէ չէ․ անոնք ան աստիճան յանդգնութեան հասերէին՝ որ չենք հնազանդիր պատասխանեցին․ այնչափ եղաւ որ Թագաւորը ձանձրացաւ, բառլամէնդին շատ մարդիկները քշեց մուբու դիւանադպրին խորհրդովը 1771 ։ Ասոնցմէ ոմանք մէկ եղան, բողոք վերուցին Թագաւորական իշխանութեանը դէմ․ Թագաւորնալ բառլամէնդին տեղը մէկ նոր դատաստան մը դրաւ, բայց ճարմը չեղաւ, վասն զի դրքեր ելած էին ետևէ ետեւալ կըհանէին կառավարութե՟ դէմ հաւատքի դէմ։ Պռէդայնայի բառլամէնդը մէկ չար թուղթ ու վճիռ մը հանեց, որուն մէջը անանկ կըցըցընէր որ՝ բառլամէնդները թագաւորութե՟ օրէնքը պաշտպանօղ են, իսկ թագաւորը օրէնքը ջնջօղ ու կործանօղ է։

Թագաւորը հասկընալով որ՝ ամմէն բառլամէնդները աս մտքին վրայ են, մէկ ընդհանուր նորոգութի՟ մը ըրավ, վերցընելով մէջէրնէն ան մարդիկները՝ որ աւելի յանդուգն աւելի չարաճճի, անոնց տեղը հաւատարիմներէն դրավ։ Աւելի շատցուցին ապստամբական գրքերը 1772, թագաւորութե՟ ու թագաւորական մարդիկներու դէմ, նաեւ հաւատքի դէմ, որոնց չիդիմանալով նոր դրած բառլամէնդը խիստ վճիռ մը հանեց անանկ գրքերու դէմ. ասոր վրայ շատ մարդալ բռնեց ու պատժեց, բայց չարութի՟ը ծաւալերէր, չիկըցաւ հիմանց վերցընել։

Աս ատեն թագաւորին երկու տղաքը՝ քօնտէի իշխանը՝ պուռպօնին դուքսը՝ որ արքունեաց դէմ էին՝ ու բառլամէնդին դին՝ հնազանդեցան, թագաւորին հետ հաշտըվեցան. ասանկալ օռլէանսին ցեղին գլխաւորը հոն պաշտօն ունենալով բառլամէնդին դին էր, բայց իմանալով որ թագաւորին կամքը աւելի զօրաւոր է, առջինը եղավ հաւանութի՟ տալու բառլամէնդը վերցընելու համար, որ այնչափ խռովութիւն հանեց ան ատենը։

Շվէտին մէջ եղած երկպառակութիւնը, Ադօլֆոս Ֆրէտէրիկոս Թագաւորին մահը.

1768 — 1771.

Շվէտին Թագաւորութեան ու ժողովրդեան Թշնամութիւնը օրէօր կաւելնար, Թագաւորական բաւական չէր գտնուէր և ոչ պղնձէ բաւական մանրադրամները օրւան խարճերուն համար, հապա Թղթէ բաւական կը բանեցընէին, բօլիցաներն ալ չէին բանէր, չբանվելուն համար տուրքը կը շատցընէին. Հանքերը (մադէնները) մեծ մասը երեսի վրայ ձգված էին. երկրագործութիւնը Թողուցած էր, վաճառականութիւնը ավրըված, ծովուցամաքի զօրութիւնը տկարացած, ժողովուրդը օրէօր կը փախչէին, արգելքնին մտիկ չէին ընէր. քանի որ Թագաւորը կը ջանար աս անկարգութիւններուն դեղ մը գտնելու՝ այնչափ ատեանը (տիվանը) դէմ կելլար. կերեւար որ մտքերնին ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ Թագաւորին բաժնին դէմ դնել, առաջ չիտանիլ։

Թագաւորին ճարը հատաւ՝ ուզեց որ մէկ արտաքոյ կարգի ժողով մը ընել տայ. աս բանին ալ դէմ կեցաւ Շվէտին ատեանը, բայց օրէօր անկարգութիւնը շատնալով՝ Թագաւորը շակէշիտակ հասկըցուց ատեանին ըսելով, ՄԻՆՉԵՒ ՈՐ ԺՈՂՈՎԸ ՉԸԼԼԱՅ՝ ԵՍ ԿԸ ՀՐԱԺԱՐԻՄ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵՆԷ։ Երբոր ան ատենն ալ դէմ կեցաւ ատեանը՝ Թագաւորը 1768.

դեկտ. 16 Հրաժարեցաւ իր Թագաւորութէն. ան ատենը ոմանք ատենակալներէն փոխեցին իրենց միտքը, բայց ուրիշները նոյն մտքին վրայ կեցած ըլլալով՝ մեծերէն շատը անոնց վրայ տաքցան, դատաւորները իրենց դատաստանները գոցեցին։ Այսչափ շփոթութիւնը տեսնալով խոնարհեցան, ակամայ Հրաման տուին ժողովը ըլլալու՝ բայց Նօռքիօբինկ քաղաքը և ոչ Ըստօքօլմ, ուր Հնուցմէ վեր կըլլար։ Թագաւորը ասոր ալ Հաւանութիւնը տալով, իր Թագը Նորէն դեկտ. 19 առաւ. ապրիլի մէջ սկսաւ ժողովը, ուր ազնուականներ՝ եկեղեցականներ՝ գեղացիներ՝ ու արուեստաւորներ ժողվըված էին, միայն թէ ատենակալաց կէսը յամառեալ մնալով Ըստօքօլմ մնացին չեկան, օրէնքի դէմ ընելով, որ կըպատուիրէր Թագաւորին Հետ երթալ։ Ժողովքին մէջը Թագաւորը իր միտքը բացաւ Հրաժարելու Համար, բայց անոնք չթողուցին. խօսք տուին որ՝ ինչ անկարգութիւն կայ ազգին վնաս բերօղ՝ ամէնն ալ շտկեն, անոր Համար ատենակալները վար ձգեցին, միայն մէկ քանին թողուցին. ինչ երկրագործ՝ գործաւոր՝ զինուոր ու նաւաւոր՝ որ չորս զաւակ ունենայ, վճռեցին որ՝ անկէց ետքը մէկ տուրք մը չտայ. ժողովը Ըստօքօլմ փոխադրեցին, նոր ատենակալներ դրին, անանկով ժողովը արձըկվեցաւ։ Բայց ասանկ բաները իբրև ոչինչ էին, չէին Հանգչեցըներ Թագաւորին սիրտը. Շափքա բռնօղները (որ Թագաւորին դէմ եղան ինչպէս որ ըսինք), նաև ազգնալ ընդհանրապէս տեսնալով աս անկարգութ՟իները՝ կիմանային որ դեղ մը չըլլըվինէ՝ չվէտին ազգը բոլորովին պիտոր կործանի, անոր համար կըմտածէին իրենց սահմանադրութե՟ը մէջ փոփոխութ՟ի մը մտցընել · վէռժէն կոմսնալ (որ Փրանսզի դեսպանն էր ըսդօքօլմի մէջ), աս բանիս համար շատ կըյորդորէր · աս մտածօղները էին՝ որ Թագաւորին խորհուրդ տըվին հրաժարելու, և ետքի ժողովին մէջի եղած բաները ընելու, բայց անանկ ընդդիմութ՟ինէր կըգըտնային՝ որ բան մը չիկըցան ընել ան ատենը ։

Ժողովը լմննալէն ետև ատօլֆոս Թագաւորը իր ժառանգ տղին կուստավոսի հրաման տըվերէր՝ որ ժուռ գալու ելլայ եւրոպային ան տէրութ՟եց մէջը՝ որոնց մէջը աւելի կըփայլի քաղաքականութ՟ի, կենցաղակրթութ՟ի, ու բարեձևութ՟ի, որպէս զի աչքովը տեսնայ իմանայ՝ թէ դըսի ազգերը քանի՛ աղէկ բաներ հանեցին հնարեցին ժողովրդեան ու կառավարուե՟ շահաւոր ։

Մէկ ակում օր մը 1771 փետրվ · 12 · ուրախութ՟ի ըրին արքունեացը մէջ, Թագաւորը բան մը չիմանալով մանաւանդ ուրախ ըլլալով գիշերը դարձաւ իր խուցը, հոն յանկարծ անանկ բան մը եղավ որ՝ քիչ մը ատենի մէջ մեռաւ ատօլֆոս Փէտէրիքոս 62 տարվան, 20 տարի Թագաւորելէն ետև ։

Որուն պատճառ կուտան իր հոգը՝ որ ազգին անկարգութ՟ինը տեսնալով կըմաշէր, նաև

իր բնականնալ տրտում ու մաղձոտ էր, իր բարքը գթած՝ մարդասէր՝ առատաձեռն՝ սիրտը պարզ մարդ էր, ամբարտաւանութիւն չունէր։ Գիտութեանց վրայ սէր ունէր, կարգադիրները կըպատուէր, մանաւանդ որ շվետի ազգնալ կարգադրութեան գիտցէն ուրիշ եւրոպայի ուսումնասէր ազգերուն նմանիլ սկսաւ, վեհծինդրութեան ալի չունէր, հապա ամենուն բարերարել. իրեն տանմնալ՝ ընտանիքեալ՝ եղերէին մէկ պատապարան մը բարի վարուց ու առաքինութեան։ Օրինակելի է ան դիպուածը որ կըպատամեն. որ մի մէկ աղքատ հիւանդ մը Ճամփան ընկած տեսնալով Ադոլֆոս թագաւորը առապայէն վար իջաւ, հիւանդը իր առապային մէջը դրած, բժիշկի տանիլ տըւաւ, խնչալ որ պէտք էր հոգալու՝ ամէն
բանը հոգաց։

Երրորդ Գուստաւոս Ֆարեզէն հետոյ, Շվէտի Վրայ Թագաւոր կըլլայ.

1771։

Ադոլֆոսին մեռնելուն հետեւեալ օրը՝ իր զաւակը որ դուրսն էր՝ Ստօքօլմի հրապարակին մէջ թագաւոր հրատարակեցին Շվէտի՝ Գութի՝ ու վանդալի վրայ, անուանելով Գ. Կուստավոս. իրենալ սեպուհները (ռիճալները) խրկեցին փարեզ ուր էր ան ատենը, հօրը մահը ու իր յաջորդութիւնը իմացընելով։ Ասիկայ ալ ընդունելով իրեն թագաւորութիւնը, թուղթ մը գրեց Շվէտի կառավարներու՝ թէ ամմէնուդ իշխանութի՟ը՝ ազատուի՟ը՝ կրօնքը՝ անխախտ պիտոր պահեմ, յանձն առնելով ինչվան իմ արիւնս թափելու, բռնութի՟ չընեմ, շվէտին թագաւորութի՟ը կառավարեմ հիմնական օրինացը կեօրէ՝ ու ան եղանակին կեօրէ որ 1720 սահմանվեցաւ, որուն վրայ հանդիսիւ երդվընցայ. ովաղ որ բացարձակ իշխանուի՟ ջանայ խօթել յայտնի կամ գաղտուկ, անանկը իբր հայրենեաց մատնիչ պիտոր սեպեմ:

Ասանկ կըգրէր շվէտի ատեանին (տիվանին) կուստավոս ան ատենը՝ որ ատեն որ ինքը փարէզի մէջ դաս կառնէր ֆրանսզի իշխաններէն՝ ինչ եղանակ բանեցընէ որ զինքը խալըցընէ՝ դուրս հանէ մոսկովին ձեռքէն, ու ատենակալաց իշխանութէ՟ն, որ թագաւորին վրայ իշխերէին, ֆրանսզնալ եղանակը ցըցընելէն զատ՝ կըխոստանար իրեն օգնելու ըստըրկով: Աս գիրքէս ետեւ շուտ մը դարձաւ ըստօքօլմ եկավ նոր թագաւորը Գ. կուստավոս. յունիսի 25 ժողով ժողվըվեցաւ սովորութէ՟ը կեօրէ զինքը թախտը նստեցընելու համար, ու երդում տալու համար ժողովուրդը իրեն՝ ինքը ժողովրդեան. բայց այնչափ տարաձայնութի՟ կարծեաց այնչափ խռովութի՟ ելավ մէջերնին՝ որ աս ժողովը եղավ ժողով հակառակութէ՟:

Ամմէննալ ազատութի՟ կըկանչէին, բայց ազատութէ՟ տեղ բռնաւորութի՟ կըբանեցընէին ու ինքնագլխութի՟. կուստավոս ասոնք միաբանեցընելու համար՝ հօր պէս ճարտասանութեամբ զօրաւոր խօսքերով խօրաթեց. բայց երբոր յանդգնութիւնը չափը կանցնի՝ նաև արդարութեան ու խելքի դէմ կըծեծկըվի ։ Պզտիկ բալօղները (որ ըսել է մանկամի դին եղօղները) անցած թագաւորին առենէն՝ ալ աւելի կուզէին որ թագաւորին վրայ իշխել, նոր եղանակ երդմնալու առաջարկեցին իրեն. սանկով շատ ամբոքշեց հակառակութիւնը կերպ կերպ գրուածներ դուրս հանելով խիստ խօսքեր զուրցելով, իբր նորոգութիւն տալ՝ բարեկարգութիւն ընել ուզելով. բայց բարեկարգութիւն ըսելով մտքերնին աս էր որ՝ թագաւորը պարտաւորեն իրենց հնազանդելու ։ Ուրիշ բաներէն զատ առաջարկեցին որ՝ ամէն ժողովրդէն ալ որ ըլլայ առանց մէկը դուրս հանելու՝ կարենայ պաշտօնի վրայ ելլալ, իշխանութիւն առնել, և թէ թագաւորը չկրնայ հրաժարիլ թագաւորութենէ, ետքը նորէն թագաւորել, որպէս զի աս միջոցը բանեցընելով իշխաններուն ընել տայ իր ուզածները ։

Աս առաջարկութիւնները մէկ դին իշխաններուն ընդունելի կըլլային, մէկալ դին իշխաններուն դէմ կերևնային. ամենէն աւելի աղնուականները դէմ կելլային, տեսնալով որ իրենց արտօնութիւնները կավրըվէին. ան կողմը որ մէկալ կողմէն աւելի զօրաւոր եղաւ, ամէն ատենակալները վար ձգեց. տեղերնին անանկ նոր մարդիկներ դրաւ որ արքունեաց ու թագաւորին դէմ էին. ինչ ջանք որ ըրաւ նոր թագաւորը զ Կուստաւոս խաղաղկելու համար՝ չեղաւ. ամէն դասք ժողովականներու իրարու հակառակ, միայն կը միանային թագաւորական արքունիքը անզօր անկարող ընելու համար. Աս բանս աւելի յայտնի երեւցաւ՝ երբոր երդման ձեւը առաջարկեցին թագաւորին, (որուն վրայ երդմնալէն ետեւ թէ ինչ կերպով՝ ինչ պայմաններով պիտոր թագաւորէ, ետքը թագը գլուխը կըդնէին.) վասն զի անանկ պայմաններ դրին աս թագաւորին առջին՝ որ գործադիր կարողութիւնը խիստ կըքիչցընէին թագաւորին, կարելի է որ մտքընին աս էր թէ ինքիրեն թագաւորութիւնը վրան չառնէ, ան ատենը իրենք մէկ հասարակապետութիւն մը մանաւանդ ազնուապետութիւն մը ընեն.

Բայց նոր թագաւորը որ միտքը մեծ բան դրեր էր ընելու՝ միշտ համբերութիւն ու երեսպաշտութիւն բանեցընելով թուղթը ձեռքը առաւ, առանց կարդալու մէկէն ստորագրեց, ան ատենը շատ ուրախութիւն ու մեծ հանդիսով (ալայով) թագը գլուխը դրին. ետքը ուզեց թագաւորը՝ որ ամէն պարտաւորներուն հարցք ընէ, նաեւ անանց որ ամբաստանվերէին։ Բայց աս բանիս դէմ կեցան Գոփաչ բոլորները. միայն ասպետութեան կարգը որ նոր թագաւորը կուզէր սահմանել, թողուցին իրեն որ սահմանէ։ Աս կարգս կոչեցաւ Վազա. ունէր իրեք խաչակիր, իրեք վերակացու, երսուն ասպետ. իրեն մակագրութիւն դրվեցաւ, Կուստաւոս

Գ. Հիմնադիր. յամին 1772։

Գուստավոսին պատրաստութիւնը շվէտին կառավարութիւնը փոխելուն համար.

1772:

Գուստավոս սկսաւ մտածել որ՝ ուրիշ ճար չկար իշխաններուն ինքնագլխութիւնը յանդգնութիւնը զսպելու՝ բայց եթէ իր քաջութիւնը բանեցընելով. խորհուրդ ըրաւ շէֆֆեր ու սալցա կոմսներուն հետ (որոնց հետ խիստ սիրական էր), ինչպէս ընէն այն փոփոխութիւնը՝ որ միտքը դրերէր ընելու. մէջերնին առին նաև վէրժէն փրանսաց կոմսը. մէկ երրորդ դաս մը մարդիկներու կային որ անոնք ալ աս բանս կուզէին՝ անկեղծ հաւատարմութիւն ունեցին թագաւորին. կարոլս թագաւորին եղբայրը՝ ըսքանիա խրկեցին, իսկ փէտէրիկոս ատոլֆոս միւս եղբայրը ոսդռօկօցիա խավրեցին, որպէս զի այն գաւառներնալ իրենց դին շահին, մէյմընալ որ թագաւորին ցեղը ամէնը մէկ տեղ չիդրանըլլին. ըսբրէնկբօրդէն գնդապետը փինլանտիայի մէջ շատ գունդ զօրաց թագաւորին դին շահերէր, կըպատրաստըլլէր այն զօրքով ըստօքօլմ երթալու:

Քանի որ աղէկ պատրաստուած տեսան՝ բան մը չէին կրնար պաշարել, թէ որ Գուստավոսին խոհեմութիւնը՝ քաջասրտութիւնը ճարպիկութիւնը մէկ տեղ չըլլար, ինչու որ ամէն շվէտին երկիրը մեծ էր, չէին կրնար շուտով լմնցընել. իշխաններուն կարողութինալ շատ էր, իրենց գլխն եղօղները շատւոր, գաղտուկ ընելը անոնցմէ՝ դժար ։ Օգոստ. 18. արտաքոյ կարգի մեծ ժողով եղաւ, հոն մէկ ծանօթ մարդ մը եկաւ, թուղթ հանեց կարդալու, որ կըպատմըւէր թէ խռովութ՟ի ապստամբութ՟ի կայ տալէքառնիա ու բոքանիա գաւառներու մէջ, նաև ուրիշ գաւառներուն մէջնալ կերևայ որ պիտոր ըլլայ. իմացան որ շաբթու մէջ երկու հեղ հազարապետներ (օֆֆիցիալներ) կըժողվըլին ռամնայի զօրապետին տունը՝ որ խիստ յարգեալ մարդ էր արքունեաց ։ Անոր համար արգելեցին ժողովը, արգելեցին նաև արքային պահապան զօրացը՝ որ զէնք չառնեն, ոչ զինուորական կըրթութ՟ի ընելու համար, և ոչ արքային առջին կենալուն համար. ասկէց զատ դուրս հանեցին ատեանէն (տիվանէն) անոնք որ՝ դէմ էին տիրող իշխաններու ։ Թէպէտև աս կերպս մէկ դիպցէն աւելի կըշատցընէր դէմ եղօղները, որոնց մէկը եղաւ Աքսէլ Ֆէրսէն կոմսը՝ ճարտասան մարդ, որ յարեալ ըլլալով հին սահմանադրութ՟եը, չէր հաւնած ժողովին ըրած նոր կարգադրութ՟եցը, անոր համար յարեցաւ թագաւորին մտքին դրածը ընելու, յորդորելով որ ուրիշ ճար չկայ քաղաքական կռուէն խալսելու, բայց եթէ վերցընելով ան պատութ՟ը՝ որ պատճառ կըլլար շվէտ ազգը կործանելու ։

Փորձըւած բան էր որ՝ երբոր շվէտը միապետական կառավարութ՟ի կունենար՝ քաջութ՟ի և ուժ կունենար. իսկ երբոր ռամկապետական կառավարութիւն կունենար՝ թուլութ՟ի ու տկարութ՟ի կունենար ներքին հակառակութ՟եց համար, անոր համար շվէտը շահելու համար՝ պէտք էր որ միապետական կառավարութ՟ի մնայ: Կուսդավոս առաջ փորձեց զօրաց գլխաւորները՝ տեսաւ որ անոնք իշխաններուն դին են, անոնցմէ միայն երկու մեծի մը կրցաւ հաւատալ, իր խորհուրդը բանալ. ասոնք իրեն խորհուրդ տուին որ երկու հեռաւոր գաւառներու մէջ սուտ ապստամբութ՟ի հանել տան, որպէս զի ըսդօքօլմի մէջ ինչ պատրաստուի որ պիտոր տեսնան՝ ժողովը քննանայ: Ասոնցմէ մէկը կըհրամմէր քրիսդիանըշդատ՝ որ պզտիկ քաղաք մընէ ըսքանիայի մէջ. իրեն զինուորներուն հետ խիստ աղէկ էր, վասն զի անոնց շատ հեղ հարկինք կընէր իր տանը մէջ, անոր համար հեշտ (խօլայ) իրեն զօրքը թագաւորին դէմ դարձուց. ժողովրդեան շատնալ ան կողմը էին: Անոր համար երբոր ատեանը իմացաւ՝ հրամմեց ռուտպէք պարօնին՝ որ ըսդօքօլմին կառավարըն էր, որպէս զի հոն երթայ շտկէ ժողովուրդին տրտունջը. ասիկայ հոն գնաց մէկ տրտունջ մը չիգտաւ ինչպէս որ կըպատմըվէր, շուտ մը դարձաւ եկաւ իր զօրայը մէջ:

Հազիւ թէ դարձաւ՝ լսեցաւ որ հէլլիքէնս հարիւրապետը մէկ յայտարար թուղթ մը հրատարակերեր իշխաններու դէմ, թէ չափազանց իշխանութ՟ի մը իրեն յափշտակած էր, ինքնալ քրիսդիանշդատ քաղաքը առած յայտնի ապստամբերէր. աս եղաւ ահա առջի երևան հանօղը : Ան ատենը իշխանները ետևէ ինկան իմանալու՝ թէ ա՛րդեօք թագաւորին խօսքը գաղտուկ մէկ է անոնց հետ, որպէս զի բռնեն բանտը դնեն, բայց թագաւորը աղէկ գիտէր կեղծաւորութի̃, աղէկ գոցեց իր մտքին դրածը. հրամեց որ հելլիքինսը բռնեն բանտը դնեն, բայց հրամմեցաւ որ ըսդօքօլմ քաղքին պահապան զօրքը շատնայ, ուբլանտիայէն ու սուտերմանիայէն զօրք բերել տալով, որոնք արդէն Ճամփայ ելեր մօտիկցերէին :

Կուսդավոս թագաւորը կըսպասէր ըսբըրէնկբօրդէն գնդապետին՝ որ դէնլանտիայէն շատ գունդ զօրաց պիտոր բերէր, տեսնալով որ չիգար հովերը դէմ ըլլալուն համար՝ որոշեց 1772 օգոստ. 19 առտըվանց 'ի գործ դնել, զինքը և զիրեն թախտը վտանգի մէջ ձգել, որպէս զի բացարձակ թագաւորի պէս կարենայ իշխել իր ժողովրդեան վրայ, կամ մեռնիլ՝ և կամ թագաւորի պէս նստիլ. և որովհետև աս թագաւորը ունէր մէկ անշփոթութի̃ մը՝ որ խիստ հարկաւոր է ասանկ մեծ գործք ըսկսողներու, չիշփոթելովը աղէկ կըմտածէր միջոցները բանեցընելու : Որպէս զի իր միտքը չիմացընէ՝ գիշերը թատրոնը գնաց, ամմէն ազնուականաց առջին երևցաւ. ետքը մենծ հարկինք ըրաւ թագաւորական դարպասին մէջ, անկեց ետև քաշվեցաւ թղթեր գրեց, զօրքերը նայելու գնաց, ինչպէս որ սովորաթի̃ ըրերեր շատ գիշեր՝ որպէս զի զօրքերը սորվեցընէ, եկաւ պառկեցաւ, ետքը իր սորված ատենը ելաւ ։

Ա՛ն ատենը լեվէնհաբդ կոմսը եկաւ ըսաւ որ ձիերը պատրաստ են, մէյմը կանկ առաւ թագաւորը վախնալով ինչպէս ըսկըսի ասանկ մեծ գործքը, և թէ որ մեռնի՝ իր եղբարները պիտոր վրէժխնդրութի̃ն ընեն, արիւն թափեն ։ Խելացի ու քաջասիրտ մարդիկներուն յատուկ է՝ գործքը չըսկըսած վախնալ մտմտալ, գործքը ըսկսելէն ետև վախը մէկ դի ձգել ։ Կուսդավոս ասանկ մտմտալով երբոր ելլալ սկսաւ՝ նորէն կեցաւ, աչքին արցունքը սրբելով պատուիրեց իր սենեկապետներուն՝ թէ որ ես մեռնիմ, մըսէք կարօլոս եղբօրս թէ սպաննօղը շվէտ մընէր (1) ։ Երբոր հասաւ պահապան զօրացը մէջ, անոնց ու իրենց հազարապետացը սկսաւ իրեն ճարտասան բերնովը առջևնին դնել ։ „ Ի՛նչ ողորմելի կացութե̃ մէջ է ժո-
„ ղովրդեան վիճակը, շվէտին ծովարուես-
„ տը ու զինարուեստը. իմ միտքս ան չէ որ
„ ըսաւ բռնաւորական իշխանութե̃ մը ձեռքս
„ ձգեմ, հապա նորէն ոտք հանեմ հին օ-
„ րէնքը ինչպէս էր ը̃. կուսդավոս ատոլ-

---

(1) Ոմանք ասանկ կըպատմեն որ 1772. օգոստ. 19 առտըվանց ժողով եղաւ ատենակալներու, թագաւորը հօն մտաւ, իմացաւ որ քալլենկ ատենակալը այնչափ յանդգներեր որ՝ թագաւորին անունով բօստայէն եկած թղթերը բացերեր, որոնց մէջն էին նաև իր եղբարներուն թղթերը. աս անարգանքը իր պատուոյն դէմ տեսնալով, ելաւ 'ի գործ դնելու ։

,,ֆոսին ատենը որ մենծ ըսվեցաւ, կամ
,, ինչպէս էր 1680ին, երբոր բացարձակ թա-
,, գաւոր էր ժա կարոլոս․ ես աս բանիս հա-
,, մար կեանքս դրերեմ, դուքալ կըդնէք
,, հիմա կըհարցընեմ մեր հայրենիքը ազա-
,, տելու համար ։

Ամէնը միաբանեցան, հաւատարմութեան երդում ըրին իրեն, միայն երկու մը չիմիաբանեցան, որոնք բանտը դրին ։ Մէկ պատճառնալ որ աս թագաւորիս խօսքը ընդունելի կըլլար թէ զօրաց՝ թէ ժողովըրդեան ու գեղացոց մէջ՝ աս էր որ, թագաւորներուն մէջ մէյմը ժբ կարոլոս, մէյմընալ ասիկայ էր՝ որ շվէտի լեզուով կըխօսէին, անանկով ուր որ ժողովուրդ կըտեսնար, հոն կըկենար՝ քարոզ տալու պէս իրենց լեզուով կըյորդորէր, սիրտ կուտար զօրաց յիշեցընելով իրենց առջինններուն քաջութիւնը․ անոր համար շատ հազարապետներ իրեն պատճառները ընդունելով, հաւնեցան ու երդում ըրին իրենց զօրքով հաւատարիմ մնալու իրեն հետ ։

Կուստավոս շվէտին կառավարութիւնը կըփոխէ․

1772 ։

Ատենականները ժողվըված ըլլալով երբոր զօրաց ձայները առին որ՝ Կեցցէ արքայ կըկանչէին, պատուհանները վազեցին, տեսածնին պէս՝ իմացան, ժողովը արձըկվելով պատրաստըվեցան երթալու․ բայց հոն հասան գունդ մը պահապան զօրաց՝ ան պալատին (սէրային) մէջը գոյեցին անոնք, շղթայներ (զինճիլներ) քաշեցին որ առապայ չանցնի, բերդին դուներնալ գոցեցին։ Կուսդավօս ձի հեծաւ իրեն պահապան զօրքերով ու ամէն հազարապետներով որ իրեն դին էին՝ Թիւֆէնկնին լեցուցած գնաց Թօփճիներուն մէջ. բայց ինչչափ որ ճարտասանութիւն խօսեցաւ՝ հազարապետները չընդունեցան, հարկ եղաւ վրանին սպառնալ. իսկ զինուոր Թօփճիները ամէնը Թագաւորին դին եղան, շուտ մը ամէննալ երդում ըրին իրեն հաւատարիմ մնալու, իրենք իրենցմէ Թօփեր քաշելով ան տեղվանքները տարին դրին՝ ուր որ պէտք էր եկօղ Թշնամիները զարնելու. Թօփճիներուն տեղը Թագաւորին մենծ խըշլան եղաւ, Թագաւորը իր ձախ Թեւը ճերմակ Թաշկինակ կապեց, որ նշան եղաւ ամէն իր հետեւօղներուն։

Իսկ նաւերուն զօրքը չըսպասեցին որ Թագաւորը գայ, հապա իրենք իրենցմէ մարդ խրկեցին հաւատարմութիւն խոստանալով. երբոր Թագաւորը հոն եկաւ մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան. նաւերուն կայմերուն (տիրէկներուն) վրայ ամէն նաւավար կեցած ըլլալով Կեցցէ՛ արքայ կըկանչէին. քաղքին ամէն դուներուն զօրք ու Թօփ դրին. ուրիշ զօրքերնալ եկան խառնըվեցան Թագաւորական զօրացը հետ։ Ասանկալ ժողովին մէջէն շատ մարդ Թագաւորին դին անցան, ինչվան տեղ մը 6 հազար մարդ ժողվըւած կար թագաւորին դին ․ քաղքըցիք ամէնը շարված կըսպասէին թագաւորը ընդունելու, երբոր մէջերնին եկաւ՝ ամմէնը լուռ կեցած, ձախ թեւերնին ճերմակ թաշկինակ փաթթած, նշան որ կուզէին թագաւորին առջի իշխանութիւնը դարձընել, անանկ ընդունեցան ։ Կուստավոս ձի հեծած՝ թուրը ձեռքը բռնած՝ քաղքըցի զօրացը մէջ անանկ մէկ սրտանց մը խօսիլ սկսաւ, անանկ խստակ ձայնով որ՝ մեծ հրապարակին մէջի ամէն տեղ կեցօղները՝ նաև տանիքներուն վրայ նստօղները կըլսէին ․ ետքը կարդացվեցաւ երդումը՝ որ ինքը ժողովրդեան՝ ժողովուրդը իրեն կընէր ։

Զարմանալի էր աս երիտասարդ թագաւորիս քաջասրտութ՟իը ու խոհեմութ՟իը, որ միշտ կըյորդորէր հանդարտութ՟ե ու բարեկարգութ՟ե ընել, կըյանձնէրաւ որ դեսպաններուն (էլչիներուն) վնաս մը չընեն, որոնք իրեն պալատը (սէրայը) կանչէց, իր պատճառները զուրցեց, խօսքալ տըւաւ միշտ բարեկամութ՟ի պահելու իր դրացի տէրութ՟եցը հետ, միայն մէկ երկուք մը դեսպաններէն չիգացին, որոնց հաճոյ չէր աս փոփոխութ՟իս ։ Ամէն օր ասանկ ձի հեծած կըպըտըտէր գիշեր ցորեկ, քաղքին մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը կերթար իրեն աւելի հաւատարիմ զօրքովը, բարեկարգութ՟իններ կընէր, կըհրամէր կըկարգաւորէր, տեղ տեղ կըկենար իր խստակ զուրցվածովը կատենաբանէր ․ ամէն դաս մարդկանց մէջ դատաւորաց մէջ երդումն հաւատարմութ՟ե կառնէր . անանկով օրէօր շատցան իր դին եղօղները :

Ծածուկ ժողով մը կար՝ որ մեծ ժողովքը դըրերէր անիկայ , որուն միտքը ան էր որ՝ Թագաւորին իշխանութ՟իը օրէօր պզտիկցընէ , ըսածին պէս որ ատենակալք բռնըվեցան , շուտ մը ան ժողովը ցրուեցաւ :

Կուստավոս իր շինած օրէնքը կըյայտնէ :

Աղէկ կառավարութ՟ի մը աւելի կարժէ քան աղէկ օրէնք մը . որովհետեւ քսէնօֆօնդին ըսածին պէս աղէկ կառավարութ՟իը անփոփոխելի օրէնք մընէ , որուն աչքը միշտ բաց կեցած է թէ ինչպէս կերթան բաները . անոր համար փորձըված է որ՝ օրէնքին աղէկ կամ պակասաւոր ըլլալը քիչ օգուտ կամ վնաս կուտայ կառավարութ՟ե , որովհետեւ մարդիկ կրնան օրէնքը մեկնել , կըրնան օտար մտքով առնել շինողին մտքէն դուրս : Բայց ամմէն կառավարութ՟ի որ կամ աղէկ կամ գէշ կըլլայ , կըկախվի իր կառավարիչներէն . երբոր մէկ տէրութ՟ե կառավարիչները արդար ու առաքինի ըլլան , ամենեւին ինքնասիրութ՟ի չունենալով , ան կառավարութ՟իը կըլլայ կատարեալ :

Աս սկզբունքը իրեն հիմն դնելով կուստավոս՝ պալատին (սէրային) մեծ սրահին մէջը ժողվել տըվաւ օգոստ . 20 . ամմէն դաս իշխաններու , դատաւորներու , եւ զինուորներու , որպէս զի ամմէնէնալ երդումն հաւատարմութեան առնէ, իր Թագաւորական հագուստը հագած՝ ամմէն դեսպաններով Թախտը նստած՝ բերանը բացաւ, մէկ ճառ մը սկսաւ խօսիլ, որ եղաւ գլուխ գործոց. Ճարտասանական խօսքերով զարմանալի մը նկարագրեց թէ „ Իրենց կառավարողներուն տարաձայնութիւնը ինչպէս ավրեցին իրենց տերութիւնը, աս խեղճ կացութիւնը հասուցին. Հիմա „ ատեն է ըսաւ շվէտին ժողովուրդը գերութենէ՝ Թախտը բռնութենէ ազատել, ատեն „ է ժողովականաց հպարտութիւնը՝ ատենակալաց ինքնահաւանութիւնը վերջացընել, „ որ ուրիշ տէրութիւններն կաշառք ուտելով՝ հայրենիքը կըմատնէին. Թէ որ մէկը „ ձեր մէջէն չիհաւնիր իմ խօսքիս, թող „ ելլայ, համարձակ զրուցէ։ „ Բայց մէկը դէմ չիկրցաւ խօսիլ իրեն բերած պատճառներուն՝ որ ամմէնուն սիրտը կըվըկայէր։

Ետքը ատենադպիր մը կարդաց շվէտին նոր կերպ կառավարութիւնը 72 գլուխ բաժնըված, գրեթէ նման ան ատենին կառավարութեան՝ ինչպէս որ էր կուստավոս ատոլֆոսին ու քրիստինէ Թագուհւոյն ատենը. Հրամելով որ՝ լութերական հաւատքը ըլլայ տիրող հաւատք, ինչպէս որ սահմանվեցաւ ուբսալին ժողովքին մէջը։

Մէկ քաղքըցի մը ով որ ըլլայ՝ չիկրնայ պատիժ քաշել առանց դատաստանաւ քննըվելու, վերջի բողոքումը ըլլայ մէկ դատաստանի մը, ուր տեղ օխտը ատենակալ գտնըվին, Թագաւորնալ իրենց գլուխը ըլլայ, որ երկու վիճակ ձեռքը ունենայ հոն իր հաւանութ՟իը բացատրելու ։

Դուրսի տէրութե՟ց հետ դաշնադրութիւն ընել միայն թագաւորին պահված մնայ, որովհետեւ խիստ ծածուկ պէտք է ըլլայ ։

Թագաւորը չիկրնայ ծեծ բանալ մէկ տէրութե՟ դէմ առանց հաւանութի՟ առնելու ժողովքէն ։

Ո՛չ թագաւորը եւ ո՛չ ժողովքը չիկրնան նոր օրէնք դնել, կամ հին օրէնքը վերցնել առանց մէկմէկու հաւանութ՟իը առնելու ․ ասանկալ նոր տուրք ձգել, ըստակ կոխել, թագաւորին կիյնայ ․ բայց ըստըկին կշռաքը կամ զուտը (այարը) փոխել՝ երկուքին հաւանութ՟ը պիտոր ըլլայ ։

Ժողովքը ու թագաւորը մէկ պզտիկ ժողով մը դնէ գոնէ ամմէն իրեք տարին անգամ քննելու եկամուտը, որ ա՛րդեօք տէրութե՟ պէտքըլլալու բանի համար կըխարճըվի թէ չէ ։

Ամմէն գաւառ ու քաղաք վայելեն իրենց իրաւունքը ու արտունութ՟իները՝ բաց 'ի գերմանիա եղած գաւառներէն, անոնք թո՛ղ թագաւորը կառավարէ գերմանիոյ օրինացը կեօրէ, ինչպէս որ դաշնադրութ՟ի եղերէր վէստ-ֆալիա ։

Մեծ պաշտօնները բաժնելու՝ թագաւորին ձեռքը ըլլայ ։ Ատեանը որ թագաւորութե՟ էր, ասկէց ետքը եղաւ ատեան թագաւորին ։

Երբոր լմնցաւ կարգալը՝ թագաւորը հարցուց ժողովականաց կարծիքը, առէ՛ք քըննեցէք ըսավ, թէ որ մէկ պակսութիւն մը գտնաք մէջը՝ սրբագրեցէք ։ Ամէննալ մէկ բերան հաւնիլ ցըցուցին, ժողովքին գլխաւորը ու ատենաբանները ստորագրեցին. Մնացածները ամէննալ երդվընցան ինչ կերպով երդում որ առաջարկեց կուսդավոս. ետքը իր թագը վար առնելով գլխէն՝ անանկ ամէնուն հետ մէկ տեղ գոհութե՟ աղօթք ըրավ։ Ատենականները որ իրեք օր բանտի մէջ էին՝ ազատեց. շատը անոնցմէ նոր ատեանին (տիվանին) մէջ նոր պաշտօն առին, ան հազարապետներնալ որ թագաւորին օգնեցին՝ մեծցուց ։ Ասանկով իրեք օրվան մէջը լմնցուց կուսդավոս ասանկ մենծ փոփոխութի՟ը առանց մէկ արիւն մը թափելու իրեն հանդարտու.

Թ՟ը՝ արիութ՟ը՝ ու Ճարտասանութ՟ը։

Ազնուականները վճռեցին որ՝ յիշատակ ասանկ օգտակար մեծ դիպուածի միտալ մը տպվի, ուրիշ իրեք կարգ իշխանաւորներնալ խարճին օգնեցին. անանկով ըսդօքօլմի երեւելի քաղքըցիներուն՝ արծըթէ ոսկիէ միտալներ բաժնեցին՝ որ զգեստներուն վրայ կախեն, զինուորներունալ ըստակ բաժնեցին ։ Ու թէպէտ թագաւորը ըստակ չունենալով սարրաֆներէն փոխ ուզեց, բայց անոնցմէ մէկը չի հաւատաց իրեն փոխ ըստակ տալու. միայն մէկ Բէյլ անունով վաճառական մը բարեսիրտ ըլլալով շատ առատաձեռնութի՟ ըրավ, ինչ ըստակ որ քովը կար՝ ամէննալ հանեց թագաւորին տըվավ։

Մեծ ժողովը սեպտ. 9 արձըկվեցաւ. հակառակ կողմը եղօղները շատ ամօթով մնացին. միանգամայն իրենք իրենց վրայ զարմացան՝ որ իրենք էին տէր ամմէն զօրացը, իսկ Թագաւորը երեք կամ չորս հարիւր զօրք հազիւ ունէր, ի՞նչպէս կրցաւ պաշարել, իրեն դին քաշել զօրքը. իսկ իրենք ի՛նչպէս անանկ թմրած կեցան: Բայց խոհեմութեամբ ժամանակ ընտրելը՝ ճարտասանութիւնը՝ ու քաջութիւնը՝ ուր տեղ որ աս երեք բանը կըմիանան, հոն չիկարծած բաները կըլլան:

Գուստաւոս նոր ապստամբութիւնները կըխափանէ, կենցաղօգուտ բարեկարգութիւններ կընէ.

1773:

Շվետին նոր կառավարութիւնը ամմէն եւրոպայի տէրութիւնները ճանչցան ընդունեցան. միայն մոսկովի տէրութիւնը դէմ եկաւ. օսդերման մոսկովին դեսպանը որ տիրապետերէր իշխաններուն վրայ, տակնուվրայ եղաւ աս բանս տեսնալով. սկսաւ սիրտ տալ դժգոհացօղներուն՝ որ բողոք վերցընեն նոր սահմանադրութեան դէմ, ըսդօքօլմ բերել տան ան զօրքը որ իրենց հաւատարիմ էին, ու մէկ նոր ժողով մը ընել տան հեռաւոր գաւառի մը մէջ: Թագաւորը իմանալով որ նոր ապստամբութիւն մը պիտոր ելլայ, ձայն հանեց որ՝ ըսբրէնկբօրդէն զօրապետը շատ զօրքով եկած է չորս մղոն հեռու ըսդօքօլմէն , աս ըսելով իրենց պաշար (զահրէ) ու Ճէպխանէ խրկել տըվավ նաւակներով խաբելու համար . ետքնալ երբոր հովերը յաջող եղան , ըսբրէնկբօրդէննալ եկավ զօրքով , բայց ան ատենը բանը խաղաղկերէր :

Ամէն գաւառալ ըսդօքօլմի պէս Թագաւորին դին եղան , միայն ուբլանտիային զօրքը Ճամփայ ելերէր որ՝ ժողովքին ըսածը կատարէ . բայց ռամսայ զօրապետը անոնց առջին գնաց , կարծիքնին փոխեց . երդում ընել տըվավ հաւատարիմ մնալու Թագաւորին . Թագաւորին եղբարները՝ որ սուտէրմանիայի ու օսդրօկօցիայի դուքս կըսվէին , և զանազան դի խրկըված էին Թագաւորէն , քանի՛ զօրք որ կար ձիաւոր և հետևակ , Թագաւորին դին դարձուցին : Ինչչափ ըստակ որ կուսդավոս ֆրանսայէն առավ , ամէննալ բանեցուց իր կողմը զօրացընելու՝ և մոսկովին դին եղօղները տըկարացընելու համար , որո՛նք շատ ռուպլի կըխարճէին առատութ՟բ , որպէս զի նոր ապստամբութ՟ի մը հանեն :

Երկրորդ յովսէփ կայսրը մոսկովի Թագուհիին գրեց թէ՝ որովհետև 1722 . և 1743ին եղված դաշնադրութ՟եց կեօրէ պարտաւորված էր շվէտի մէջ պահել ան կերպ կառավարութ՟իը՝ որ եղավ ան ատենը , իրեն կըվայլէր որ ամէն ուժը բանեցընէ առջի կերպը խօթելու : Ասոր դէմ պրուշին Թագաւորը՝ որ կուսդավոսին քեռին էր , երաշխաւոր ըլլալով կըխոստանար որ՝ կուսդավոս մէկ դէմ բան մը պիտոր չընէ. մոսկոֆխալ զբաղած ըլլալով ծեծի մէջ տաճկի դէմ, ու լեհը բաժնելու, ատեն չունէր աս պզտիկ բանին միտ դնելու :

Ասկէց ետքը կուստավոս սկսաւ բարեկարգուի ընել իր երկրին մէջ. վեց ամսըվան ատեն զանազան կանոններ դրաւ երկրագործութի բանեցընելու նաև ձեռագործներ, ճամփայ գտնալու աղքատները կերակրելու համար, անոր համար ըստօքօլմին ու կօղդէմպուրկին քաղքըներուն մէջ գործարաններ բացաւ զանազան պիտանացու բաներու. գործարանները անչափ շատցան որ՝ 1773 տարիին ետքերը երկու հազար եղան միայն ըստօքօլմին մէջ: Մէկ գործարան մընալ դրաւ էլքէլստունա քաղաքը սուր ու թուր շինելու համար. հոն կանչեց նեմցէի ժողովուրդ մը՝ որ սօլինկէն քաղաքէն փախած էին (1): Մէկ թանգարան (պանքօ) մը սահմանեց ըստակը դարձընելու՝ դիւրութե (խօլայութե) համար: Մառղդռանտ ծովեզերեայ քաղաքը Բօռդօ փռանքօ ըրաւ, որ ըսել է Ազատ նաւահանգիստ, մաքս (կէօմրիւք) չիտար:

Անանկ հանդիպեցաւ որ աս տարի սով (խըթլըխ) եղաւ շվէտի երկրին մէջ, կուստավոս ճամփայ ելաւ իր գաւառները պտըտելու. ամմէնունալ օգնութի հասաւ մանաւանդ տալէքառլիա գաւառին, որուն մէջը շատ մարդ անօթիութ՟է կը մեռնէր: Տեղ տեղ տեսաւ կուսդավոս՝ որ գէշ դատաստան կը կտրէին, դատաստարանները գոցեց, դատաւորները պատժեց. ըսդօքօլմին ժողովուրդը պարտաւորութիւն ունէին տուներնին զօրք նստեցընել, աս ծանրութ՟է խալըսցուց անոնք կուսդավոս. պզտիկ տուրք մը առնելով անոնցմէ՝ ձմերոց (խըշլա) շինեց զօրաց համար, հոն նստեցուց:

---

(1) Գերմանիայի մէջ դքսութի մը կայ Պէրկ անունով. հոն է սօլինկէն քաղաքը, մէջինները փախերէն ապրուստ չիգտնալնէրուն համար:

Ամենէն աւելի հոգ ունէր կուսդավոս ցամաքի ու ծովու զինուորութ՟իը շտկելու, անոր համար նաւատորմիղը (տօնանմա) որ խիստ երեսէ ձգված էր, քիչ մը ատենի մէջ շատ կատարելագործեց, որովհետեւ չէր պակսէր ատաղձ (քէրեստէն) տօփրինէ ըսված լեռներուն վրայ, որոնք շվէտը նորվէճիայէն կը բաժնեն. դպրատուններ բացաւ նաւարկութ՟է վրայ, ասանկալ ցամաքի զինուորութիւնը շտկեց. ինչ կերպ կրթութ՟ի որ ըսկսեր էին ուրիշ տէրութ՟եց մէջը ընելու՝ իր երկիրը խօթեց: Յիսուն տարի մը կար որ ատենակալք հազարապետաց պաշտօնները կը ծախէին ասոր անոր ով որ շատ կուտար, կամ թէ իրենց տղոցը կուտային թէպէտ և պզտիկ կաթնակեր ըլլային, իրենք ամէն եկամուտը թոշակը (եօլէֆէն) կառնէին, քիչ մը բան կապելով ուրիշ մը իրենց տղոցը տեղ կը դնէին. անանկով զինուորական արուեստը բոլորովին ոչնչացեր էր: Շատին թոշակը եվելցուց, ծերանոցներալ՝ շինեց, ու ծեր ու անկար զինուորները հոն նստին։ Նոր կերպով զանազան քաղաքներ ամրացուց քրիսդիանշդատ, մամլօէ, լանտսքրօնա, և ուրիշ քաղաքներ ֆինլանտիայի ու ըսքանիայի մէջ, թօփեր շարեց նոր թափել տալով։ Ամէն աշնան ատեն ինքը թագաւորը իր եղբարներով վրանի (չատըրի) տակ նստելով զինուորաց մէջ, անանկ կրթութ՟ի ընել կուտար կրակով։

Ժողովուրդը քիչ մը ատենի մէջ տեսաւ աս նոր սահմանադրութ՟ե պտուղը, մանաւանդ ցորենի ազատութ՟ի, ինչվան իրենց օգտելէն ետև շատ նաւ ցորենով լեցուն ֆիլէմէնկին երկիրը ու ֆրանսա կըխրկէին․ ինչու որ առաջ շվէտին մենծերը իրենց սեփականներէն ցորենէ ըռախի հանելը, անով կըպակսէր ցորենը հաց շինելու համար․ հիմա թագաւորը արգելեց որ ցորենէ ըռախի չիհանեն, որպէս զի ժողովուրդը առատ գտնայ իր հացը շվէտի երկրին մէջ, որուն մեծ մասը անբեր երկիր է։ Ուրիշ շատ կանոններաւ դրաւ երկրագործութ՟ե վրայօք, ուսկից կըկախվի տէրութ՟ե հարստութ՟իը, ինչվան թագաւորէն բարի օրինակ առնելով քաղաքցիք իրենց մէջը մէկ ընկերութ՟ի մը սահմանեցին երկրագործութ՟ե ու աղքատաց ողորմութ՟ե վրայօք, որ ետքը Ուսումնական մասին մէջը պատմենք։

Ճարտարապետութ՟ինաւ քանդակագործութ՟ինաւ ծաղկեցուց աս թագաւորս, զանազան տեղվանք շէնքերով արձաններով զարդարելով․ վազային արձանը (որ իր ցեղին գլուխն է,) երեւելի Րըքէնէք վարպետէն շինված, 1773 դեկտ. 13. դարպասին առջին կանգնել տըված շատ հանդէս ընելով Թօփերով Թիւֆէնկներով. ասանկալ նոյն վարպետին փորել տըված կուսդավոս ատօլֆոսին արձանը՝ որ Կայծակ կըսվէր, ու 1632 ծեծի մէջ մեռերէր, աս արձանը 1786 կանգնեց, որուն համար 300 հազար ռիալի խարձեց: Վաճառականներուալ տեղ շինեց, որ Պօրսա՝ կըսվի, նաեւ Թատրոն շինեց ու հրապարակ (մէյտան) վերոյիշեալ կուսդավոս ատօլֆոսին անունովը. սուտէրմանիայի դուքսին պալատ շինեց, ու մեծաշէն քարէ կամուրջ մը:

Բայց աս Թագաւորիս անզաւակ մնալը աւելի կըհարկադրէր որ իր եղբայրը կարգէ, անոր համար 1774 իր եղբայրը կարոլոս (որ սուտէրմանիայի դուքս էր), կարգեց եղիսաբեթ էտվիձէ իշխանուհւոյն հետ, որ էր դուստր հօլստէյն էյտինի դքսին:

Կուստավոս Բետրօպուրկ կերթայ Կատարինէ թագուհիին հետ բարեկամութիւն ընելու համար.

1777—1778.

Շվէտին զինուորական պատրաստութիւնը լսելով մոսկովին վէզիրը որ Բանին կըսվէր, խիստ շատ կասկածի մէջ մնաց, յատուկ հարցընել տըված պատճառը, միանգամայն մոսկովի նաւատորմիղ (տօնանմա) մը հանեց պալդիկ ծովուն վրայ, որ շվէտա ները տեսնալով խիստ վախցան ։ Կուսդավոս շատ ջանաց որ իր պատճառները հասկըցընէ , բայց տեսնալով որ չիկրնար հասկըցընել , ինքը ելաւ գնաց բեդրօպուրկ կատարինէ թագուհւոյն հետ խօրաթելու , բայց իրեն անունը գոցելով Կոդլանդի կոմս անունն առավ իրեն ։ Ասանկով 1777 յուլիսի 16 . Պանին վեզիրին հետ տեսնըվելէն ետև՝ Ցարսքօզել տեղը գնաց , ուր սովոր էր թագուհին ամառը նստելու . հոն շատ խօրաթեցին իրարու հետ , շատալ հանդէսներ ուրախութիններ ըրին կուսդավոսին գալստեանը համար ։

Մոսկովի թագուհին կըվախցըներ կուսդավոսը իրեն ըրած փոփոխութե՟ցը վրայ՝ որ շվետի կառավարութե՟ը մէջ ըրավ . ասանկալ կըվախցըներ աննոր բարեկարգութե՟ցը վրայ՝ որ կուզեր կուսդավոս ընել ։ „ Ան թագաւորները ըսաւ որ կուզեն իրենց ժողովուրդը կատարելագործել , կոպտութէ՟ դուրս հանել , նոր օգտակար փոփոխութի՟ մտցընել ժողովրդեան բարուց՝ սովորութե՟ց՝ ու գործածութե՟ցը վրայօք , չէ թէ միայն դժվարութի՟ կըգտնան , այլ նաև վտանգ . վասն զի մարդիկ բնութե՟ գերի մընեն եղած իրենց հին ունակութե՟ց , իրենց նախապաշարմանց . նորութի՟ը իրենց ծանր բան մը կուգայ . օրինակ ըլլայ քեզի մեծն պետրոս . ինչ քաշեց միայն մօրուքը վերցընելու համար ։

Ասոր պատասխանեց կուսդավոս ։ „ Թէ որ թագաւորները չեն կրնար իրենց մտա-

„ ծած նոր փոփոխութ՟իւը մտցընել, ասիկայ „ առաջ կուգայ աւելի իրենց պակասութ՟է „ քան թէ ժողովրդեան ներհակու՟է ։ Ժո„ ղովուրդը որչափ որ յարեալ ըլլայ իր „ հնցած սովորութ՟էը, ամմէն բան կրթօ„ ղու, կըհնազանդի ան իշխանին՝ որ զինքը „ սիրեցընել կուտայ․ բայց ամմէն բանի „ մէջ պէտք է գիտնալ ատենը որոշելու․ „ երբոր ատենին կեօրէ չըլլար, բան մը ա„ ռաջ չիկրնար երթալ„։ Իր ըսածը հաստատելու համար՝ խօսք դրաւ որ՝ շվէտ դարձածին պէս նոր կերպ հագուստ մընալ հագցընել տայ շվէտ ազգին ։

Քանի՛ ատեն որ նստաւ կուստավոս բէդրօպուրկ քաղաքը՝ թէպէտ շատ ուրախութ՟ինէր եղաւ, բայց մէկ բարեկամութ՟ի մը չեղաւ մէջերնին, այլ մանաւանդ կատարինէն որ կուստավոսին հօրքոյրն էր՝ միշտ կընայէր որ ցածցընէ աս երիտասարդ թագաւորը որ մեծնալ կուզէր․ ինչ որ առաջարկեց՝ մէկը չընդունեցաւ ։ Մէյմը առաջարկեց որ՝ շվէտին նոր կերպ միապետական կառավարութ՟իը մոսկօֆնալ ընդունի, որովհետեւ ուրիշ ամմէն եւրոպայի տէրութ՟իները ընդուներէին․ աս բանս խիստ հարկաւոր էր կուստավոսի, ըստ որում շվէտի մէջի ճշգօհացօղները ասանկ փոխվելուն վրայ մանաւանդ ազնուականները՝ կռնակ ունենալով խռովութ՟ի կըհանէին․ առաջ ուրիշներուն ձեռքովը աշխատեցաւ ընդունիլ տալու, տեսաւ որ չեղաւ՝ հիմա ինքը անձամբ եկաւ, բայց չիկրցաւ ընդունիլ տալ, եթէ ոչ իրարու հետ ծեծկռվելէն ետև՝ որ ետքը պատմենք ։ Երկրորդ առաջարկեց որ՝ մոսկովին բարեկամութի՟ը որ տանիմառքային հետ խիստ կապված էր դաշնադրութենով՝ քակէ, պաղեցընէ, անոր տեղը զինքը շվէտը մտցընէ. բայց մոսկովը չուզեց մէկ կերպով մը շվէտին հետ կապվիլ որ բնական թշնամի էր մոսկովին ։ Միայն կատարինէն կուստավոսին սիրտը առնելու համար դրսըվանց աղէկ պարգևնէր տրվավ իրեն. ուրիշ բաներէն զատ՝ մէկ նաւ մը խիստ հարուստ զարդարված կէս միլիոն ռուպլի աժողչէքով, ան նաւով շվէտ դառնալու համար. կուստավոսալ կատարինէին պարգև տրվավ ուրիշ բանեթէն զատ մէկ եախուտ մը անանկ մեծ՝ անանկ պայծառ ու աղվոր գունով, որուն նման ինչվան հիմա չէ գտնըված կըսեն եւրոպա ։

Երբոր կուստավոս դարձաւ շվէտ եկավ, իր ըսածին պէս առաջարկեց ատեանին (տիվանին) թէ քանի՛ աղէկ կըլլայ մէկ ազգային հագուստ մը հնարել շվէտին մէջ՝ որ յարմար ըլլայ մեր բաժնին կամ կլիմային, և տարբեր ըլլայ հարաւային աշխարհներէն. ետքը թղթեր ցրուեց ամէն գաւառին կառավարներուն ասանկ գրելով մէջը ։ „Քսան տարվընէ վեր շատ զեղխու„ թի՟ փարթամութի՟ (սալթանաթ) մտերէ
„ շվէտ ազգին մէջ. ես շատ կաշխատիմ
„ վերցընելու աս փարթամութի՟ը՝ որ անբաւ
„ վնաս կըբերէ մեր ըստակը դուրս հանել

„ տալով դրսեցին հարստցընելով. ասոր մէկ հատիկ դեղ է նոր կերպ հագուստ մը հնարել բոլորովին տարբեր դրսեցոցմէ, որ պարզ ըլլայ միանգամայն և վայելուչ. հոգ տանելով որ շատցընենք ան ձեռագործները՝ որ շվէտի մէջը հիմա կան, կամ թէ ատենօք կրնան ըլլալ։ Եւ որպէս զի աս բեռսալ ժողովրդեան վրայ դրած չըլլանք, կուզեմ օրինակ տալ աս նոր կերպ հագուստը հագնելով ես ու ամմէն արքունեաց (սէրային) մէջի եղօղները, ամմէն ատենակալքը։

Աս պայմանադրութիւնը եղաւ 1778. շուտ մը մենծերէն ինչվան գեղացիները ասոր վրայ հաւնելով հագան, որ էր հագուստ հին գութք ազգին, որոնցմէ մեծերը Ֆրանսա, մանաւանդ սպանիա, ան տեղերը գեղեցկացընելով քիչ մը փոխած էին, անոնցմէ առնելով ամմէն եւրոպացիք 800 տարիի չափ հագերէին։ Բայց աս կուստավոսին ըրած փոփոխութենը վրայ կնկտոց ունայնասիրութիւնը որ 'ի սկզբանէ աշխարհի մէկ զատ թագաւորութի մինչ անյաղթելի, որուն սահմանը թէպէտ միայն հագուստի վրայ կըտարածի, բայց այնչափ ընդարձակ կըտարածի որ չափ չունի, և ուրիշի տակ չիյնար, շատ դէմ ելաւ, շատ շշնկոց հանեց շվէտին մէջ։

Աս տարի նոյեմբ. 1 կուստավոսին զաւակ եղաւ, որուն անուն դրին կուստավոս ատոլֆոս։

Տանիմառքային կացութէը, վրէժխնդրութէ զարհուրելի դիպուածը.

1772։

Հինէրը ցանկութիւնը նմանցուցին պարխաձի մը՝ որ հօրը կինջնայ ծիծաղի պէս ձաներ հանելով, բայց ելլալու ատենը կուլայ ջուրեր թափելով լալու պէս. թէ ինչ աղէկտուր խղձալի հետեւութիւններ կըբերէ ցանկութիւնը, ինչ անգթութիւններ կընէ նախանձը, աս դիպուածը կըցըցընէ ո՛վ որ աղէկ մտածելով կարդայ։

Տանիմառքային դաշնակցութիւնը մոսկովին հետ մեծին պետրոսին ատենէն աւելի սկսաւ, իր յաջորդներուն ատենը քիչ մը պաղեցաւ. իսկ Գ. պետրոս մանաւանդ թէ ատելութի ունեցաւ տանիմառքային դէմ, բայց Բ. կատարինէ թագուհին ան ատելութիւնը չունենալով՝ խորհուրդ տըվավ տանիմառքային որ՝ շվետին ու պրուշին տիրապետութէ խալըսելու համար՝ աղէկ կըլլար որ մոսկովին պաշտպանութե տակը մնայ։ Աս մտքի վրայ ըլլալով՝ իրեն դեսպան (էլչի) ընտրեց Սալտեռն կոմսը՝ որ հօլշտէյն երկրէն էր՝ ձարպիկ բայց խառնօղ բանսարկու մարդ. ասիկայ երբոր տանիմառքա եկավ, տիրապետել սկսաւ նաև թագաւորական տանը մէջ, ուզածին պէս կըկառավարէր. ինչ մարդ կուզէր՝ ան կըդնէր թագաւորին քովը. ինչ մարդ որ չէր ուզէր՝ կըհանէր կըհեռըցընէր։ Ասիկայ փոխվելով տեղը ուրիշ դեսպան մը եկավ փիլօսօբօֆ անուն. առջինէն ալ աւելի կրնայեր որ՝ տանիմառքային ամմէն բանը մոսկովի թագուհիին կամքովը ըլլայ ։ Ան ատենուան տանիմառքային երիտասարդ թագաւորը Է. քրիստիանոս՝ տկար մարդ մընէր, որ ինչպէս առաջ գրած ենք 1766 թագաւոր նստած էր Ե. ֆետերիքոսի իր հօրը ետեւէն, ասիկայ իրեն մեծ զօրագլուխ ունէր տանիմառքայի զօրացը վրայ Սէն գերմանոսի կոմսը, որ 1763էն ընտրըված էր, անոր երկրորդը եղած էր Կօուց նեմցէն, որ շատ վարպետ մարդ էր. ասոնց վարպետութիւնը հասկընալով Պանին ըսված մոսկովլին վեզիրը՝ ամենեւին չէր ուզեր որ ասոնք իրենց պաշտօնին մէջը մնան. տանիմառքային թագաւորն ալ այնչափ տկար էր՝ որ անհաճոյ բան մը չընելու համար մոսկովլին դէմ՝ շուտ մը իրենց ծառայուէ հանեց անոնք, նաեւ քօբէնհայկէն արքայանիստ քաղքէն հեռըցուց ։

Քանի որ քրիստիանոս թագաւորը բնութէ պաղ մարդ էր ու թմրած՝ այնչափ ալ իր կողակիցը թագուհին բնութէ տաքարիւն ըլլալով իշխերէր բոլորովին իր էրկանը թագաւորին վրայ. ասիկայ կըսվէր քառօլինա Մաթիլտէ քոյր Գ. գէորգ ինկլիզի թագաւորին ։ Ան ատենը մէկ բժիշկ մը կար՝ որ հօլստէյն դքսութէ մէկ եկեղեցնայ վերակացուի մը զաւակ ըլլալով քօբէնհայկ եկերէր, ասիկայ քանքարաւոր մարդ ըլլալով խիստ մօտերիմ եղավ վերոյիշեալ մաթիլտէ թագուհիին հետ , որ կամաց կամաց թագաւորական բժշկապետ ըրաւ, ետքը ըստրուէնսէի կոմս ըրաւ, իսկ 1770 երբոր պէռնստօռֆ վէզիրը ձգվեցաւ, թագուհին կերպ կերպ ճամփայներ ոլորակներ բանեցընելով՝ ասիկայ անոր տեղը վէզիր ընել տըվաւ ։ Ան ատենը ամմէն բան մաթիլտէ թագուհիին ուզածին կեօրէ սկսաւ կառավարվիլ, մանաւանդ որ աս բժիշկը սաստիկ դեղեր տալով քրիստիանոս թագաւորին ('ի հարկէ թագուհիին գրգռելովը), աւելի տկարացուցերէր թէ իրեն բնութիւնը և թէ միտքը ։ Անանկ որ ուրիշ արքունիքներ տեսնալով աս բժշկին ասանկ յառաջանալը՝ թագուհիին սիրական ու սեղեխ հռչակեցին · ինչվան գրուածներու և կաղէթաներու մէջ տպեցին ։ Ո՛րչափ չար է երբոր կնիկ մարդ կառավարութեան մէջ կըխառնըվի ։

Աս վէզիրը ըստրուէնսէն կոմսը թէ որ տանիմառքային քաղաքական կացքը ինչպէս գտաւ՝ անանկ թողուր՝ կարելի է որ իր պաշտօնին մէջը մնար, թէպէտ և շատ թշնամի ունէր իրեն , բայց մտիկ դնելով պռանտ կամ պռանիֆ կոմսին խօսքերուն , սկսաւ դաղտուկ հակառակիլ մոսկովի դեսպանին, առիթ կըփնտռէր անոր սիրտը կսկծցընելու, կըպարծէր որ քրիստիանոս իր թագաւորը պիտոր խալըցընէր մոսկովին բռնաւորութեան տակէն ։ Մարդուս ինքիր ձեռքով ըրած փոսը՝ մէկը չիկրնար ընել կըսեն · ըստրուէնսէնը վարի աստիճանէն մէնծցած ըլլալով չէր սորված իշխանաւորաց կերպը. դրսեցի ըլլալով մենծերէն մէկ ապաւէն մը չունէր. թէպէտ քանքարաւոր մարդ էր՝ բայց չունէր ան խոհեմութ̃իը՝ որ իր պաշտօնին կըվայլէր, պաշարված ըլլալով անանկ իշխաններէ՝ որ իրեն կընախանձէին ու զինքը կըքամահրէին. աս մարդս իր բաղդին ապաւինելով սիրտը բքռեցուց, կարծեց որ վեզիր ըլլալով կրնայ ինչ որ ուզէնէ առաջ տանիլ, ինչպէս որ սովորութ̃ի է ամմէնուն՝ ով որ պզտիկութ̃է մէկէնիմէկ մենծութ̃ե մը կըհասնի:

Ասոր համար գիշեր ցորեկ թագուհիին ձեռքովը կըյորդորէր թագաւորը, որպէս զի աս մոսկովին լուծը իշխողութ̃իը իր վրայէն նետէ. խիստ ամօթ բան է ըսելով մէկ անկախ թագաւորի մը՝ ինչպէս էր տանիմառքային թագաւորը. կըյորդորէր ալ որ իր հօրը ըրած դաշնադրութիւնները նորոգէ ֆրանսզի ու նեմցէի հետ. իսկ ինկիլիզի դիւացէն հոգ չունենայ, որովհետեւ ազգականութ̃ը ապահով եղած էր: Աս խօսքերս խորհուրդներս ֆիլօսօբօֆ մոսկովին դեսպանը շատ ուսկի կերցընելով իմացաւ. ան ատենը երդվընցաւ որ՝ ինքնալ իր վրէժը առնէ անկէց հրապարակաւ:

Յուլիա մարիամ անունով որբեւարի թագուհին կար, որ ֆերտինանտոսի պրունզվիք իշխանին քոյրն էր, ու տանիմառքային մեռած թագաւորին կ̃ն. ֆետերիքոսի երկրորդ կնիկն էր եղած, ուսկից զաւակ մը ունեցերէր ֆետերիքոս անունով ինչպէս որ վերը պատմերենք, որ վերոյիշեալ քրիստիանոս թագաւորին խորթ եղբայրն էր հօրենական։ Երբոր իր էրիկը Ե. ֆետերիքոս ողջ էր՝ աս յուլիա թագուհին կըկառավարէր զթագաւորը, անիկայ մեռնելէն ետև կամաց կամաց իշխանութ̃իը իր ձեռքէն ելած էր. հիմա չէր կրնար քաշել տեսնալով որ նոր թագուհին մաթիլտեն՝ ու անոր սիրականը ըստրուէնսէն անչափ համարձակ կիշխէին, մանաւանդ թէ ընական մէկ նախանձմընալ կար մաթիլտէին մատղաշ հասակին վրայ, որ ամմէնուն սիրտը իրեն կըքաշէր։ Մարդս չըսէ որ՝ երբոր մէնծութ̃է հասնելու ըլլամ՝ կըհանգստանամ. ասոնք երկուքնալ թագուհի էին եղած, հիմա հանգստութ̃ի մը չունէին, կուզէն թագաւորնալ իրենք ըլլալ. ահա աս երկու թագուհիին նախանձը՝ իշխելու սէրը՝ պատճառ եղան ամմէն տանիմառքայի թագաւորութիւնը տակն ու վրայ ընելու. ֆիլօսօբօֆնալ որպէս զի իր մտքի դրածին համնի՝ սկսաւ աս յուլիա թագուհին ամմէն կերպով գրգռել, իրեն նախանձը աւելի բռընկցընել։

Գիտէր աս յուլիա թագուհին՝ որ ամմէն մէնծերը դէմ էին ըստրուէնսէին ու իր արբանեակին, կուզէն անիկայ ձգել տալ իր իշխանութ̃է, մտածեց որ հերիք կըլլայ իրեն մէյմը վար ձգել տալ անիկայ իշխանութ̃է, ան ատենը նորէն ինքը կըլլայ թագաւորութիւնը կառավարօղ։ Առջի ձգած իշխանները իրեն հետ մէկ տեղ համախոհ եղան, որոնց դէմ էր հիմակվան նոր կառավարութիւնը. չէին ուզեր դրսեցի օտար մը իրենցմէ վեր տեսնալ ինչպէս էր ըսդրուէնսէն. աս բանս առաջ տանելու խորհուրդ կընէին, կերպ կերպ առիթներ հնարքներ կըփնտռէին. երկու ամսի չափ կար որ՝ քօբէնհայկին մէջը ապստամբութեան շարժմունքներ կերևային, պարսաւադէտ գրուածներ կելլային. մէկ գունդ մը պահապան զօրաց յայտնի նշան տրվավ ապըստամբելու։ Ըսդրուէնսէնը աս բաներէս ամենևին չարթընալով միայն խորհուրդ կուտար թագաւորին որ զսպէ անոնք։

Բայց ինչ կերպ կըփոխվի աշխըրհիս բաները։ Յունվ. 16 բարկենդանքի օրերը՝ գիշերը թատրոնի մէջ խաղ խաղալ պար ընել եղավ. ուր թագաւորնալ կեցաւ ինչվան կէս գիշերը, ետքը գնաց պառկելու։ Աս գիշերվան խաղը եղավ լման մէկ խաղ մը մահ ու սուգ բերող մաթիլտէ թագուհիին, որ ըսդրուէնսէին հետ խաղ խաղալով առիթ տրվավ թշնամիներուն իրենց մտքի դրածը եփելու. կէս գիշերը չորս ժամ անցնելէն ետև՝ յուլիա մարիամ որբեվարի թագուհին յանկարծ գաղտուկ գնաց մտաւ թագաւորին խուցը, իր տղան ֆետերիքոսը մէկ տեղ առած. թագաւորը որ իր խորթ տղան էր՝ արթնցուց խորունկ քունէն. նախանձով ու հնհնուքով լեցուած մէկ կերպ խօրաթվածով մը հաւտացուց աս տկարամիտ թագաւորին՝ թէ իրեն կնիկը մաթիլտէ թագուհին՝ ըսդրուէնսէ վեզիրին հետ խօսք կապերէին զինքը հրաժարել տալու կառավարութ՟է, ու իրենց յանձնել տալ։ Ոմանք կըզրուցենալ որ ըսաւ՝ մաթիլտէն քեզի պիտոր թիւն (զէհիր) տայ, որպէս զի իր տղան Ֆետերիքոս 1768 ծնածը Թագաւոր նստեցընէ․ ետքը ինքնալ ծածուկ պսակվի իր սիրականին հետ որ էր վերոյիշեալ ըսդրուէնսէն։ Վերջապէս կեանքիդ վրայ մեծ վտանգ կա՛յ ըսելով՝ զինքը վախցընելով՝ առջեւը դրաւ մէկ վճիռ մը որպէս զի ձեռք դնէ, ստորագրէ․ վճիռն էր բռնելու համար մաթիլտէ Թագուհին ու ըսդրուէնսէ վեզիրը։ Ոմանք կըպատմեն որ՝ որբեվարի Թագուհին յորդորեց Թագաւորը իրեն թուղթ մը տալ․ զինքը երեսփոխան (մուրախխաս) ընել, որ շուտ մը ընէ լմնցընէ ան բաները՝ ինչ որ պէտք էր ընել աս վտանգէն խալսցընելու համար Թագաւորը։ Մէ՛կ կնկան բարկութ՟իը նախանձը մէկալ կնկան դէմ չափ չունի, մանաւանդ երբոր ըլլայ խորթ կեսուրոջը ու հարսի մէջ (1)։

Թագաւորը առջի բերանը տարակուսեցաւ չուզեց ձեռք դնել, բայց երբոր չորս դին անանկ մարդիկներ տեսաւ որ՝ ամմէնը խօսք դրած էին , ամմէնուն խօսքը մէկ էր՝ վերջապէս ակամայ ձեռք դրավ ։ Ան ատենը շուտ մը վար ձգել տըվին ան զօրագլուխները ու հրամայօղները՝ որ իրենց հետ միաբան չէին ․ անոնք դրին իրենց տեղը՝ որոնք որ մաթիլտէ թագուհիին ու ըստրուէնսէ վէզիրին դէմ էին ։ Ռանցավ կոմսը մէկ քանի հազարապետով մտաւ մաթիլտէ թագուհիին տեղը , որ բանի մը տեղեակ չըլլալով կըքնանար ․ պառկած տեղը հասկըցուցին թագաւորական հրամանը՝ որ զինքը պիտոր բռնէին տանէին ․ թագուհին սպառնացաւ ռանցավ կոմսին վրայ , ուզեց որ երթայ խօրաթէ թագաւորին հետ ․ խեղճը չիյտէր որ՝ աս բանս սաստիկ արգելէրէին ան կոմսին ու հետի եղած հազարապետներուն , անանկ որ՝ թէ որ թողուլին խօրաթելու՝ իրենք պիտոր մեռնէին ։ Ասոնք թագաւորին հետ տեսնըվիլ չըլլար ըսելով՝ վերջապէս թագուհին բռնեցին առին տարին հէլսինկօէր տեղը քռօնէմպուրկ բերդին մէջը բանտը դրին , 30 զինուոր պահապան դնելով ․ իրեն միայն աս շնորհքը ըրին որ՝ իր չորս ամսըվան զաւակը՝ որուն կաթ կուտար , թողուցին իր հետը տանելու ։

---

(1) Հասսէթի գալպի ատու՝ լութվիլէ զայիլօլմազ,
սէնկտէ միւձմար օլան աթէշէ՝ սու էսէր էթմէզ։
Չար կամքը ատելութ՟ը չինջնար ընծայներ տալով,
չախմախին մէջի եղած կրակը չիմարիր ամենեւին ջրով։

Ասկէց ետքը ըստրուէնսէ կոմսը ու վէզիրը՝ որ իր մենծութենը մէջ ընկղմած թագուհին իրեն կռնակ ունենալով՝ ամմէնեւին կասկած չունէր՝ բռնեցին , իր եղբարը՝ որ խորհըրդական էր դատաստանի մէջ , պռանիֆ կոմսը որ բարեկամ էր վէզիրին ու թագաւորին մտերիմ , թագաւորին սենեկապետը՝

ու շատ զօրագլուխներ՝ մռնծեր՝ գրագիրներ՝ խաթուններ՝ ան ամմէնը որոնց վրայ որ կասկած ունէին թէ թագաւորին միտքը կրնան դարձընել, ասոնք ամմէնը բռնեցին, զանազան տեղ բանտերու մէջ դրին։ Քաղքին մէջը անանկ ձայն հանել տըվին՝ որ թագաւորին դէմ մէկ դաւաճանութիւն մը որոգայթ մը պիտոր ըլլար սպաննելու՝ իմացվեցավ, անոր համար բանտը դրվեցան աս չափ մարդիկ· ժողովուրդը բազմութիւն դիմեց դարպասը (սէրայը), հարկ եղավ որ թագաւորը՝ ու որբէվարի թագուհին յուլիա՝ իր տղով պատուհանէն (փէնճիրէէն) երեւնան ժողովուրդին՝ որպէս զի սիրտերնին հանդարտի· վաղուան օրը մեծ ուրախութիւն ու լուսաւորութիւն ըրին քաղքին մէջը, ժողովուրդնալ բանտը եղօղներուն տուները մտան թալլեցին· յունվ· 26 քաղքին ամմէն ժամերուն մէջը շնորհակալութիւն աղօթք երգեցին, իբր թէ թագաւորը մեռնելու վտանգէն խալսցուցին։

Յատուկ դատաստան մը սահմանեցին՝ որ բանտի մէջի եղօղները դատէ· ժողովրդեան մէջ անոնց վրայ շատ մեծ զարհուրելի յանցանքներ (սուչեր) կըձգէին։ Ապրիլի 25 մեռնելու վճիռը ելավ ըսդրուէնսէ կոմսին ու պռանիֆ կամ պռանտ կոմսին վրայ· վճիռը յայտնի հրատարակեցաւ, ուր երկան բարակ կըգրէր յանցանքնին· ասանկ հրատարակելը շատ մարդ մեղադրեց ըսելով, թէեւ իրաւ ըլլար ըսդրուէնսէին ու թագուհիին շնութիւն յանցանքը՝ պէտքը չէր, երևան հանել թագաւորական տանը պատիւը պահելու համար․ անոր համար աւելի վրէժխնդրութե՟ ոգի կերևար ան վճռին մէջը՝ քան թէ ճշմարտութե՟։ Մէջը կըգրէր իրենց աւելի իշխողութե՟ ու գոռոզութե՟ վրայ, և թէ կաշառք (ուպուտիէթ) առնելով ուզածնին խորհրդական կընէին, ուզածնին պաշտօնատէր․ թագաւորական հաշուի (հիսապի) մէջալ անհաւատարիմ եղած կըսէին, և թէ ըստրուէնսէն օտարական ըլլալով՝ երկրին լեզուն օրէնքը չիգիտնալով՝ շատ գէշ կառավարութի՟ կընէր։ Ասանկ վճիռը ըլլալէն ետև հանեցին հրապարակաւ գլխընին կտրեցին, առաջ պըռանիֆ կոմսին, ետքը ըստրուէնսէ կոմսին, որուն աւելի ցաւ եղաւ իր բարեկամին ու արքանեակին գլուխը կտրած տեսնալ որ էր պռանիֆը՝ քան թէ իրենը։ Մնացածները ոմանք քշեցին, ոմանք ձգեցին իշխանուէ, մշտնջենաւոր պատիժ տըվին․ երիտասարդ սէնեկապետը մշտնջենաւոր բանտը դրին։ Իսկ անոնք որ՝ ասոնք բռնելու գործակից եղան, ամմէնունալ պարգևներ, եկամուտներ, պաշտօններ տըվին։

Ասանկով փիլօսօբօֆ մոսկովին դեսպանը յաղթեց վրայ ելաւ իր հակառակորդին, նորէն տիրապետել ըսկսաւ․ իսկ յուլիա մարիամ որբէվարի թագուհին իր ձեռքը ձգեց կորսնցուցած կառավարութի՟ը, որովհետև քրիստիանոս թագաւորը օրէօր մըտքով կըտկարանար, անկէց բանի մը մէջ չէր խառնըվէր․ ասանկով մէկ կնիկ մը ելով կառավարութ՟է՝ մէկալ կնիկը սկսաւ կառավարել, որ էր յուլիա Թագուհին. անիկայ առջի դիւանադպիր ըրավ իրեն վերոյիշեալ ռանցավ կոմսը փոխարէն իր ծառայութ՟եը. ետքը ան ձգեց՝ պեռնստորֆ երիտասարդը ըրավ. ապրիլի մէջ 1772 քակել տըվավ ամուսնութ՟է կապը քառօլինա մաթիլտէին հետ եղածը. ետևէ ընկաւ նաև ապօրինաւոր հրատարակել տաւ վերոյիշեալ անոր տղան ֆետերիքոս, որ ժառանգ էր Թագաւորութ՟է, որպէս զի իրեն տղան՝ Թագաւորին խորթ պզտիկ եղբայրը՝ ժառանգ ընել տայ Թագաւորութ՟է։ Աս բանս առաջ պիտոր տանէր յուլիան՝ բայց քէյդ ինկիլիզ դեսպանը շատ դէմ դըրավ սպառնալիք ընելով իր ազգին դիւացէն, որուն վըրայ հասկըցուց աւ ինկիլիզի Թագաւորին՝ որ էր Գ. գէորգ։ Պատաւորները ահաւպուրկ բերդին մէջը շէնք մը շինեցին հոն դնելու մաթիլտէ Թագուհին. քռօնէմպուրկ գացին իրեն հետ խօրաթելու, բայց յանդիմանութ՟ի լսեցին մաթիլտէէն իրենց ըրածներուն վրայ։

Քանի մը ամսէն ետև հրաման եկավ ինկիլիզի Թագաւորէն խալըսցընելու իր քոյրը մաթիլտէն՝ թէ չէ ամմէն ինկիլիզի ազգը թշնամի պիտոր ըլլար տանիմառքայի ազգին։ Ինկիլիզի դեսպանը անձամբ խօրաթելով տանիմառքայի Թագաւորին հետ աս բանս հասկըցուց. անոր համար նոյն դեսպանը կամայ ակամայ բանտէն հանել տըվավ Թագուհին, որ երբոր լսեց՝ ուրախութ՟էն լաւ սկսաւ. դեսպանը խորհուրդ տըվաւ իրեն դուրս ելլալ երթալու մէկ թագաւորութ՟է մը՝ ուր ոչ բան մը հարցուցին իր յանցանքներուն համար՝ և ոչ թողուցին զինքը ջատագովելու՝ ինչպէս որ օրէն էր ։ Բայց մէկ բան մը որ զինքը կը խոցէր դուրս ելլալովը ան էր որ՝ թող չէին իտար իր զաւակը մէկ տեղ տանելու, որ ըլլալով իրեն ընկեր ու մխիթարութ՟ի ան սգալի օրերը իր զարհուրելի բանտին մէջը հարիւր օրէն աւելի, մայրական գութէն զատ՝ ուրիշ սէր մը կապերէր վրան, մանաւանդ որ հարսանիք (խզամուխ) հանած ըլլալով տղան ան օրերը՝ մահ էր իրեն անանկ թողուլ բաժնըվիլ ։ Բայց ինչ աղաչանք որ ըրաւ՝ ամենուն մտիկ չըրին, ան ատենը աղէքը կտրտելէն սաստիկ ցաւ մը եկաւ վրան, ջիղերը բռնըվեցան, անզգայի պէս մնալով լեզուն կապվեցաւ, չիկրցաւ խօսք մը բերնէն դուրս հանել, կրկին ու կրկին ըյնելով զաւկին վրայ չէր կրնար անկէց բաժնըվիլ, ուրիշները քաշկռտելով զինքը զատեցին առին տարին նաւը. որովհետև սուլթան նեղուցը իրեք ինկիլիզի փռխաթա եկեր կըսպասէին, որոնք մայիսի 30. թօփեր նետելով՝ տանիմառքային բերդէնալ բարևելով՝ պատուով Ճամիրայ հանեցին աս թըշուառ թագուհին ։ Երբոր նաւը զատվելու եղաւ, իր հոգին չէր զատվէր զաւկին սիրուն համար, միշտ նաւուն վերի դին կենալով աչքը չէր զատէր ան բարձր շէնքին վրայէն՝ ուր կը կենար իր զաւակը. անմանկ լալով կողկողալով Ճղակրտոր մնաց ինչվան որ աներևոյթ եղավ իր աչքեն : Հասաւ հաննօվէրին ծէլլ քաղաքը՝ ուր որ ինքը ուզէրէր երթալու . քանի որ հոն կեցաւ՝ ինչ եկամուտ որ կառնէր իր էրկնէն քրիստիանոս թագաւորէն՝ ու իր եղբօրմէն ինկիլիզի թագաւորէն՝ մեծ մասը ողորմութի կըբաժնէր . ասանկ կեցաւ ինչվան իր մահը՝ որ եղավ 1776 . ըստ ոմանց 1773 . մայիսի 10 . ներում տալով իր ամմէն թըշնամիներուն , զրպարտողներուն (1) :

Տանիմառքային ուրիշ դէպուածները . Մոսկովին հետ ըրած դաշնադրութեը Հոլշտայնին դքսութեը վրայ .

1772—1776 :

Պեռնստօֆ կոմսը առջի վեզիրը եղավ տանիմառքային . ասիկայ մեկ սրամիտ ու Ճարպիկ երիտասարդ մընէր , խօսքով զօրաւոր , խօսքի վրայ կեցօղ , ամմէն մարդու մուտ կուտար կընդունէր . մեկ մարդ մընալ չիկար տանիմառքայի մէջ որ անձամբ չիՃանչնար . աղեկ կենցաղակրթութի գիտցօղ ըլլալով իր տերութեն օգտակար բաներ ըրավ . քիչ կառավար իշխան եղած են աս դարուս մէջը ասոր նման , ամմէնուն սիրելի ըլլալով։ Ճէզայիրի դիւանէն աս տարի 1772 խաղաղցաւ տանիմառքան, խօսք կապելով որ՝ ինչ տուրք կառնէր տանիմառքայի ապրանքներէն՝ ասկէց ետքը կէսը առնէ. ու տանիմառքային դրօշակը առաջ Ճէզայիրը բարեւէ թօփով։ 30, 40 գերիներ կային՝ անոնք ալ ետ տըվաւ Ճէզայիրը։

---

(1) Կէլ հէյ շամ , կիթմէ եապանէ , սէն էվտէն սէն , ֆէրահ չաղը կէլիւր կէչէր , պէնիմ իլէ գալան սէն սէն :

Պէռնստօֆ պրունզվիքի երկիրը ծնած ըլլալով (որ ինկլիզին է), շատ սէր ունէր ինկլիզներուն հետ, բայց գիտէր որ մոսկովին հետնալ պէտք է բարեկամութ͞բ երթալ, անոր համար դէմ բան մը չէր ըներ, միանգամայն կընայէր որ անչափ տակը չիյնայ։ Գիտէր որ իր տանիմառքայի տէրութ͞եը շատ օգտակար բան կըլլար հօլսդէյնին ու ըսլէսվիկին դքսութ͞ե ամբողջ բաժինը առնել, որուն օրինաւոր տէր էր մոսկովին մեծ դուքսը պօղոս (1). ասոր համար իրեն դին շահեցաւ ըստըկով վերոյիշեալ ֆիլիսօբօֆը, և ուրիշ մոսկովին մենծերը, նաև վերոգրեալ սալտեռն կոմսը՝ շատ հարուստ պարգևներ տալով իրեն դին քաշեց, անոր համար անալ շատ յորդորեց բ̅. կատարինէ թագուհին, վերջապէս հաւնեցուցին, 1773 նոյեմբ. 16 Կիէլ քաղքին մէջ դաշնադրութ͞ի ըրին։

Ասանկով յայտնի եղաւ ան դաշնադրութ͞իը՝ որ 1767 եղած էր մոսկովին ու տանիմառքային մէջ հօլշտէյնի դքսութ̃ սահմաններու վրայօք , որուն ստորագրելու՝ հօլշտէյնի դուքսին մեծնալուն կըսպասուէր , հիմա մեծցած ըլլալով որ էր վերոյիշեալ պօղոսը՝ անալ ստորագրեց աս թեւութ̃իներով, որ մոսկովը տանիմառքային տայ հօլշտէյնին ու ըսլէսվիկին դքսութ̃ ոչ միայն ան մասը որ երկուքնալ մէկ տեղ կըկառավարէին , հապա նաև ան մասը՝ որուն վրայ կըվիճէին ։ Տանիմառքանալ փոխարէն մոսկովին տայ օլտէմպուրկ ու տէլմէնհօռստ կոմսութ̃ը · որոնք մոսկովնալ պարգեւեց լուպէքի իշխանին եպիսկոպոսի , խօսք դնելով որ՝ քանի հեղ մոսկովը ծեծ բանայ եւրոպայի մէջ , տանիմառքան մոսկովին օգնէ 8 հազար ցամաքի զօրք տալով , քանիմընալ նաւ ծովու վրայ տալով ։

---

(1) Աս պօղոս դուքսը՝ բ̅. կատարինէ թագուհիին զաւակն էր, որ անոր ետևէն մոսկովի թագաւոր եղաւ։

Ըսանկ դաշնադրութ̃ի եղաւ ան ատենը , բայց ետքէն կատարինէն շատ ցաւեցաւ ան դքսութ̃ինները իր ձեռքէն հանելու համար · շատ յանդիմանեց երեսին տըվաւ Բանին ըսված իր վէզիրին ասոր համար , ու սաւտեռնալ երեսէ ձգեց ։ Շվէտին թագաւորնալ աւելի շատցուց իր նախանձը տանիմառքային ասանկ կապվելուն վրայ մոսկովին հետը · անոր համար վրէժը առնելու համար շատ ջանք ըրաւ որ՝ նօրվէկիան ապստամբեցընէ տանիմառքայէն , քօբբէնհայկէն մեծ մահսէնին մէջնալ կրակ ձգել տըվաւ որ կռիւ հանէ ։ Տանիմառքանալ նօրվէկիան խիստ ամրցուց · Շվէտը տանիմառքային ամրցընելը տեսնալով՝ ինքնալ սկսաւ ամըրցընել, ասոնցը տեսնալով մոսկովիալ ամըրցուց, բայց իրարու հետ թըշնամութի̄ մը չըրին :

Նոքը 1774 ֆետերիքոս թագաւորին եղբայրը կարգըլվեցաւ, իրեն ընկեր առավ սոֆիա ֆետերիքա, մէքլէնպուրկ շէվէրին իշխանուհին . ան պատճառով թագաւորը երկու ասպետութե̄ կարգ դըրավ. մէկը Փղէ անունով, վրան դիր ունենալով՝ Նշան Դաբաննուբէ̄ . մէկալը Արտէյնաւոր անունով : Առաջ դըրսեցիներնալ պաշտօնններու վրայ կըհամնէին տանիմառքայի մէջ, որուն համար շատ տրտունջ կար բուն երկըրցոց մէջ. բայց 1776 հրաման հանեց թագաւորը որ դըրսեցիներէն մէկը պաշտօնի վրայ չելլայ :

Մոսկովէ մէջ եղած դիպուածները, կարգաւորութէ̄ը .

1774—1775 :

Աս տարի 1774 քուռլանտիային դուքսը բէդրօպուրկին մէջը հարսնիք ըրավ, իր առջի կնիկը ձգելով զաւակ չունենալուն համար՝ իրեն նորէն կին առավ եւդօքսիա ֆուսսօբօվ իշխանուհին :

Մոսկովստան շատոնցմընէ կըմտածէին կրօնաւորաց ու եկեղեցականաց ապրանքներուն վրայ կարգաւորութիւն ընել, բայց միշտ ընդդիմութի̄ գտնալով՝ աս տարի 1774 կատարինէ թագուհիին յաջողեցաւ՚ի գործ դնելու. ամէն եկեղեցականաց խիստ չափաւոր ապրուստ մը կապեց, իսկ եկեղեցականաց ապրանքները՝ ամմէննալ զինուորներուն անցուց. անանկ որ եկեղեցական ապրանքներուն վրայ իրենք ասկէց ետքը ա՛լ չէին կրնար խառնուիլ, հապա զինուորական հազարապետները կը խառնուէին. վերցուց եկեղեցականներէն նաև ան ազատութի՟ը՝ որ տուրք չէին իտար:

Տաճկին հետ հաշտուիլը ընելէն ետև՝ մէկ թուղթ մը հանեց կատարինէն 1775 ընդարձակ խօսքերով՝ խիստ աղէկ կարգաւորութի՟ներ ընելով քառսունը օխտը բանի վրայ, մանաւանդ տուրքերը վերցընելու համար ժողովուրդի վրայէն. ինչ տուրք որ արուեստաւորները կուտային՝ մեծ մասը վերցուց. նոյնպէս երկըթի ու պղնձի հանքերու վըրայի տուրքը, զանազան ապրանքներու՝ ձեռագործներու՝ ձկներու՝ պազարներու՝ կտակներու՝ հարսնիքներու՝ և ուրիշ շատ բանի վրայի եղած տուրքերը: Ասանկալ վերցուց մաքրապազութիւնը ձկան՝ որսի (ավի՝) ու քելթակներու վրայ, գիտնալով որ՝ ուտելու բաներու վրայի մաքրապազութի՟ն է՝ որ մէկ քաղաք մը կաղքատցընէ, աղքատներուն արիւնը կըծծէ. ուր որ ուտելիքի վրայ մաքրապազունի չիկայ՝ հոն հանգիստ ապրուստ կըգտնան աղքատները: Պարտքի համար բանտը մտածներուն ազատութիւն տըվավ. պադդօկէն ըսված պատիժը որ պզտիկ հազարապետներուն կուտային՝ վերջացուց. երկու տարիվընէ ետև եղած յանցաւորներուն թողութի՟ տըվավ: Ան ծառայները ու երկրագործները որոնց տիրվըտանքը ազատութ՟ի տըվերեին՝ շնորհեց որ քաղքըցի ըլլին, միայն թէ արուեստի մը կապլլին. ամմէն երկրի մէջ դատաստաններ դըրաւ՝ որ ամմէն մէկ դատի (տավայի) համար բէդըրօպուրկ կամ մօսքվիա չերթան, ինչպէս որ առաջ կընեին շատ աշխատանքով ու խարճով: Սիպիր Թօպօլսք քաղաք կայ՝ անոր մէջը մէկ թանգարան (պանքա) մը սահմանեց հասարակի, նոր օրէնքներաւ դըրաւ վաճառականութ՟ը ծաղկեցընելու համար:

Աս ատեններս մէկ աղանդ մը եղաւ մոսկովի մէջ հաւատքի դէմ, մանաւանդ պատկերներու դէմ. և որովհետև տէրութ՟ը աղանդաւորները կըհալածէր, ծանր տուրք կառնէր ժողովուրդէն, անոր համար աս աղանդը կըքարոզէրաւ որ թագաւորին տէրութ՟ը կառավարութ՟ը բռնաւորական է: Աս աղանդը առաջ 1715 մօսքվիայի մէջ Թոմաս անունով մէյմը հաներեր, որուն ձեռքը կտրեցին ան ատենը՝ զինքնալ երեցին, հիմա աս աղանդը նորոգօղը նոյն բանը կըքարոզէր, ան Թոմասին թոռն եմ կըսէր. իր աղանդաւորները անտառներու մէջ կըբնակէին, շատ դուրս չէին ելլար, իրենց չիհետևօղներուն վրայալ անգթութ՟ի չէին ընէր:

Կատարինէն օրէնքի գիրք կը շինէ ․

1775 ։

Ալեքսի ա. մոսկովի թագաւորը սկսերէր մէկ օրէնք մը շինելու՝ որ իր տղան մեծն պետրոս քիչ մը կարգաւորեց. բայց ետեւի եկողները ուրիշ բաներ եվելցընելով, իրենց ուզածը գրել տալով (քէֆինէ), և կամ միայն ան ատենվան պարագայները մտածելով, այնչափ իրարու ներհական օրէնքներ դրերէին մէջը՝ որ դատաստաններու մէջ եղած վէճերը չէին լմննար. դատաւորներընալ կը շփոթէին, չիյտէին ինչ կտրեն որ՝ օրէնքին կեօրէ վճռած ըլլան ։ Ուրիշ անկարգութի՟ն մընալ մտերէր որ դատաւորները ըստըկով կըլլային, ըստըկով դատաստան կըտեսնային, և մէկ իշխանութի՟ն մը գրաւերէին իրենց որ չափ չունէր ։ Հիմա կատարինէ թագուհին որ ամմէն դխացէն իր ժողովուրդին օգտուի՟ը կըփընտըռէր, նոր օրէնք կամ դատաստանագիրք շինեց, որ ինչվան ան ատեն խառնափնդոր թողուցած էր. իր անուննալ շատ փառաւորեց անանց յիշատակ թողլով ։ Առաջ ատեաններին (տիվաններին) մէջ ու դատաստանարաններին մէջ զատ զատ պաշտօններ սահմանեց, որ ամմէն մէկը մինակ մէկ բան մը հոգան, իրենց վճարքնալ եվելցուց ։ Քանի գաւառ որ կան մոսկովստանի մէջ, քանի բարբարոս ազգեր՝ հեռու տեղվանք վերջին ծայրը նստօղներ՝ ամմէնունալ հրամեց որ՝ իրենցմէ մէյ մէկ մարդ ընտրեն մօսքվիա քաղաքը խրկեն, ինքնալ ելաւ հոն գնաց ։ Աս ժողովը նոր ու զարմանալի բան մը եղաւ, այնչափ ազգ՝ այնչափ ժողովուրդ տարբեր լեզուներով, տարբեր դէմքերով ու սովորութենով՝ մէկ եղած մէկ տեղ ժողվըված հոն տեսնըվեցան. կատարինէն անանկ տեղ նստեցաւ որ՝ զամմէնը կըտեսնար կըլըսեր, բայց ինքը մէկէմը չէր տեսնըվեր ։ Հոն նոյեմբ. 18 կարդալ տըվաւ օրէնքին մեկնութ՟իը ու տեղեկութ՟իը, որ գրեթէ ամմէննալ ինքիր ձեռքովը շինէր գրերէր Փրանսզերէն, ետքը թարգմանել տալով մոսկովերէն՝ բեդրօպուրկ եղած Ձեմարանին գրքատանը մէջ պահերէր. ամմէն հոն եղօղներուն ազատութ՟ի տըվաւ որ քննեն, իրենց կարծիքը զուրցեն ։

Երբոր հոն հասաւ կարդալու՝ ուր կըսեր, ասկից ետեւ տանջանք չըտըրվի, պարտապաններուն բանտերը անանկ տեղեր շինվին՝ որ օդ (հավա) առնեն, առողջ մնան. եկամուտներ կապվին՝ որ ձգած տղաքները պահվին, անոնց աղքատ մայրերնալ ապրին, որպէս զի մարդասպանութ՟ի մը չըլլըվի ։ Ան ատենը ասանկ մեծ գթութիւնը տեսնալով, ամմէննալ ձայներնին վերուցին, չըդիմանալով բարձրաձայն գովութ՟ի ու օրհնենք կարդացին թագուհիին ։ Իսկ Սամօյեցիք որ բարբարական ազգ մընեն Լաբբօնիայի ու սիպերիայի մէջը՝ ըսին, մենք պարզամիտ ու արդար ժողովուրդ մընենք, հանդարտութիւն մեր անասունները կըհագանք արծելով, պխտամնաւորութիւն չունինք նոր օրէնքի․ օրէնք մանկոմներուն համար պէտք է շինուիլ որ մեր դրացիներն են, որպէս զի ատկէց ետքը վերջացնեն իրենց գողութիւնը, մեզ չըչարչարեն։

Բայց երբոր ուրիշ օր մը նորէն ժողվուեցան, քիչ մը շփոթութիւն ելաւ ան բանին վրայ՝ որ գեղացիներուն գերի ըլլալը կարգելեր, ազատութիւն կուտար։ Ազնուականները (ախճաները) իմանալով որ ասով իրենց հարստութիւնը պիտոր քիչնայ, յանդըգնեցան աղաղակել, կըզարմանանք ըսելով ով որ առջինը ըլլայ աս բանս ըսող․ գեղացիները գերի ընելը կըսէին հարիւրաւոր տարիներէն վեր հին սովորութիւն է ամէն հիւսիսային Թագաւորութեց մէջ պապերէն մնացած։ Միայն Մերեմէդօֆ կոմսը որ ամէնէն հարուստն էր՝ մէկ քանի մինալ իրեն հետ հաւանութիւն տուին գերի գեղացիները գերութե՛ն խալսելու։

Երբոր ժողովքը արձակուելու եղաւ, նշան երախտագիտութե՛ան աս մանկամնուններս ուղին կատարինէ Թագուհիին․ Մեծ․ Իմաստուհի․ Խոհեմ․ Մայր հայրենեաց։ Թագուհին պատասխան տուաւ, առջի Մեծ անունը յետագայք պէտք է որ տան թէ որ արժանաւորիմ․ իսկ միւս անունները ալ տուըն են, որուն ամէն օր շնորհակալ կըլլամ առանց մէկ արժինք մը ունենալու։ Չորրորդ անունը ինծի ամէնէն հաճոյական է, մէկ փառաւոր հաստատումն է իմ աշխատանջքիս՝ իմ սրտիս՝ որ ունիմ աս ազգիս վրայ, կըսիրեմ ու իր շահը կընայիմ ։

Պրուշը Լեհաստանէն ուրիշ նոր կտոր մը կառնէ. Լեհին նոր կարգաւորութիւնը օտարահաւատներու և տուրքն Հրայոց.

1774—1782 ։

Երբոր 1774 Լեհին բանը լմնցած կերևնար՝ բաժնելով Լեհաստանին մեծ մասը երեք տէրութեանց մէջ, որոնք 1775. մարտի 15 պաշտպան կեցան Լեհին սահմանադրութիւնը, անոնք ատենները պրուշը նորէն զօրք խօթեց Լեհաստանին մեծ կտորին մէջը, նեմցէնալ կերևար որ անանկ պիտոր ընէր ։ Աս բանս շատ վախցուց Լեհին Թագաւորը ու ամմէն Լեհերը, մանաւանդ երբոր հասկըցան որ՝ պրուշին միտքը տանձքա քաղաքը առնել էր ու տանձքային նաւահանգիստը. տանձքացիք աս բանիս դէմ դրին, բայց մոսկովը ապսպրեց անոնց որ՝ պրուշին ուզածը ընեն, թէ չէ՝ շատ վնաս պիտոր ըլլար իրենց ։

Տանձքացիք մոսկովին ըսածինալ հաւանութիւն չիտալով ամմէն կերպով պատրաստըվեցան մեռնիլ քաջութեամբ, քաղաքը բոլորովին կործանել, քան թէ պրուշին տալ ։ Աս բանիս վրայ դաշնադրութիւններ ըրին՝ որ երկու տարի քշեց, պինտ ետքը պրուշին Թագաւորը ինչ տեղվանք որ մտուցերեր իր զօրքը, մէկ մասը միայն ետ տըվաւ, մէկալ մեծ մասը իրեն առաւ։

Երբոր նոր կառավարութին սկսաւ Լեհին մէջը՝ օտարահաւատներուն բանին վրայ նորէն խօսք բացվեցաւ, որոնց վրայ Լեհերը խիստ կըձշգոհային․ ասոր վրայ նորէն երկան վիճմունքներ եղան, Նեմցեն մէջ մըտաւ․ անանկով 1768 եղած վճռւին թէուխները շատ չափաւորեցին․ Յունադաւաններուն վրայ որոշվեցաւ որ ատեանը (տիվանը) չխմոնան, և ոչ ուրիշ պաշտօններու մէջ․ իրենց նուիրակներուն համար որոշեցին որ՝ միայն իրեք նուիրակ իրկեն ժողովը, ուրիշ կանոններաւ դըրին որ ետևէ ետև ոչնչացան, իրենց հասարակապետութին ալ ոչնչանալով։

Հրեաները ըստըկի ուժով իրենց դին շատ մարդ ունեին, շատ արտունութիններ առած էին․ Հրաման առերէին որ մէկ նոր քաղաք մը շինեն, անունը՝ Նոր Երուսաղէմ դնեն, բայց 1776 աս ամմէն արտունութինին խափանվեցան, պարապ տեղը այնչափ ըստըկեն ելան։

Երբոր 1776 ժողով եղաւ, նոր միաբանութիը ձևացաւ, իսկ պառ եղած միաբանութէը չնորհք եղաւ, եկամուտներուն վրայ կանոններ դըրվեցաւ, ու տանջանք տալը վերցըվեցաւ, Մնայուն խորհուրդին կարողութիը հաստատվեցաւ, որուն գլուխը թագաւորն էր, և գրեթէ ամմէն իշխանութիը աս խորհուրդին ձեռքն էր։ Բայց եկամուտնին խիստ խեղճ մնաց․ մէյմը որ՝ իրենք Լեհերը այնչափ երկիր այնչափ մարդ կորսնցուցին . մէյմընալ որ պրուշը ան Ճամփայներուն վրայ ուսկից որ լեհին ապրանքները կանցընէին, մաքսատուններ (կէօմրիւքնէր) դրաւ . ասկէց լեհերը չէին կրնար բաւական զօրք պահել, տուրք կրդնէին, որուն վրայ ժողովուրդը շատ կրճնշգոհար : Անոր համար ոմանք 1782 եղած ժողովին մէջը ուզեցին առաջարկել որ՝ եկեղեցականաց ապրանքը առնեն, ինչպէս որ ուրիշ տէրութ̃իները ըրերէին :

Բայց որովհետեւ լեհերը երկիւղած են, մէկ խռովութ̃ի մը չելլալու համար մէջերնին, նորէն պրուշին ու մոսկովին զօրքը սահմաններուն քով բերել տըվին, ժողովը առանց խռովութ̃ե լմնցաւ . իրենց խօսքը որոշումը եղաւ ծաղկեցընելու համար երկրագործութ̃իը, վաճառականութ̃իը, ու ձեռագործները, գեղացիներնալ խալըսելու համար անիրաւու̃է, բռնաւորութ̃է, որովհետեւ լեհին մէջը գերիի պէս են :

Անաց որ՝ ինչ ընէին, իրենց լեհին տէրութ̃իը ան կացութ̃իը հասած էր որ՝ գրեթէ ամմէն բան մոսկովին ուզելովը պիտոր ըլլար : Երբոր 1783 մէկ շոշորդ մը սկսաւ պատերազմ բացվելու տաճկին ու մոսկովին մէջը, մոսկովը առանց հարցընելումընալ իր զօրքը մէկէն լեհին մէջը խօթեց անցընելու համար . ասոր վրայ լեհին Անայուան խորհուրդը շատ գանկատ վերուց որ պարապ եղաւ . ուզեց լեհը իր զօրքը շատցընել, բայց մոսկովը թող չտըվաւ :

ՊՕՂՈՍ ԴՔՍԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ԿԱՐԳՈՒԻԼԸ․

1776 ։

Մոսկովին մեծ դուքսը Պօղոս որ ետքը Մոսկովի Թագաւոր եղաւ, 1773 պսակված էր Հասսիա Տարմշդատեան Կուլիէլմինային հետ, որ Նադալիա Ալէքսիօվնա ըսվեցաւ, ինչպէս որ պատմեցինք առաջ, բայց առջինեկը բերելու ատենը մեռաւ, շատ սուգ թողուց․ ան ատենը Բէդրօպուրկ էր Հենրիքոս իշխանը Պրուշի Թագաւորին եղբայրը՝ որ շատ ցաւակցութիւն ցըցընելէն ետեւ Պօղոսին ու Կատարինէին վրայ, առաջարկեց որ իր հետը տանի Պօղոսը Գերմանիա, ցըցընէ Վիրդեմպերկ Ըսդուդկարդ իշխանուհին, Պրուշի Թագաւորական տանը խիստ մօտիկը, թէ որ հաւնի՝ իրեն ընկեր առնէ ։

Աս իշխանուհիս թէպէտ նշանած էր Տարմշդատ իշխանին, բայց Հենրիքոս ուզեց աւելի մեծի տալ՝ ինչպէս էր Մոսկովը, քան թէ պզտիկ իշխանի մը՝ որ Լանտկռավիօ կըսվէր ։ Հենրիքոս գրեց աս բանիս վրայ իր եղբօրը Պրուշի Թագաւորին, որ թէպէտ Բօզտամի մէջ քաշված էր, բայց իր աչքը միշտ բաց էր Պրուշին տէրութիւնը մեծցընելու․ ինքը խօրաթեց նշանած իշխանին հետ, հաւանութիւն առաւ նշանը ետ ընելու․ ետքը գրեց իր եղբօրը Հենրիքոսին, հրաւիրելով որ մեծ դուքսը Պօղոս հետը Պերլին գայ ։

Կատարինէ Թագուհին իր հաւանութիւնը տըլլով, ճամփու պատրաստութիւնը տեսնալ հրամեց. 60 հազար ռուպլի տըլլով վիրդեմպերկեան տանը ճամփորդութեան համար. 200 հազար ռուպլիալ տըլլով ռօմանցօֆ մառէշալին, որուն յանձնեց իր որդին տանիլ բերելը։ Միայն հենրիքոսին բարեկամութենը ու ռօմանցօֆին քաջուենը կրնամ ըսալ հաւատալ իմ որդիս. անանկով 1776 յուլիսի 1. առտըվանց ճամփայ ելան։

Երբոր պէռլին պրուսին մայր քաղաքը հասան, շատ մեծ հանդէսով ընդունեցան պօղոս դուքսը, պրուսին թագաւորն ալ Բ. ֆէտերիքոս ինչպէս իր դարպասին (սեբային) սանդուխքը (ներտիվէնը) առջին ելաւ. պօղոսը իր քաղաքավարութիւնը սկսաւ ընել ըսելով։ „Պատճառ որ հիւսիսին ծայրէն ելայ, ինչպէս հոս եկայ, եղաւ իմ բաղձանքս մեր մէջի բարեկամութիւնը ամրցընելու համար՝ որ միշտ պիտոր մնացընէ մօսկովը պրուսին հետ. քու ձեռքէդ հարս առնելը կըյուսացընէ որ՝ ամմէն մօսկով աղջին սիրելի պիտոր ըլլայ, բայց ինծի համար չնորհք ան բանը կըսեպեմ, որուն շատոնցմէնէ կըցանկայի. այսինքն մօտիկէն տեսնալ ան թագաւորը՝ որ աւելի անուանի է դիւցազուններուն (գահրամաններու) մէջ, զարմանալի է մեր դարուն մէջ, ու հրաշալի պիտոր ըլլայ յետագայից մէջ։

Պրուսին թագաւորը չուզելով որ աւելի

իր գովասանքները լսել, կտրեց պօղոսին խօսքը պատասխանելով։ „ Ես չեմ արդիւնաւորիր այսչափ գովասանք մը մեծասիրտ իշխան, դու իմ վրայ ուրիշ բան չես տեսնար որ՝ մէկ ալեւոր ծեր մը կէս հիւանդ, ճերմըկցած մազերով· բայց ես իս երջանիկ կըսեպեմ այսօր՝ որ հոս կընդունիմ այսօր մէկ մեծազօր տէրուն ժառանգաւորը, մէկ հատիկ որդին իմ դաշնակից ու բարեկամ Թագուհիին կատարինէի „ ։ Ետքը դարձաւ ռօմանցօֆին դին, շատ մեծ գովասանքներ տըվաւ անոր՝ իր ըրած յաղթութեյը համար (1) ։ Հոն տեսաւ պօղոս դուքսը հարսնցուն, որուն հետ պսակվելու խօսքը կտրելով՝ զանազան ուրախութիւններ հանդէսներ ըրին, մանաւանդ մէկ մեծ պատերազմի խաղ ձեւացընել տըվաւ Թագաւորը՝ որ շատ հաճոյ եղաւ պօղոսին, հենրիկոս իշխաննալ ռէյնսպերկ տարաւ պօղոսը, իրեն սովորական նստած տեղը, հոն չորս օր միշտ նորէնոր տեսիլքներ հանդէսներ ընելով՝ անանկ պօղոսը բեդրօպուրկ խրկեց, ետեւէնալ իր հարսնցուն ։

---

(1) Ան ատենը ասանկ գովասանք տըվաւ, բայց Ֆետերիկոսը մեռնելէն ետեւ իրեն գրուածքները դուրս ելան, ուր շատ վար կըզարնէ ռօմանցօֆը, չինուորական արուեստը չիգիտնալուն համար, ասանկալ շատ ծաղր կընէ կատարինէ Թագուհին իր պակսութիւններուն համար ։

Փրանսային մէջ խռովութիւնը.

1772—1773.

Տիւք Շուազէօլ վեզիրին վերնալը՝ որուն վրայ առաջ պատմեցինք, իբր թէ հիմն (թէմէլ) եղաւ Փրանսային կործանմանը, որովհետեւ աս խելացի բարեսիրտ մարդն էր՝ որ այնչափ վտանգներու մէջ Փրանսան բաներ պահերէր ընելէն, եւ ուրիշ տէրութեանց առջին Փրանսային անունը պահել կուտար. անիկայ ձգելէն ետեւ՝ Դէրրայ քահանան Փրանսայի վեզիր ըրին, ետքը Էյկիլլօն դուքսը ըրին, որ տիւ Պարրի խաթունին ուզածն էր, որուն համար շատ ետեւէ ընկաւ՝ ինչվան որ աս մարդս վեզիր ընել տըւաւ:

Էն ատենը Թագաւորական եկամուտին յափշտակութիւնը՝ գողութիւնը՝ ցորենին մատրապազութիւնը՝ ալ աւելի շատցաւ, արքունեաց մեծերուն ձեռքը ըլլալով, որուն մէջը խօթեցին ինչվան նաեւ Թագաւորը, որով աղքատները ալ աւելի խեղճութեան մէջը ընկան, Թագաւորական պարտքնալ օրէօր շատնալու հետ եղաւ. աս պարտքին հիմը ինչպէս որ առաջ գրեցինք՝ ձգեց ասկէց առջի Թագաւորը ժդ. Լուիզին, որ տասվերկու տարի սաստիկ կռիւ ընելով Եւրոպայի ամէն տէրութեանց հետ, անբաւ գանձ խարճեց, երբոր մեռաւ 1600 միլիոն դուռինի վրէ պարտք թողուց. աս պարտքս քինձալուն տեղը՝ աւելի շատցաւ երբոր աս Թագաւորս ԺԵ. Լուիզի Թագաւորեց, որ պզտիկ ըլլալով օռլէանսին դուքսը Թագաւորահայր եղաւ, անիկայ կառավարեց տէրութիւնը, ալ աւելի շատցաւ երբոր աս ԺԵ Լուիզի մեծնալով ինքը սկսաւ կառավարել.

Հիմա աւերուած ծերացած ըլլալով աս Թագաւորս ինքիրեն կուգար, ցաւ կըցըցընէր ժողովրդեանը վրայ, հաճիլ կուզէր անոնց խեղճութիւնը, բայց քովինները որ միշտ Թշնամի էին աղքատներուն՝ իրեն հոգը կըփարատէին ըսելով. ,,Թագաւոր հոգ մի ,, տանիք. Փրանսային մէջը Թէպէտ խեղ,, ճութի կայ, բայց Փրանսան մենծ ըլլա,, լով մէջի երկրագործները բանվորները ,, շատվոր են, քիչ մը ատենի մէջ վրայ կու,, գայ, ասանկ չիմնար, ամենեւին հոգ մի ,, քաշէք,,: Ասանկ ըսելով խաբելով տակէն կըբանէին Փրանսային Թագաւորութիւնը կործանելու, հիմն ձգելով ան զարհուրելի խռովութիւններ՝ որով իրաւցընէ կործանել տըվին Փրանսան, անհաւատութիւն և անմտութիւն խօթելով, բերնով ու գըքով քարոզելով. Թագաւորը իր զբօսանքին զբաղեալ՝ չէր նայեր որ ասոնք ինչ կըդրեն, ասանկալ իր հին վէզիրը քառտինալ Փլէուրին մտադիր չէր եղած կըսեն ասոնք արգելելու: Ասանկով իրենց աղանդը գաղտուկ և յայտնի քարոզելով շատ մենծեր իրենց պաշտպան վաստըկեցան, առաջ Փրանսայի մենծերէն, արքունեացը մարդիկներէն, ետքը կամաց նաև ֆրանսայէն դուրս · որոնց մէջը մեծը՝ գլխաւորը՝ եղաւ պրուշին Թագաւորը Բ · Ֆետերիքոս ։

Սովորու̃ի ունէին ֆրանսային եկեղեցականները երկու տարին անգամ ժողվելու եկեղեցական բաները շտկելու համար · ասոնք երբոր 1772 ժողվըվեցան, մէկ ցաւագին թուղթ մը գրեցին ԺԵ · Լուիզի Թագաւորին, որ կարդալու թուղթ է աս կացութ̃իր հասկընալու համար · ան թղթին մէջը շատ կաղաչէին Թագաւորին միտքը բանալով արթընցընելով աս վնասակար գրքերը արգելելու, որուն օրինակի համար մէկ գիրքը միայն կըյիշեն որ կըսուի Դրութիւն բնութե̃, անհաւատութե̃ ամբարշտութե̃ լեցուած, մարգարէի մը պէս գուշակելով կըգուրցեն ։ ,, Թէ որ աս վնասներուն ճար ,, չընես, աս անհաւատները չիզսպես, ժա- ,, մանակ պիտոր գայ որ՝ ամմէն Թագաւո- ,, րական տունդ ու Թագաւորութ̃իդ պի- ,, տոր ջնջեն հատցընեն, վասն զի քու Թըշ- ,, նամիներդ քու Թախտիդ քովերն են ,, ։

Ըսել ուզելով որ՝ քու մենծերդ պաշտպան են ասանկ անհաւատ ու ապստամբութ̃ի մտածող մարդիկներուն, միտքերնին մէկ է անոնց հետ ։ Բայց Թագաւորը չարթընցաւ աս Թղթով, մէկ դեղ մը չըրաւ ։

Մէկ հասարակութե̃ կամ տէրութե̃ կործանումը մէկէն չըլլար · ասանկ կամաց կամաց անկարգութ̃իր առաջ երթալով կըփըլցընէ, որուն պատկեր եղաւ աս դարուս մէջը ֆրանսային տէրութ̃իր ։

Սարտենեայի Թագաւորին մահը.

1773։

Աս տարի 1773 փետրվ. 19. (կամ ըստ այլոց 22). մեռաւ սառտենեայի Թագաւորը կարոլոս եդուարդ մանուէլ Գ. դուռին քաղաքը, որ աս դարուս մէջը եղաւ երևելի մարդիկներէն մէկը՝ ու մեծ պարծանք իտալիայի. բարի անուն և բարի օրինակ թողլով իր ետևէն. աւելի արդիւնաւորեցաւ ՄԵԾ մականուն ունենալ քան զպրուշին Թագաւորը Բ. Փետերիքոս։ Քաջ զօրապետ էր ու պատերազմական. աշխատանքի մէջ դիմացօղ, վտանգի մէջ քաջասիրտ. նաև քաղաքական կառավարութի ու աղէկ տնտեսութի գիտցօղ, իր խարճը չափաւորօղ, խօսքի վրայ կեցօղ, վարմունքը բարի, աւելի հայր էր իր ժողովուրդին վրայ քան թէ Թագաւոր. իր սահմանները չէ թէ միայն պաշտպանեց՝ հապա նաև ընդարձակեց, շատ վտանգներէ անցնելով, ծեծերու մէջ անբաւ աշխատելով. խաղաղութե ատենը հանգիստ պահեց իր ժողովուրդը, և ամմէն իր կեանքը հասարակաց բարւոյն համար անցուց։

Այնչափ աղէկ գիտէր տնտեսութիւն, իր խարճը չափաւորել, որ թէպէտ շատ խարճ կընէր պատերազմի համար, բայց երբոր սով (խըթլըխ) եղաւ, առատ ցորեն բերել տըւաւ, որպէս զի հացը չափաւոր գնով ծախմի ժողովրդեան · ետքը երբոր մեռաւ , 27 միլիոն սավօեայի լիրէ նաղտ ըստակ թողուց , ու 35 հազար զօրք աղէկ կրթըված , որ հերիք կըլլային իր երկիրը պաշտպանելու · որովհետև Պիէմօնդ ըսված իր երկիրը չորս դիացէն դժուարին լեռներ են , ու նեղ կիրճեր կապաններ (պօղազներ տէվրէնթներ) ունի աղէկ բերդերով պաշտպանված ։

Իր ետևէն թագաւոր նստաւ վիքդօրիօս ամէտէօս Գ · իր առջինեկ զաւակը · որ աղէկ կառավարուն՟ չիդիտնալով՝ կորսնցուց իր զօրուն՟ը · 23 տարվան մէջ ասոնք ամէնը ոչընչացան , ամբողջ սավօեան՝ նիցցայի քաղաքը ու կոմսուն՟ը տըվաւ · քանի բերդ ու քաղաք կային ալբեան լեռներուն վրայ՝ քակվեցան · մնաց միայն խեղճ նեղ հաղորդակցութ՟ի մը ծովու հետ օնէլլիա տեղը ։ Իրեն առջի սխալը աս եղաւ որ՝ Պօճինօ կոմսը դուրս հանեց իր պաշտօնէն՝ որ ամմէն եւրոպայի մէջ մեծ անուն ունէր քաղաքական կառավարուէ՟ ու կենցաղակըրթութէ՟ դիացէն՝ խիստ վարպետ ու բարակամիտ ըլլալով · անոր տեղը ուրիշները դըրաւ , որոնք ատելի ընել տըվին աս տունն՝ որ իբր 800 տարիէն 'ի վեր սիրելի էր եղած ։

Միայն թէ եկեղեցական բաներու մէջ խիստ խելքով շարժեցաւ աս թագաւորս , մէկ նորութ՟ի մը չըրաւ , եկեղեցականաց ապրանքին չիդպաւ , գիտէր որ անոնց հարըստութ՟իը շահաւոր էր թագաւորութէ՟ , իրենց համրանքնալ չիջեցուց · միշտ թըղթակցութին կընէր հռոմայու հետ, գիտնալով որ՝ իր թագաւորական իշխանութը վնաս մը չէր իգար անկէց · արթուն կեցաւ գէշ գրքերը չմտցընել իր երկիրը, որ կավրեն հաւատքնալ բարոյականնալ ։ Արդիւնաւոր մարդիկները աղէկ կըճանչնար, իրենց վարձք կուտար · սովի (խըթլըխի) ատեննալ խիստ հոգ կըտանէր ժողովրդեան պիտոյքը հոգալու, արդարութը զգուշութէ կընայէր ։ Բայց ձախորդ ատենի մէջ թագաւորելով՝ թշուառութէ մէջ ընկաւ · իրեն մէկ մեծ դժբաղդութինալ աս եղաւ որ՝ իր երկու աղջիկները Փրանսայի թագաւորին ԺԵ լուիզին եղբօրներուն տըվաւ · որոնցմէ մէկը կըսուէր Բռօվանսի կոմս, մէկալը՝ առդեսիայի կամ առդուայի կոմս · որոնք ետքը քաղքէ քաղաք հալածական ըլլալով հազիւ խալըսեցան մեռնելէ, ինչպէս որ վերջը ուննինք պատմելու ։

Պարպարըշներուն նուաճուիլը · Բ յովսէփ կայսեր երկրորդ անգամ ծովու գալը, ու ուրիշ դէպուածներ ·

1773—1776 ։

Այս ատեններս պարպարըշին ծովապատակները (խուրսաններ) խիստ կընեղէին դօսքանային առջին եղած ծովը, անոր համար լեօբոլտոս մեծ դուքսը 1773 մէկ փրախաթա մը դուրս հանեց, որուն վրայ զօրապետ էր յոհաննէս Աքդօն ասպետ խիստ անուանի կտրիճ մարդ․ ասիկայ տեսնալով որ Թունուզնէրը իրենց նաւահանգիստներուն մէջ մտեր պահվերէին՝ մաղըրպին վրայ գնաց, ուսկից դուրս ելերէին 3 ֆըռխաթա ու 2 շամպէք․ առաջ երկու ֆըռխաթան գտնալով մէկը բռնեց, մէկալը փախուց Արծէլլա բերդին քով, անոր հասաւ Թօփոտեց։ Ետքը գտաւ երրորդ ֆըռխաթան ու 2 շամպէքը․ Ֆռխաթան փախցընելով ցամաքը զարնել տըվաւ Չերմակ հրուանդան (քիթ) ըսված տեղը, երկու շամպէքն ալ փախուց։ Ասանկ փառաւոր յաղթութիով դարձաւ եկաւ ալիկուռնա աս անուանի վարպետ զօրապետը Աքդօն, որ մէկ նաւով անչափ նաւ փախուց, ու մեծ պատիւներ առաւ։

Մաճառի մէջ եղած հոռմըներուն վրայ ուր տեղ որ 700 հազարէն աւելի կըգտնըվին կըսեն, 1774 եկեղեցական կարգադրութիւն ըրին, ամմէնը 10 եպիսկոպոսական թեմ բաժնեցին, ամմէն թեմի մէջ մէյ մէկ վանք սահմանեցին․ իրենց եպիսկոպոսները իրենց քահանայներուն վրայ ծանր տուրք կըձգէին առաջ՝ հիմա արգելեցին․ տարիին կէսը տօն կըբռնէին հոռմըները՝ այսինքն 182 օր, աս տարի վերուցին, 80 տօն միայն հրամայեցին բռնել։

Նաբօլիի թագաւորին 1775 յունվ․ 4․ առջինեկ մանչ զաւակը եղաւ, որուն առաջուց երկու աղջիկ զաւակ եղերէր։ Աս տարվանս մէջ երկրորդ յոսեփ կայսրը նորէն իտալիա պտրտեցաւ, համբարձման օրը վենետիկ գտնըվեցաւ, իրեն հետ մէկ տեղ իր եղբարներնալ՝ Լէոպոլտոս դօսքանային մեծ դուքսը, մաքսիմիլիանոս ու ֆերտինանտոս· ան օրը որ վենետիկլին բանայիրն էր՝ 15 օր կըքշէր՝ ասոնց գալստեան պատճառով կրկնապատիկ աւելի փառաւոր ըրին իրենց հանդէսները քան որ առաջ կընէին· ան հանդէսները տեսնալու համար 60 հազարի չափ դրսեցիներ ժողվըվեցան վենետիկ· բայց կըսէին որ ան տարիէն յովսէփ կայսրը աչքը դրաւ վենետիկ իրեն առնելու, որ ետքը իր յաջորդներուն ատենը յաջողեցաւ։

Տարի մը ետև 1776 դօսքանային երկիրը շատ վանքեր վերուցին, սահմանեցին որ դօսքանայի մէջի եղած եպիսկոպոսական աթոռներէն կրօնք չառնէ կամ թօշակ, բիզայի ու առեցցօի աթոռներէն զատ։ Աւստրիական լօմպառտիային մէջնալ դոմինիկեան կարգին կրօնաւորները քշեցուցին։ Իսկ քօռսիքայի մէջ չորս դպրատուն բացին տղաք կրթելու համար, ու 17 տօնի վրայ կարգադրութիւն ըրին։

ՃԻԶՎԻՏՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԳԻՆ ՎԵՐՆԱԼԸ·

1773։

Որչափ որ մէկ դիտացէն պօրպօնեան տէրութիւնները (որք են սպանիան՝ ֆրանսան՝ նաբօլին ու բառման) ետևէ կիյնային ճիզվիթնէրուն կարգը քննել տալու՝ այնչափ ալ մէկալ գիտցէն բազմութիւնը չէին հաւատար, որովհետեւ ատանկ մենծ կրօն էր ու արդիւնաւոր· բայց վերցընելուն պատճառը աղէկ հասկընալու համար՝ երեւելի պարագայնէր կան իմանալու ։

Ուզելով ժգ· կղեմէս պապը մէկ կրօնաւոր մը քառտինալ ձեռնադրել, իրեն առաջարկեցին կանկանելլի կրօնաւորը, որուն վրայ ճիզվիթնէրուն տեղեկուի՟ հարցուց, (որովհետեւ ան ատենէն ետեւէ ընկած էին ճիզվիթնէրը վերցընելու,) անոնք ըսին որ միշտ բարեկամ կերեւնար ճիզվիթնէրու· աս տեղեկութե՟ վրայ քառտինալ ձեռնադրեց կանկանելլին, բայց ետքը կասկած առին վրան՝ որ դէմ է տէի ճիզվիթնէրուն։ Կասկածին պատճառը անոնք էն· հեռու կըկենար կըսէին ճիզվիթնէրէն, շատ սիրով կըտեսնըվէր սպանիայի դեսպանին հետ, մանաւանդ որ երկուքը մինակ առանձին շատ հեղ հռոմայէն դուրս կելլային ժուռ գալու· բալաֆօքսին դատը իր վրայ առնելը՝ որ ճիզվիթնէրուն դէմ էր։ Պապ ըլլալէն ետքն ալ՝ աս կասկածը եւելցաւ· ասոր նշանները կըցըցընէին կըսեն թագաւորներուն չնորհաւորութե՟ թղթերը, իր ընտրութե՟ը վրայ մասնաւոր ուրախութի՟ ցըցընելմը, մանաւանդ սպանիայինը, եւ փօրթուկալի դեսպանին Ալմատայի շուտ մը հռոմ դառնալը։

Բայց ինչպէս որ ուրիշները կըպատմեն՝ աւելի աս է որ՝ կանկանելլին առաջուցմէկալ աթոռը չինստած՝ իր քարտինալուն ատենը միշտ կըսեր թէ՝ որպէս զի աւելի չարիք մը չըլլայ՝ պէտք է եկեղեցական բաներու մէջ Թագաւորաց կամքը կատարել։ Ես իմանալով Թագաւորները՝ կուզէին որ կանկանելլին նստի Հռոմայու աթոռը, անոր համար քօնքլավէին կամ ժողովքին ատեննալ քարտինալ պէռնիսը՝ որ Ֆրանսային մարդն էր Հռոմ, շատ ճարտասանութեամբ յորդորեց քարտինալները՝ որ կանկանելլին պապ ընտրեն։

Ինչեւիցէ, կանկանելլին աթոռ նստելու ատեննալ օրէօր կըշատնային ճիզվիթին թշնամիները, կըքիչնային բարեկամները. ինչպէս որ սովորութիւն է աշխարհիս, երբոր մէկի մը ձախորդութիւն գայ, ամէննալ երես կըդարձընեն, մէկէմը չիկրնար գտնալ ոչ օգնութիւն, ոչ բարեկամութիւն, և ոչ ցաւակցութիւն։ Բանն որ պօրպօնեան Թագաւորները կարտորցընէին ճիզվիթին կարգը վերցընելու, կանկանելլինալ իրենց կըգրեր։ „Ես հայր եմ հաւատացելոց, և „ յատուկ հայր եմ կրօնաւորաց, չեմ կըր„նար երևելի կարգ մը վերցընել առանց „ պատճառներ ունենալու՝ որ իս արդա„ րացընեն ա̃յ աչքին ու յետագայից աչ„ քին „։ Կըմտածէր որչափ կարելի է ուշացընէ վերցընելը՝ որ գուցէ ատենը փոխէ բանը. աս խորհուրդս տըւաւ իրեն քարտինալ պէռնիսը, մանաւանդ մէկալ դիացէն կըտեսնար՝ որ նեմցէի կայսրուհին ու գերմանիայու իշխանները՝ սառտենեայի թագաւորը՝ լեհը՝ անտարբեր մնացած էին, մանաւանդ թէ չէին ուզեր ճիզվիթին կարգին վերնալը. որովհետեւ բան մը չէին տեսած, չէին ալ լսած վրանին, ինչ որ սպանիա կամ ամերիկա կըզուրցէին. իսկ նեմցէն Բ. ռուտոլֆոս կայսերմէ սկսեալ ինչվան հիմա, նաեւ կայսրուհին մարիամ թերեզինան ամէն իր զաւկըներովը՝ իրենց խոստովանահայր ճիզվիթները ընտրած էին. բայց աս թագաւորները դէմ ալ չեկան ուրիշ թագաւորներուն մտքին՝ ճիզվիթին կարգին վերնալուն համար։ Ասանկ մտածելով կանկանելլին պէռնիսին խորհրդովը՝ չորս տարվան մէջ չիմացընելու համար անանկ բաներ կընէր որ՝ մէկ դիացէն զինքը ճիզվիթներուն դէմ կըցըցընէր, մէկալ դիացէն՝ անոնց պաշտպան։

Բայց ինչ փոփոխութիւններ ընել կուտայ աշխարհիս խաղը, մէկ դիպուած մը ամէն աս խորհուրդը աւրեց։ Ճիզվիթներուն թշնամիները մէկ պատճառով մը քառուինալ պէռնիսը ֆրանսա կանչել տըվին, որուն դիացէն դեսպանի պէս նստած էր հռոմ. պէռնիսը աս բանս իր բարեկամներուն ձեռքովը առաջուցմէ հասկըցած ըլլալով, չուզելով ալ հռոմայէն դուրս ելլալ, միտքը դրավ սպանիային տակը անցնիլ. սպանիային դեսպանը խօսք տըվավ զինքը իրեն տէրութեան տակը առնել, միայն թէ որ ինքն ալ միաբանի, ճիզվիթները վերցընելու աշխատի։ Ան ատենը պէռնիսը իր միտքը խօսքը փոխելով, խորհուրդ տըվավ սրբազան պապին որ՝ ալ ճար չիկայ, պէտք է կատարել սպանիային ու Փրանսային կամքը, վասն զի պարագաները առանց կը պահանջէին եկեղեցւոյ խաղաղութեն համար։

Սպանիան ու Փրանսան 1770 նորէն սկսան սաստիկ պահանջել հռոմայէն Ճիզվիթներուն ջնջվիլը, անոր համար 1772 իրեք քառտինալ որոշվեցան հռոմ, որ այցելուի երթան Հռոմէական ըսված դպրոցերեցին (սեմինառիօին), որ 150 տարվընէ վեր Ճիզվիթներուն ձեռքն էր, ան քառտինալներէն մէկնալ մառէֆօսքին էր, որ Ճիզվիթներուն դէմ էր։ Ըզմուռալիա անուն մէկ հաշուէգիրմընալ դրին, որ շատ ըստրկի պարտըրկան հանեց Ճիզվիթները։ Ճիզվիթները պարապ տեղը բոլոք վերուցին թէ սուտ են, ատէն տան զիրենք արդարացընելու, ատենը եկեր հասերէր իրենց թշնամիներուն կամքը կատարելու, հոն եղող տղաքը իրենց տները խրկեցին, Ճիզվիթները դուրս հանեցին, ան դպրոցերեցը գոցեցին։ Նաև նոյն քառտինալը Իպէռնեան ըսված դպրատունը գնաց՝ որ նոյնպէս Ճիզվիթներուն ձեռքն էր, անկեցալ դուրս հանեց, և կտրեցան 800 ըսկուտը՝ որ մեռնող սրբազան պապը կապերեր ամիսը տալու փորթուքալէն քշված Ճիզվիթներուն. առանկալ ըրին ան դպրատուններուն՝ որ Ճիզվիթներուն ձեռքն էին, այսինքն դպրատուն գերմանիայի, սկովտիայի, ինկիլիզի, և յունաց։ Ըս բաներս ընելով աս տարի քիչ մը լսեցուցին սպանիային նոր դեսպանը՝ որ ամէնէն աւելի անդադար ետեւէ կըլլար ջնջելու համար:

Իսկ 1773 թուին դպրատուն որ կային ամմէն հռոմայու հողին մէջը՝ առին Ճիզվիթներուն ձեռքէն. միայն պօլօնիային մէջ խռովութիւն եղաւ, ոմանք կըսէին որ՝ աս բաներս կընեն որպէս զի Ճիզվիթին ամբողջ կարգը խալըցընեն թշնամիներէն, ոմանք ներհակը կըսէին. բայց աշխըրհիս դիպուածներուն մէջ փորձըված է, ով որ աւելի ձախորդութիւն կամ չարիք կըգուշակէ, անոր խօսքը աւելի կելլայ: Իմաստ ասանկ եղաւ 1773. յուլիսի 21. սրբազան պապին կոնդակը ելաւ Ճիզվիթներուն կարգը ամմէն աշխըրքիս վըրայէն վերցընելու համար. կոնդակին մէջը կըգրէ որ՝ վերուցինք եկեղեցնայ խաղաղութիւնը պահելու համար, ուրիշ կերպ չէր կրնար պահվիլ. և իրաւ է՝ ինչու որ սպանիային ու ֆրանսային մեծերը անանկ կատղերէին Ճիզվիթներուն դէմ որ, թէ որ կամքերնին չիկատարվէր, յայտնի հակառակ պիտոր ելլային եկեղեցնայ դէմ: Պատճառը ասչափ ետեւէ լինալուն ան առենը չիգիտցըվեցաւ, բայց ետքը երբոր ֆրանսային մէջէն անհաւատներուն կրակը բռնկեցաւ, եկեղեցնայ ու թագաւորներու դէմ ապստամբութեան դրօշակը բացվեցաւ Լուսաւորութիւն կանչելով, աղէկ հասկըցվեցաւ որ Ճիզվիթին կարգը վերցընելը անանկ էր, ինչպէս որ հովուին շուները՝ գայլերուն ձեռքը տալ, որպէս զի իրենք գայլերը համարձակ դուրս ելլան, ոչխարներուն վրայ վազեն։

Ասանկով օգոստ. 16 գիշերանց երկու եպիսկոպոս դացին հռոմայու Յս̃ ըսված վանքը զինուորներով պաշարեցին, ներս մտան, ուխչի անուն իրենց ընդհանրական մեծաւորը իրեն խորհրդականներով կանչեցին, կոնդակը կարդացին, ապսպրելով որ ամէննալ դուրս ելլան, ժամէրնինալ ասկէց ետքէ չիկրնան մոնալ, և ոչ եկեղեցական պաշտօն մը կատարել. ասանկ ըրին նաև ուրիշ երկու վանքերնին, որ կըսվէր սբ իգնատիոս, ու նորընծայարանը սբ անդրէաս, և ապաշխարան ըսված տեղը սբյն պետրոսի։ Հետևեալ գիշերը նոյն ընդհանրական մեծաւորը ուխչին՝ խորհրդականներովը՝ որ մէյ մէկ թագաւորութէ էին, սպանիայի՝ փորթուկալի՝ լեհաստանի՝ իտալիայի՝ ու գերմանիայի, ուրիշ երևելիներով առին, Սբ Հրեշտակ ըսված բերդը դրին. մէկ շրջաբերական թուղթ մը գրել տվին մեծաւորին՝ իր ամէն աշխըրքի եղած քարոզիչներուն, հասկըցնելով իրենց կարգին վերնալը։ Վերջին մէջը անտրէեգդի դատաւորը օրերով հարցմունք ըրաւ, բայց բան մը դուրս չելաւ, չիմացվեցաւ. կըսեն թէ օրերով հարցմունք կընէին պարապ բաներու վրայ, չէ թէ մէկ յանցանքի մը վրայ, լման որ հարցմունքները կըհատնէին՝ բանի տեղ չխսեպելով առջի եղած քննութիւնը՝ նորէն կըսկսէին նոյն բաները հարցընել։

Վերոյիշեալ կոնդակը աշխըրքիս ամէն

տեղը կարդացվեցաւ , բայց երբոր փորթուկալի մէջ կարդացվեցաւ, անանկ մէկ ուրախուի̃ մը ըրին՝ իբր թէ մէկ մեծ յաղթութի̃ մը ըրած ըլլային, կամ թէ մէկ մեծ բանէ մը խալըսած ըլլային․ միայն թէ քանի մը տարիէն ետև փորթուքալցոց բանէրնալ փոխվեցան․ իրենքալ հասկըցան տեսան որ չարերուն յաղթութի̃ը քիչ կըքշէ ։ Սպանիայի մէջ անչափ նշան չիցըցուցին , մանաւանդ ողորմելով՝ իրենց քշված ճիզվիթներուն եկամուտը եվելցուցին , ուսկից օրինակ առնելով նաև փորթուկալին վեզիրը քաւալհօն բօմպալ, իր ագահութի̃ը վար դնելով անալ հետևեցաւ ընելու ։ Կանդակին մէջը կըդրէ որ՝ ամէն եպիսկոպոսները ճիզվիթներուն մէջէն յարմար եղողները բանեցընեն քարոզելու և խոստովանութի̃ լսելու , բայց քիչ մը ետև քառտինալներուն ժողովը՝ որ դրած էր յատուկ ճիզվիթներուն բանին համար՝ արգելեց․ ապսպրելով որ առանց հռոմայէն հրաման առնելու չըլլայ ։

Պրուշին երկիրը շլէզվիայի մէջ ու վառմիայի եպիսկոպոսութէ̃ մէջ ճիզվիթներ կային՝ որ դպրատուններըկըկառավարէին,ասոնք վերցընել չուզեց պրուշին թագաւորը․ մանաւանդ թղթովալ խնդրեց Զ̃․ պիոս պապէն՝ որ ճիզվիթները իր երկրին մէջը թողու ինչպէս որ էին առաջ ։ Աշխարհ ամէն զարմացաւ աս բանիս վրայ , վասն զի գիտէին ամէննալ որ պրուշին թագաւորը Բ̃․ ֆետերիքոս կրօնաւորաց դէմ էր․ ինչպէս աս կրօնաւորներուն ջնջուիլը չէր ուզեր . բայց ինքը խելացի կենցաղագէտ մարդ ըլլալով՝ գիտէր ինչչափ օգտակար էին Ճիզվիթները տղաքը կրթելու . չէր հաւատար ան զրպարտութե՟ց որ վրանին կըձգէին . անոր համար օր մը իր պարտիզին մէջը ժուռ գալնինի երկու Ճիզվիթ իրեն ընկեր ունենալով, դարձաւ անոնց հեգնելով ըսաւ . հիմա ես մէջերնիդ տեսնալու ըլլայիմ՝ ինչ պիտոր ըսէին, որ ասանկ ապահով կըքալեմ երկու հատ անուանի արքայասպաններու մէջ ։

Տեղեկութիւն Ճիզվիթի կարգին վրայ ։

Ինչպէս որ մէկ ծաղիկ մը ըլլայ՝ կամ մէկ կենդանի մը՝ որուն տեսակը կորսուած ըլլայ, աւելի բաղձանք կուգայ հասկընալու անոր որպիսութի՟ը, ասանկ մէկ անգիւտ ծաղիկ մընէր Ճիզվիթին կրօնքը, և ոչ հասարակ բան մը, անոր համար պէտքը չէ կեղվրայ անցնիլ, այլ պէտք է հարկաւոր տեղեկութի՟ներ իմանալ, անկէց խելք սորվիլ ։

Աս կրօնքս 1534 հիմնեց Ս՟բ. Իգնատիոս . Յ՟սի ընկերութ՟ի ըսուեցաւ հռոմ եղած վանքին անունովը որ Յ՟ս կըսուէր . ընդհանրական մեծաւորնին որ հռոմ կընստէր, ունէր իշխանութիւն բացարձակ . չորս տէրութենէ չորս առաջիկայ ունէր իրեն, որ էին Փրանսա, սպանիա, իտալիա, նեմցէ, բայց ասոնք միայն իրենց կարծիքը կընային պուրցել ։ Իրեք ուխտէն զատ՝ չորրորդուխտմընալ կընէին սրբազան պապին հնազանդելու ուղղափառ հաւատքը քարոզելու համար կռապաշտից մէջ. ասով աս կրօնքին միտքը դիտաւորութ՟իը եղաւ քարոզել աւետարանը ան ամէն երկիրները՝ ուր որ լուած չէր, ամէն տեղ պաշտպանել պապին ու թագաւորներուն իշխանութ՟իը, անդադար աշխատիլ որ՝ ամէն կերպ դպրութ՟ի՝ ուսում՝ ու գիտութ՟ի սորվեցնեն ։ Առջինը կատարելու պատճառով՝ ամէն տեղ ճիզվիթները սփռըւած էին, անանկով քրիստոնէութ՟իը ինչվան հինտիստան՝ ինչվան չինումաչին՝ ու ճեափօն քարոզեցին. աս բանիս մէջ երկայնմտութ՟ի մը ունէին զարմանալի. 40. 50 տարի աշխատիլը. անծանօթ ազգերուն լեզուները սորվելու, երկան ճամփայներ ընելու, բանի մը տեղ չէին սեպեր, թէև քիչ պտուղ ընէին, միայն իրենց մեծաւորին հնազանդելու համար ։ Կռապաշտ հինտիստանցոց քարոզութ՟ինին անցուկ ընելու համար, տեղին կեօրէ իրենց քուրմերուն հագուստը կըհագնէին. անոնք երեսնին գոյնըզգոյն կըներկէն, ճիզվիթներնալ անանկ կընէին. անոնք ջուրի վրայ ճամփայ չէին ընէր, ճիզվիթներնալ հեռու տեղ մը նաւէն ցամաքը կելլային. լեռնէլեռ ամսով քալելով ան տաք երկիրները՝ խորուկ ցամաքէն կուգային ըսելով, մենքալ ուրիշ մէկ ա՟յ մը քուրմ ենք, եկանք ձեզի պատմելու անոր ինչպէս ըլլալը որ պաշտէք. աս ըսելով կըսկուզէին ա՟ծաշունչը սորվեցընել ։ Ան ատենը ամերիկայ նոր գտնըված ըլլալով՝ մէջինները ամէննալ լեռընցի վայրենի մարդիկ էին, Ճիզվիթներուն քարոզելու սէրը յօժարութիւնը ան աստիճան էր հասած՝ որ իրենք իրենցմէ վարի աշխարհ երթալով, լեռներու անտառներու մէջէն անոնք ժողվելով, չէ թէ միայն քրիստոնէութի՟՝ այլ նաև մարդկութի՟ սորվեցուցին ։ Շատ տեղվանք որ զինուորները չէին կրնար մտնալ՝ Ճիզվիթները կեանքերնին դնելով՝ քարոզութ՟ հաւատքի բերելով՝ քրիստոնեայ տէրութե՟ց տակ ձգեցին . բարակվայի բնակիչներուն անանկ մարդկութի՟, քաղաքավարութի՟, բարեկարգութիւն, քրիստոնէութիւն սորվեցուցին, որ եւրոպայի քրիստոնէից մէջնալ չկար անոր նմանը, ու մէկ նոր տէրութիւն նոր ազգ մը ըրին, որոնց վրայ տես ինչ որ առաջ գրեցինք ։

Ուսում սորվեցընելու համար երկու ճամփայ բռնեցին . մէյ մը՝ ամէն տեղ դպրատուն բանալով եւրոպայի մէջ, ամէն տղոց սորվեցընելով . մէյմընալ՝ որչափ գիտութի՟ կան հասարակ կամ խորթին, ամէնուն վրայ ալ պզտիկ գրքեր հանելով՝ դիւրացուցին (խօլայցուցին,) տղոց ըմբռնմանը յարմարցընելով . անանկով ամէն գիտութի՟ը հասարակ բան մը ընել տըվին եւրոպայի մէջ . անոր համար որչափ որ երեւելի գիտուններ ելան եւրոպա իրենց ատենը՝ մեծ մասը Ճիզվիթներուն դպրատունէն են ելած ։ Իսկ թէպէտ ամէն կերպ ուսում գիտութ՟ի սովրեցուցին Ճիզվիթները Եւրոպային ամմէն լեզուի մէջ, բայց աւելի ուսումնական այսինքն մաթէմաթիքական գիտութիւնները առաջ տարին, որ շատ արուեստներու հարկաւոր ըլլալով՝ արուեստներնալ ըսկսան ծաղկիլ կատարելագործիլ Եւրոպայի մէջ, ինչպէս են Ճարտարապետութ՟իը, զինարուեստը, և այլն. աստղաբաշխութ՟ինալ շատ պայծառացուցին, որ այնչափ հարկաւոր եղաւ նաւարկութ՟ե:

Իրենց մէջը պարապ կեցօղ մարդ չիկար, կամ ուսում կըսորվեցընէին, կամ կըքարոզէին, և կամ գրելով կաշխատէին գըրքեր հանելով. 20 հազար մատենագիր ելան մէջերնէն, որոնց շարադրած գըրքերը 100 հազար հատորը կանցնի, գրեթէ ամմէն գիտութ՟ե ամմէն բանի մէջ երևելի մատենագիրներ հանելով: Ժամանակագրութ՟ե, աստղաբաշխութ՟ե մէջ Պետավիոս, որ և ամմէն ուսման մէջ երևելի եղաւ, ինչվան իր սրամտութ՟ե համար Արծիւ ըսվեցաւ: Ուսումնականութ՟ե կամ մաթէմաթիքայի մէջ՝ Պոսքովիք ու Քսիմէնէս: Աշխարհագրութ՟ե մէջ Ռիչչիօլի, որ գրեթէ առջինը եղաւ ընդհանուր գիտելիքներ մտցընել, ինչպէս է աշխարհիս բազմամարդութ՟ե վրայ և այլն. աստղաբաշխութեան վրայալ ամմէն հին աստղաբաշխներուն կարծիքները զուրցածները ժողվեց: Փորձառու բնաբանութ՟ե մէջ Գասպար Սքօդդ կամ Շ օդդ. հիմակվաններուն շատին փորձը ասոր գրքերուն մէջը կըգտնըվին, ասկէց շատ լոյս առին բայց չեն խոստովանիր. Պօյլը միայն կը խոստովանի որ ասոր գրքէն հանեց չնչելոյզ մեքենային մտածմունքը։ Երևելի եղաւ Աթանաս Կիրխերը, որուն գրուածոց մէջ շատ նոր գիտելիքներ կը գըտնըւին. ասոր գրքերէն եղան ընդհանուր ձգողութեան գիտելիքը, արքիմիտեսի հայլիներուն վարդապետութիւնը, և ուրիշ շատ փորձերու ճամփայ ցըցուց. կայտառներուն վրայի վարդապետութիւնը ասկից հանեց պիւֆֆոն։ Աս քիրխերին գիրքերը Երկնային և Երկրային ճանապարհորդութեան, և Աշխարհ ընդերկրեայ, լոյս տըրւած, պատճառ եղաւ գիտուններուն աշխարհքիս կազմուածքը փընտըռելու, գետնին տակի եղած բաները քննելու, անոր վրայ աւելի օգտակար գըրքեր հանելու։ Ածաբանութեան մէջ Սուարէզ, 23 մեծ հատոր։ Հնագրութեան մէջ Սիրմօն ու Պաբէպրօք։ Մատենագրութեան մէջ Դիւապօքի, որ ամենէն աղէկ գրեց իտալիայի մատենագրաց վրայ։ Ածաշունչի մեկնութեան մէջ շատ երևելիներ եղան ճիզվիթներուն մէջ. Սանքէզ առջինը եղաւ աղէկ ոճ մեկնութեան սորվեցընող. բայց ամենէն աւելի եղաւ Մալտոնատին, որուն մեկնութիւնը չորս աւետարանչի վրայ խիստ անուանի է վարպետ զուրցըւածին համար։ Հին հեղինակ մեկնողներուն մէջ երևելի եղաւ Հառատուին։ Ժողովները և հեղինակները ժողվող եղաւ Լապպէ. այնչափ աշխատաւոր էր որ՝ 60 տարի ապրեցաւ, գրեթէ ամէն մէկ տարիի համրանքով մէյ մէկ գործք տպեց, ուրիշներուն գիրքերը լոյս հանելով: Եկեղեցական ու արտաքին հնութեանց վրայ գրող եղաւ Կռէդսերոս, 17 հատոր մեծ: Զանազան նիւթոց վրայ գրող Ռայնօ կամ Ռայնավտօդ Թէոփիլոս, 20 հատոր մեծ: Քարոզչութեան մէջ Սէնեէռ, որ առջինը եղաւ քարոզին ոճը շտկելու, աղէկ կարգի դնելու. անոր ետեւէն աւելի գերազանց եղաւ Պուրտալու, Փրանսայի Թագաւորին քարոզիչը: Հոգեւոր գրքեր խիստ շատ հանեցին, բայց գերազանց եղաւ Ռօտրիկվէց, որ ամէն եւրոպայի լեզու թարգմանուեցաւ: Իսկ բանասիրական դպրութեանց մէջ շատ հեղինակներ ունին, որոնցմէ լատին բանաստեղծութեան մէջ երեւելի եղաւ Ռաբէն, որ լման հին հեղինակներուն հասաւ: Ընկերութիւնը մէկ տեղ հանեցին Ճիզվիթները Սրբերոց 51 մեծ հատոր. ինչ որ պէտք էր աս գործքիս համար՝ աշխըրհիս գրքատունները պտըտելով ժողվեցին, որ գլխաւորին անունովը Պօլլանտ ըսուեցաւ: Ռամկալ մատենագրական Յիշատակարան մը հանեցին, որ Տրէվու քաղաքը տպվելով՝ անոր անունովը կոչվի. որուն վրայ շատ հոգի բանեցան. 1701 տարիէն ինչվան 1767 տարին՝ 265 պզտիկ հատոր հանեցին, որուն մէջը ինչ որ կայ զանազան գրքերուն մէջը՝ վարպետ կերպով կարգաւորեալ ոճով մը կըհամառօտէն. աս գործքս գրեթէ առջիններէն մէկը եղաւ, որ օրինակ տրվաւ ուրիշներուն ասանկ մատենագրութենի աս ոճով շինելու:

Բայց մէկ ուսում մը որ Ճիզվիթներուն միայն պահված մնաց՝ ան եղավ որ՝ մարդ ճանչնալ, մարդ կառավարել, մարդու հետ վարվիլ գիտէին, այնչափ հարկաւոր մարդուս՝ որ կրնայ ըսվիլ գիտութի՟ գիտուե՟ց, արուեստ արուեստից ։ Ինչպէս որ հին ատենը սողոն ու լիգուրկոս ասով երեւելի օրէնսդիր եղան՝ որ երկու տարբեր ազգաց երկու տարբեր օրէնք շինեցին . մէկմէկու դէմ՝ բայց ան ազգաց բնաւորութեանցը կեօրէ ըլլալով՝ խիստ աղէկ օրէնքներ եղան , ասանկալ Ճիզվիթները ամէն մէկ ազգին՝ ամէն մէկ մարդուն բնաւորութի՟ը՝ բերմունքը կըթափանցէին կըճանչնային , ետքը անոր կեօրէ տարբեր կերպով կըկառավարէին յարմար ան մարդուն կամ ան ազգին ։ Ասիկայ մէկ չիգիտցըվելու բարակ գաղտնիք (մարիֆէթ , սըռ) մընէր մէջերնին , որ իրենց հետ մէկ տեղ կորսըվեցաւ գնաց . ասչափս յայտնի է՝ որ իրենք մէկ կերպ մը խրատել ունէին՝ որ տղան կամ անկիրթ մարդը ինքիրմէ յօժարութենով կըլսէր կըպահէր անոնց խրատը . եւ ոչ վախնալէն ակամայ , ինչպէս որ ուրիշ վարպետներուն խրատը կըլլայ . ասոր արմատը (քէօքը) եղբայրսիրութ՟ին էր . իրենք մէջերնին մէկ եղբայրսիրութ՟ի մը ունէին զարմանալի իրարու հետ կապված , իրենք պըզտիկուց ասանկ սորված ըլլալով՝ նոյն եղբայրսիրութ՟իը ժողովրդեան վրայալ կըբանեցընէին ։ Մէյ մը որ՝ անուշու՟բ խրատել ունէին , ակ՟ջընել տալով տղան ։ Մէյ մը-

նալ հայրութ՟ի ցըցընել տղին վրայ, սրտացաւ ըլլալ մխիթարել, ձեռքէն եկած աղեկութ՟իը անոր ընել․ որով տղին սիրտը իր վարպետին հետ աւելի կըկապուէր քան թէ իր ծնողացը հետ ։ Երրորդ՝ երկայնմտութ՟իմընալ ունէին զարմանալի, ամենևին չի-
ձանձրանալ չիթալաթօսել ։

Բայց աս բաներս ընելուն մէջը ինչ գաղտնիք կար որ՝ ինչվան հիմա չիհասկըցուիր․ որովհետև ճիզվիթները վերնալէն ետև՝ շատ գիտուն բարեպաշտ մարդիկներ վարպետ դրին դպրատուններուն վրայ, բայց ինչվան հիմա մէկ դպրատուն մը չելավ անոնց նման կրթօղ, ամմէն դպրատուններուն վիճակը փոխուեցաւ, ան չէն ինչ որ էին ճիզվիթներուն ատենը․ աս բանիս կամ գործադրութ՟իը դժար է, և կամ ուրիշ մէկ գաղտնիք մընալ կար անծանօթ ամմէնուն ։ Ճիզվիթ մը մէկին հետ մէկ անգամ մը միայն խօսելու ըլլար՝ մէկ կերպ մը ունէր որ՝ շուտ մը սիրտը իրեն կըքաշէր, մենծին պզտիկին՝ հարուստին աղքատին՝ գիտունին տգէտին․ աս բանս էր ահա որ Բարակվայի մէջ լեռընցի մարդիկները ժողվել տըվավ, և ինչ որ ճիզվիթները կըսէին՝ կուրօրէն սիրով կըհնազանդէին ։ Ասիկայ մէկին ըսածին պէս Յ՟սի կրօնք ըլլալով աս բանիս մէջ յ՟սին շնորհքը ունէին ։ Հիմա եւրոպացոց մէջէն աշխարհաշէն մարդիկ շատ կողբան կուլան ասանկ վարպետներէն զըրկըվելուն համար՝ չէթէ գիտութ՟եց համար որ իրենց մէջը հիմա հասարակ եղավ, հապա մարդ կրթելուն համար, բայց ամէն ողբ պարապ ։ Նոր բնապատում բառարան մը ելավ փարէզ բազմահատոր. մէջը Ռէնարինա բառը մեկնելնին, որովհետեւ աս դեղը առաջ Ճիզվիթները գտան Եւրոպա բերելու, հոն սիրտը չփդխմանալէն կրթողու քինային վրայ խօսիլը, իր բանէն դուրս ելլալով կըսկըծի ողբ մը ընել Ճիզվիթներուն վերնալուն վրայ, մանաւանդ ասոր համար որ տղաք կրթողները՝ մարդը մարդ ընողները՝ վերցըվեցան, աս արուեստը գիտցող մէկը չիմնայ ։ Ա՞ս կերպին համար էր որ՝ ամէն տեղ խոստովանահայր՝ շատը Ճիզվիթներէն կըլլային նաեւ իշխաններու եւ թագաւորներու ։

Այս աղէկ կըսէ առակաց խօսքը, աշխըրհիս մէջը եղեգի (խալէմի) պէս շիտակ ըլլաս, ասիկայ գրիչ է ըսելով՝ ըզմէլինով (խալէմ դրաշով) կըկտրեն կըհատցընեն, մոմի պէս վառվիս լոյս տաս, մկրատով (մոմ մախասիով) կըկտրեն կըհատցընեն (1). ասանկ եղավ Ճիզվիթներուն վիճակը. որոնք ուղղափառ հաւատքը պաշտպանելու համար՝ բռօդէսդանդներու եւ յանսէնեանց դէմ վիճելով՝ Եւրոպայի մէջ անոնք թըշնամի ունեցան իրենց. թագաւորներուն իշխանութիւնը ջատագովելու համար՝ ան աղանդաւորները թշնամի ունեցան իրենց, որ սուտ փիլիսոփայի անունով կուզէին հաւատքնալ թագաւորներնալ ջնջել, անոր համար ասոնքալ ամմէն կերպով ետեւէ ընկան ձիզվիթները ջնջելու։ Փրանսային խռովութ՟իը ելլալէն ետեւ աս աղանդաւորաց թղթերը երեւան ելան, որ իրարու կըգրեն՝ թէ մենք չենք կրնար առաջ տանիլ մեր մտքին դրածը՝ ինչվան որ ձիզվիթները չիջնջենք աշխըրհիս վրայէն. մէյմը որ իրենց դէմ կըքարոզէին, մէյմընալ որ՝ մենծերուն մանաւանդ թագաւորներուն խոստովանահայր ըլլալով, ինչ որ իրենք կըբռընկըցնէին տուն տալով՝ ձիզվիթները կուգային մտվընին կըփոխէին։ Աս աղանդաւորները եղան՝ որ թագաւորները գրգռեցին ձիզվիթները վերցընելու համար. իրենց մտքի դրած յանցանքը ձիզվիթներու վրան զըրպարտուի՟ ձգելով թէ թագաւորները կուզէն սպաննել, ինչվան 1696 լօնտռա տպած գիրք մը հանեցին աս մակագրութ՟բ. **Արուեստ թագաւոր սպաննելու ձիզվիթներուն սորվեցուցածը** (1)։ Թագաւորները չիմացան ան ատենը՝ որ Ճիզվիթները ջնջելով զիրենք ջնջելու հիմ ձգել պիտոր տան, և ուրիշ կրօնքներունալ վերնալուն սկզբնաւորութիւնը պիտոր ըլլար ։

---

(1) Խաթիրամէթաէ դալէմ, եանմանտա չէմ օլսա
քէշի.
կեսնէ մէքրազի պէլատէն դուրթարամազ քէնտինի ։

---

(1) Պրուքքերոս փիլիսոփայական պատմութ՟ն գրքին մէջը՝ մէկ գլուխը խորագիր դնելով **Քաղաքական ճէզուիթականութիւն**, հոն կըխօսի Արքայասպան վարդապետութ՟ն վրայ, հատոր Դ. թղթ. 798. ըսելով թէ աս վարդապետութ՟իը ձիզվիթներուն մէջնալ կար, իբր թէ թագաւոր մը թէ որ բռնութ՟ի ընօղ ըլլայ՝ օրինաւոր է ով որ ըլլայ՝ անիկայ կրնայ սպաննել։ Բայց աս վարդապետութ՟իս թէ և քանի մը ձիզվիթ ըսած ըլլան, կամ յոհաննէս մառիանան, կամ ուրիշները, (որ նաև սուարէզին համար ամբաստանե-

Աշխարհ զարմացած մնաց թէ Ճիզվիթներուն անչափ քաշած աշխատանքը եւրոպացոց վրայ, անչափ երախտիքն որ ըրերեր աս կրօնքը իրենց, ի՞նչպէս մէկ օրվան մէջ մոռցըվեցաւ. վասն զի ամերիկացոց շատ երկիրը իրենց տակը ձգօղը ասոնք էին. Թէ որ Ճիզվիթներուն քարոզութիւնը չըլլար, փորթուկալնալ սպանիանալ չէին կրնար անանկ հեշտ (խօլայ) այնչափ երկիրներու տէր ըլլալ ամերիկայի մէջ. ասանկալ մոռցըվեցաւ այնչափ լուսաւորութիւնին՝ որ դըպրատուններով ու այնչափ բազմութիւն գրեանց հանելով ծաւալեցին, եւրոպացոց աչքը բացին, աս բաներս ոչինչ սեպվեցան ։ Բայց փորձըված է, ով որ մէկ մենծ աղէկութիւն մը աշխըրհէս կըվերցընէ, իրենալ վնասը կըհասցընէ. ետքէն իմացաւ եւրոպա աս իրեն վնասը ։

Ի սկզբանէ հետէ քանի գրքեր որ ելած են Ճիզվիթներուն պատճառովը՝ ոմանք ջատագովօղ՝ ոմանք վար զարնօղ՝ թէ որ մէկ տեղ ժողվըվին, մէկ մենծ գրքատուն մը կըլլայ ։ Աս զարնօղ գրքերուն մէջը շատ ա-

---

ցին), պէտքը չէ ամբողջ Ճիզվիթի կրօնքին տալ. որովհետև ինչպէս ինքը պրուքքերոսալ կըգրէ, Ճիզվիթները զիրենք ջատագովեցին գրքերով՝ թէ ինչպէս իրենց դէմ էր աս վարդապետութիւնս ։

նուն հանեց անիկայ՝ որուն անունն է Գաւառական Թղթեր, որ Բասքալ անունով մէկը գրած է, Փրանսզերէն շարադրութիւնը խիստ աղւոր օրինած ըլլալուն համար՝ շուտ մը ձեռքէ ձեռք տարածվեցաւ։ Թշնամիները՝ մառիանա Ճիզվիթին ըսածները կըբերեն, որ կըգանկտի աս կրօնին մէջի եղած պակսութ̃իններուն վրայ, թէ ամմէնը մէկ աչքով չէին նայեր, ոմանց երևելեաց պակսու̃ինները կըգոցէին, իսկ ոմանց խեղճերուն չէին գոցեր, երեսնին չէին նայեր, աչառութ̃ի կընէին։ Բայց աշխըրքիս վրայ չիկայ մէկ հասարակութ̃ի մը՝ մէկ տէրու̃ի մը՝ որ մէջը պակսութ̃ի չիգտնըվի, մէջերնին խրատ տըվօղ չըլլայ. ինկիլըզի տէրութ̃ե մէջնալ ո՛րչափ պակսութ̃ի կայ, ո՛րչափ ալ խրատ տըվօղ իրենց բառլամէնդին մէջ պակսութ̃իննին քըշելով. մառիանաին ըսածները կընմանին դիոնեսիոսի կարթուսեանին ըսածներուն, որ տաքնալով խրատելով կըխօսի եկեղեցականաց անկարգութ̃եց դէմ շտկելու համար, բայց բռօդէսդանդները թշնամի ըլլալով՝ ասոր խօսքերը կառնեն՝ ուղղափառներուն դէմ չարախօսելու կըտանին. Ո՞ւր թողունք որ մառիանան աս խօսքերս ձեռագիր պահերէր և ո՛չ տպելու համար, դուրսէն մէյմը Փրանչիսքոս սօզա անունով ձեռք ձգելով՝ տպել տըվավ մառիանան մեռնելէն ետև (1)։

---

(1) Ասորմէ աւելի գանկատներ կըգրէ Ճիզվիթներուն մէջի եղած աչառութ̃ն վրայ քուլիոս կղեմէս

Վերջապէս աս կրօնքիս աս յատկութիւնս տը̀վին ոմանք՝ որ 239 տարի քշեց աշխարհիս վրայ , ըսել է իրեք դարու ատեն . առջի դարուն մէջ Ճիզվիթը ՚րեր , մարտիրոսներ , ու ա̃ծարեալ վարդապետներ հանեց . երկրորդ դարուն մէջ մեծամեծ իմաստուններ , ամէն կերպ գիտուններ . իսկ երրորդ դարուն մէջ որ չլմնցուց՝ մեծ վաճառականներ , անոնք բացը հանել տըվին բոլոր կրօնքը : Առջի երկու բածը տեղ ունի՝ գործքով կերևնայ շատերուն վրայ . բայց ետքինը անյարմար խօսք է , ու քիչերու վրայ տեսնվեցաւ :

Միայն թէ Ճիզվիթներու վրայի եկած դարը մէկ մեծ փորձ մը եղաւ , ընդհանուր պատմութե մէջ մէկ ընդհանուր խրատ մը ձգեց ամէնուն : Մէյմը որ աշխըրհիս մէջ ինչ աղէկ բան ըլլայ , վերջապէս պիտոր վերնայ լմնայ , մանաւանդ երբոր փառաւոր բան ըլլայ , թէ տէրութի ըլլայ՝ թէ հասարակութիւն , պէտք է որ վերջանան : Երկրորդ՝ թէ եկեղեցական մը շատ ետևէ չիյնայ աշխարհականաց աղէկութի ընելու , ետքը իրեն վնաս կըդառնայ . ինչու որ ան պատճառով աշխարհական բաներու մէջ միանալ հարկաւոր կըլլայ , ատեն անցնելէն ետև՝ իր ըրած աղէկութիւնը բոլորովին կը-մոռցըվի . ինքը պուճուք բաներու մէջ

ըսքօդդի , որ առաջ Ճիզվիթ էր , ետքը դուրս ելաւ Ճիզվիթի կարգէն . բայց անոր գրուածները հարկինք չունին , և հռոմայէն դատապարտըվեցան :

հակառակութեանց մէջ մոլականուած կրօնից. աշխարհականը իր բանը լմնցնելէն ետեւ՝ ինքը հալածող կըլլայ անոր. բարերարութեան տեսնօղը իրեն բարերարօղը կը հալածէ, աշկերտը իր վարպետը (1). ան կրօնները որ շատ չզբաղեցան աշխարհականներու դրսի աղէկութիւն ընելու՝ ինչպէս են դոմինիկեան ու Ֆրանչիսքեան կրօնաւորները՝ ինչվան հիմա կըքշեն.

Ինըրորդ՝ թէ եկեղեցականաց խիստ մենծնալը թէև աղէկ բաներու բանեցուցած ըլլայ՝ իր տեւողութիւնը կըկարճեցընէ. աշխըրքիս առածները թող չէն իտար անանկներուն երկան քշել, մանաւանդ երբոր հարըստութիւնալ մէկ տեղ ունենայ. Նոյնպէս իշխաններու թագաւորներու ձեռքովը բան հոգալ, կառավարութեան գործքեր ընել տալ՝ թէև աղէկ բաներու մէջ ըլլայ, թշնամի հանել կուտայ իրեն իշխանները ու մենծերը՝ որ իրենց իշխանութեան զրկողութիւն անիրաւութիւն ըրած կըսեպեն եկեղեցականին ան գործքերը՝ որ թէպէտ բարի էին, բայց աշխարհական կառավարութե կըվերաբերէին, որ մը անոնք իրեն գլուխը կուտեն կըջնջեն : Լըթէլիէ Ճիզվիթը՝ ԺԴ Լուիզին խոստովանահայրը՝ շատ աղէկ գործքեր ընել տըվավ Թագաւորին, բայց որովհետև կառավարութե գործքեր էին, թէ քանի թշնամիներ հանեց իրեն ու բոլոր կարգին դէմ, ան ատենվան պատմուե մէջ պիտոր կարդաս :

---

(1) Ասանկները շատ հեղ աս պատճառով թշնամի կըհանեն իրենց որ՝ ինչու ուրիշներուն աղէկութիւն կընեն, իրենցալ չեն ըներ : Գասպար Շիօբբիոս մատենագիրը առաջ շատ բարեկամ էր Ճիզվիթներուն, ետքը անանկ թշնամի եղավ անոնց՝ որ երսունէն աւելի նախատական գրքեր հանեց Ճիզվիթներուն դէմ՝ մինակ աս պատճառիս համար թէ՝ Ճիզվիթները որ խոստովանահայր էին կայսեր ու կայսրընտիրներուն՝ ինչու իր աղերսագրին (արզուհալին) միջնորդութիւն չէին ըներ՝ որ 1630 տըվերեր մէկ եկամուտ մը կապելու իրեն համար :

Զորրորդ՝ ամէն հասարակուն կամ տուն՝ որ խիստ երևելի կըլլայ, իրեն ամէն պզտիկ պակութիներնալ մեծ կըսեպվին ուրիշներուն առջին, թէև շատ աղէկութի ըրած ըլլայ՝ մէկ պակութի մը միայն ունենայ, ան մէկ պակութեը համար ամէն ըրած աղէկունը կըմոռցըվի, ասանկ եղավ Ճիզվիթներուն :

Փրանսայէն մէջէ եղածները · ԺԵ · Լուիզին մահը ·

1773—1774 :

Կրօնաւորներուն վրայ ինչպէս որ վերը գրերենք մասնաւոր մարդիկներ դրերէին Փրանսա քննելու և կարգադրելու · ասոնք 1773 Թագաւորական Թուղթ հանեցին կրօնաւորներուն համար 34 բանի վրայօք, որուն գլխաւորը աս է որ՝ ասկէց ետքը կրօնաւորները բոլորովին իրենց եպիսկոպոսներուն տակը ըլլան, որոնք առաջ անմիջապէս հռոմայու տակն էին · մէկ կրօնաւորին տարեկան եկամուտը պինտ շատը 400 լիռէ ըլլայ , և այլն ։

Իսկ 1774 մայիսի 10 մեռաւ Փրանսային թագաւորը ժե. լուիզ. 64 տարւան. 59 տարի թագաւորելէն ետև ։ Ասիկայ 1728 թեթև ծաղիկ մը հանած ըլլալով, կարծեցին թէ անով խալըսած էր. երբոր հիմա ապրիլի 28 ջերմի պէս վրան եկաւ, ծաղկի կասկած չունենալով՝ իրեք անգամ արիւն առին. անոր ետևէն շուտ մը ծաղիկը դուրս տըվաւ, ան ծաղկի հիւանդութենով՝ որ պօռպօնեան տունէն շատ մարդ մեռուցեր է՝ աս թագաւորսալ մեռաւ ։

Բնութբ̃ հեզահոգի էր , ոչ երբէք բարկացած տեսան ասիկայ. երեսով մէկ գեղեցկատեսիլ մարդ մընէր՝ բայց խելքով խիստ չափաւոր , չէր կրնար որոշել բարի ու չար խորհուրդները՝ որ իրեն կուտային. ինքնալ իր վրայ վարկում չունէր , ուրիշներուն կըյանձնէր մտածել մանաւանդ պատերազմի բանի մէջ՝ (որ այնչափ փնասակար եղաւ ,) ու եկեղեցական բաներու մէջ՝ որ իր ատենը այնչափ նոր նոր բաներ ըրին ։ Ասանկով Փրանսայի թագաւորութ̃իը կործանման վտանգի մէջ թողլով անանկ մեռաւ գնաց , մէյմը չափէ դուրս պարտքի համար , մէյմընալ որ եկամուտին Ճամփայները խիստ աւըրված էին. քաղաքինալ փըլուխին խորհուրդը չիբռնելով՝ ուրիշներուն մտիկ դնելով՝ անանկ պատերազմներու մէջ մտաւ , որ ա՛լ աւելի անիրաւ ու փնասակար էին՝ քան իր նախորդին ժդ. լուիզին ըրած պատերազմները : Պատերազմի խարճին զատ ինքնալ շատ ըստակ ցրուեց իր զբօսանքին ու հեշտութ̃ը համար . Փրանսային եկամուտը տնտեսութ̃ը անանկ աւըրւած էր՝ որ ինքնալ կիմանար թէ իր թագաւորութ̃ը օր մը պիտոր կործանի . իր ետքի տարիները շատ հեղ կըհարցընէր , մըրդեօք ինչվան իր մահը գոնէ քշէր պիտոր . երբոր քոմլինները հրամերես կըսէին , ինքը բոլորովին իր զբօսանքներուն հետ կըլլար , հեշտութեց մէջ ընկղմելով . իսկ 25 միլիոն մարդու կառավարութ̃ը՝ որ իր ժողովուրդն էին , անհոգ կըթողուր քոմլիններուն ձեռքը , որոնք օտար մարդիկ ըլլալով՝ թագաւորական տանը վրայ մէկ ցաւ մը գութ մը չունէին , իրենց շահը կընայէին :

Երբոր վերջի թելը հասաւ , ուխտ ըրաւ՝ թէ որ ողջըննայ՝ աւելի աղէկ կառավարէ իր ժողովուրդը , պաշտպանէ անմեղները ու հաւատքը : Ասիկայ սիրելի անուն ունեցաւ , բայց աղէկ ատեններու մէջ պէտք էր թագաւոր ըլլալ :

Լուիզ ԺԶ. Իրեն ըրած կարգաւորութիւնները .

1774 — 1776 :

Որ ետևէն թագաւոր նստաւ 1774 . Լուիզ ԺԶ. 20 տարւան , որ վերոյիշեալ ԺԵ. Լուիզին թոռն էր , մէկ դէշ ատեն մը՝ որ շատ նորոգութ̃ կարօտ էր , տեսնալով աս թագաւորը որ տուրքերը խիստ ծանրցած էին , ուզեց չոկել իրմէ բոկնելով. մէկ ծանր տուրք մը կար որ՝ Թագաւորը նոր նստած ատենը կառնէր ամէն հազարապետներէն՝ ու անոնցմէ՝ որ մէկ իշխանութիւն կամ ռոճիկ (եկամտ) մը ունէին, ան տուրքը չառաւ պարգեւեց.

Բնութիւն անուշ էր՝ որպէս ողորմած ուրիշներուն վրայ. շատ սիրելի պիտոր ըլլար Ֆրանսոզ ազգին՝ որ իրենց Թագաւորը խիստ սիրող էին, թէ որ ատենը փոխուած չըլլար. բայց իր դժբաղդութիւնը մէկ ատեն մը Թագաւոր եղաւ՝ որ ազգին մեծերը ուրիշ բան չէին մտածեր որ՝ Ֆրանսայի Թագաւորութիւնը կործանել։ Միտքը աղէկ էր բարի կառավարութիւն կուզէր ընել, բայց խորագիտութիւն չունէր ճանչնալու որ քովինները ինչ նենգագործութիւններ ոլորակներ կըբանեցնէին իր վրայ։ Աս բանիս վրայ ալմանպէռնալ կըվկայէ իր բարեագրին մէջ՝ որ կըգրէ Կատարինէի Մոսկովի Թագուհիին։ “Լուիզ ժզ կըսէ մէկ Թա-
„ գաւոր մընէ խիստ փուղձ սրտով, իր վար-
„ մունքը պարզ, սիրտը աղէկ, արդար ու
„ բարի, բայց տկար ու վախկոտ. միշտ ա-
„ ղէկութիւն կուզէ ժողովրդեան, սիրող է
„ արդարութեան. բայց շատ բան պէտք է որ
„ կարենայ ճանչնալ ինչ որոգայթներ կը-
„ լարեն ամէն դիացէն իր պաշտօնատէրե-
„ րը ու պալատականքը (սէրային մարդիկ-
„ ները), թէպէտեւ իր դիտաւորութիւնները
„ շիտակ են, ուրիշ բանի չէն նայիր որ՝
„ միայն Ֆրանսզներուն յաջողուիլը „։

Ուջի թուղթն որ հանեց՝ աս եղավ որ՝ ով որ փոխ ըստակ տըվեր էր թագաւորութեան՝ խօսք տըվավ անոր շահը տալու, որ խափանըված էր՝ չէին տար․ հացին գինը աժընցուց․ իր տանը խարճը որչափ կարելի է քիչցուց․ ան մարդիկները՝ որ իրենց յափըշտակութեանը համար աւելի էին եղեր՝ հեռըցուց․ ասանկով շատ սիրելի եղավ ժողովրդեան։ Միայն անզգոյշ բան աս ըրաւ կըսեն, օրէնք մը հանեց որ՝ իր մեռած հայրը ինչ խորհուրդ որ տըված էր՝ անիկայ ճիշդ կատարուի․ որովհետեւ իր հայրը կտակ մը ըրեր էր՝ որ զմռըված իրեն յանձնեց լիօն քաղքին արքեպիսկոպոսը։

Տեսաւ որ թագաւորական պաշտօնատէրերը աւելի էին եղած, բառլամէնդին մարդիկներուն քշվիը խիստ անհաճոյ ժողովրդեան, շուտ մը նորէն դրաւ բառլամէնդը, որ ժէ լուիզին վերցուցեր էր․ բայց աս ընելով վտանգաւոր մարդկանց ժողովը նորէն ոտք հանեց, որոնց միտքը կրնայէր թագաւորական իշխանութիւնը իրենց ձեռքը քաշելու․ ասով շատ վնասակար բան ըրավ թէ իրեն՝ եւ թէ թագաւորութեան։ Մուբու դիւանագիրը պաշտօնէն հանեց․ այքվիլլօն դուքսը գիտնալով որ զինքը պիտոր ձգէ՝ ինքիրմէ թողուց վեզիրութիւնը․ անոր տեղը վեզիր ըրավ ծեր մօրէբաս կոմսը՝ որ 23 տարիէն աւելի գարպասէն (սէրայէն) հեռըցած էր (1)․ ասանկալ միրի ալէմը կամ գափուճիլեր պաշին վախնալով ինքիրմէ խնդրեց որ պաշտօնէն ելլայ, բայց պատառխանի առաւ թէ իր ծառայուե̃ը մէջ թող հաւատարիմ մնայ, իրեն ըրածներուն թողութիւն կըտրվի ։

---

(1) Ասոր կնիկը մէկն էր անոնցմէ՝ որ տիւ պարրի

Սանկ թագաւորնալ թագուհինալ անյիշաչար եղան իրենց ամէն թշնամիներուն, միայն տիւ պարրին քշեցին մէկ վանք մը, քիչ մը ետև իրեն թողուցին որ՝ իրեն բընակելու տեղ մը ընտրէ, բայց 30 մղոն (միլ) հեռու ըլլայ փարէզէն (1). քանի մարդ ու ազգականներ որ անարժանաբար պաշտօնի վրայ հանած ուներ, ամէննալ պաշտօնէն ձգեց թագաւորը, ինչպէս որ կուզէին փարէզցիք ։

Ծաղկի հիւանդուի̃ը որովհետև շատ մարդ տարբերէր պօռպօնեան ցեղէն, նոր ատեններսալ թագաւորին մէկ եղբարը, մօրքոյրը, ու բաւմայի դքսուհին անկեց մեռերէին, ինչպէս և ժԵ. լուիզը. ասկեց իր վրայալ վախնալով ժԶ. լուիզը՝ մսկովի թագուհիէնալ օրինակ առնելով, ծաղկէ

խաթունին հետ մէկ տեղ միշտ ծաղր կընէր մարիամ անդօնիէդդան՝ որ ան ատենը դեռ թագուհի չէր եղած. հիմա թագուհի ըլլալէն ետև կրնար պատժել, բայց չպատժեց, միայն յիշեցուց իր երեսին տըված իր ծաղր ընելները ։

(1) Աս տիւ պարրի խաթունը 60 միլիոնէն աւելի խարճ էր ըրած, թագաւորական ընտանեաց խաղաղութ̃նը տակնու վրայ ըրերէր, ու ժԵ. լուիզին անուն խիստ աւրերէր, անոր համար շատ պատժոյ արժանի էր, բայց թագաւորը թէթև պատժեց ։

պատրուս (աշ) ընել տըվավ զինքը ու իրեն եղբարները, նաև իր եղբօրը (առդուայի կոմսին) կողակիցը · ասով բարի օրինակ ու սիրտ տըվավ ֆրանսըզներուն չիվախնալ ծաղկի պատրուսելէն, ինչպէս որ ինչվան ան ատենը կըվախնային ու դէմ կըդնէին։

Մօրեբաս վէզիրը մեռաւ, անոր տեղը վէզիր եղավ Վռիլլիէ դուքսը՝ թէպէտ քիչ ատեն կեցաւ · մալշէրպին ու Թուրկօթին յանձնըվեցաւ բարեկարգուե̃ի չափաւորութ̃ի ու տնտեսութ̃ի խօսել, բայց ասոնքալ չէին կըրնար ուզածնին պէս ընել, ըստ որում նոր կարգաւորուե̃ի ընել նոր սկսված կառավարութե̃ ատենը՝ ամէն մենծերը իրենց ատելի ընել կուտար։

Երբոր 1775 տարին եկավ, ցորենի մը կարօտութ̃ի ընկաւ ֆրանսա, որուն համար շատ մեծ շշընկոց ելավ փարէզի ու վեռսալիայի մէջ, տիժօնին ու մէցին մէջ · աս կարօտութիւնը կըկէին կըշատցընէին մատրապազները, որ շատոնցմընէ մտերէր ֆրանսայի մէջ ցորենի վրայ (1) · մատրապազները ամէն ցորենը աժան կառնէին տիրվըտոցը ձեռքէն, կրկին գնով ժողովրդեան կըծախէին, անանկով սով (խըթլըխ) ձգել տըվին Փրանսա. հացը ավըրվեցաւ. արուեստաւորները՝ ժողովուրդը՝ չկիտէին ինչպէս ապրին, հաց կաղաղակէին: Մէկ խումբ մը աս ողորմելիներուն կատղելով յարձըկեցան բռնութե̃ յափշտակեցին ցորենով լեցուած ամանները սիէնա գետին մէջը թափեցին. անկէց աւելի քիչցաւ ցորենը՝ ինչպէս որ կուզէին խռովարարները որ մէկ խռովութի̃ մը հանել տան, կըվախցըվէր որ մէկ ընդհանուր վրդովում ու ապստամբութի̃ մը ելլայ, մանաւանդ որ գրգռող գրքեր հանած էին, ու ետևէ ետև կըհանէին. շատ ապստամբներ բռնեցին, վրանին շատ ըստակ գտան, անկէց աւելի կարծիք դացին որ աս սովը (խըթլըխը) սուտմըտընէ հանած է, յատուկ դիտմամբ ժողովուրդը ոտք հանելու համար է:

---

(1) ժդ̃ · Լուիզլի ատենէն ֆրանսային մենծերը՝ ու արքունեաց մէջի եղօղները մատրապազ էին եղած ցորենի, ինչվան մէնդնօն անուանի կինը մատրապազութ̃ի կընէր, սանկալ արքունիքէն դուրս դքսեր, պարոններ, նաև Սարդէնը՝ որ բարեկարգութե̃ վըրայ դատաւոր էր, մասնակից էին մատրապազութե̃, ուզածնին պէս ցորենին գինը եվելցընելով քիչցընելով։

Աս ապստամբները զսպելու համար հեռու տեղերէն զօրք բերին, խիստ կարօտներուն շատ ըստակ բաժնեցին, վարձք խոստացան ով որ շատ ցորեն բերէ. ասով խաղաղկեցաւ, բայց խազնան ա՛լ աւելի քիչցաւ: Իսկ 1776 ցորենը առատ եղաւ, և աւստրիային ստորին Նահանգներէն ու օլանտայէն շատ ցորեն պատրաստեցին. միայն կովերուն մէջ ջարդ ինկաւ հարաւային գաւառներուն մէջ. ասոր համարալ շատ ըստակ խարջվեցաւ խազնայէն: Ատենը եկաւ, ռէիմս քաղքին մէջը թագադրութե̃ հանդէսը եղաւ խիստ փառաւոր, անով ժողովուրդը մոռցաւ հացին պակսութիւնը (1)։ Կլօդիլտէ իշխանուհւոյն հարսնիքնալ շատ հանդիսով եղաւ, բիէմօնդի իշխանին հետ պսակուելով, որ ԺԶ. լուիզին քոյրն էր, ետքը սարտէնեայի Թագուհի եղաւ։ Երբոր եկեղեցականաց ժողովը եղաւ, խազնային կարօտութեան ատէնը ըլլալով, Թագաւորին կամաւոր պարգեւ ըրաւ 20 միլիոն լիւռէ։

ԺԶ. Լուդովիկոսին ըրած ուրիշ բարեկարգութիւնները, Թագուհիին վրայ եղած չարախօսութիւնը.

1776։

Խաղաղութեան ատէն ըլլալով Թագաւորը լուիզ ԺԶ, զօրքը քիչցուց. ս̃բ գերմանոսի կոմսը՝ (որ տանիմարքային ծառայելը թողուցերէր,) պատերազմի դիւանագիր ըրավ. փախչօղ գինուորներուն՝ առաջ մահուան պատիժ կուտային, ու թագաւորը պատիժը փոխեց, հասարակաց ծառայութիւն ընելու հրամեց. արքունեաց մէջի եղած խարճը թատրոնի ու որսորդութեն համար՝ քիչցուց. լոտեմներուն (չաշուաններուն) վճարքը քիչցուց. որ բարեկարգութեն վրայ եղած դատաւորներուն կըծառայէին, որոնք խօսք գնելով վարի դատաւորներուն հետ՝ իրենց վրէժը հանելու համար ու մարդուն ան մարդուն շատ անիրաւութիւն կընէին, ծանր պատժի տակ ձգելով ապսպրեց որ՝ թղթերը չիբացվին, միայն անոնց բացվի՝ որոնց վրայ որ կասկած կըլլար պատերազմի ատեն ։

---

(1) Երբոր հանդէսը կըլլար ժամուն մէջը՝ ծեր մառէշալը Թօննէռ անունով որ կայծակ կընշանակէ, Գօնդէսդապլի պաշտօնը բանեցընելով Թագաւորութեան Թուրը ձեռքը բռնած, իրեք անգամ գետինը ընկաւ իր տկարութէն։ Աս բանս ժողովուրդը գէշի նշան է ըսելով գէշ գուշակութիւններ ըրին Թագաւորին վրայ. հեգնելովմընալ կըսէին, ինչ զարմանք է որ՝ իրեք անգամ կայծակը ժամը ընկաւ, բայց կրակ մը չիձգեց։ Ասանկալ հետեւեալ օրը երբոր ձի հեծնելու մեծ հանդէս եղաւ, Թագաւորին եղբօրը ձին՝ (որ կըսուէր Արդուայի կոմս,) պօչին մէկ զարդ մը ունէր պռիլլանդի քարերով զարդարուած, օռլէանսի դուքսի ձին ասոր ետեւը կեցած ըլլալով՝ քանի ատէն որ քշեց հանդէսը՝ իժիր կըխածնէր անիկայ։ Ասկէցալ գէշ գուշակութիւն հանեցին ժողովուրդը Թագաւորին եղբօրը վրայ։

Թող տրվավ որ՝ երբոր առապայով կերթար՝ ամէնքնալ կարենան աղերսագիր (արզուհալ)· տալ իրեն. ետքը տեսնալով որ շատ բազմութի կըթափին, վտանգ կըլլայ կոխկըռտըվելու, իր դարպասին (սէրային) մէջ մէկ սնտուկ մը դրաւ, որուն բանալիքը միայն թագաւորին քովն էր, հրամեց որ ամէնքնալ հոն ձգեն աղերսագիրնին ։ Մէկ եօրղանճի մը մօտիկ էր բացը ելլալու, շատ առնելիք ունենալուն համար գլխաւոր մենծերուն վրայ, որոնցմէ կուզեր՝ չէին իտար. ասիկայ թագաւորին գնաց հասկըցընելու, երբոր իրեն մօտիկ խուցը եկավ պահապանները վռնտեցին. թագաւորը ձայներնին լսելով հրամեց որ առջևը բերեն մարդը. ասիկայ խնդրեմ ըսաւ՝ իմ պարտատէրերնուն հրամմես որ քիչ մը սպասեն ըստակ ուզելու՝ ինչվան որ եսալ իմ առնելիքներս կարենամ առնել. աս ըսելով հանեց իր առնելիքներուն ցանկը (տէֆթէրը) ցըցուց ։ Թագաւորը կարդաց տեսաւ որ՝ մէկ երեւելի մարդուն վրայ 80 հազար լիրէ առնելիք ունէր, ան ցանկին օրինակը առավ, թուղթ մը տըվավ անոր իր ձեռագիրը, հրամելով իր գործակալին (սանտըրխքեարին), որ 80 հազար լիրէ շուտ մը վճարէ ձեռագիրը բերողին ։ Երբոր վաղվան օրը ան մենծը դարպասը եկավ, Թագաւորը ծիծաղելով իրեն ըսավ. դուն այսօր չիկարծած բանդ պիտոր լսես ինծմէ. լսածդ աս է որ ըսավ դուն պարտըկան ես ինծի ։ Անիկայալ ուրախութ՟ պատասխանի տըվավ. հրամմերես տէր իմ, պարտըկան եմ հրամանոցդ ամմէն բարերարութեցը՝ որ հրամանքէդ ունեցերեմ ։ Աս աղէկ ըսաւ Թագաւորը, բայց իմ մտքինս ան չէ. դուն ինծի 80 հազար լիրէ պարտըկան ես, որ քեզի համար վճարեցի ան խեղճ եօրղանճիին, ու քու թէմէսիկդ ձեռքէն առի, մէկ ամնէն ետեւ իմին ըստակս կուզեմ, թէ որ ըստակ չունիս, ինչու համար ուրիշի բան կապսպրես ։ Աս մենծը ամչնալով գնաց քովէն ըստակը գտնալու վճարելու ։

Աս բանս թէպէտ շատոնք գովեցին, բայց մենծերը վար կըզարնէին. որովհետեւ անցած թագաւորին ատենը սորվերէին պարտատէրները առանց վճարելու թողուլ՝ թէեւ բացը ելլային ։ Ոմանքալ թագուհիին վրայ ձգեցին ըսելով, ան մենծին հետ աղէկ չէր Թագուհին , ան գրգռեց Թագաւորը , Թէպէտև Թագուհին չխտէր աս բանս. Սեսաք մառքէզը որ շատ համորձակութ՟ի ունէր , յանդգնեցաւ ինչվան Թագաւորին զուրցեց վար զարնելով Թագուհին. Թագաւորը պատասխանեց՝ ինծի հաճոյ է երբոր մէկը տեղեկութ՟ի կուտայ ինծի՝ ու Թագաւորութ՟ե վերաբերեալ բաներու , բայց իմ ընկերոջս վրայ մէկը իրաւունք չունի խօսելու ։ Ու հերիք չեղաւ՝ հապա Թագուհին որովհետև ամռուվան մայթափներուն Մառլի ըսված իր պարտէզին ու անտառներուն մէջը կըպըտըտէր , ասկեց առիթ առին զըպարտելու. գիրք մընալ ելավ որ օռլէանսին դուքսը չինել տըվերէր կըսէին , մէջը շատ անվայել բանէր կըխօսէր Թագուհիին վրայօք ։

Թագաւորը իր բարեկարգութ՟իը ընելներէն չէր դադրէր մանաւանդ տնտեսութ՟ե վրայօք. 1776 Թագաւորական Թիւֆենկճիները վերցուց՝ որ պարապ խարճ մընէր , ասանկ պարապ խարճերուն տեղը ջանաց նաւէր ոտքի վրայ հանել , որ բոլորովին երեսէ ձգերէր իրմէ առջինը ։ Հռոմայու հետալ քանի մը բանէր շտկեց աս տարվանս մէջ. ավինեօն քաղաքը Ֆրանսայի բռօվանս գաւառին մէջն էր , բայց յատուկ էր սրբազան պապին. երբոր հոն դատ (տավա) մը բացվէր , անկեց հռոմ բողոքում կընէին. Ֆրանսզները աս բողոքումը չէին ընդունէր , Թող չէին իտար , անկեց հռոմայու և Ֆրանսայի մէջ վէճ ընկած էր.

Հիմա Փրանսան ընդունեցաւ որ՝ սրբազան պապին կամացը յանձնըվի, թէ որ ուզէ՝ կարենայ բռօվանսին բառլամէնդէն եղած բողոքումը հռոմ ընդունիլ: Մէյմընալ՝ Փրանսըի տակ եղած Փլանտրայի մէջ՝ եպիսկոպոսներու աթոռի վրայ ու եկամուտներու վրայ բանը շտկըվեցաւ. խօսքալ կապվեցաւ որ՝ եպիսկոպոսները իրեք անձ առաջարկեն սրբազան պապին, անիկայ իրեն ազատ կամքովը որնոր ուզէ՝ եպիսկոպոս ընտրէ: Արգելվեցաւ որ՝ բռօդեսդանդները պաշտօնի վրայ չելլան ուղղափառաց պէս ինչպէս որ մեռերէր, ուղղափառներինալ բռօդեսդանդներու հետ չիկարգըվին, ինչպէս որ փարէզին բառլամէնդը թող կուտար:

Անչափ սէր ունէր ամմէն պակսութիւնը շտկելու աս թագաւորս՝ որ բարեկարգութեան դատաւորին պատուէր խրկեց, ինչ որ ժողովուրդը իմ վրայ աղէկ կըխօսի ինծի մի ծանուցանէք, բայց ինչ որ իմ վրայ գէշ կըխօսի՝ հասկըցուցէք որ ես ալ շըտկեմ:

Աս տարվանս մէջ 1776, վանքերը քիչցընելու վրայ, կրօնաւորաց ուխտին վրայ, ու ժամերու մէջ թաղվելուն վրայ շատ նորութիւններ եղան Փրանսա: Սէ անտոնին կարգնալ վերցըվեցաւ Փրանսային մէջ:

Փիլիպպոս Օռլէանս դուքսին չարագործ վարքը :

Աս մարդս մէկ հարուած մը պատիժ մը ըլլալով Փրանսայի տէրութեանը՝ ու ժդ Լուիզի թագաւորին, իրեն վարքը պէտք է հասկընալ՝ որ ետքի ելած խռովութիւնը Փրանսայի մէջ աղէկ հասկըցվի : Երբոր տեղ մը բարի մարդ խօսքի տէր կըլլայ, անկէց աղէկ բան չիկընար ըլլալ ան տեղը. բայց երբոր տեղմընալ չար մարդը խօսքի տէր ըլլայ, անկէց աւելի գէշ բան չիկընար ըլլալ :

Փրանսայի մէջ քանի՛ չար՝ անառակ՝ ապըստամբ մարդիկներ կային՝ ամմէնունալ պաշտպան եղաւ աս փիլիպպոս լուիզ օռլէանսին դուքսը. որչափ որ ասոր հայրը բարեպաշտ ու բարեսէր իշխան մընէր՝ որուն վրայ առաջ գրեցինք, այնչափալ ասիկայ չարագործ անօրէն մէյմը եղաւ, որ ծնաւ Սե̄ քլու տեղը փարեզէն դուրս 1747 ապրիլի 13 : Թէպէտ իր հայրը բարեպաշտ ըլլալով աղէկ կրթութի տըվաւ՝ բայց պարապ. տղին բնականը չար ըլլալով՝ պզտիկուց ցըցուց ինչ պղտոր, անօրէն, չարաճըճի մարդ պիտոր ըլլար. իր հօրը՝ ցնդած ծեր կըկանչէր. իր խորթ մօրը՝ տգեղ գեղացի. իր դաստիարակները վարպետները ամմէննալ ծաղր կընէր կըքամահրէր. վարպետներուն քովէն կըփախչէր՝ կերթար սեխմներուն հաւարիններուն քովը. ոչ խրատ

իրեն շահ մը կըներ և ոչ պատիժ որ իրեն հայրը կուտար խուցի մէջ գոցելով ։ Պըզտիկ տղայ մը ասչափ ավըրված տեսնալով իր առջի վարպետը Սաչի անուն քահանան՝ գուշակեց իր հօրը ։ ,, Շատ ցաւելովս կը-
,, զուրցեմ ըսալ հրամանոցդ. աս զաւակս
,, օր մը պատիժ պատուհաս պիտոր ըլլայ
,, ամմէն մարդու՝ նաև իր ազգին, որով-
,, հետև ունի մէկ սիրտ մը չար՝ որուն նման
,, չէ տեսնըված ։

Շատ հոգ տարին որ՝ զուարճալի ուսմունքներով իր չար բնաւորութէն դարձընեն, բայց ուրիշ բանով չէր կընար զբաղիլ, բայց եթէ սուրհանդակի (սայիի կամ շադըրի) պէս վազել, թօփ խաղալ, ֆիշէնկներ կախել առապային վրայ ։ Դեռ (տահա) 16 տարվան չեղած՝ գիշեր ատէն տնէն կըփախչէր, կերթար անշահ անզգամ անառակ տղոց (հովարտաներուն) մէջը կըխառնըվէր. շատ հեղ թագաւորը յանդիմանեց ու սպառնալիք ըրավ, բայց աս չար զաւակը հինցած ծըրդած ըլլալով իր անառակութէր մէջ՝ ալ աւելի կատղելով կըներ ։ Պոմբատուր խաթունը 1764 սաստիկ յանդիմանեց աս անզուսպ քուռ զաւակը թագաւորին դիացէն, բայց անանկ անարդանքներ տըվավ որ՝ թագաւորը լուիզ ժէ. երկու ամիս բանտը դրաւ զինքը Սէ քլու ըսված բերդը ։

Հայրը ետևէ ետև ասոր ըրած պարտքը կըվճարէր իրեն անառակ գործքերուն համար՝ որ դէշ ընկերներով գիշերը վարեզին ճամփայները կընէր. խելքը գլուխը բերելու համար պսակել տըված պօռպօնեան մարիամ լուիզայի հետ՝ որ մէկ հատիկ դուստր էր յոհաննէս լուիզին բենդիէվրի դքսին, որդւոյ դօլօսայի կոմսին. աս իշխանուհիս շատ հարստութ՟ի ունէր, ու ֆրանսայի մէջ գեղեցիկ ու խելացի անուն ունէր. թէ աղջիկը և թէ հայրը դժուարաւ տըվին իրենց հաւանութ՟իը թագաւորական կամացը համար, գիտէին որ ինչ դար պիտոր գար գլխընին: Առջի զաւակը եղավ 1773 հոկտ. 6. որ ըսվեցաւ մօնբէնսիէի դուքս. ետքը ձայն ելավ որ՝ ծեր օռլէանս դուքսը իր հայրը դեղվեցաւ, ու դեղը (զէհիրը) տըվօղ եղավ իր քուռ զաւակը փիլիպպոս շառդըրին դուքսը, վասն զի միշտ կռուով էին հայր ու տղայ. քիչ մը ատենէն մեռաւ, որուն հիւանդութ՟իը բժիշկները չիճանչցան, կամ չուզեցին ճանչնալու. խեղճ հայրը մեռնելէն քիչ մը առաջ թագաւորին ժե. լուիզին թուղթ մը խրկեց զմռըված մէկ սեպուհի (ռիճալի) մը ձեռքով աս խօսքերս զուրցելով. „ Ասես թագաւորին որ՝ մէկ բան մը չունիմ իմ վրայ մեղադրելու, բայց եթէ „ աս որ՝ կըթողում մէկ զաւակ մը մէկ „ հպատակ մը ասանկ տմարդի, ասանկ „ քուռ ամբարիշտ „: Պէտք էր աւելցընել, որ քու յաջորդդ պիտոր սպաննէ:

Հայրը մեռնելէն ետև՝ փիլիպպոս ըսվեցավ ու եղավ օռլէանսի դուքս, գտաւ ան համարձակութ՟իը ազատութ՟իը որ շատոնց կուզէր, տէր եղաւ իրեն հօրենական եկամուտին՝ որ Թագաւորին ցեղին ետեւէն երկրորդ երեւելի ցեղն է ամէն Փրանսայի մէջ, տարին 10 միլիոն դուռինեան լիրէ եկամուտ ունէր․ որոնք հայրը բարեպաշտութեան գործքերու կըխարճէր, իսկ աս քուռ զաւակը՝ թէ աս իր եկամուտը և թէ իր ընկերոջ հարուստ եկամուտը՝ ամէննալ յայտնի խարճել սկսաւ իր դէշ կիրքերը կատարելու, ու վատահամբաւ անառակ գործքեր ընելու։ Ասանկ եղաւ որ՝ տիւպարրի խաթունին դին անցաւ, անոր կամակից առջի արբանեակը եղաւ խելքին եկածները ընելու։ Քանի մենծերու քուռ անշահ զաւկըներ որ կային, սանձարձակ իրենց կրիցը մատնըւած՝ իրենց գլուխ աս փիլիպպոս օռլէանս դուքսը կըճանչնային, ու իրենց պաշտպան, որպէս զի իրեն հարըստութիւնը վայելէն, իրմէ ըստակ գտնան կամքերնին կատարելու։

Ու որովհետեւ ճիզվիթները դուրս հանելէն ետեւ՝ Փրանսային դպրատուններուն կրթութիւնը բոլորովին փոխւած էր, օրէօր դէշի կերթար, ամէն տղաք փոխւիլ սկսան, չարագործները շատցան, չարութեան ճամփան համարձակ եղաւ, առաքինութիւնը բարեպաշտութիւնը ընկաւ, մանկական խենթարիւն զուարճասիրութիւնը անառակութիւնը անզուսպ մնալէն ետեւ՝ մէկ երիտասարդական գոռոզութիւն ու ամբարտաւանութիւն սնափառութիւն մը սրտերնին տնկըւերէր․ կուզէին խիստ հարուստներուն ու արքունեաց (սէրայի) մէջի եղօղներուն հաւասարիլ, մանաւանդ թէ անոնցմէ վեր գերազանցել. իրենցը խարձելէն զատ՝ կըսկըսէին կերպ կերպ ճամփայներ բանեցընել՝ ուրիշներուն ըստակը կամ բռնութեամբ և կամ խաբխըբելով իրենց յափշտակելու. անանկ եղաւ որ ըստակը կըպաշտէին, համեստութիւնը բարեգործութիւնը ծաղր կընէին:

Իրենց սեղաններուն շռայլութիւնը ան աստիճանը հասեր էր՝ որ կերակուրին շատութիւնը անչափ չէին նայէր՝ ինչպէս որ ցանցառագիտ բան ըլլալը. աշխարհիս վրայ ուր որ չիգտնըվելու սուղ բան մը կըլլար՝ ծովի ցամաքի բաներ՝ հեռու տեղերէն ինչվան վարի աշխարհքէն բերել տալ, մէկ պզտիկ կերակուրի մը համար գանձ խարձել միայն անուն հանելու համար. ասոնք էին եղած իրենց փարթամութիւնը: Ստամպօլցոց զեղխութիւնը հագուստի վրայ է ընկած, իսկ փարէզցոց զեղխութիւնը (սէֆիֆութիւնը) կերակուրի վրայ. իրենց փառասիրութիւնը ասոր վրայ կըբանեցընէին, մէկըզմէկ գերազանցել կընայէին անուն հանելով. անկէց եղաւ որ խոհարարութեան (աշճիութեան) արուեստը՝ մէկ մեծ արուեստ մը ըլլալ սկսաւ. վարպետ խոհարարներ (աշճիներ) ելան՝ որոնք բնաբանութիւնը ու բնալուծութիւնը (քիմիականութիւնը) հետը խառնելով գերագոյն արուեստ մը ընել տըւին, նոր նոր տեսակ կերակուր հանելու զանազան գրքեր հանեցին, ինչվան օրը 40 տեսակ կերակուր հանել, անալ ամենուն չիլմանցընել իրարու ինչվան տարի մը · Ասանկ վարպետ խոհարարները անբաւ վըճարք կառնէին՝ որ ան ցանցառագիւտ բաները նոր նոր արուեստներով եփեն պատրաստեն · խոհարարները մէյ մէկ հարուստ պարոն էին եղած սանկ խարճողներ գըտնալով, իսկ մէկալ դին աղքատներուն միայն մէկ ցորեն մը գտնալու համար՝ պէտք էր որ սուղ սուղ ծախու առնէին ան մատրապազ մեծերէն, և իբր թէ իրենք վճարեն ան խոհարարներուն ան կերակուրներուն խարճը : Ասկէ հիմա ինչ աստիճան անկարգութէն հասերեր փարէզ · ասիկայ չեղավ կերակուր ուտել, հապա իրենց փառասիրութիր կերակուրի վրայ ցըցընել, հպարտութիր որկրամոլութէն հետ խառնել :

Մեծերէն ով որ սանկ չէր ըներ, ծաղր կըլլավէր, թող տուր որ յափշտակութէն ու սպանութէն վտանգի մէջ կիյնար գիշեր ատեն, անանկ որ աւազակութիր ու շըռայլութիր մէկ էին եղած ժէ · լուիզին արքունեացը մէջ : Սանկ տեղ իրաւ կըվայլէր որ փիլիպպոս օռլէանսին դուքսը իրեն չար բարուցը համար գլուխ ըլլայ ամմէն շռայլներուն ու ամմէն չարագործներուն · չար մարդիկներէն ով որ իր ունեցածը կեր ու խում ընելով մսխերեր, պարտքի տակ իյնալով դատաւորներէն բռնըվելու վախ ունէր, աս օռլէանսին քովը կըվազէր · անալ ամմէն սանկները կըպաշտպանէր, ո՛րչափ կռուարար որ կըլլար, սուտ վկայութիւն տըւօղ, ելուզակ (տօլանտըրըճի) մարդիկ, վնասակար արգելած խաղեր խաղցօղ (խումարպազ), ո՛րչափ չարագործութենէ յուսահատուած մարդիկ, ամմէննալ աս օռլէանսին քովը կուգային, իրեն կըյարէին :

Ասիկայ մօտիկ ազգական մը ունէր խիստ հարուստ, որ հիվընտնալով անբժշկելի խոց ունենալով ասոր բացաւ իր վիշտը (տէրտը) ճար ուզեց, աս նոր ներոննալ չար յուլիանոսնալ դրսէն հոգ տանիլ ցըցընելով իր վրայ, ուրիշ զատ տեղ խրկել տըւաւ ասիկայ, իրեն ճէռահներուն յանձնելով ապսպրեց որ՝ նային՝ մէկ կերպով մը մեռցընեն. անոնքալ թիւնաւոր (զէհիրլի) դեղեր դնելով խոցերուն վրայ մեռուցին աս մանկահասակ կտրիճը, որուն ամէն հարստութիւնը եկամուտը որ խիստ շատ էր՝ ժառանգող եղաւ աս չարը, ալ աւելի ըսկըսաւ իր չարութիւնը ծաւալել :

Աս ցուցանքաւոր մարդուս ըրած անօրէնութիւնը, որ ամէն Ֆրանսա տակնու վրայ ընել տըւաւ, երկան կըպատմըվին իր յատուկ վարքին մէջը՝ որ 1794 կոխված է փարէզ : Իրեն համախոհներով կըմտածէր որ թագաւորնալ օր մը կորսնցընէ, ինքը անոր տեղը թագաւոր նստի, անոր համար կերպ կերպ ճամփայներ կըմտածէին, հոր կըփորէին թագաւորը կործանելու. մէկ մեծ որոգայթ մընալ ան էր որ՝ Դուրկօդը արդիւնաւոր մարդը եկամուտներուն վըրայէն ձգել տըւին, անոր տեղը երկուք մը յաջորդելէն ետեւ՝ վերջապէս՝ Նէքքէր Ճինէվրացին գնել տըվին, իբր մէկ հատիկ մարդ։ Արքունեաց մէջի մարդիկներր մեծերը՝ շատ հեղ չէին ուզեր յարմար մարդը առաջ բերել պաշտօնի վրայ հանել, այլ մանաւանդ անանկները կըջանային հեռըցընել։ Աս Նէքքէրը դրսէն մէկ կեղծաւոր մարդ մընէր, հասարակաց բարին ուզող զինքը կըցըցընէր, բայց տակէն ամբարտաւան փառասէր էր, որ Թագաւորնալ քիչ մը Ճանչնալով զուրցեց վերջէն վէզիրին որ Նէքքէրը ներկայացուցերէր։ „ Որնոր „ դուն ինծի յանձնեցիր՝ ես խօսեցայ անոր „ հետ, ո՛ր բանին որ պիտանաւորութ՟ի ու„ նինք, Թո՛ղ անոր մէջը միայն ծառայէ, „ ուրիշ բանի չխառնըվի, ինծի կերեւայ „ մէկ անափառ մարդ մը, յանդուգն ու „ գլուխը պինտ, զինքը դրերէ ամէն բանի „ յարմար, բայց ես ուրիշ կերպ զինքը տե„ սայ, իր բերնէն անանկ սկզբունքներ լսե„ ցի որ շատ վտանգաւոր են „։

Աս Նէքքէրը առջի բերանը մինակ գանձապետ (խազնատար) եղաւ, ետքը շահապ իշխան (տէֆթէրտար էֆէնտի) եկամուտի վրայ, բայց առանց հաւանութ՟ի առնելու ժողովքէն։

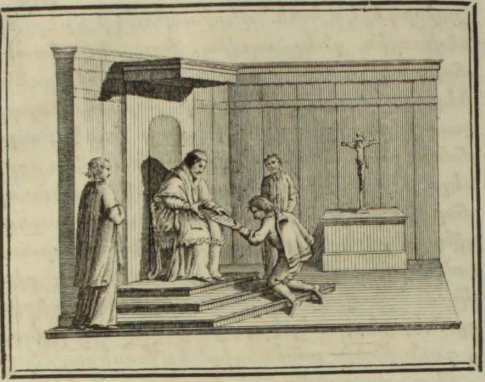

ԺԷ. Կղեմէս սրբազան պապին մահը.

1774:

Սովորութենը կեօրէ համբարձման օրը 1774 կոնդակ հանեց Կղեմէս ԺԴ. յոբելեան տարիին համար՝ որ պիտոր ըլլար հետևեալ տարին 1775. պատրաստութիւն տեսնալ հրամեց ուխտաւորները ընդունելու համար, պետրոս պօղոսի տօնինալ հանդիսաւոր պատարագը զուրցեց, որ ետքի հանդիսաւոր պատարագը եղաւ:

Յուլիսին ետքերը՝ աշխատանքէն՝ մտածմունքէն՝ կերպ կերպ վախերէն յոգնած ըլլալով իր խուցը քաշվեցաւ. մէկ տկարանալ մը վրան եկաւ որ զինքը կը հալեցընէր, անանկ կերևնար որ իր ոսկորները կը պզտիկնային ու կակղնային, ձայնը կըքիչնար, սաստիկ ցաւ կիմանար. ինքնալ կիմանար որ պիտոր մեռնի։ Կերթամ կըսէր առ յաւիտենականութիւն, և գիտեմ ինչո՛ւ։ Ասանկով 1744 սեպտ. 22 մեռաւ, 69 տարվան, 5 տարի աթոռը նստելով, 4 ամիս, 3 օր, լման որչափ որ նստաւ է. Սիքսդոս պապնալ նոյն կարգէն։ Աս կերպ մեռնելէն ձայն ելաւ որ՝ Ճիզվիթին յարեալ մարդիկը դեղեցին, բայց իրեն բժիշկը սուտ հանեց աս բանս։

Բնութ՟ զուարճախօս էր, իր գործքը խիստ ծածուկ պահող՝ մարդու չէր ցուցներ, աղքատասէր, ժուժկալ, իր կրօնաւորական կեանքը ամենևին չփոխեց, գիշերնալ կաշխատէր իր գործքերը հոգալու։ Կանոնը կըսէր կրօնաւորաց հաստատուած է, բայց ժողովրդեան պէտքաւորութիւնը չըլլար սահաթմընէ. Թագաւորները արթնցընօղ, ինչ սահաթ ըլլայ՝ պէտք է ելլալ անոնց բանը հոգալ։ Ո՛չ իր կարգին՝ և ո՛չ իր ազգականներուն բան մը չըրաւ, երբոր քովինները իրեն ըսին որ՝ ձեր աթոռոյն արժանապատուութիւնը կը պահանջէ աւելի փառաւորութ՟ ապրիլ, պատասխանեց։ Ո՛չ ս̅բ Պէտրոս, և ո՛չ ս̅բ Փրանչիսքոս թող [illegible] աւելի բան ընէր։ Բայց հասարակաց բաներու հոգ կը տանէր. Հռոմայու մէջ ձեռագործներու գործարանները շատցուց, առուտուրը վաճառականութիւնը ծաղկեցուց, ապրուստի համար ինչ պէտք ըլլալու բաներ կան Հռոմայու մէջ՝ շատցուց, ապսպրելով որ աժան ծախեն, գողերը՝ աւազակները չաբաղործները՝ (եարամազները) զոպեց, վախը վերցուց ։

Ուսումնասէր ըլլալով մէկ հանդիսարան մը սկսաւ սահմանել հռոմայու մէջ հանդնելու համար որչափ հին բաներէն մնացորդ կըգտնըվին, որ ետքը իր յաջորդը խիստ մեծցուց լմնցուց ։ Քանի երևելի մատենագիրներ որ կային հռոմայու երկրին մէջ՝ ցանկը տուաւ, թէ որ մահը վրայ չիգար՝ ան մատենագիրներուն որ հաւատքը ու հայրենիքը ջատագոված կըլլային՝ ամմէնունալ վարձք պիտոր տար ըսելով ։ „Ան „ հեղինակները որ մեղի բան կըսորվեցընեն, պէտք է որ իշխանաւոր եղօղները „ վարձատրեն, ըստակը աւելի աղէկ բանի „ չիկրնար մարդ բանեցընել, ինչպէս որ „ արդինաւորները պաշտպանելու, քանքարաւորներուն սիրտ տալու ․ ամօթ բան „ է միայն չարագործները փնտռել պատժելու համար, իսկ անոնք որ աշխարհ կը„ լուսաւորեն՝ անհոգ ըլլալ իմանալու որ „ ինչ տեղ կընստին, ինչպէս կապրին „ ։ Մէկ կենցաղավարութի̃ն մը ունէր՝ որով սիրելի կըլլար թէ ուղղափառներուն և թէ հերետիկոսներուն ։ Անկլիզները այնչափ կըհաւնէին իրեն՝ որ իր ողջութենը ատեն իր արձանը դրին անոնց մէջը՝ ուր որ կըդընեն երևելի մարդկանց արձանը ։

Ըսանկ քահանայապետը որ շատ ապրիլ պէտք էր, քիչ ապրեցաւ, շուտով ձեռքէ ելաւ, ինչպէսալ որ իր վրայ գուշակված էր ․ ան գուշակութե̃ ցանկին մէջը՝ որ ամ-

Մէն սրբազան պատկերուն վրայ մէյ մէկ բանով կըգուշակէ ։

Զ. Պիոս քահանայապետին աթոռը նստիլը, և ուրիշ եկեղեցական դիպուածներ .

1775—1776 ։

Քարտինալներուն ժողովն որ եղաւ Քլէմէնթէ բոլած՝ նոր քահանայապետ ընտրելու համար՝ երկու կարծիքով էին . մէջերնին շատը տեսնալով որ՝ անհաւատները օրէօր համարձակութիւն կառնէին, անանկ մէյմը ընտրել կըբաղձային՝ որ Ճիզվիթին կարգը նորէն հաստատէ, իսկ ան քարտինալները՝ որ սպանիային ու Ֆրանսային մարդիկներն էին, կուզէին անանկ մէյմը ընտրել՝ որ Ճիզվիթին դին չըլլայ . չորս ամիս ու 23 օր անցնելէն ետև միաբան ընտրեցին քարտինալ յոհաննէս անճելօ մաուխա Պրաշքի մականուամբ չէզէնացի . որ 1775 փետրվ . 15 աթոռը նստաւ Պիոս Զ . անուանելով . բնութեամբ քաղցր, համբերող, խոհեմ ու վեհանձն, յարմար անանկ ձախորդ ատենին ։ Երբոր քարտինալները ժողովքի մէջ էին, մէկ պարսաւադէտ գիրք մը ելաւ, որ խիստ մեծ անուն հանեց . շատ փնտռեցին շինողը՝ Սէռդօռ անունով մէյմը պարծենալու համար ինքիր զինքը ցըցուց ան գրքին շինող . դատաւորները աւիկայ մեռնելու դատապարտեցին, բայց սրբազան պապը պատիժը փոխեց, մշտնջենաւոր քշել հրամմեց. քառասնալ ծերատանալ՝ որ ամմէնէն աւելի ծաղր կըլլուէր ան գրքին մէջը՝ փոխանակ վրէժ խնդրելու՝ 100 ոսկի տոււաւ իրեն Ճամփու խարճլըխ։

Սրբազան պապին առջի գործքը եղաւ յոբելեան տարիին ՚ը դրան հանդէսը, որ ամմէն 25 տարին անգամ մը կըլլուի, որ և եղաւ վերջինը. ան պատճառովը իր կոնդակը հանեց ըստ սովորութեր, ու տարվանսալ մէջ եւրոպայի երևելի իշխաններէն շատ հոգի եկած էին հռոմ, մաքսիմիլիանոս աւստրիական արշիդուքսը, կարոլոս Թէոդորոս բալադինու կայսրընտիրը, անսբախին մառկռավիոն կամ իշխանը, ինկիլիզի Թագաւորին եղբայրը՝ որ կլօչըստըրին դուքսն էր։

Ներդին մէջի եղած Ճիզվիթներուն քննութիը պիոս Զ. ուզեց որ՝ ինքը անձամբ ընէ, անոր համար ուրիշ ժողով մը սահմանեց որուն մէջը ինքնալ կըգտնուէր. օգոստոսի մէջ Ճիզվիթին ընդհանուր մեծաւորը աղերսագիր տըվաւ քահանայապետին՝ պատմելով իր քաշածները՝ որ խիստ չարագործ մարդիկներուն հազիւ կընեն, հասկըցընելով նաև իր տկարութիը՝ արդարուն ընել կըխնդրէր իր անմեղութեր։ Մէկ քանին հանեցին բերդէն, մնացածներուն հրամայեցին որ աղէկ նային, նեղութի չտան ինչպէս առաջ. սրբազան պապը ուզեց նաև ընդհանուր մեծաւորնալ խալըցընել, բայց Ճիզվիթներուն Թշնամիները անիկայ բերեգլուխ ամմէնուն յանցանքին կըսեպէին, չէին ուզեր որ խալըսի. անոր համար ըսին որ՝ ինչվան չիգրվի Սպանիայի ու Ֆրանսայի թագաւորին՝ չըլլար ազատել. բայց ինչվան որ պատասխանը գար՝ մեռաւ 1775 նոյեմբ. 24 լօռէնցօ ռիչչին 70 տարվան, որ Ճիզվիթին ընդհանուր մեծաւոր եղերէր 1758. մեռնելու ատենը սրբութե՟ առջին վկայութի տըվաւ թէ ինքն և թէ ամբողջ կրօնքին անմեղութեանը վրայ, որ երբոր լսեց սրբազան պապը՝ սիրտը չիդիմանալէն լացաւ. շատ փառաւոր համդէսով թաղել տըվաւ Ճիզվիթին ընդհանուր մեծաւորներուն գերեզմանին մէջ, ինչպէս որ ինքնալ խնդրերէր։ Ատենէ ետև քանի բանտը դրված Ճիզվիթներ որ կային հռոմայու հողին մէջ՝ ամէննալ ազատեց, ամէն Ճիզվիթներուն շնորհքներ ըրաւ, փօրթուկալէն քշվօղներուն ըստակ տըվաւ։

Աս ատեններս փօրթուկալին վէզիրը քառվալհօն կամ բօմպալը նորութի հանեց ան եկամուտներուն վրայ որ առջի թագաւորներուն ատենէն սկսեալ հռոմայու համար կապված էին, հիմա փոխեց, պարապ եղած եկամուտներէն 240 հազար խաչանիշ ըստակ տարին պահեց. միայն 100 հազար հռոմ խրկել հրամեց՝ որ ապրուստ ըլլայ հոն եղած 600 Ճիզվիթներուն։ Պառմային դուքսնալ իր երկրին մէջ նորէն բացաւ ս՟րբաքննութե՟ ատեանը։ Սպանիայի թագաւորնալ Գ՟. կարոլոս զսպեց դանուչչին համարձակութիւը որ նաբօլիին վէզիրն էր, ու միշտ հռոմայու իշխանութե՟ դէմ նորութիւններ կընէր , ինչպէս որ պատմերենք ։

Բայց պրուշին Թագաւորը ե̃· Փետերիքոս 1776 երկու կրօնաւոր խրկեց Սական՝ ուր էր Ճիզվիթներուն գլխաւոր դպրատունը , որոնք առաջ մեծ գովասանք տալով Ճիզվիթներուն ըրած օգտակար աշխատանացը վրայ՝ ետքը ցըցուցին Թագաւորական հրամանը որ՝ պրուշին երկրին մէջէնալ իրենց կարգը պիտոր վերնար , իրենց ունեցածը որ 600 հազար ռիալի չափ կելլար՝ Թագաւորը իրեն առաւ· բայց ամէն մէկ Ճիզվիթինալ չափաւոր թոշակ կապեց ։ Ճիզվիթները հոն թէպէտ զգեստնին փոխեցին , բայց թագաւորին հրամանովը մէկ տեղ նստան , առջինին պէս իրենց քարոզութիւննին ու վարպետութիւննին ըրին ։ Անանկ կերևայ որ Փրանսային նոր աղանդաւորները՝ որոնց հետ Փետերիքոս յաճախ թղթակցութիւն կընէր , անոնք շատ յորդորելով միտքը դարձուցին , իր երկրէնալ վերցընելու համար Ճիզվիթները ։

Շատոնցմընէ վէճ մը կար դօսքանայի ու հռոմայու մէջը , որովհետև երբոր պօդդա ատօռնօ մառեշալը կըկառավարէր Փիօռէնցա , զինուորները բիէնցայի եպիսկոպոսին վրայ հասնելով՝ իր եկեղեցիէն հանելով՝ դօսքանայէն դուրս առեր տարերէին · եպիսկոպոսինալ կըյորդորէին որ վէճը դադրեցընելու համար հրաժարի իր աթոռէն , բայց անիկայ չէր հրաժարեր ։ Աս տարի 1776 սրբազան պապը հրաժարել տը֊

ղավ անոր. բրէնցայի աթոռնալ քիուգի աթոռոյն հետ միացուց:

Ինկիլիզին ըրածը սպանիային դէմ. Ֆալքլանտ ձեզայիրը նեղութիւն կուտան սպանիային.

1770—1775:

Ինկիլիզները 1770 Ֆալքլանտ կղզին սպանիացոցմէ առին, աս բանս երկուքին մէջի խաղաղութի՟ը ավրել տըվավ. շատ ջանք ըրավ սպանիան խօսելով՝ թղթեր հանելով՝ ետ առնելու, չիկըրցաւ. անոր համար ան կղզիին մէջի ինկիլիզները դուրս վռնտեց, ըստ որում՝ ծեծի ատեն շատ նեղութի՟ կըրնար տալ սպանիային: Երկու դիացէն ըսկըսան պատրաստութի՟ տեսնալ ծեծի, բայց չիծեծկըռվեցան:

Սպանիայի թագաւորի երկրորդ տղին՝ որ կըսվի Ասդուրիաս իշխան՝ մանչ զաւակ եղավ 1771 սեպտ. 18. կարոլոս թագաւորը ու հռոմայ սրբազան քահանայապետը՝ գործակալի ձեռքով մկրտող եղան տղին, այնչափ ուրախացաւ կարոլոս սպանիայի թագաւորը՝ որ իր թոռանը յիշատակի համար նոր կարգ մը սահմանեց ասպետութե՟ Կարլոս յերրորդ անունով. բայց ուրախութի՟նին շատ չիքշեց, մահը վրայ գալով թոռանը 1774:

Տոսքանային մեծ դուքսը լէոբոլտոս ինչպէս որ վերը պատմեցինք, Աքդօն ասպետին ձեռքովը 1773 մաղրըպին նաւերը գրեթէ ամէնն ալ ավրերէր, անոր համար մաղըրպին թագաւորը քրիստոնէիցմէ վրէժ առնելու համար՝ 1774 շատ զօրք խրկեց առնելու ան տեղվանքները՝ որ սպանիացիք ունէին ափրիկէին ծովեզերքին վրայ ։ Անոր զօրքը եկան չէվդան ու օւմնօն առին, աս պատճառս բերելով՝ որ ըրած հաշտութիւնին ծովու համար էր՝ չէ թէ ցամաքի համար. մէյմընալ թէ չէր կընար տաճկի հաւատքին թողուլ՝ որ քրիստոնեայները իր երկրին մէջը տեղ ունենան, բայց մէջէրնիս խաղաղութե՟ կերթանք ըսավ առուտուրնիս կընէնք ։ Աս լսելով սպանիան ծեծ բացաւ մաղըրպին վրայ, մաղըրպցիք եկան մէլիլլա քաղաքը զարնել սկսան անանկ արուեստով որ մէջէրնին եւրոպացի վարպետներ ըլլալ կարծըվեցաւ. ասոնց աղէկ դէմ կեցաւ յոհաննէս շէրլօք մէջի բերդակալը, որ շատ գովասանք լսեց ։ Ասանկալ մաղըրպները եկան մէկալ ծովեզերեայ քաղքին վրայ՝ որ կըսվի Պէնեօն տէ վէլէզ. մէջի բերդակալը Փիօռէնցօ մօռէնօ չորս ամիս աղէկ դէմ կեցաւ ասոնց յարձակմանը, հոնալ շատ մարդ ու թօփ կորսնցընելով մաղըրպները ետ քաշվեցան, հաշտութիւն ուզեյին ամէն բան խոստանալով. բայց որովհետեւ իրենց խօսքին չէր հաւատացվէր, բանը գրեթէ կախ մնաց ո՛չ հաշտութիւն ըլլալով և ոչ ծեծ ։ Ան ատենը սպանիան մտածեց մաղըրպին ըրածին հատուցումն ընել, բայց գիտնալով որ մաղըրպին դէմ քիչ բան կընար հոգալ, անոնք թողուց՝ 1775 յունիսի մէջ Ճէզայիրին դէմ ելավ որ դաշնակից է մաղրըպին, որովհետև Ճէզայիրնալ իր նաւերովը խիստ կընեղէր ամէն Ճերմակ ծովը մանաւանդ սպանիային ծովեզերքը· Ճէզայիրը թէպէտ փորձերով գիտէր որ անոնց դէմ ելալը դժար էր, բայց հոգը չեղավ· գիտէր որ ատենօք երկու կայսերքալ կարոլոս Ե 1541· և փիլիպպոս Գ 1604 ասանկ դէմ ելան, բայց ձախորդութե̃ վերջացուցին, որովհետև Ճէզայիրին ծովուն մէջի ալեկոծութ̃իը անպակաս է, իսկ ցամաքը զօրք հանել վտանգաւոր՝ սաստիկ տաք ըլլալուն և ջուր չունենալուն համար· թող որ՝ մարսիլիացիք՝ ֆիլէմէնկը՝ ու ինկլիզը՝ իժիր ծախելու հետ են ամէն ափրիկեցոց պարութ, թիւֆէնկ, գնտակ, որպէս զի ծովասպատակութ̃ի (խուրսանութ̃ի) ընեն՝ ամէն քրիստոնեայ տէրութեանց նաւերը սխմեն նեղեն, որ անոնք նեղը իյնալով իրենք միայն բեռցընեն Ճամփորդները՝ ապրանքները՝ իրենք ընեն ան վաստակը։ Աւելորդ յանկութ̃իը շահասիրութ̃իը ինչ ամչնալու գործքեր ընել կուտայ, տէր կենալ գողերու խուրսաններու՝ իր եղբօրը շահը յափշտակելու համար։

Ինչ և իցէ, 1775էն սկսեալ մեծ պատրաստութ̃ի տեսան սպանիային շատ նաւահանգիստներուն մէջ, 8 նաւ խիստ մեծ՝ այնչափալ ֆռխաթա, 24 շամպէք, շատալ չէքտիրի հաւան թօփու նետօղ, շատալ պզտիկ նաւեր, ամէնը 400 նաւի չափ, քանի մընալ նաւ օգնութ՟ի խրկեցին սպանիայէն՝ մալթացիք , նաբօլին , ու դօսքանցիք : Ծովու վրայ զօրագլուխ դրին Օռէիլլի դուքսը իռլանտացի , իսկ ցամաքի վրայ զօրագլուխ՝ պետրոս քասդէյօնեան . աս երկուքին մէջը մէկ ծածուկ թշնամութիւն մը կար ու նախանձ , երկուքնալ իրենց կուզէին քաշել յաղթութ՟է փառքը , ուսկից շատ գէշ բաներ հետեւեցան : Տէրութ՟իը աս երկուքին մէյ մէկ թուղթ տըվավ զմռըված . ապրսպրելով որ մէջը ինչպէս գրած է՝ ամէնևին ան կերպով ծեծկըվին , անկէց դուրս բան չընեն . ան թուղթնալ ան ատենը բանան , երբոր ասչափ մղոն մեծ ծովը ելլան բացվին ամէն զօրքը : Ասչափ սխմէլը երկու գլխաւորները՝ յայտնի կընէր որ՝ վրանին այնչափ ապահովութիւն չունէին :

Ասոնք յունիսի 28 կարթագինեէն ելան , յուլիսի 4 հասան ձէզայիրին առջին . ամսուն 8 ծովը խաղաղ ըլլալով՝ տաքը միայն շատ՝ զօրք հանեցին ցամաքը 8000 հոգի , բայց հազիւ թէ ոտք կոխեցին , առաջ երթալուն տեղը՝ պէտք եղավ շուտ մը ետ դառնալ , որովհետև ձէզայիրցիք անանկ կանոնաւորեալ կրակ մը ըրին սպանիացոց վրայ , որ չիկրցան մէկ տեղ մը իրենց առնել նստիլ . կըսեն որ սպանիայի նաւերը չիպաշտպանեցին զօրքը՝ ձէզայիրցոց վրայ կրակ ընելով՝ ինչպէս որ կընային , այլ միայն մէկալ տէրութենց նաւերը ըրին՝ որ օգնութ՟ի եկերէին . մանաւանդ դօսքանայէն եկած փռխաթաները՝ որոնց զօրագլուխ էր վերոյիշեալ քաջունակը աքդօն ասպետ (1)։ Սա կռիւը 8 ժամ քշեց , ուր սպանիացիներէն 27 հազարապետ մեռան , 500 զինուոր․ 190 հազարապետ խոցվեցան , 2088ալ զինուոր․ տեսնալով զօրագլուխը այսչափ վնաս որ եղաւ , և վտանգը որ մնացած զօրաց վրայ կերևնար , նորէն իր նաւերը քաշեց զօրքը ։

Սա ձախորդութենէ ետև նաւերը դարձան եկան քադալօնիայի ծովեզերքը՝ որ սպանիայի մէկ գաւառն է , զօրքը իրենց ձմեռոցը խրկեցին , նաւերնալ նորէն նորոգել սկսան ։ Կարոլոս սպանիային թագաւորը Աքդօն ասպետին շնորհակալութե՟ թուղթ գրեց , իր պատկերնալ քարերով զարդարված իրեն ընծայ խրկեց․ ասոր դէմ դօսքանային մէջը ծածուկ քննութիւն կընէին իրր թէ ինչ խարճ որ եղերեր դօսքանայի ծովային զօրութե՟ համար , գրեթէ անոր կէսը աս աքդօն ասպետը իրեն էր անցուցեր ։ Օռեյլի զօրապետին վրայ բարկանալով կարոլոս թագաւորը իր առջին հանել չտրվաւ , այլ հրամեց քատիչէ երթալու․ հրամեց նաև որ մէկ պզտիկ նաւատորմիղ (տօնանմա) մը պարպարըշնէրուն ծովեզերքը միշտ պտըտի , թող չտայ որ խուրսանտի մը նաւ իրենց նաւահանգստներէն դուրս ելլայ , ուր ալ որ գտնան՝ հալածէն զարնեն ։

---

(1) Սա աքդօն ասպետը նաբօլիի տէրութիւնը ետքը իրեն կանչեց , իր ծովարուեստը շտկելու նորոգելու համար , ետև իրեն վէզիրը ըրաւ ։

Տաճկէն տէրութէ վրայ եղած զանազան դէպուածները.

1777—1782:

Պարսիկը (աճէմը) 1777 յանկարծ առանց պատերազմ ծանուցանելու մտաւ տաճկին սահմանը, քէրիմ խանին աղբարը Սատըգ խան եկաւ պասրա պաշարեց. որուն պատճառ փաշայներուն տարաձայնութին էր, անկէց սահմաններու վրայ վէճ էր ընկած. պասրայիք շատ հեղ իմաց տալով օգնութի կանչեցին պաղտատի փաշան, բայց անիկայ ամենևին չօգնելով պարսիկը առաւ պասրան, անոր համար հիմա տաճկին տէրութին պատժելով ձգեց անիկայ իր փաշայութենէ:

Ստամպօլի մէջնալ անպակաս եղան թըշուառութիններ ժանտախտէ ու կրակէ. 1192 հիճրէթի (1778) անանկ սաստիկ եղաւ ժանտախտը՝ որ շատոնց անանկ չէր եղած, ասոր սաստկուիը 40, օր քշեց. բայց ան քառասուն օրվան մէջը թաղեր (մահալլէներ) տներ պարպեց. օր կըլլար ինչվան 3. 4. հազար հոգի կըմեռնէին. ամմէն մեռնօղներուն համրանքը ոմը 3, ոմը 4 հարիւր հազար հոգի կըսեն. բայց ստամպօլ շատվորութէ դիւացէն անանկ մէկ անհասկընալի քաղաք մըն է որ՝ ասչափ մարդ պակսելէն ետև ելլաս մէջը քալելու ըլլաս, տարբերութի մը չես տեսնար ան պակսութե՟ր (1)։ Ասոր վրայ մէկ սաստիկ կրակ մը եղաւ. ան կրակը կտրեց ցաւը. ետքնալ մէկ ցուրտ մը եկաւ որ՝ էյեուպին ու խասգեզին մէջի եղած ծովը սառեցաւ (պուզ կըտրեցաւ). Հրէաները իրենց մեռելը պալատէն քալելով ծովուն վրայէն խասգեղ անցուցին. օրթաքէօյ գայլեր ինջան, ստամպօլէն դուրս Հազարաւոր ոչխար կոտորտըվեցան ցուրտէն, գեղացիներու տուներ փըլան ձիւնին շատութե՟ն ծանրութե՟ն ։

Կրակներու յաճախութի՟ր չիպատմենք , բայց 1782ին, օգոստ. 21 ըստ Նոր տոմ. եղած կրակը յիշատակելու բան եղաւ. 60 ժամ քշեց, այսինքն երկու օր իրեք գիշեր, սաստիկ խարաբելով՝ Ճիւպպալիէն քիւչիւք մուսդաֆա փաշայէն սկսելով Հասաւ ինչվան եէնի գուլէ, խում խափուն, եէնի խափուն, սամաթիան, ամէնը երելով. երկինքին կարմրուի՟ը ինչվան մարմարա կըղզին եղօղներուն կիմացըներ. և որովհետև աս մէկ տարուանս մէջ ուրիշ չորս կրակալ եղած էին առաջ՝ որոնց մէկը 11 ժամ քշեց, մէկալը 25 ժամ, անանկ եղաւ որ ստամպօլին մէկ մասը միայն մնաց, մէկալ իրեք մասը երված մնացին (1)։ Տեղ տեղ մարդիկ փախչելով կամ հրապարակ (մէյտան) տեղ՝ կամ ճամիներուն տակ՝ կարծելով որ կրակը հոն չիգար, անանկ խմբովին հոն երվեցան, կամ մուխէն խղդըրվեցան, ինչպէս հանդիպեցաւ լալէլի ճամիին տակը 4 հազար հոգիէն աւելի ։ Աս մահն ու կրակը ամմէն ստամպօլցիք աղքըտցուց ․ ինչ որ սուլթան համիտին առջի տարիները աղէկ առուտուր ընելով վաստըկերէին՝ ամմէննալ կորսնցուցին, վար ինջան ։

---

(1) Ինչպէս եղաւ նաև 1812, ան տարուան մէջնալ այնչափ սաստիկ եղաւ ժանտախտը որ մէկ իսքելէն մեռելներուն տարած համրանքը մէկ ժամու մէջ միայն՝ ինչվան 118 կըհամրէինք, օհարսըկվան նամազին մեծ Ճամիներուն բակը դրած մեռելները 48, 50. կըտեսնայինք, իսկ առտըվան նամազլին ատենը ա՛լ աւելի. որով ամէն մեռնօղներուն համրանքը 3. 4 հարիւր հազար հոգի դուրը գրվեցաւ ըսին, բայց ժանտախտը անցնելէն ետև մէկ պակսութի մը մարդու չիմացանք ։

181

Ինչպէս որ վերը գրերենք՝ քայնարճըք եղած դաշնադրութ՟ե մէջ երրորդ թէութիւը եղաւ խըրըմ ազատ ըլլալուն համար, ասոր վրայ հաշտութ՟իւը եղաւ, մոսկոֆնալ իր արտաքոյ կարգի դեսպանը խրկեց որ էր ռէփնին իշխանը ․ ասիկայ հազար զինուորով մնալ ուզելով, տէրութ՟իւը գիշերանց մտուց անիկայ պէյօղլուն, բայց խըրըմայ ազատութ՟իւը թէ ինչպէս պիտոր իմացվէր՝ սանկ որոշեցին ։ Երբոր խըրըմցիք նոր խան մը նստեցընեն, իմացընեն դրանը նաև բէդրօպուրկ ․ տաճկին թագաւորը իմացածին պէս ընդունի ճանչնայ անիկայ, նշան իր ճանչնալուն խրկէ առջի ատենին պէս քիւրք, փաթթոյ, ու թուր, ճամիներուն մէջ խանին համար աղօթք ըլլալը, Խըրըմայ խատիները խաղէսքերէն դըրվին, անանկ որ Խըրըմցիք կրօնքի դիացէն տաճկին Թագաւորը գլուխ ճանչնան ու խալիֆէ, բայց քաղաքական կառավարութեան դիացէն ամենևին չխառնըվին ո՛չ տաճիկը ո՛չ մոսկովը: Շահին կիրայը որ մոսկովէն Խըրըմայ խան դըրված էր՝ 1775 միրզայները մէկ միաբանութիւն մը ընելով ձգեցին, տեվլէթ կիրայը խան դըրին, որովհետև հարիւրաւոր տարիներով ասոր ցեղն էր որ Խըրըմայ խան կընստէր․ աս փոփոխութեան մէջ թէպէտ խառնըված չէր տաճկին թագաւորը, բայց նոր խանը տեվլէթ կիրայը ճանչնալով իրեն խրկած դեսպանները՝ ընծայներով մեծարեց․ աս չափէս մոսկովը կասկած առավ որ տաճիկը չէ թէ միայն իբր գլուխ կրօնի ընդունեցաւ, հապա ինքը դրդուած ըլլայ, մանաւանդ որ շահին կիրայը խիստ յարեալ ըլլալով մոսկովի՝ տաճկին անհաճոյ մարդ էր: Շահին կիրայը իրեն դին եղածները ժողվելով 4 հազար հոգի, և ուրիշ թաթարներ չէրքէսներէն ու կիւրճիներէն՝ մոսկովնալ իրեն օգնելով եկավ դուրս փախուց տեվլէթ խանը․ ասանկալ անատօլուն փախուց նաև տաճկըներուն զօրքը որ թաման էին, և դաշնադրութիւնը կեօրէ անկեց ելած պիտոր ըլլային:

---

(1) Աս կրակը յիշել տըրվաւ ան մեծ կրակները՝ որ եղած են 1633, 1660, 1693, 1718, որոնց վրայ տես աշխարհագրութ՟ե մէջ ստամպօլին հատորը թղթ․ 168 ։

Տաճիկը տեվլէթ խանը ստանպօլ գալէն ետև՝ չաթալճային դիէրը նստեցուց, մոսկովէնալ պահանջեց որ իր զօրքերը դուրս ելլան Խըրըմէն ու քուպանէն՝ ուսկից դուրս եղած պիտոր ըլլային ինչվան հիմա դաշնագրութե՟ը կեօրէ . մոսկովը պատասխան կուտար որ՝ տաճիկը չէ թէ միայն խըրըմի վըրայօք հապա նաեւ ուրիշ թէութե՟ց վրայօք չէր բռնած դաշնադրութե՟ն խօսքերը , իսկ իրենք պէտք էր որ խըրըմին մէջ մնային , որովհետեւ շահին կիրայը վեց մարդ խըրկելով բէդրօպուրկ մոսկովին պաշտպանութի՟ը խնդրերէր , թագուհինալ հաւանութի՟ տըվերէր պաշտպանելու : Շահին կիրային թշնամիները նորէն ապստամբութի՟ հանեցին 1778 , սելիմ կիրայը խան դրին , բայց շուտ մը անիկայալ ստանպօլ փախուցին մոսկովը ու շահին կիրային զօրքը , մոսկովը կըպատրաստըվէր որ նաւերալ խրկէ սեւ ծովը պաշտպանելու համար : Ըս բաներս տեսնալով դուռը՝ 1779 մարտի 21 նորէն ընդունելով խըրըմին անկախ ազատութի՟ը՝ շահին կիրայը ընդունեցաւ խըրըմու խան աս թէուք՟ որ՝ մոսկովները իրեք ամսըվան մէջ իրենց երկիրը քաշվին , շահին կիրայնալ օգուն որ իրեն էր՝ տաճկին տայ , նորէն դաշնադրութի՟ մը ընելով՝ որ եղավ բացատրութի՟ քայնարճըք եղած դաշնադրութեանը :

Քերիմ խանին մեռնիլը որ եղավ 1779 , տաճկին աղէկ եղավ , շուտ մը պասրան առավ տաճիկը պարսից ձեռքէն , պաղտատնալ որ պարսիկք պաշարերէին՝ խալսըցուց : Ղ՛եզայիրլի հասան խափուտան փաշան մօռա խրկըվեցաւ , վասն զի առնավուտները ապստամբածի պէս էին եղեր . ասոնք բազմութե՟ գոռոզնալով մօռայի մէջ յարձըկեցան, ամմէն տեղ քաղքըները տուները մտնալով թալլեցին կողոպտեցին ինչվան տաճկըներուն տուները․ մօռացիք շատը ձգեցին փախան, մաղաղուն եղան, անանկ որ մօռա բոլորովին աւերուեցաւ, անոր վըրայ չիշէնցաւ, հասան հօն հասնելով աւելի խոհեմութե՟ անուշութե՟ կըրցաւ մօռայի մէջէն առնաւուտները դուրս հանել, մօռան ազատել։

Գերմանիայի մէջ նոր տոմար ընդունիլը, Քէրսոնէոսի գրիմին եւ կոչէլը, յովսէփ կայսեր երկրորդ ճամբորդութիւնը․

1776—1778։

Աս ատեններս գերմանիայի մեծ ժողովքին մէջը կըխօսուէր հին և նոր տօմարին վրայ, վասն զի բռօդէսդանդները թէպէտ գիտէին որ նոր տօմարը շիտակ է, բայց չէին ուզեր ընդունելու․ ասոր համար որ՝ հռոմայէն եղված էր աս շտկըվիլը, ու քահանայապետին թղթովը հրատարակված 1682․ փետրվ․ 24․ իրենց ընդդիմութի՟ը հռոմայու հետ աս բանիս մէջնալ կուզէին ցըցընել, որ է նախապաշարումն ռամկական։ Ու որովհետև ինկիլիզները ու ֆիլէմէնկները ընդունէրէին նոր տօմարը աս դարուս մէջ տեղերը, անոր համար աս ժողովքիս մէջը շատ վիճմունք ըլլալէն ետև ամմէն ընդդիմութի՟ը վերուցին, կայսերական վճիռ եղաւ 1776 յունվ. 29. անանկով ամէն տեղ գերմանիայի մէջ ընդունեցան նոր տօմարը, ուղղափառնալ և ոչ ուղղափառնալ մէկ եղան աս բանիս մէջ։ Յովսէփ կայսրը շատ յորդորեց աս բանիս համար, մտուց նաև մաճառի՝ դրանսիլվանիայի՝ ու աւստրիական լեհի մէջ։

Դուեվեռի կայսրընտրին սահմանին մէջը մէկ եպիսկոպոս մը կար յոհաննէս նիկողոս հօնդէյմ. ասիկայ շատ գրքերէն զատ՝ մէկ գիրք մը շինած ունի իր անունը գոցելով, ուրիշ անուն մը իրեն դնելով, որ է յուսդինոս ֆեպրոնիոս, որուն ոճը անհամ լատիներէն շինուած լեցուն հակասականով։ Աս գրքիս մէջը դէմ խօսելով եկեղեցական իշխանութե՟՝ թէ որ ոմանց հաճոյ եղաւնէ՝ բայց շատերնալ ատելի եղաւ, մանաւանդ ֆրանսայի եկեղեցականաց, որոնց վրայ կըկարծէր ֆեպրոնիոս որ՝ իրեն դին պիտոր ըլլան, ֆրանսզներուն վարդապետութի՟ը կարծիքը ծուռ հասկընալով։ Աս գիրքս եկեղեցւոյ թշնամիները իրենց գործիք առին, անոր համար կղեմէս ժ՟դ, յանձնեց պալտուխօդդի կրօնաւորին աս գրքին դէմ շինելու, որ պակասաւոր ըլլալովը չիտըպվեցաւ. զօրաւոր դէմ գրողը անոր՝ եղաւ զաքարիա ճիզվիթը, ինչպէս նաև վալսէքի դոմինիկեանը և ուրիշներ, բայց ամէնէն աղէկ դէմ գրողը ինքը ֆեպրոնիոսը եղաւ, որ 1778 նոյեմբ. 1. յետս կոչեց իր գրածները, որուն համար սրբազան պապին իմացուց դուեվերին կայսրընտիրը նոյն տարին նոյեմբ ․ 15 ։ Ոմանք տարակուսեցան ասոր անկեղծ ըլլալուն համար, բայց ինքը թղթեր հրատարակեց շիտակ սրտէ ըլլալուն վրայ, և մեկնութ՟ինալ հանեց իր յետս կոչմանը վրայ (1) ։

Երկրորդ յովսէփ կայսրը 1777 ապրիլ 19, յանկարծ փարէզի մէջ երևեցաւ, ինքը խիստ յօժարամիտ էր ճամփայ ընելու ժուռգալու, բայց ամմէն տեղէն աւելի՝ ֆրանսայի տէրութ՟իը տեսնալու բաղձանք ունէր ։ Ծպտեալ (թէպտիլ) ըլլալով իրեն անուն դրավ Ֆալքընշտէյն կոմս, իր դեսպանին տունը ինջաւ հասարակ հազարապետի (ուֆֆիցիալի) հագուստով, յանկարծ գնաց վէռսայլէ՝ թագաւորը ու թագուհին տեսնալու, որ իր քոյրն էր, օխտը տարի էր որ բաժնըված էր իրմէ ։ Ուզեցին իրեն գալուն համար հանդէսներ ընելու՝ բայց ինքը թէպտիլ ըլլալուն համար չուզեց ․ յովսէփին միտքն էր բան իմանալու խելք սորվելու համար քալել եւրոպիա, չէ թէ փառք վաստըկելու, ինչպէս որ կըքալէն սնափառ իշխանները զիրենք ցըցընելու համար ․ բայց լեզուագար մարդիկ աս բանսալ գէշի տանելով կըմեղադրէին յովսէփին վրայ՝ մանաւանդ դարպասին մարդիկը ․ իբր թէ յովսէփ բնական ընդդիմութի՟ մը ունենալով պօրպօնեան տանը դէմ , և անոր ըրած փարթամութե՟ցը ու արարողութե՟ցը դէմ , անոր համար ատելութէ՟ն չէր ուզէր ասանկ հանդէսներ տեսնալու ։

---

(1) Կըգտնըվինալ ոմանք որ ան մեկնութենալ չեն հաւնիր, մանաւանդ որ կըսեն վերոյիշեալ կայսրընտիրը 1781 ․ նոյեմբ ․ 17 սըրբազան պապին ու քօլօնիայի նուիրակին երկու թուղթ գրեց, ինքնալ տարակուսելով անոր անկեղծութէը վրայ ։

Կըտեսնար յովսէփ Ֆրանսայի թագաւորին փափկութի՟նները՝ խրատ կուտար , գիշեր ցորեկ կըքալէր փալէզին մէջը , ինչ անկարգութի՟ որ կըտեսնար աղքատներուն հարուստներուն վրայ , կուգար թագաւորին կիմացընէր շտկելու համար ։ Օր մը առտըվանց կանուխ եկավ յովսէփ՝ մէկէն մտաւ իր էնիշտէին խուցը , որ է Ֆրանսայի թագաւորը , տեսավ որ քունէն նոր ելած՝ խաս աղայները զինքը կըհագվեցընէին , չիդիմանալէն ծիծաղով մը ըսավ . ասիկայ թագաւոր ըլլալ չէ՝ հապա դերի մը ըլլալ իր ծառայներուն . ես ելածիս պէս ազատ մարդու պէս ինքիրմէս կըհագվիմ , կըլուանայ կերթայ , մարդու կարօտ չեմ ըլլար , աս ըսելով շատ խրատներ տըվավ իրեն ։ Ուիրաւ որ՝ խեղեպցած շփացած պահվիլը մենծերուն՝ որ գրեթէ վերջացաւ եւրօպացոց մէջը՝ մէկ մեծ պատճառը վերջանալուն մէյմը աս յովսէփ կայսրը եղավ , մէյմընալ է՟ . Ֆետերիքոս պրուշին թագաւորը . աս երկուքը իրենց օրինակովը մէկ ատելի բան մը ընել տըվին անանկ շփանալները , շատ փարթամութի՟ններ՝ պարապ աւելորդ արարողութի՟ններ վերջացընել տըվին , կտրիճի պէս վարվիլ խօթեցին՝ ինչպէս որ կըվայլէ մարդու ։

Յովսէփ կայսրը մէկ գիշեր մընալ իր հետը առավ ժ̃ղ լուիզը, Թէպտիլ առապայով մըքալցընել տըվավ փարէզին ճամփաները՝ որ ցորեկվան պէս լուսաւորված է, ամմէն բան կերևնայ, իրեն կըցըցընէր մէկ դիացէն աղքատներուն խեղճութիւնը, մէկալ դիացէն հարուստներուն անճոռնի շռայլութիւնը՝ զեղխութիւնը՝ (սէֆիֆութիւնը)։ Երբոր կըսէր Թագաւորները իրենց դարպասին մէջը գոցված կըմնան, իրենց հանգստութիւնը միայն նայելով՝ անկարելի է որ աղէկ կառավարէն ժողովուրդը, Թէև սրտանց ուզենան աղէկ կառավարել, իր քովի եղողները պալատականքը միշտ կընայէն որ ամմէն բան ծուռ հասկըցընեն իրենց շահուն համար, և ոչ երբէք ճշմարիտը․ շատ Թագաւորներ իշխաններ որ բարի սրտով մարդիկ էին, իրենց մարդիկներէն մանաւանդ վարի աստիճանի պաշտօնատէրներէն խաբվեցան ավըրվեցան, անոնք մէկ պատուհաս մընեն ժողովըրդեան․ Թագաւոր եղօղը ինքիրմէ պիտոր հասկընայ ամմէն բանը։

Օր մը գնաց փարէզին պալատը՝ ուր կըժողվին բառլամէնդները դատաստան կըկըտրեն, մէկ պզտիկ փաստաբան (ավօքաթ) մը առեր էր իրեն առաջնորդ պտըտցընելու․ երբոր բառլամէնդին մարդիկները տեսան, աղաչեցին որ յատուկ պատրաստըված տեղը նստի, բայց Յովսէփ արարողութէ մեծարանքներէ միշտ փախչելով՝ չուզեց, ոտքի վրայ կեցաւ մտիկ դնելու մէկ խըրթին պուճուք դատ (տավա) մը՝ որ փաստաբանները շատ ճարտասանու՟բ կըջատագովէին. իրեն խիստ սիրական բան էր փաստաբաններուն ճարտասանու՟նը լսել, դատաստաննին հասկընալ, խելք սորվիլ, ուր որ կերթար՝ շուտ մը դատաստանարանը կըվազէր մտիկ դնելու: Օր մընալ փարէզին մեծ հիւանդանոցը գնաց, շատ ցաւեցաւ տեսնալով որ հիւանդները խիստ գէշ կընայէին, եկաւ ամէնը պատմեց թագաւորին ու թագուհիին՝ արթընցընելով որ ճարը տեսնան:

Ուրիշ ատեն մը բանասիրութե՟ ճեմարանը գնաց, ուր մէկ ճառ մը կարդացին հիներուն զանազան կարծիքներուն վրայ խաղերու համար. յովսէփ ճեմարանին գլխաւորին քովը նստած ըլլալով՝ կամացուկ մը իրեն զուրցեց, ասիկայ լման ատենիս յարմար ճառ մընէ, որովհետեւ տեսերէր փարէզին արքունեացը մէջ մէկ սեր մը անհնարին ըստըկով խաղեր խաղալու, թէպէտեւ թագաւորը լուիզ ժդ՟, չէր խաղար անանկ խաղեր: Գնաց նաեւ գիտութե՟ ճեմարանը տեսնալու, հոն լավուազիէ վարպետը փորձ մը ըրավ առջեւը ցըցընելով՝ թէ ինչ կընէ թանձր օդը կամ բալը. ան բալով (որ կազ կըսեն), մէկ թռչուն մը թմրեցուց, անանկ որ ամէն տեսնօղները մեռած սեպեցին, ետքը իր կտուցին ներսի դին թռչական մոխրաղ շփելով, թռչունը ան ատենը կամաց կամաց շունչ առնելով շարժիլ սկսաւ, ետքը ինչվան թռաւ: Ես փորձը ցըցուց մէկ դեղ մը անմանց՝ որ ածուխին

(քէօմիւրին) զարնելէն կըմեռնին, կամ
յանկարծակի մարելէն ։

Ինչ որ փարէզին մէջը տեսնալու բան կար տեսնալով մայիսի 30 ելավ անկէց Փրանսային ուրիշ տեղերը պտըտելու. Պրեստ եկավ տեսավ իր Թէրսանէն, մահուէնները, պատերազմական նաւերը, հոն եղող ռամիկները կըզարմանային ասոր հետաքըրքրութե̃ը վրայ, չէին զարմանար իրեն խելքին վրայ ։ Շէրբոր Սօմուր եկավ, տեսավ մէկ մեծ խումբ մը զօրաց որ կըրակով կըրթութ̃ի (Թալիմ) կընէին, քալելով չորս դինին պտըտեցաւ, մանրըմունրը նայելով դիտելով զինուորներուն շարժմունքները, կեցուածը, ձմերոյները, ձիերը, ախոռները ։ Ռօքշէլլա տեղը քննեց նայեցաւ անուանի ամբարտակը (պէնտը) որ քառտինալ ռիշլիւն շինել էր տըված, քաղաքը առնելու համար, օրինակ առնելով տիւրօսի պաշարումը մեծին աղէքսանդրի ատենը ։ Պօռտօին նաւահանգիստը պտըտեցաւ, վաճառականաց ժողովատեղը, արուեստից
գործարանները տեսաւ ։

Ըսանկ ուր որ կերթար՝ միշտ վաճառականութ̃իը՝ արուեստները՝ զինուորութ̃իը կըքըննէր, մանաւանդ վաճառականներուն՝ վարպետ արուեստաւորներուն հետ կըտեսնըվէր, որպէս զի աչքով տեսնայ՝ անձամբ իմանայ՝ ինչ աղէկ բան կայ որ՝ իր երկիրը չիկայ, կամ անանկ կատարեալ չիկայ, ան աղէկութ̃ինները իր երկիրնալ մտցընէ, կատարելագործէ ։ Ըսանկով աս ճամփորդութի̅ր Յովսէփ կայսեր՝ երբ մէկ ուսում մը եղաւ իրեն, բան սորվեցաւ, բան սորվեցուց. Ճամփորդութի̅ մը օգտակար՝ որ քիչ մարդ ըրերէ ասանկ օգուտ հանելով, թէպէտև ՟Բ. Փետերիկոս պրուշին թագաւորը իր գրքերուն մէջ վար զարնել մը կընէ ըսելով, թէ Յովսէփ անանկ բաներ զուրցերէ որ՝ իր նախանձը ցրցուցերէ Փրանսային այնչափ ձեռագործներուն ու գործարաններուն վրայ, և շահաստան քաղքըներուն վրայ (1) ։

Յովսէփ Փրանսայէն ելաւ սպանիա եկաւ, որպէս զի անոնց վարմունքնալ հասկընայ, հասաւ ս̃բ սեբաստիանոս քաղաքը պիսքալիա գաւառին մէջ, անկեց մարդ խրկեց թղթով սպանիային թագաւորին որ էր ՟Գ. կարոլոս, իմաց տալով իր գալուն վրայ սպանիայի մէջ։ “ Ես թէպէտ շատ կըբաղձայի „ ըսաւ հետերնիդ տեսնըվելու, բայց խիստ „ հարկաւոր ըլլալով իմ գերմանիա (Նեմցեստան) դառնալս, կարտորամ Ճամփայ „ ելլալու „։

---

(1) Յովսէփ կայսրը երբոր Փեռնէյ տեղը եկաւ, ուր կըբնակէր Վօլթեռ, չիգնաց տեսնըվելու, թէպէտ և ուրիշ անուանի կարդացողներուն տեսութի̅ գացերէր ինչպէս էին պիւֆֆոն ու ալանպեռ. աս բանս մեծ խոց եղաւ Վօլթեռին։

Բալերմոյն ու Մալթայի մէջի ապստամբութիւնը.

1773—1776:

Սիջիլիա կղզիին մայր քաղաքն է բալերմօ, հոն 1773 ցորենի սղութեան համար ժողովուրդը ոտք ելաւ, այնչափ որ՝ փոխարքայն որ էր Ֆօյլիանի մարքեզը բիաչէնցացի՝ հազիւ կրցաւ պատուհանէ մը փախչել՝ Մեսսինա քաղաքը երթալ՝ անկէց բիաչէնցա իր քաղաքը, ըստ որում աս մարդս կըսեպվէր սղցընօղներուն գլուխը, աղքատներուն վրայ անհոգ կեցօղը: Ասոնց վրայ զինուորներ խրկելով՝ գլխաւորները պատժելով՝ հազիւ կրցան զսպելու: Նոր փոխարքայ եկաւ քառաչչիօլօ մարքեզը, որ քիչ մը անուշութեամբ՝ քիչ մընալ սաստկութեամբ կրցաւ ասոնք զսպել՝ յորդորելով ինչվան որ նոր ցորենը հասնի:

Մալթացոց մէջ շատոնցմընէ վիճմունք կար որորդութեան իրաւունքի համար. օր մը քանի մը եկեղեցականք մեծ կռիւ մը ըրին քանի մը աշխարհականներու հետ աս բանիս վրայօք. իսկ սեպտ. 9 ապստամբութիւն մը հանեցին. կերպով մը գիշերանց մտան Սբ̄ էլմոս ըսուած բերդը, հոն տեղս գտնըվօղ քիչվոր պահապան զօրքը իրենց տակը առին, բերդակալը (տիզտարը) որ կըսվէր ասպետ Կուրօն՝ բանտը դրին, ցորեկը՝ կամուրջները վար առին. իրենց համախոհներէն քանի մարդ որ կուգար՝ ներս կառնէին: Ասոնց մէկաւ ընկերներնաւ գացին մէկ աշտարակ մը գրաւեցին (զափթ ըրին)․ ասանկով տէր եղան քաղքին երկու ծայրին՝ որ կըսուէր Վալլեդդա քաղաք, նոր դրօշակ տնկեցին ։

Ասոնցմէ մէկ զինուոր մը հաւատարիմ գտնըվելով իր իշխանին, մօտիկցաւ մէկ ցած աշտարակի մը, կամացուկ ձայնով իմացուց ուրիշ ընկերներուն (որ շատ հեռու չէին) ինչ որ կընէին աս ապստամբները․ իմացաւ մալթայի մեծաւորին զօրաց պահապաններուն գլխաւորը՝ որ կըսուէր Հաննօվիլլ ասպետ․ շուտ մը սկսան պատրաստըվիլ ասոնք զսպելու, բայց ան ատենը շատ զօրք կըպակսըվէր մալթայի մէջ՝ չէքտիրիներու մէջ գտնելով սպանիա խրկերէին, օգնութ՟ի Ճէզայիրի դէմ որ վերը պատմեցինք ։ Հոն եղօղ ֆրանսըզի դեսպանը որ կըսուէր բէնն ասպետ՝ նաւերէն ժողվելով 120 նաւավար խրկեց օգնութ՟ի, միացածը բուն մալթայի ասպետները վրայ գացին, աս դիս ան դին տեղաւորվեցան ինչպէս որ պէտք էր, աշտարակին վրայ գացին յորդորեցին անձնատուր ըլլալու։ Ապստամբները ասոնց թիւֆէնկով պատասխանելով մէկ ասպետ մը սպաննեցին որ կըսուէր մառչէլլինօ քօռիօ, մտածեցին սանդուխներով (ներտիվէններով) վեր ելլալ, անանկով առնին ան աշտարակը։ Բայց աս առնելով օգուտ մը չեղաւ՝ պէտք էր բերդը առնել որ ամբողջ քաղքին վրայ կիշխէր, ուսկից թօփ նետելով մեծին պալատը (սէրայը) կըզարնէին, քանի նաւակ որ բերդին տակէն կանցնէին՝

կըբռնէին. մէջի եղած ուտելու բաները (որ քաղաքը պիտոր տանէին), իրենք բերդին մէջը կառնէին ։

Եպիսկոպոսին աթոռակալը խորհեցին որ հետերնին դաշնադրութի ընելով խաղաղցընէ՝ անկարելի եղաւ, մանաւանդ մտվընին դրին ապստամբները որ՝ պարութխանէին կրակ տալով վալլէդդա քաղաքը երկինքը հանեն, բայց բանը ուրիշ կերպ դարձաւ ։ Երկու ասպետ ու իրեք զինուոր կային ապստամբներուն ձեռքը ընկած, որոնք անհոգ ազատ թողուցերէին. ասոնց վերոյիշեալ կուրօն բերդակալը ուրիշ լեզուով մը հասկըցուց իրեն մտքի դրածը, առաւ իր հետը տարաւ անանկ գաղտուկ ճամբաներով՝ որ միայն բերդապահները գիտէին. ասոնք ուրիշ տեղերուն դուները բացին, ուր որ զինուորներ ու ապստամբներ կային, ամէնը մէկ եղած յարձըկեցան ապստամբներուն վրայ, որ յանկարծ ըլլալէն շփոթեցան չորս դինին ջուր կտրըվեցաւ. ծունկ չոքած ամէննալ զէնքերնին վար ձգեցին, թէպէտև ասոնք 300 հոգիէն աւելի կային, իսկ վրայ եկողները 20 հոգի, ամէննալ բռնեցին, գլխաւորնին պատժեցին ։

Բայց մալթային ծեր մեծաւորը կամ մասդըր՝ որ կըսուէր ֆռանչէսքօ քսիմէնէս դէքսատա սպանիացի, անչափ շփոթեցաւ աս բանէս՝ որ քիչմը անցնելէն ետև գրեթէ յանկարծակի մահուամբ մեռաւ. անոր տեղը մեծաւոր եղաւ 1776 պալի մանուէլ ռօհան, որ չէքտիրիններուն վրայ էր ։

Ինկլիզը նոր տուրք կուզէ դնել ամերիկացոց վրայ, անոնք դէմ կըկենան.

1764—1775։

Աս դարուս մէջը մէյմը ամերիկայէն ելերէր մեծ պատերազմը՝ եւրոպայի չորս դին տարածւերէր, հիմա ալ երկրորդ անգամ ամերիկայէն մէկ մեծ պատերազմը կըբացւի, եւրոպացոց թագաւորները իրար կըխառնէ, բայց աղէկ հասկընալու համար առաջ կարդա՛ ան գլուխը՝ ուր ամերիկացոց նոր տէրութե՟ վրայ տեղեկութի՟ տըւերենք, որ կըսուին ժգ՟. Նահանգ միացեալք։

Ինկլիզը անցեալ պատերազմէն ետև (որ լմնցաւ 1762), շատ խարջի տակ մտած ըլլալով կարօտ էր ըստըկի. անոր համար աս ամերիկայի ինկլիզ ժողովուրդին վրայ որ իրեն էին՝ տուրք ձգեց. թէ որ աղէկ կերպով մը ուզէր աս տուրքը՝ կարելի է որ ասոնք ալ վճարէին. բայց ինկլիզին կառավարութի՟ը չզգուշանալով իբրև բացարձակ տէր սաստկական եղանակով մը ուզեց։ Ամերիկացի ժողովուրդը ինչվան աս ատեն սորված էին ինկլիզներուն պէտք եղած ատենը ըստակ ու մարդ տալ՝ որչափ որ ուզէին ամմէն մէկ նահանգ իբր կամաւոր ընծայ մը, և ո՛չ իբր տուրք հարկաւորապէս թագաւորէն կապված. աս բանս կըսեպէին իրենց հին ազատութե՟, աս բանիս համարալ խօսք դրած ունէին, որ կըսէր

Մէծ Բուղն : Բայց կամ Թագաւորը՝ որ էր երիտասարդ Գ. գէորգ, և կամ ինկլիզի գլխաւոր կառավարները՝ պատճառ եղան որ 1764, մէկ հրամայելով մը նոր տուրք պահանջեցին :

Եւրոպայի շատ տէրութ՟եց մէջ սովորութ՟ի կայ՝ որ ինչ թէմէսիկ ինչ դաշնադրութիւն ըլլայ երկու հոգիի մէջ, թագաւորական կնքով զմռըված թղթեր կան՝ անոնց վրայ պիտոր գրվի, որպէս զի դատաստանի մէջ ան թէմէսիկը անցնի, իսկ ան զմռըված թղթերը սուղ գնով կըծախվին թագաւորին դիւայէն, որ անով իրեն մէկ տուրք մը առնէ. հիմա ինկիլիզը հրամեց որ՝ աս սովորութ՟իս ամերիկացոց մէջը մտցընէ, անով իրեն մէկ տուրք մը սահմանէ որ կըսվի Ստէմպ : Աս բանս լսածնին պէս ամերիկացիք՝ իրենց իրաւունքին ու ազատութ՟ե կործանում սեպեցին. ամմէն նահանգները միաբան մէկ բերան դէմ դրին աս հրամանին իբր ապօրինաւոր. ժողովուրդը 1765 տուրք ուզօղները հալածեց, անոնց տները թալլեց. որոշեցինաւ որ՝ ասկէց ետքը մէկ ապրանք մը՝ ձեռագործ մը՝ ինչ որ կուգար առաջ ինկիլըզեռռայէն՝ չառնեն : Անիկնին ան ամմէն զարդարանքները՝ որ ինկիլիզէն կուգար՝ ետ կեցան առնելու. երիկ մարդիկնին ինչ որ կառնէին սեղանին ու հագուստնին համար՝ վերջացուցին առնելու. շատ երկրագործներ ձգեցին երկիր վարելը, նստան ձեռագործ բանելու քաղքըներուն ու գեղերուն մէջ, գործարաններ բացին, քանի մը ամսըվան մէջ չուխա, կտաւ, և ինչ որ պէտք է՝ հանեցին, ինչ գնով որ առաջ կառնէին Ինկիլիզէն՝ ան գնով ծախեցին ։

Ասանկ մէկէն մէկ սիրտ միաբանիլը ամերիկացոց՝ շատ զարմացուց Ինկիլիզը, շատալ վնաս տըվաւ Ինկիլիզի վաճառականներուն, անոր համար Ինկիլդէռռայի կառավարները փոխեցին, ու ամերիկացոց սիրտը շահելու համար նոր արտօնութիւններ տըվին առուտուրի վրայօք․ ետքնալ 1766 վերցուցին ան տուրքը՝ որ դրերէին վերոյիշեալ թղթերը կնքելու․ բիդդը որ նորէն մտած էր կառավարու՟էը մէջ հազիւ կրցաւ բառլամէնդը հաւնեցընել, որ շատ ընդդիմութիւններ կըգտնային ։ Ասանկով ամերիկացոց խօսքը առաջ գնաց․ մէկ ժողովուրդ մը որ ծանր տուրքերու տակ է ինկած՝ թեթեւցընել անոր տուրքը՝ անիկայ մխիթարել է ու սիրտը վաստըկիլ․ բայց խօսքը կատարել մէկ ժողովուրդի մը՝ որ չուզեր հնազանդութ՟ե տակ մնալ, կուզէ ինքնագլուխ ըլլալ, աւելի կըյանդգնի երբոր վրայի եղօղը վախնալ ցըցընէ, ասանկ էր աս ամերիկացոց կացութ՟իը ։ Բայց Ինկիլիզին բառլամէնդը անխոհեմ ագահութ՟ե ընելով առջի տուրքին տեղը՝ ուրիշ տուրքեր դրավ շիշէի՝ պիլլօրի՝ անագի՝ կապարի՝ (խալայի, ղուրշինի), բամպակի՝ ներկի՝ (պօյայի) գունաւորած թղթերու՝ և չայի վրայ․ ասոնք ամէննալ անանկ ապրանք էին՝ որ ամերիկայի մէջ խիստ շատ կանցնէին ։

Ամերիկացիք հասկցան որ Ինկլիզին միտքը առջի տուրքը վերցընելով՝ չէ թէ թեթեւցընել է, հապա ուրիշ կերպով մը նորէն իրենցմէ ըստակ քաշել է, միաբան դէմ կեցան. 1767 նոր եօրք Նահանգին վաճառականքը մէկ աղերսագիր մը տըվին ամմէն ամերիկացոց դիւացէն, որ աս տուրքերը չիպահանջէ: Ինկլիզը կըտեսնար որ՝ որչափ շնորհք որ կընէր՝ այնչափալ ետեւէ եւ խնդիրները կըշատցընէին, իմացաւալ որ՝ Նոր եօրքին դատաւորները Ինկլիզի զօրաց ապրուստ չէին տըված, բայց խոհեմութ̃ի սեպեց անուշութ̃ երթալ ան մարդիկներուն հետ՝ որ Ինկլիզի տակէն կըմտածէին դուրս ելլալու. անոր համար շատ վիճմունքներ ըլլալէն եւ ընդունեցան ատոնց աղաչանքը, Թագաւորէն բառլամէնդէն հրաման եկավ ամմէն բանին վրայէն տուրքը վերուցին չայէն զատ. որովհետեւ ամմէն բանէն աւելի չայ շատ կըքշվէր, սաստկութ̃ հրամեցին որ՝ չային տուրքը տան:

Ինկլիզը անանկ միտքը դրած էր որ՝ ամերիկացիք ասչափ տուրքը մեծ բան պիտոր չիսեպէն, խաղաղին, և իրաւի՝ թէ որ տուրքը միայն պատճառ ըլլար՝ կըխաղաղկէին. բայց իրենց ուզածը ինքնագլուխ ըլլալ էր, տուրքը միայն պատրուակ (մահանայ) մընէր, անոր համար ամերիկացիք մէկ տուրքմընալ չէին ուզէր ընդունիլ, աս չային տուրքին վրայ խիստ տաքցան, վճռեցին որ ասկէց ետքը չայ չառնեն: Տեղ տեղ շնորհակալութի՟ ըրին ան նաւապետներուն՝ որ չուզեցին չայ բեռցընել իրենց նաւը, ասանկալ ան վաճառականներուն շնորհակալ եղան՝ որ իրենց վրայ իրկած չայը չուզեցին ցամաքը հանել (1)։

Պօսդըն քաղքին բնակիչքը ամմէնէն աւելի կատղած ըլլալով՝ հոն տեղս 1770 երևան ելավ առջի նշանը ապստամբութե. երկու կորիճ իրիկվան դէմ տուն դառնալնին՝ երկու ինկիլիզ զինուորներու պատահեցան, վրանին վազեցին մէկը խոցեցին, մէկալը փախուցին, մէկալ զինուորները վազեցին օգնութի՟ հասնելու իրենց ընկերներուն, քաղքըցիքալ վազեցին երկու կորիճը պաշտպանելու, յանցանքը զինուորներու վրայ ձգեցին՝ ինչպէս որ սովորութի՟ է ապստամբներու՝ միշտ ուրիշը յանցաւոր դտնալ։ Կառավարօղները խոհեմութի՟ սեպեցին ան զինուորներուն խումբը անկեց հեռըցընել, բայց ամմէն խոհեմութի՟ անուշութի՟՝ որ ինկիլիզին Թագաւորը ու բառլամէնդը բանեցուցին՝ պարապ ելավ. 1773 իրեք նաւ չայ՝ որ պօսդըն եկան, մէկ մասը իրենց նաւահանգստին մէջը կրակը տըվին երեցին, մէկ մասնալ բռնադատեցին նորէն եւրոպա դարձընել տըվին։

Աս բաներս հասկընալով ինկիլիզը՝ ու տեսնալով ամերիկացոց զանազան գրուածները որ յայտնի ապստամբութ՟ի կըցըցընէին մանաւանդ պօստընին մէջ, թագաւորը հակըցուց բառլամէնդին ։ Ամերիկացիք իրենց արտունութ՟ե թղթերը ցըցուցին, որ հին ատենին ինկիլիզի թագաւորը տըվերէր իրենց, բայց ա՛ն չէին նայեր որ՝ ան թղթերուն վերջը աս խօսքին վրայ կըլմնցընէր. Ինկիլտէռռայի օրէնքին դէմ բան չըլլայ ։ Բառլամէնդը 1774 (1) վճռեց որ պօստընին առուտուրը ու անոր մաքսին (կէօմրիւկին) պաշտօնատէրերը վերցընեն, իր նաւահանգիստնալ պաշարելով գոցեն. աս բանիս դէմ կեցօղներ եղան բառլամէնդին մէջ, որոնք կուզէին ամմէն ամերիկացոց ուզածնին շնորհել, չըլլայ թէ քաղաքական կռիւ մը ելլայ հոն՝ ուր 3 միլիոն մարդ կար, ինկիլտէռռայէնալ հեռու տեղ ըլլալով դժար կըլլար անոնց հետ ծեծկըվիլ՝ ինչպես որ իրաւ եղաւ ։ Բայց ուր որ հպարտութ՟իը կըտիրէ՝ հոն խոհեմութ՟իը անխելքութիւն կերեւայ, աղաղակեց բազմութ՟իը որ՝ աս բանս անարգանք է ինկիլիզի ազգին ու թագաւորութ՟ե. ասանկ ընելով ժողովուրդը թագաւորին հրամայօղ ընել կուտանք՝ չէ թէ հնազանդօղ ։ Բայց տեսնանք իրենց վճռածը՝ սպատիւ մի՞ բերաւ թէ անարգանք ինկիլիզի ։

---

(1) Չային աժողչէքը որ չինէն ու քօչինչինէն ինչվան ամերիկա կուգար ինկիլիզի նաւերով, կըհասնէր իբր 2 միլիոն կինէ. մէկ կինեէն՝ 2 եալդըզ ոսկի է։

Երբոր ամերիկայի մէջ աս խռովութիւնը սկսաւ՝ ինկիլիզի ընկերութ՟ենալ շատ մեծ նեղութ՟ին քաշեց Հինտիստանի մէջ՝ պէնկալային նապապը խիստ թշնամանալով ան ընկերութ՟ենը դէմ՝ երբեմն երբեմն ինկլիզին զօրքը կոտրեց, որուն դէմ եկավ քլիվ ինկլիզ զօրապետը, երկու ամսվան մէջ ամմէն պէնկալան առավ, ինչվան տըլլի գընաց, ուր կընստէր Հինտիստանին թագաւորը. անոր հետ բանը շտկեց, մէկ էլմաս մը պարգև առավ իրմէ, որ 200 հազար կինեէ աժեցուցին: Բայց ետքը թշնամի ելաւ ընկերութ՟են Հայտէր ալի խանը, որ առաջ վարի զինուորներէն ըլլալով՝ մէկէն գլուխ եղավ Հինտիստանի զանազան ժողովրդեան, պատերազմի արուեստնալ սորված ըլլալով ինկլիզներէն ու ֆրանսզներէն վարպետ զօրագլուխ եղավ, շատ վնաս տըվավ ինկլիզի ընկերութ՟են:

---

(1) Ոմանք կըդնեն 1773. մարտի 13 ։

Ամերիկացիք յայտնի ապստամբեցին, ինկլիզներուն դէմ ծեծկռտուքի ելլան.

1774—1775.

Ինկլիզին տէրութ՟ինը ամերիկացւոց վրայ խրկեց կաժ անուն զօրապետը իբր 6 հազար մարդով, որպէս զի իրեն հրամանը գործքով ընել տայ, ասիկայ երբոր պօստըն հասաւ՝ զօրքը ցամաքը հանեց, բառլամէնդին հրամանը ցրցուց. ապսպրեց իշխաններուն՝ որ ասկից ետքը ան քաղաքը չժողովվին՝ հապա Սալէմ, ինչվան որ պօստըն խաղաղութ՟ի գտնայ: Պօստընին բանը եղավ հասարակայց բան, ասիկայ պատժելը՝ զիրենք չկտելու տեղը՝ ալ աւելի ապստամբելու պատճառ եղաւ, կրակին վրայ եղ լեցնել եղաւ․ ամէնքնալ աղաղակելով ասիկայ բարբարոս պատիժ է՝ դահճի ձեռքով բառլամէնդին հրամանագիրը երեցին ֆամինկդըն քաղքին մէջը (որ քօնէքդիքուդ գաւառին մէջն է)․ գիտցանալ որ՝ իրենք պօսդընը պաշտպանելով՝ ինկիլիզը զիրենքալ պիտոր պատժէ, արտորյան 1774․ սեպտ․ 5․ ընդհանուր ժողով մը ըրին ֆիլատելֆիա քաղաքը, ամէն գաւառին նուիրակները հոն ժողվըվելով, հոն տեղս վճռեցին որ՝ միաբան պաշտպանեն իրենց իրաւունքը՝ արտունութիւնը՝ ու շահը, ամէն առուտուրը ինկիլդէռռային կտրեն վերջացընեն ։ Անանկով մէկ կապ մը մէկ միաբանութիւն մը սահմանեցին՝ ո՛վ որ հոն մտնար՝ երդում ընել կուտային․ ամէն քաղքըցիք՝ արուեստաւորք՝ երկրագործք մէյ մէկ զինուոր եղան, ինկիլիզին շատ զօրքը ըստրկով ու խոստմամբ իրենց դին քաշեցին ։

Ինկիլիզին կառավարները՝ կաժ՝ և ուրիշ զօրապետներ՝ աս միաբանութիւնը և երդումը թշնամութեան բան հրատարակեցին, դատաւորներուն ապսպրեցին որ՝ բանտը դնեն ո՛վ որ աս երդումն ընէ կամ ձեռք դնէ, բայց կրակը բռնկած էր՝ ձեռք դնողները շատցան, կաժ զօրապետին շինուած տեղվանքը որ իրեն զօրացը համար շիներեր՝ երեցին, ասոնցմէ վախնալով կաժը և ուրիշ զօրապետները մէկ թշնամութեան բան մը չըրին ։ Ամերիկացիք մէկ երկան թուղթ մը գրեցին ինկիլիզի ժողովրդեան, թղթին միտքն էր ցըցընել՝ թէ իրենք բռնութեան տակ էին, ունէին իրաւունք ազատ ըլլալ ինկիլիզի ժողովուրդին պէս՝ անոր համար ասանկ վարվիլ սկսան ։ „ Ստըկով մար- „ դով՝ կըջանանք կըսէին, ե̀տ չենք կենար „ մեզ պաշտպանելու, բայց ինկիլդեռային „ բառլամէնդին տակը չենք կենար՝ որ էր „ գերութի՟ ․ թէ որ չայը արգելելով ու ե- „ ռելով յանցանք մը եղերէր, դատաստան- „ ները բաց են, թող հոն երթան, եղած „ վնասին հատուցումը պահանջեն „ ։ Աս խօսքերս ուրիշները աղէկ կիմանային որ՝ ինկիլդեռայի մէջ եղած ինկիլիզները բառլամէնդին կըհնազանդէին, տուրք կուտային, բայց ազատ էին, ամերիկայի մէջ եղած ինկիլիզները՝ որ անոնցմէ քիչ տուրք կուտային, ի՞նչու պիտոր գերի ըլլային, անանկէնէ՝ տեղին հեռուութի՟ն էր՝ որ ազատութի՟ը՝ գերութի՟ կերեւցընէր ․ շատ նայեցան որ մէկ կերպով մը աս բանս շտկեն՝ չեղաւ ։

Պօսդընցոց՝ ու հէտի եղողներուն վարմունքը կըհարկադրեր ինկիլդեռան որ պատերազմ բանայ ․ թագաւորը բառլամէնդին առաջարկեց որ՝ ամերիկացիները ապստամբ հրատարակէ, անալ հաւանութի՟ տալով՝ 1775 ապստամբ հրատարակեց անոնք ։ Ու որովհետև բանը առաջ էր գացած, ամերիկացիքալ լսածնին պէս իրենք ալ վճռեցին ծեծ բանալու, որ ապրիլ մէջ սկսաւ · ինչվան աս ատեն 15 հազար մարդ ժողված էին, ետեւէ ետեւալ կրթըված զօրք ժողվելու հետ էին ։ Ամմէն ապստամբութեան ոգին առջի բերանը կընմանի մէկ կրակի մը՝ որ հովոտ ատեն բռնկած ըլլայ, որուն ջուր զարնելը ամենեւին օգուտ չունի, պէտք է որ երէ մրկէ · բայց ան ապստամբութիւնը թէ որ մէկ աղէկ խոհեմ կառավար մը չունենայ՝ քիչ մը անցնելէն ետեւ ինքիրմէ կըմարի կըյնի ։ Ան ապստամբութենէ վախնալու է որ՝ իրեն խելացի գլխաւոր մը կունենայ, անանկը կըքըշէ առաջ կերթայ ։ Աս գիտնալով ամերիկացիք՝ իրենց մէկ զօրապետ մը գլուխ ընտրեցին գէորգ Ուաշինկթըն (Վաշինկթօն), որ վիրճինիա նահանգը ծնած ըլլալով՝ շատ քաջութիւն ցըցուցեր էր անցած պատերազմերու մէջ, շատ անուն էր հանած իր կատարելութեանցը համար · առաջ ծանր հանդարտ մտքով կըմտածէր կըկարգաւորէր իր բանը՝ ետքը արիութեամբ արուեստով մը ՚ի գործ կըդնէր · իր մտածածը չէր հասկըցըներ ուրիշներուն, դուրսէն ուրիշ բան կըհասկըցըներ, գործքով ուրիշ բան կընէր, ինչպէս որ բնութիւն է ամմէն երեւելի քաջունակներուն ։ Աղէկ ընտրութիւն ուներ իր ամմէն տակի եղօղներուն, մէկի մը պաշտօն չէր իտար՝ բայց միայն անոնց՝ որ արի՝ ժիր՝ ու քանքարաւոր էին · թէպէտ փառասէր մարդ էր՝ բայց իր փառասիրութեանը հետ ուներ խոհեմութիւն, չափաւորութիւն, ու համեստութիւն · իր խօսիլնալ երկան չէր՝ բայց խելացի ու ծանր կերպով մը կըխօսէր, մէկ անուշ ճամփով մը դիմացինը բանալ կուտար կըհասկընար, ինքիր զինքը չէր հասկըցըներ ։ Ասանկ խելացի մարդ ըլլալով գրեթէ իրեն կառավարութիւնը պատճառ եղաւ որ՝ աս ապստամբութիւնը առաջ գնաց, պատերազմի արուեստնալ աղէկ գիտնալով Ինկիլիզի զօրքը շուտ մը ամմէն տեղ հալածեց, որոնք քիչ մը պօսդըն մտան գոցվեցան, մէկ մասնալ նաւերուն մէջը փախան Նոր սկովտիա գացին, որ Ինկիլիզէն չէր ապստամբած ։

Ինկիլիզը գերմանիայի իշխաններէն ըստըկով նոր զօրք ժողվելով նորէն խրկեց ամերիկայոց վրայ, ասոնք եկան ծովեզերեայ տեղվանքը թօփերով ավրեցին երեցին ։ Ամերիկացիքալ շատ ծովասպատակ (խուրսանտներ) խրկեցին ծովու մէջ, որ եկան ինչվան ինկիլդէռային ծովուն առջին, ինչվան Ճերմակ ծովը, Ինկիլիզի վաճառական նաւերու վրայ կըյարձըկէին կըբռնէին ։ Ինկիլիզին Վաժ զօրապետը ապրիլի 18 գիշերանց պօսդընէն զօրք խրկեց ամերիկացոց մէկ մահսէնը ավրելու, ուր լեցուն էին զէնք ու պաշար (զահրէ) · բայց երբոր աս զօրքը կըդառնային՝ ամերիկացիք շատվոր մէկ տեղ վրայ հանելով ջարդեցին, ուր որ բերդ ու ճէպխանէ կար՝ ամմէննալ իրենք առին, Ինկիլիզին դրած կառավարները դուրս հանեցին քշեցին, ավալ որ Ինկիլիզին տէր կելլար՝ կըհալածէին ։ Պզտիկ քաղքըներ կային Փրանսզէն շինված շամբլայն լճին (կէօլին) վրայ, ամէնը առին, անկէց անցան ասպատակել սկսան լայնածաւալ աշխարհը քանատա․ որպէս զի անոնցմէ վախ չունենան, շամբլայն բերդը ու մօնռէալ քաղաքը առին, շատ մարդալ գերի ըրին ։ Բայց ինկլիզներնալ ֆալմութ քաղաքը երեցին, յունիսի 17 պօստընին մօտիկ, մէկ թապեայի մը վրայ վազեցին, ուր ամերիկացիները ապաւինած էին․ ասոնք սաստիկ ծեծ ըրին ինչպէս որ սովորութ՟ի է նոր ապստամբներուն, երկու դիմացէն ջարդ եղաւ, ինկլիզները 5 թօփ առին, ու չառըլդօւն քաղքին մէկ մասը երեցին ։

Ֆիլատելֆիայի ժողովը նոր հրատարակման թուղթ հանեց ինկլիզի ժողովրդեան զիրենք արդարացընելու համար, կրկնելով ինչ որ առաջ ըսերէին, թէ իրենց վրայ տուրք ձգելը՝ իրենց ազատութ՟իը ճնշել էր ու բռնութ՟ի ընել, զիրենք գերի ընել․ բառլամէնդը չունէր իրաւունք հրամելու ։ Ինկլիզին թագաւորնալ օգոստ․ 23 նորէն ապստամբ հրատարակեց զամերիկացիները․ շատ ասանկ թղթեր ելան, բայց մէկ օգուտ մը չըրին ։ Բառլամէնդը, լօնտռա քաղաքը, ու ամէն ինկիլդէռռա բաժնըված էին․ ոմանք ամերիկացոց դին՝ ոմանք դէմ, որովհետեւ աս ազգը միշտ ազատութ՟ի կըփընտըռէ․ ամերիկացիքալ աս ատեններս դեռ ամէնը ապստամբած չէին ։

Ամերիկայի՛ նոր դրօշակ նոր տէրութեան մը հռչակմանը, Ինկիլիզներուն վրայ յաղթելուն.

1775—1776։

Օրէօր առաջ երթալով ամերիկացոց ապըստամբութիւնը՝ 1775 տարւին վերջերը մէկ միաբանութիւն մը պայման մը ըրավ 13 թէութեան վրայօք, անով հիմն դրաւ իրենց անկախութեան, ու կառավարութիւնը ձեւի մէջ դրաւ։ Ասանկով 1776 յուլիսի 4 հրապարակաւ ու հանդիսով ինկիլիզին հպատակութենէ դուրս ելած ու ազատ հռչակեցին զիրենք տասներեք նահանգ միացեալք հիւսիսային ամերիկայի մէջ, նոր դրօշակ (պայրախ) բանալով, նոր սահմանադրութիւն մընալ չինեցին, որ ներսէն հասարակապետութեան կառավարութեան օգուտը ունէր, դուրսէն միապետական կառավարութեան ուժը (1)։ Ժգ. նահանգներնալ մէյ մէկ մասնաւոր յատուկ ժողով սահմանեցին, որոնց քովն է օրինադիր իշխանութիւնը, մէկի մը տակ չեն, մէկի մը համար տալ չունին ներքին կառավարութեան վրայ։ Մէկ ընդհանուր ժողովմընալ ունին ասոնցմէ գերագոյն, բայց ան ժողովը միայն պատերազմի ու հաշտութեան վրայ կըխառնըվի դրսի տէրութեանց հետ, ու քաղաքական կենցաղակրթութեան վրայ։ Ու այսպէս ասոնք եղան գրեթէ առջինը՝ որ ազատութիւն գտնալու համար ապստամբեցան, որոնց պատճառները ամէն եւրոպացիք գրեթէ վար կըզարնէին ան ատենը, բայց ետքը իրենք ալ ասոնց հետևեցան։

---

(1) Ասոնք իրենց օրինակ առին Ֆիլէմէնկին օխտը նահանգին միաբանութիւնը, որ 1579 թ. Փիլիպպոսի սպանիայի թագաւորին տակէն ելան, զատ տէրութիւն եղան։

Քանատային դին եղած ինկլիզին զօրապետը Չառլըդըն կըսվէր, ասիկայ տեսնալով որ չիկրնար մօնռէալ քաղաքը պաշտպանել, գնաց Քվէպէք քաղաքը պաշտպանելու՝ որ Քանատային մայր քաղաքն է. բայց իր զօրքը 1200 հոգի էին միայն, որոնց մէկ մասնալ Քանատացիք էին ու նաւավար, ամերիկացոց զօրապետը մօնկօմէռի անուն 5000 մարդով վրան գնաց 1776 յունվ. 1. հինգ տեղէն Քվէպէք քաղքին վրայ վազեց. չառլըդըն զօրապետը ան քիչվոր զօրքով դուրս ելավ հալածեց, մօնկօմէռի զօրապետնալ սպաննեց շատ մարդով։ Ինկլիզներուն կաժ զօրապետէն ետև յաջորդեց Լօռտ Հօվ պօսդընին վըրայ, որ նեղը ինալով՝ պօսդընը պարպեց՝ իր զօրքերով դուրս ելավ. նաւերով գնաց հալլիֆաքս տեղը. բայց որովհետև օգնութիւն եկաւ Ինկլիզէն որուն կըսպասէր, գնաց երկան կղզին առավ պաշտպանութեամբ ան նաւերուն՝ որոնց գլուխ էր իր եղբայրը։ Երկու դիւանէնալ ետևէետև ծեծի պատրաստութիւնը կըշատցընէին. բառլամէնդը հաւանութիւն տըվավ թագաւորին տալու ինչ որ պէտք է ծեծի համար․ ինկիլիզի ըստըկով վճռեցին զօրք բռնել հասսիայէն ու պրունզվիքէն (որ Նեմչէի մէջն են)․ անոնցմով մէկ տեղ 75 հազար մարդ պիտոր ըլլային, բայց ան ատենը միայն 50 հազար հոգի կրցան ամերիկա խրկել։

Ամերիկացիքալ ինկիլիզի չափ զօրք ունէին, իրենց ապրուստը իրենց երկրին մէջը պատրաստ ունէին, թօփեր կըթափէին, զէնք ձէպխանէ կըպատրաստէին․ ըստըկի պակսութ̃իը լեցընելու համար թղթէ ըստակներ հանեցին 3 միլիոնի աժողչէքով։ Սաչինկդըն չէր նայեր որ մէկէն մէկ պատերազմելով ինկիլիզը հալածէ՝ ասանկ ընելը վտանգաւոր էր, հապա Ճըրսըն գաւառին դին քաշվեցաւ՝ որպէս զի պատերազմը երկընցընէ, գիտէր որ ինկիլիզները անանկով պիտոր յոքնէին ձգէին․ ատենին խիստ ցըրտութ̃իը՝ տեղվանքներուն ճանչնալը՝ իրեն դիւրացուց (խօլայցուց) ծեծկըվիլը, իսկ ինկիլիզներուն դժարցուց։ Ամերիկացիք հինգ ամիս քվէպէքը պաշարեցին, բայց մէկ պզտիկ օգնութ̃ի մը ինկիլիզներուն հանելով՝ վախցան, չիծեծկըված փախան, հոն թողլով իրենց թօփերը՝ բաները՝ սանդուխքները(ներտիվէնները,)մօնռէալէ․քաղաքնալ թողուցին ինկիլիզին հալածելէն, երելով քանի նաւ ու նաւակ որ կային շայմբլան լճին վրայ, մարդ ու թօփ կորսնցընելով․ բայց չառլըդըն ինկիլիզ զօրապետը նաւակ չիգտնալով չիկրցաւ առաջ երթալ, քաշվեցաւ․ ասանկալ վիրճինիայէն կառավարը ու քոռնվալլիս զօրապետը քաշվեցան անկից՝ հօվ զօրապետին քովը գացին նոր եօրք. նոյնպէս քլինդօն զօրապետը ու բարքեռ խափուտանան քիչ մը ծեծկըվելէն ետև երկան կղզին վրայ, թողուցին՝ հօվ զօրապետին քովը գացին ։

Աս հօվ զօրապետները՝ որ երկու աղբար էին մէկը ցամաքի՝ մէկալը ծովու վրայ, ծեծկըվելէն առաջ շրջաբերական թուղթ մը խրկեցին ֆիլատելֆիայի ժողովի մարդիկներուն, մանաւանդ ուաշինկդըն զօրապետին՝ որ բանը չակէն. բայց որովհետև թուղթին մէջը չիկար Անկախութեան խօսքը՝ որ իրենք կըփնտռէին՝ չընդունեցան. անոր համար հօվ զօրապետը զարկաւ երկան կղզին՝ որ նոր եօրքին դիմացն է ։ Ամերիկացիք որ 10 հազար մարդ ունէին հոն՝ զարնըվեցան, 3 հազար մարդ կորսնցուցին, 3 թօփ, կղզին ալ ձգեցին փախան. ան ատենը ամերիկացոց սիրտը վախ իյնալով՝ ուզեցին հաշտութիւն խօրաթելու. բայց որովհետև ինկիլիզները չէին ուզեր Անկախութէ՟ անունը լսել, ամերիկացիք Ազատութեան առնելու անունը լսել, բան մը չիկրցան ընել, նորէն պատրաստըվեցան ինկիլիզները նոր եօրք քաղաքը զարնելու ։

Սեպտեմ. 15 ինկիլիզը նոր եօրք կղզին ելավ, 3 մղոն քաղքէն հեռու տեղ ամերիկացիք քիչ մը ծեծկըվելէն ետև՝ ձգեցին քաղաքը. բայց անչափ կատղած էին՝ որ սեպտ. 21 գիշերանց նոր եօրք քաղքին շատ տեղվանքը կրակ ձգեցին, հովը շատ ըլլալով չկրցան մարել. քաղքին չորրորդ մասը երեցաւ, կրակ ձգօղներէն ոմանք բռնեցին պատժեցին ։ Ամերիկացիք ետ քաշուելու հետ եղան, հօվ ինկլիզ զօրապետը հալածելով անոնք նաև ցամաքի վըրայ կըզարնէր. անոր համար ձգեցին քնիապրիճ տեղը՝ ուր որ կուզէին ձմերել, 70 թօփ հոն թողլով. ինկլիզները յարձըկելով բերդ մը առին, ան ատենը ամերիկացոց զօրապետը ուաշինկդըն լեռներուն վըրայ քաշուեցաւ, ինկլիզին զօրապետը քլինդօն զարկաւ ռօտ խալանտ կղզին առաւ, որ շատ ընդեղէն (զահրէ) ու անասուն կըբերէ, իր նաւահանգիստնալ յարմար է ձմերելու, որովհետեւ ան դիէրը ուրիշ չկայ ։ Քառլըդըն զօրապետնալ շամբայն լճին վրայ մէկ նաւատորմիղ (տօնանմա) մը հանեց, հօկտեմ. մէջ ամերիկացոց նաւատորմիղը ամմէնը այրեց, միայն իրեք նաւ կրցան փախչիլ. իսկ ամերիկացի ինկլիզները Պսակ ըսված բերդը երեցին, դիքօնտէրակօ քաշուեցան ։

Քառլըդըն ձմեռը վրայ գալուն համար՝ դարձաւ եկաւ քանատա. վայրենի ամերիկացիք ինկլիզին հետ միանալով վիրճինիա, քառօլինա, և ուրիշ նահանգներու մէջ վազելով իրենց սովորութէը պէս շատ սոսկալի բարբարոսութի ըրին ամերիկացի ինկլիզներուն վրայ. բայց ինչ նեղութի որ կըքաշէին ամերիկացիք՝ անհնարին էր մտվըներնէն չէին դառնար ։ Պանք որ ան տարվան ձմեռը խիստ ըլլալով հօվ զօրապետը իր զօրքը շատ տեղ բաժներէր՝ որպէս զի սահմանագլուխները (հիւտուածները) աղէկ պահեն. ասոնք չդիմանալով դուրսը նստիլ՝ գեղերու քաղքըներու մէջ քաշվեցան, անանկով չէին կրնար իրարու օգնութի հասնիլ՝ ինչպէս որ կրնային՝ թէ որ կարգաւ կեցած ըլլային. աս բանս հակընալով ուաշինկդըն ամերիկացոց զօրագլուխը 20 հազար մարդով վրանին հասաւ մօտիկ Պռէնդօն տեղին՝ ուր որ 1500 հասիացի զօրք կային. 1776 դեկտ. 25 ամմէննալ գերի ըրաւ. ետքը լսելով որ քօռնվալլիս ինկլիզ զօրապետը վրայ կուգար՝ նորէն ետ քաշվեցաւ։ Բայց ինկլիզներնալ ամերիկացոց Լէ զօրապետը գերի ըրին, որ ուաշինկդընէն ետև ասիկայ էր երկրորդ զօրապետ. մէկ անհանդարտ մարդ մը ըլլալով՝ եւրոպային շատ տեղվանքը քալած էր հաց մը գտնալու իրեն, ետքը չիգտնալով ամերիկացի ապստամբներուն մէջ մտերէր։

Աս ձմեռս ասանկ մանրումունրը ծեծկրվելով անցուցին, իրարու ապրուստը կտրելով, ինչպէս որ հօվ զօրապետնալ՝ ամերիկացոց լեցուն համբարները (որ Տօմպուրի մէջ էին՝) առաւ այրեց։

Զանազան տեղ ծեծկռտուք իրարու հետ.

1777:

Կառավար եղողներուն պէտք է ամէն կառավարութեան գործքերու մէջ՝ եղբայրսիրութիւն իրենց հիմն (թեմել) ունենալ. ըսել է որ ժողովրդեան վրայ գութ սէր ունենան, անոնց հանգստութիւնը՝ հանգիստ ապրիլը հոգան, չէ թէ իրենց շահիլը. երբոր աս բանս կըպակսի՝ ապստամբութիւն կելլայ ժողովուրդի մէջէն, որ իր ապստամբութիւնը առաջ տանելու համար՝ ինքը կամ սուտ կամ իրաւ եղբայրսիրութեան վրայ հիմն կըծըգէ, զինքը սրտցաւ ցըցընելով ժողովրդեան վրայ՝ կառավարներուն զրկողութեան խղճութեան վրայ գանկտելով իրեն կըքաշէ ամէն ժողովուրդը, ան ատենը կառավարը կըլլայ ատելի՝ ապստամբը սիրելի՝ ասանկ սրտցաւ խղճացող երեւնալուն համար, ամէն ժողովուրդին միտքը խօսքը անցած կառավարներուն զրկողութեան վրայ կըպըտըտի: Ասանկ եղաւ աս ամերիկացոց բանը. իրենք հրատարակելով թէ ինկիլիզը խիստ կըճընշէր իրենց ժողովուրդը տուրք պահանջելով ամերիկացոցմէ անգթութիւն կընէր, իսկ իրենց միտքը աս էր որ ժողովուրդը հանգիստ ապրի. աս աղւոր ձայները լսելով չէ թէ միայն ամերիկացի ժողովուրդը միաբանեցան ապստամբիլ ինկիլդէռռայի կառավարողներու դէմ, հապա նաեւ ինկիլդէռռայի մէջ շատ հոգի գտնըւեցան, որ ամերիկացոց դին ըլլալով՝ կուզէին հոնալ ապըստամբութ̃ի հանել:

Ասոնք դեկտեմ. 7. բօրդսմութ քաղաքը թէրսանէի համբար մը էրեցին, հոն եղած ֆռխաթաները հազիւ կրցան խալըսիլ, ուրիշ տեղւանքներաւ կրակ ձգեցին, մանաւանդ պրիստօլ 1777 յունվ. 19 շատ համբարներ էրեցին մի և նոյն ատենի մէջ. վաղուան օրը շէքերի մը գործարան (քերխանէ) ու խոտանոց էրեցին, ասոնք զսպելու համար բառլամէնդը իշխանութ̃ի տըւավ թագաւորին՝ որ օրէնքին կապերուն չինայելով՝ որին վրայ որ կասկած մը գտնըւի՝ բռնէ: Ասանկով հազիւ կրցան զսպել, ու հիւլ յակոբ անունով մէյ մը լօնտռայի մէջ կախեցին, որ շատ տեղ կրակ ձգերէր:

Աս ատեններս ինկիլիզին զօրքը ճըրսըննահանգին մէջը կըհանէր 26 հազար հոգի Հօվ զօրապետին տակը. 13 հազար քանատայի մէջ կար պօռկօյն զօրապետին տակը. 7 հազար նոր եօրքին մէջը, 14 հազարաւ նաւավար ու նաւու զօրք կային. բայց ինկիլիզի բանակին (օռտուին) կըպակսէր ձի ու ապրուստ, կըսպասէին որ ինկիլդերռայէն օգնութ̃ի գայ իրենց: Իսկ ամերիկացոց ֆրանսայէն օգնութ̃ի հասան 5 նաւ, որ 70 թօփ բերին պղնձէ, 10 հազար թիւֆէնկ ու սուր (պայօնէդդա), 15 հազարաւ ուրիշ ճէպխանէ, 31 վարպետ (ինճէնեէռ) ծեծի վրայ:

Պօռկօյն ինկիլիզ զօրապետը առջինը եղավ ամերիկացոց զօրապետին վրայ վազեց մէկ տեղ մը դինկօնտէրակօյին դին, որ քանի մը բերդ թողուց ետ քաշուեցաւ ։ Հօվ ինկլիզ զօրապետը տեսնալով որ ամերիկացոց բանակը չիկրնար ճըրսընի մէջ ծեծի բերել, և ոչ զարնել՝ ամուր տեղ կեցած ըլլալով՝ թողուց ան նահանգը․ երբոր ասիկայ ճամփայ ելավ՝ ուաշինկդըն զօրագլուխը մեծ մասը իր զօրաց առնելով՝ ուզեց ետևի մնացած զօրքին վրայ հասնիլ․ հօվ զօրապետը դարձաւ որ հետը ծեծկըվի, բայց ուաշինկդըն լեռներու վրայ քաշվեցաւ․ ուրիշ մանրումունրը ծեծկըվելէն ետև՝ սեպտեմ․ 11 պրանտիվին ու ճերմանդօվն տեղը ուաշինկդընին զօրքը ծեծկըվելով՝ 1300 հ՟գի կորսնցուցին ու 11 թօփ, ուաշինկդըն փախաւ ֆիլատէլֆիայի դին քաշուեցաւ․ ինկլիզները անիկայ հալածելով ուրիշ 7 թօփալ առին, ու սեպտեմ․ 20․ (ըստ ոմանց 25) ֆիլատէլֆիա քաղաքը առին, որ ամերիկացոց նոր տէրութե՟ մայր քաղաքը եղած էր, բայց ան ատենը ժողովը անկէց հեռըցեր գացերէր պալդինօր․ քօռնվալլիս զօրապետը ֆիլատէլֆիա նստաւ պահպանութի՟ ընելու ։

Ամերիկացոց զօրապետը նորէն ծեծկըվեցաւ ինկլիզին հետ, բայց 900 մարդ կորսնցուց ո՛րը մեռած՝ ո՛րը խոցված, 400 հոգի գերի ձգեց, որոնցմէ 54 հոգի հազարապետ էին, աս տեսնալով 20 մղոնէն աւելի հեռու տեղ քաշուեցաւ ։ Ան ատենները քլինդօն ինկլիզ զօրապետը ճըրսընին ներսի դիերը վազեց, որպէս զի պօռկօյն զօրապետին հետ միանայ՝ որ քանատային մէջ առաջ կերթար, ու կըջանար հօվ զօրապետին հետ միանալ. բայց պօռկօյն շատ ընդդիմութ̃ի կըգտնար, վասն զի թէպէտ շատ ամերիկացի ինկիլիզներ հնազանդեցան ու հաւատարմութ̃ի երդվընցան, բայց ետքը խարդախու̃ի ըրին իր զօրքը կոտըրտեցին. իր զօրաց մէջը վայրենի ամերիկացիներալ կային, ասոնցալ մեծ մասը ապըստամբելով թալլեցին փախան: Ու որովհետև իրեն ապրուստը պակսեցաւ, քլինդօն զօրապետէնալ ամենևին կեր կերակուր չեկաւ որուն կըսպասէր, յուսահատելով՝ քանի մը հեղ ծեծկըռվելէն ետև ելաւ իր տեղէն ուզեց ճամփայ բանալ, նորէն քանատա դառնալ, բայց ամերիկացի ինկիլիզները իրեն զօրքը կոտրտելով՝ հարկադրեցաւ նորէն տեղը դարձաւ, հոնալ վախնալով՝ հոկտ. 5. իրեն թօփերովը քաշվեցաւ Սառադօկա:

Ամերիկացիք որոնց զօրապետը Կադէս կըսվէր՝ հոնալ նեղեցին պօռկօյնը, ինչ որ մնացած ապրուստ ունէր քանի մը նաւակի մէջ՝ անոնքալ առին. հարկ եղաւ պօռկօյնին՝ հոկտեմ. 16. անձնատուր ըլլալ, պայման ընելով որ՝ իր զօրքը ինկիլդէռա դառնան, մէյմընալ չիծեծկըռվին, բայց եթէ երբոր ամերիկացոց գերիներուն հետ փոխվելու ըլլան. աս պայմանս չիպահեց ամերիկացոց ժողովը, այլ ան զօրքը իրեն քովը պահեց: Ամէն ամերիկացիքալ մեծ սիրտ առին, մեծ ուրախութիւն ըրին աս յաղթութեան վրայ, որ կրնայ ըսւիլ առջի յաղթութիւնը․ ասոր վրայ շատ զարմացան եւրոպացիք՝ թէ ինչպէս օխտը հազար ինկիլիզի կրթըւած զօրքը յաղթըւեցան ամերիկացոցմէ՝ որ գեղացիներ էին, ու անչափ կրթըւած չէին․ թէպէտ և ինկիլզեռայի մէջ ամերիկացիները միշտ կըքամահրէին, ծաղրական կերպերով պատկերներով կընախատէին, որպէս զի վար զարնեն ժողովուրդին առջին։

Ամերիկացիք Փիլատելփիա քաղաքը կառնեն, ուրիշ տէրութենց դեսպան կընդունին․

1778։

Ամերիկացի ինկիլիզները շատ կըցաւէին Փիլատելփիա քաղաքին առնըւելուն վրայ՝ որ հարուստ ու շէն քաղաք էր, բայց քաղաքին բոլորտիքը եղած շատ բերդեր ու աղէկ տեղեր իրենց ձեռքն էր, որ ինկիլիզին կըդժարցըներ Փիլատելփիան պահելը․ աս տեսնալով ուաշինկթընը վրայ վազեց, շատ մարդ կորսնցընելով աս տարի դեկտեմ․ մէջ ինկիլիզները անկից հալածեց՝ Փիլատելփիան առաւ։ Ինկիլիզներնալ գացին՝ Ռ՝ուտ կղզին առին ու ամէն բերդերը՝ որ բէնսիլվանիա գետին երկու դին՝ ու Ճըրսըն գաւառին մէջ շինւած կային, շատ պատերազմական նաւերաւ ամերիկացոց երեցին։

Բայց ինկիլիզները քանի որ ծեծկըվեցան իրեք տարվան մէջ, մէկ քայլ մը չիկրցան առաջ երթալ, հապա ինչպէս էր առաջ՝ անանկ մնացին. իրենց մեծ արգելք կըլլային գետերը՝ անտառները՝ ու լճերը, ինչ կերպով որ մովըմին կըդնէին ծեծկըվելու՝ սաստիկ տեղվանք թող չէին խտար ուզածնին պէս ծեծկըվիլ. Ինկիլդէռռանալ հեռու տեղ ըլլալով չէր կրնար աղէկ մտածել ինչ կերպով պէտք էր պատերազմ ձգել, շատ հեղ զօրքերը մէկ տեղէն մէկալ տեղ շարժելով կըկորսնցընէին ան ատենը՝ որ յարմար ատեն էր ծեծկըվելու. ասկէց զատ մէկ թուլութի՟ մը կար ինկիլդէռռա սա ծեծխ վրայ, մովըմին դրած ըլլալով որ՝ անզօր ամերիկացիք հարկաւորապէս ինկիլիզէն պիտոր յաղթըվէին, թող որ արքունեաց մէջ ու բառլամէնդին մէջ տարաձայնութի՟ կար:

Մէկալ դխացէնալ ամերիկացի ինկիլիզները որչափ որ կըջանային ինկիլիզներուն տակէն ելլալ, այնչափալ կիմանային որ շատ երկան չիկրնան պիտոր դիմանալ, չունենալով ոչ ըստակ և ոչ ուժ ծովու վրայ, մանաւանդ մէկ մեծ տէրութեան մը դէմ, ինչպէս որ էր ինկիլիզին տէրութի՟ը. անոր համար դաղտուկ ձեռքի տակէն օգնութի՟ կուզէին ֆրանսայէն՝ սպանիայէն՝ ու ֆիլէմէնկէն, որոնց ինչվան հիմա իբր դաղտուկ օգներէին ֆրանսզներնալ՝ միայն ըստակ տալով զէնք ու ճէպխանէ: Հիմա ամերիկացիք դրեթէ ամմէն տէրութե՟ դեռպան խորհեցին, որ անոնց ալ հանդիսապէս ճանչցընել տալով իրենց անկախ նոր տէրութիւնը՝ իրենց հաւանութիւն ալ առնեն ու օգնութիւն խնդրեն. Փրանսա եկօղ դեսպանը եղաւ ծեր բենիամին Փրանքլին, որ խիստ անուանի մարդ էր ամէն եւրոպայի մէջ իրեն փիլիսոփայ ըլլալուն համար. ասիկայ ուրիշ մարդիկներով մէկ տեղ եկաւ փարէզ, առաջարկեց իրենց նոր տէրութեան կամքը՝ ճանչնալ իրենց անկախութիւնը ու օգնել: Վէրժէն կոմսը ու Փրանսային վէզիրը ան ատենը նոր դարձած ըլլալով շվէտի դեսպանութենէ (էլչիութենէ), տեսնալով աս ամերիկացոց ապստամբութիւնը, որովհետեւ փառասէր մարդ էր՝ շատ յորդորեց Փրանսային թագաւորը ծեծ բանալու ինկլիզին վրայ, ատենն է ըսելով Ինկլիզէն վրէժնին առնելու ոխերնին հանելու. չփախցընենք աս յարմար առիթը հատուցումն ընելու ան վնասներուն՝ որ անցած պատերազմին մէջ եղաւ ժե լուիզին ատենը, եւ լմնցաւ 1762. բայց չիմտածեց որ Փրանսային եկամուտը ինչ գէշ կացութեան մէջ էր:

Տուրգոր խորհուրդի նստան՝ թագաւորը ժզ լուիզին ամէն խորհրդականներէն աւելի աս բանիս դէմ ելաւ. ըսելով որ՝ ինծի պէս մեծ թագաւորի մը պատուոյն անվայել բան է պաշտպան կենալ ան խռովութեանը՝ որ կըլլայ ուրիշ տէրութեան մը մէջ, եւ չիտենք որ ուր կըլմննայ. բայց վերոյիշեալ իր վէզիրը ինչ որ վրէժխնդրութեան ոգին կըբերէր՝ ան կըմտածէր․ Համեստութ̃իը իր առջին մէկ տկարութ̃ի մը կերեւնար, իսկ ժողովրդեան կեանքը ու ապրանքը բանի մը տեղ չէր սեպվեր։ Թագաւորնալ ժզ․ Լուիզին իր խելքին հաւնող մարդ չըլլալով՝ վեզիրին յորդորմանցը ականջ դրաւ, որ իժիր խօսելով շատաբանելով կըցըցընէր՝ ինչ փառք պիտոր հետեւէր ցածցընելով ան Ինկիլիզին տէրութ̃իը՝ որ 700 տարվընէ վեր մեծնալու գոռոզնալու հետ էր։ Ամերիկացիք ապստամբ էին, բայց որովհետեւ խելացի գլուխ դրին իրենց՝ խելացի շարժեցան, ինչ միջոց պէտք էր իրենց միտքը առաջ տանելու՝ աղէկ բանեցուցին․ բայց Ֆրանսզները չիմտածեցին որ՝ Ինկիլիզին վնասել ուզելով՝ իրենց վնասեն պիտոր․ ամերիկացի Ինկիլիզներուն տէր կենալը՝ ապստամբներու տէր կենալ էր․ անոնց պաշտպանելը՝ սիրտ տալ կըլլար ու գէշ օրինակ նաեւ իրենց երկրին ժողովըրդեան, որոնք օր մը անոնց պէս կրնային յանդգնիլ ու ապստամբիլ, ինչպէս որ իրաւ ետքէն եղաւ։ Անոր համար աս բանիս հաւնիլը ժզ․ Լուիզին մեծ արատ (գիւղ) բերաւ, ու Ֆրանսային միապետութ̃ե կործանմանը պատճառ եղաւ, ինչպէս որ ստոյգ գուշակեցին ան ատենվան երեւելի կենցաղագէտ մատենագիրները։

Երբոր ծովային ուժը ոտքի վրայ հանեցին Ֆրանսզները՝ գտան մէկ պատրուակ (մահանայ) մը յայտնի օգնելու ամերիկացոց, և ոչ ծածուկ ինչպէս առաջ կըմտածէին․

պատրուակը աս էր որ՝ 1778 փետրվ. 6 մէկ դաշնագրութիւն մը ըրած ունէին մէջերնին ամերիկացիք ու ֆրանսզները առուտուրի ու բարեկամութեան վրայօք, որուն հիմն էր մարտապահ ու մարտավար դաշնագրութիւն (1). աս դաշնագրութիւնը 1778 մարտի 13 հասկըցուց ինկիլիզի տէրութեանը նօայլը մառքեզը՝ որ ֆրանսզին դեսպանն էր լօնտռայի մէջ, որ ըսել էր որ ամերիկացոց անկախ տէրութիւն ըլլալը կըճանչնար կընդունէր ֆրանսզը. Աս բանս լսածին պէս ինկիլիզին տէրութիւնը՝ շատ զարմացաւ շփոթեցաւ, չէր ուզեր թշնամիները շատցընելու՝ բայց աս բանը կըբռնադատէր զինքը ֆրանսային հետ ծեծկըռուելու. մէկէնիմէկ շուտ մը ծեծ հրատարակեց ֆրանսային դէմ. երկու տէրութիւնալ իրարու դեսպանները ետ կանչեցին, սկսան իրենց թշնամութիւնը (2) ։

---

(1) Թագաւորները երկու կերպ դաշնագրութիւն կընեն, մէյմը՝ երբոր մէկ թշնամի մը վրանին ծեծ բանայ, խօսք կըդնեն իրար պաշտպանելու, ասիկայ կըսենք Մարտապահ, որովհետեւ ծեծէ պատերազմէ պահելու համար դաշնագրութիւն է։ Մէյմընալ՝ երբոր իրենցմէ մէկը ուրիշ թագաւորի մը վրայ ծեծ բանալու ըլլայ, խօսք կըկապեն որ մէկալնալ բանայ, իրեն օգնէ ան թագաւորին դէմ. ասիկայ կըսենք Մարտավար, որովհետեւ պատերազմ բանալու համար ըրած դաշնագրութիւն է։

(2) Ոմանք կըդնեն որ՝ ինկիլիզը ծեծ բացաւ ֆրանսային դէմ 1778 փետրվ. մէջ, որ չէյարմարիր վերի դրած պատմութեանը, որովհետեւ ֆրանսան մարտի մէջ հասկըցուց ինկիլիզին իր դաշնակից ըլլալը ա-

Փրանսազին ու Ինկիլիզին ուժը ծովու վրայ, երկուքին ծեծկըվելը.

1778։

Հաշտութ՟ը լմննալու ատենը 1763, միայն երկու պատերազմական մեծ նաւ էր մնացած Փրանսայի մէջ. անկից ետքը քիչ շինված էին. բայց 1776 սկսաւ մէկ ծովային պատերազմի պատրաստութ՟ի մը տեսնալու արտորնոք, գիշեր ցորեկ ամէն թէրսանէները կըբանէին. 1777 երկու խափախլը նաւ 36 հատ շինվեցան. իսկ 1778 մենծ նաւերուն համրանքը ինչվան 66 հասան. ուրիշ փռխաթաները՝ մենծ ու պզտիկ նաւերը համրելով 230 նաւ ոտքի վրայ հանեց. ամէն կղզինէր ինչ տեղվանք ալ որ ունէր ամերիկայի ու հնդիստանի մէջ՝ ամըրցուց։ Բայց աս բաներս ըրաւ Փրանսզը նորէն փոխ ըստակ առնելով, որ ըսել է նորէն իրեն կործանումը փորելով. մենծերը կընայէին վրէժ առնել Ինկիլիզէն՝ որ աքքատիան ու քանատան իրենց ձեռքէն առերէր. բայց չէին մտածեր խազնային պակսութ՟իը՝ պարտքին շատութ՟իը. մէյմնալ որ ասանկ պատերազմի մէջ խառ-

---

մերիկացոց հետ։ Ոմանքալ Փռանքլին դեսպանին գալը կըդնեն 1778 դեկտ. մէջ, որ նոյնպէս չյարմարիր, ըստ որում Փռանքլինին գալէն առաջ եղած կըլլար Փրանսային ընդունիլը ամերիկացոց խնդիրքը։

նըվին՝ ֆրանսային չէր կրնար ամենևին, ինչպես որ ըսինք՝ խելք չէր տէր ու կռնակ կենալ մէկ ժողովրդեան մը՝ որ յայտնի ապստամբերէր իր Թագաւորէն. աս բանս այնչափ դէմ էր կենցաղակրթութե՛ն մէկ միապետ Թագաւորի մը՝ որ ինչպես ոմանք կըկռահեն՝ խռովարար մենծերը յատուկ դիտմամբ խառնել տըվին կըսեն, որպես զի հեշտ (խօլայ) ըլլայ ֆրանսային կործանումը։

Դ՚սդէյնկ կոմսը 1778 ապրիլի 13 դօլօնէն ելաւ անդիլլեան կղզիներուն դին երթալու, որուն նաւատորմիղը (տօնանմա) էին երկու նաւ 80 թօփով. հինգ նաւ 74 թօփով. երկու նաւ 64 թօփով. երկուքալ 50 թօփով. երկուքալ ուրիշ ֆռխաթաներ, ու բեռ տանելու նաւեր. ասոնց մէջի եղած նաւավար ու զինուոր 16 հազարի չափ մարդ կար։ Ինկիլիզին նաւատորմիղը աւելի էր. 4 նաւ ունէր պինտ մենծերէն. 16 նաւ երկրորդ կարգի. 99 նաւ երրորդ կարգի, 32 նաւ չորրորդ կարգի, 45 խոշոր ֆռխաթա. 60 պզտիկ ֆռխաթա. ամմէնը մէկէն 337 նաւ. վրանին ըլլօղ խափուտանան կըսվէր քէբբէլ. ասոնք իրեք բաժնըված ֆրանսայի վրայ գացին, 25 մղոն (միլ) լեզար ըսված հրուանդանին (քիթին) մօտիկ կեցան. ֆրանսզին երկու ֆռխաթա ուրիշ պզտիկ նաւերով ասոնց մօտիկցան տեսնալու իմանալու համար ինկիլիզին ուժը։ Մէկ ինկիլիզի ֆռխաթա մը հանդիպեցաւ ֆրանսզի ֆռխա-

Թայի մը. Ինկլիզը մէկ պատրուակ մը փնտըռելով ծեծկըռվելու՝ կըպահանջէր որ՝ Ֆրանսըզին ֆռխաթան հնազանդի՝ դայ մօտիկ խափուտանայի նաւէն, երբոր ասիկայ չուզեց՝ կռիւը սկսաւ մէջերնին։ Երկուքնալ հաւասարապէս 5 ժամ սաստիկ կռուելէն ետև՝ Ինկլիզին ֆռխաթան իր ամէն կայմերը (տիրէկները) կորսնցուց, քաշվեցաւ իր նաւատորմիղին քովը եկաւ. Ֆրանսզին նաւնալ դարձաւ եկաւ պրեսդ նաւահանգիստը շատ ուրախութ̃ի կատարելով. ան ատենը ամէն ֆրանսըզին նաւատորմիղը դուրս ելաւ, որոնց գլուխ եղավ օռվիլլիէ կոմսը՝ որպէս զի ծեծկըռվի Ինկլիզի նաւատորմիղին հետ։ Ասոնք յուլիսի 27 մեծ կռիւ ըրին օվէսանդին դիմացները՝ բայց բան մը չորոշվեցաւ և մէկ նաւ մը չիկորաւ. օգոստոսին ետքերը նորէն մէկմէկու երևցան, մէկ ամիս մը ծովին մէջը պտըտելէն ետև՝ հովերուն համար նորէն իրենց նաւահանգիստները մտան. Ֆրանսըզի ֆռխաթա մը՝ մէկ Ինկլիզի ֆռխաթա մը առավ 28 թօփով, 200 մարդով։

Անաց որ՝ Ինկլիզները բազմութ̃ի ծովապատակներու (խուրսանտներու) ձգեցին ծովուն մէջը, ոմանք իրենց խարջով զինեալ, ոմանքալ Ինկլիզի թագուհիին՝ ու լօնտռայի երևելի խաթուններուն խարջովը զինեալ, աս դիս ան դին շատ հարուստ կողոպուտ ձեռք ձգեցին. 275 նաւ ամերիկայոց վաճառականներուն՝ որը առին, որը կոտրտեցին. ասոնք նաև ամէն օտար տէրութեանց նաւերուն վրայ ալ կը յարձակէին. որոնց վրայ որ կասկած կունենային թէ իրենց թշնամիներուն պէտք ըլլալու ապրանք կըտանին ։ Նոյն ատենը ֆրանսացին ու ամերիկացիք աւելի կատղելով մէկ նոր դաշինք մը ըրին, հասարակաց դատ (տավա) տեսնալու մէկ տեղ միաբանեցան ինկիլիզին դէմ. Իդալիայի մէջ եղած տէրութիւններն ալ մէկ տեղ խօսք կապելով կատարեալ չէզոքութիւն հրատարակեցին, մանաւանդ նաբօլիին թագաւորը մէկ երկան թուղթ մը հանեց իր չէզոքութեանը վրայ 1778. սեպտ. 19 ։

Նոյն տարւան կռուին մէջը սեպտ. 9. ֆըրանսզը առաւ տօմինիքա կղզին, որ մառդինիքայի ու կուատալուբային մէջն է. իսկ ինկիլիզը ան ատենը առաւ երկու պզտիկ կղզիներ, սը. պետրոս ու միքելօն, որ մօտիկ է նոր երկրին. Ֆրանսզին միտքը ան էր որ՝ ինչ երկիր որ անցած պատերազմի մէջ տըվալ ինկիլիզին մանաւանդ ամերիկայի մէջ՝ անոնք ետ առնէ. անոր համար պատերազմը եւրոպայի ծովեզերքէն անցաւ գնաց ամերիկա. աս մտքով էսդէնկ կոմը՝ որ ապրիլի 13 դօլօնէն ելերէր, յուլիսին առջի օրերը ամերիկա չեսաբէաք տեղը հասաւ, ուզելով ռօտիլանտէն դուրս հանել ինկիլիզները, բայց չկրցաւ. իր ամմէն նաւերը ժողվերեր մառդինիքա թագաւորական բերդին քով. երբոր զարնել կըմտածէր՝ իմաց եկաւ իրեն՝ որ ինկիլիզը Սէն լուչիա կղզիին վրայ վազերէ, էսդէնկ իր տեղը ձգեց՝ հոն գնաց օգնելու, չիգիտնալով որ ինկիլիզը առերէր, հոն գտնըված օխտը նաւը սկսաւ թօփոտել. բայց տեսնալով որ չէթէ մինակ նաւերէն՝ հապա ցամաքէնալ իր վրայ թօփ կընետէին կըվընասէին, իմացաւալ որ՝ պիռօն ինկիլիզի բադռօնան 10 խափախլը նաւով հոն կըմօտիկնար, ցամաքը ելած իր զօրքը որ 9 հազար կային՝ ժողվեց իր նաւէրուն մէջը՝ անկից ելավ գնաց մառդինիքա։ Անիկայ հեռըցածին պէս՝ ամմէն՝մը լուչիա կղզին անձնատուր եղավ, ինկիլիզին տակը մտաւ. ան ատենը ինկիլիզին երկու պզտիկ նաւատորմիղը 17 նաւ միացան, գացին կռաս կոմսը գտնալու՝ որ էսդէյնկին օգնութիւն կըբերէր 5 նաւ, ու 5 ֆռխաթա. բայց անիկայ ինկիլիզին ձեռքը չիյնալով հասաւ իր տեղը։

Իսկ նասսօ իշխանը՝ որ ֆրանսզի թագաւորին ծառայութեր մէջ մտերէր, իր առջի գործքը եղավ ճըրսէյ կղզին զօրք հանելու. բայց անուն վաստըկելուն տեղը՝ կոտրըվելով փախաւ եկավ՝մը մալօն։ Էսդէյնկ տեսնալով որ պիռօն գայերէր վաճառականի նաւեր տանելու համար, ինքնալ գնաց Ս՟ վինչէնցիօս կղզին առավ, որ շատ շէքէր ու խահվէ կըբերէ, էսդէյնկին օգնութի եկաւ ուրիշ հինգ հատ խափախլը նաւ, զօրք, պաշար (զահրէ), ու ճէպխանէ բերելով. ասոնցմով զօրանալով էսդէյնկ՝ յուլիսի 2 գնաց, կռանատա ու կռանատիլլա կղզիները առավ, երևելի ու բարեբեր կղզի անդիլլէան կղզիներուն մէջ՝ որ Փրանսըզը 1762 ինկլիզներուն էր տըւած ։ Աս լսելով պիւռօն ինկլիզը՝ 18 մեծ նաւերով ու մէկ փուխաթայով վրայ հասաւ, բայց տեսնալով որ էսդէյնկ Փըրանսըզը իրմէ աւելի ուժով էր՝ ունենալով 27 մեծ նաւ, 7 փուխաթա, երկուքը մէկ տեղ ինչվան կէս օրէն ետև ծեծկըռվելէն ետքը՝ պիւռօն ետ քաշվեցաւ, անդիկօա գնաց, մանաւանդ երբոր խոցված տեսաւ պարընկըրնը իր բադռօնան . աս ծեծին մէջ նաւ մը կորսնցուց բեռ տանօղ 350 զօրքով, որոնք գերի ընկան .

Էսդէյնկ գնաց ՚ռ դոմինիկօս, հանկէց 54 վաճառականի նաւ հարուստ ապրանքներով լեցուն Փրանսա խրկեց, հետերնին գնելով 2 մեծ նաւ, 2 փուխաթա . բայց աս նաւերը սաստիկ ալեկոծութե մը հանդիպելով քիչ նաւ կրցան Փրանսա հասնիլ ։ Սէ դոմինիկօսէն ելավ, սեպտ. 11 սավաննահ հասավ, ամերիկացոց հետ մէկ ըլլալով պաշարեց . բայց ինքը երկու տեղ խոցվեցաւ, 1200 հոգի կորսնցուց, անոր համար պաշարումը թողուց . ան պաշարման ատենը ինկլիզը մէկ մեծ նաւ մը առավ, մէկ փուխաթա, ութը նաւ բեռ տանօղ՝ որ նոր եօրքէն օգնութի կբերէին սավաննահին . ետքը 10 մեծ նաւ մառդինիքա թողլով կռաս զօրապետին տակը, 11 նաւով դարձաւ եկաւ եւրոպա, որոնք շատ վնաս քաշեցին ալեկոծութե .

Փրանսզը կըգրգռէ սպանիան Ինկիլիզին դէմ ծեծ եանալու․

1779։

Տեսնալով Փրանսզը որ պատերազմը խիստ մենձցաւ, շատ խազնայի կարօտ է, սկսաւ յայտնի և ծածուկ միշտ ետևէ լինալ գըրգռելու․ կարօլոս սպանիային Թագաւորը՝ որ իր հետը մէկ ըլլայ՝ ինկիլիզին դէմ կռիւ ելլայ․ Ընտանէկան ըսված դաշինքն որ մէջերնին ունէին՝ իծիր յիշեցընելով կըյօրդորէր․ եկավ կըսէր յաջող ատենը ցածցընելու ան ազգին անտանելի գոռոզութիւնը՝ որ տէր ըլլալ կուզէ ամմէն ծովու վրայ, թէ որ աս յաջողութիւնը կորսնցընես, մէյմընալ չես կրնար ձեռք ձգել։

Մէկ դիւացէն անուշ կուգային կարօլոսի աս պատճառները․ կըմտածէր որ ինչ փառք՝ ինչ օգուտ պիտոր ըլլար իրեն՝ ինկիլիզին ձեռքէն առնելով Ճիպրալթար բերդը ու մաօնը՝ որ իր հայրը Ե․ փիլիպպոս կորսնցուցեր տըվերեր ինկիլիզին․ մէկալ դիւացէնալ կըմտածէր որ՝ Փրանսզին քասակը հատած ըլլալով իրմէ պիտոր քաշէր առնէր, անոր օգնելով որ լմննալու բան չէր՝ սպանիային եկամուտը մեծ վտանգի մէջ պիտոր ձգէր։ Բայց կըսեն որ փարիզ եղած սպանիային դեսպանը Արանտա կոմսը շատ պատճառ եղավ սպանիան աս ծեծիս մէջը խօթելու․ միշտ գրելով թէ ինկիլիզը իր տակը առնելու համար ամերիկացիները՝ անբաւ գանձ կորսնցուց ու իր նաւատորմիղը, չունի հիմա ուժ դէմ՝ դնելու ֆրանսզին ու սպանիային տէրութե՟նցը։ Նաև ժզ՟. լուիզն ալ կըսէն ու վէռժէն կոմ որ խօսք տըվին սպանիային՝ չընել առանձին հաշտութ՟ի, ինչվան որ Ճիպրալդառը ու Ճեամմաիքան առնել չիտան սպանիային։ Աս աղվոր խօսքերը գ՟. կարոլոսը որոգայթի մէջ ձգեցին, հաւանութ՟ի տըվավ մտնալ ան կռուին մէջը՝ որ ամենևին չէր վերաբերեր իրեն։ Մ՛օռինօն՝ որ սպանիայի վէզիրն էր, ինկիլիզին վրայ սկսաւ դանկատներ դուրս հանել, որպէս զի պատրուակ մը գտնայ կռիւ բանալու, հասկըցընելով որչափ վնաս կուտային ինկիլիզները սպանիայի ժողովրդեան. անոր համար ինկիլդեռա եղած իր դեսպանը ետ կանչեց՝ որ կըսէր ալմօվօտար մառքեզ, ապսպրելով որ յանկարծ ելլայ գայ, առանց տեսնըվելու ինկիլիզի դըրանը հետ։ Եւ որպէս զի բանաւոր ցըցընէ իր ծեծ բանալը՝ ասանկ յայտարար թուղթ հանեց 1779 յունիսի 6 (1). ալմօվօտարին բերնովը։

» Ուզելով սպանիան միջնորդ ըլլալ հաշ-
» տութ՟ե պառկըցընելու բանը, ամերիկան՝
» ֆրանսան ու ինկիլդեռան խաղաղցը-
» նելու, բանաւոր բաներ առաջարկեց,
» բայց ինկիլիզը չուզելով հաշտութ՟ե մէջ

---

(1) Ոմանք սպանիային ծեծ հրատարակելը կըդնեն ապրիլի 12։

„ պահել եւրոպան, և ոչ բարեկամութիւնը
„ սպանիային հետ, ամէն առաջարկութիւնը
„ մերժեց, անանկ բաներ ըրաւ որ՝ հարկա֊
„ դրեց սպանիան զէնք վերցընելու. սպա֊
„ նիային նաւերը կըմտնար կըխառնէր,
„ ան ապրանքները որ սպանիացոց էին կը֊
„ յափշտակէր, թագաւորական թղթերը
„ կըբանար, սպանիայի եղած ամերիկացոց
„ կըսպառնար, քիրօքացիները ու չիքացի֊
„ ները ապստամբեցընել կուզէր լուիսա֊
„ նացոց դէմ: Ասանկ անիրաւութեյը վրայ
„ շատ հեղ գրվեցաւ ինկիլիզին, բայց անի֊
„ կայ ետ չիկեցաւ. անոր համար սպանիան
„ պատասխան չունի տալու ալ, թէ որ հի֊
„ մա իրեն իրաւունքը կըպաշտպանէ:

Ասոր նման ուրիշ իրեք տէրութիւններնալ յայտարար թուղթեր դուրս հանեցին, իրենց իրաւունքը ցըցընելով, ամէն եւրոպիա ծաւալեցին:

Սպանիային ու Փրանսզին նաւերը կուզեն ինկլէթէրրա զօրք հանել.

1779:

Մէկ մասը Փրանսզինաւերուն՝ որուն վըրայ օռվիլլիէ կոմսը կիշխէր, 1779 յունիսի 20 եկաւ երևցաւ քօռօյնա ըսված նաւահանգիստը. սպանիան քատիչէի մէջ առաջուցմէ ոտքի վրայ ունէր 42 խափախը նաւ, 7 փռխաթա, հիմա քօռօյնային մէջ 8 մեծ նաւ ունէր սպանիան, 4 փռխաթա.

օրվիլլիէ ֆրանսզը նշան տըվավ աս նաւերուն՝ որ դուրս ելլան իրենց հետ միանան, ինչպէս որ դաշնադիր եղած էին . բայց աս երկու դրացի ազգը ֆրանսզն ու սպանիան՝ քանի հեղ որ դաշնադրութ̃ի ըրերեն, ոչ երբեք կըցերեն համաձայնիլ կամ միաբանիլ, երկուքին բնութ̃ինալ՝ մտածմունքնալ՝ սովորութ̃ինինալ խիստ տարբեր ըլլալով իրարմէ : Ան տեղացի սպանիայի նաւերուն հրամմօզը՝ Տօն լուիճի արչէ կըսվէր, չուզեց ֆրանսզին տըված նշանին հնազանդիլ . պատասխանեց որ հովը դէմ ըլլալով չեմ կրնար դուրս ելլալ : Երբոր ֆրանսզը շատ հեղ կանչեց, ասիկայ պատասխան խրկեց, կուզեմ առաջ հասկընալ ըսաւ ինչ պիտոր ըլլայ իմ աստիճանս իմ պատիւս աս նաւատորմիղին (տօնանմային) մէջ . ասով երեւան հանեց հին ներհակութ̃իը՝ որ սպանիային ու ֆրանսզին մէջը ծրգած կայ : Աս ուշանալը շատ վնաս տըվավ իրենց գործքին, յուլիսին կէսին հազիւ կրցան մէկ տեղ միանալ :

Անչափ հակառակութ̃ի չիցըրցուց մէկալ սպանիացին տօն լուիզ քօռօվաեան, որ 32 մեծ նաւ, 3 ֆռխաթա իր տակը ունէր, այնչափալ պռուլլօտ կամ հրընկէց նաւ, որ ըսել է կրակ ձգօղ . ասիկայ քատիչէէն ելլալով եկաւ միացաւ օրվիլլիէին հետ . որով եղան 52 մենծ նաւ, թող տուր ֆռախաթաները, և ուրիշ պզտիկ նաւերը : Անոնց միտքը աս էր որ՝ մանիքա նեղուցին մէջի եղած նաւարկութ̃իը իրենց ձեռքը առնեն․ մանաւանդ թէ ամէն ինկիլդէռռային դիմացի ծովը բռնեն, թող չիտան ինկիլիզներուն առուտուր ընել, ինկիլդէռռային ցամաքնալ զօրք թափեն, բռնադատեն իրենց ուզած թէութ՟իներով հաշտութ՟ի ընել տալ։ Ասոր համար ս՟բ մալօ, հավր, և ուրիշ նաւահանգիստներու մէջ ծանր գնով հարիւրաւոր նաւեր ժողվեցին, որպէս զի զինուորներ՝ ձիեր՝ թօփեր՝ ինկիլդէռռային ցամաքը հանեն․ աս նաւատորմիղին հրամմօղը պիտոր ըլլար վօքս կոմմը՝ ան որ քօռսիքան առաւ։

Ու իրաւ վտանգաւոր պիտոր ըլլար ինկիլիզներուն աս յարձակումը, վասն զի ինկիլդէռռայի մէջնալ ան ատենը խռովութ՟ի կար․ գիտես թէ իռլանտացիք օրինակ առնելով ամերիկացոցմէ՝ 1779 գանկատ գրեցին թագաւորին՝ իրենց նեղութ՟ի քաշելուն համար առուտուրի ու հաւատքի դիրացէն, (որովհետև իռլանտացիք ուղղափառ ինկիլիզ են)․ ասոնք տեսնալով որ ուզած պատասխաննին չառին, տուպլին քաղքին մէջը մէկ ապստամբութ՟ի մը հանեցին, անոր վրայ ինկիլիզի տէրութ՟իը խոհեմութ՟ի բանեցընելով՝ շատ արտունութիւններ տըւաւ իրենց՝ առուտուրի վրայօք, որ անիրաւուք՟ արգելերէին իրենց՝ ինկիլդէռռային մէկ քանի քաղքին շահուն համար․ ան ատենը իռլանտացոց բառլամէնդը ինչ օգնութ՟ի որ ուզերեր ինկիլդէռռան՝ ալ աւելի տըւաւ մարդ ու ըստակ։ Սկովտացիքալ չէին ուզեր տալ ան թուղթը՝ որ ուղղափառաց շահաւոր էր ։ Ինկիլիզի ժողովուրդնալ կըգանկտէր պատերազմին ձախորդ երթալուն վրայ, մենծերէն ով որ դէմ էր բաւլամէնդին, կըգրգռէին ժողովուրդը դէմ ելլալու ։ Բայց աս ամմէն հակառակութիւնները փնաս մը չիտվին Ինկիլիզին. ըլլալով ազգ միաբանասէր՝ շուտ մը միաբանեցան օտարի դէմ, խռովութինին շտկեցին, իրենց ամմէն ծովեզերքը զօրք կեցընելով սպասեցին ։

Վերոյիշեալ նաւատորմիղը օգոստոսի 14 մ̀տաւ Մանիքային նեղուցը, բլիմութին դին գնաց Ինկիլիզի նաւերուն վրայ, որոնցմէ մէկ նաւ մը առավ, բայց մինակ աս մէկ բանս եղավ իրենց ամմէն ըրածը, վասն զի հոն ծովը վտանգաւոր ըլլալով փոթորիկներուն յաճախութենը համար, թող չիտրվին փոթորիկները երկու իրեք օրէն աւելի կենալ Ինկիլդեռայի ծովեզերքին առջին. ծովը օրէօր կատղեցաւ, բեռ տանող նաւերնին փնասեցան, և իբր թէ ամմէն նաւ նեղուցէն դուրս ընկան աւեկծաւթէ, նաւերուն մէջնալ փոխադրական հիւանդութի ընկաւ ։ Ամսոյն 25. լսելով որ՝ Ինկիլիզին նաւերը Սօռլինկ ըսված պըզտիկ կղզիներուն մէջն են, որոշեցին որ հետերնին ծեծկըվին. օխտը անգամ փորձեցին մօտիկցան ծեծկըվելու, բայց հառտի (կամ ըստ ոմանց քէբբէլ) Ինկիլիզին մենծը տեսնալով որ՝ սպանիային ու ֆրանսզին նաւերը շատ են, քաշվեցաւ ծեծկըվելէն. հովը տկար ըլլալով, Ինկիլիզին նաւավարները վարպետ, չկրցան Ֆրանսըզները ուզածնին ընել։ Օռվիլլիէնալ կամ չարութէ և կամ պատահմամբ չկրնալով վրայ հասնիլ՝ Հառտի ինկլիզը ատեն ունեցաւ հանգիստ իր առջևէն անցնելով Սէ հեղինէ կղզին գնաց իր նաւերով սեպտեմբերին սկիզբները, անկէց ըսբիթէատ. իրեն հետ տանելով ամբողջ երկու խումբ վաճառական նաւերու՝ որոնց մէկը կուգար Ճեամմայքայէն 123 նաւու չափ. մէկալը հինտիստանէն կուգար 280 նաւ։

Աշունքին արևադարձը վրայ գալով՝ ովկիանոսին մէջը վտանգաւոր կըլլայ կենալ. անոր համար այնչափ նաւերը սպանիային Ֆրանսըզին բան մը չկրնալով տեսնալ՝ պարապ դարձան եկան պրեստ նաւահանգիստը։ Ասանկ անօգուտ դառնալներուն վրայ շատ ցաւեցան Ֆրանսան ու սպանիան, վասն զի դրերէին մտքընին որ՝ ասանկ ահեղ պատրաստութ̃իը հարկաւորապէս ինկլիզին վրայ մէկ յաղթութիւն մը պիտոր ընէր։ Ֆրանսըզը հանեց իր պաշտօնէն օռվիլլիէ կօմսը թէպէտ պատուով, անոր տեղը տիւշաֆֆօլը դրաւ, հրամմելով որ շուտ մը նաւերով դուրս ելլայ. բայց անիկայ հասկըցաւ որ հիմա չկրնայ պիտոր բան մը ընել, վասն զի ինկլիզները անկից ետքը աղէկ զգուշութիւն ըրին. չկրցաւ նաև արգելել Հառտի ինկլիզին մէկ քանի նաւերը, որ սպանիային մէկ նաւը առին հարուստ բեռներով, երկու միլիոն ռիալի աժողչէքով։

Սպանիան ու ինկիլիզը ամերիկայի մէջ իրարու հետ կըկռուէին, մինչեւ փեղեր հաշտնէն.

1780:

Աս ատէնները խիստ սաստկացած էր կռիւը ամերիկայի մէջ. ինկիլիզը որչափ նեմցէ զօրք որ խրկեց ամերիկացոց վրայ, ամերիկացիք աղէկ դէմ դրին: Սպանիացի տօն պեռնարտոս կալվէզը՝ որ կառավար էր լուիզիանայի՝ 2 հազար ընտիր զօրք իրեն առնելով գնաց մանքաք, բանմուռ, ու պաթդօն ըսված բերդերը ինկիլիզին ձեռքէն առաւ. ասոնք ամմէննալ աղէկ բերդեր էին ու անառիկ իրենց դժուարին դիրցը համար. ասանկով սպանիային տակը ձգեց մէկ երկիր մը 430 փարսախաչափ. միսսիսիբի մեծ գետին վրայ, որ բարեբեր երկիր է ու աղէկ առուտուր ունի մորթերու (կէօններու): Յուքադան գաւառին կառավարնալ տօն ռօպերդօ ռիվաս սպանիացին՝ քանի տեղ որ ունէր ինկիլիզը հօնտուրաս պարուրին մէջը՝ ուսկից ներկի (պօեայի) փայտ կելլար, ամմէննալ աւրեց:

Իսկ ինկիլիզը Ճէամմաիքա ըսված տեղէն ելաւ, Սբ Ֆերտինանտոս օմօա բերդին վրայ եկաւ. սպանիացիները կարծելով թէ ամերիկայի են զօրքերը՝ անհօգ եղան, բերդը նեղը խնալով՝ անձնատուր եղան ինկիլիզին: Աս բերդը կրնայ ըսվիլ հօնտուրաս պարուրին ու քովի երկիրներուն բաւլիքը, հոս կըժողվըվի սպանիայի ամերիկայի խազնան, ծեծի ատեն ասկեց կըխրկըվի քատիչէ. սպանիայի թագաւորը աս բերդը ամրցընելու համար անբաւ ըստակ էր խըրկած, բայց սպանիայէն հեռու տեղ ըլլալով՝ պաշտօնատէրերը ըստակը ուտելով՝ ուշ սկսերէին ամրցընել. ինկլիզները իր մէջը միայն 8 հազար ղուռուշ գտան, բայց հոն եղած նաւերուն մէջը 3 միլիոնի բան գտան ամերիկայի ապրանքներէն զատ, ու 250 խանթառ (քվինթալ) ժիվա, որ թրեստէէն բերած էր:

Ասիկայ լսածին պէս վերոյիշեալ տօն ռօպէռդօ ուխվասը՝ շուտ մը վրանին եկավ, մէջի ինկլիզները քանի մը ամսէն ետեւ հասկընալով որ չիկրնան պիտոր դիմանալ, թօփերը գամեցին, բերդին մէջի եղած պաշարները (զահրէները) նաւերուն մէջը պարպելով, նորէն սպանիացոց ձեռքը տըվին: Բայց ինկլիզներուն նաւը՝ որուն մէջը անչափ հարստութ̃ի լեցուցերէին, ալէկոծութենով կորաւ. ասանկալ կորաւ ուրիշ խումբ մը վաճառական նաւերու որ ինկլիզը եւրոպիա կըխրկէր: Աս միջոցիս մէջ ինկլիզը մէկ սպանիացոց նաւ մը առավ 50 թօփ քաշօղ, որ քատիչէէն կարթագինէ կերթար, թօփ ու ճէպխանէ տանելով:

Վերոյիշեալ կալվէզ սպանիացին աս տարի մարտի 10 մօպիլէ բերդը առաւ ինկլիզին ձեռքէն. իսկ բէնսաքօլա բերդը շատ դէմ կեցաւ. ետքը տեսնալով որ՝ սպանիացոց օգնութ̃ի եկաւ, ինքիրմէ անձնատուր եղաւ, մէջի ինկլիզները 800 հոգիի չափ գերի ընկան սպանիացոց, որ մէջը գտան 143 թօփ. 6 պզտիկ հաւան թօփու, շատալ պաշար. ասանկով սպանիան ինչ բաներով որ տըվերեր աս բերդը ինկլիզին 1762, հիմաալ նոյն բաներով նորէն իր ձեռքը բերաւ. որուն վրայ ինկլիզը 10 հազար կինեէէն աւելի խարճերեր ամրցընելու համար, իրեք ետքի բերդերնալ շինելու համար քովի ձմերոցներով միլիոն ու կէս ղուռուշէն աւելի խարճերեր: Բերդին հետ մէկ տեղ առաւ սպանիան ամմէն արևմտեան ֆլօրիտա ընդարձակ ցամաքը՝ որ միսսիսիբի գետին արևելեան դին կիյնայ:

Աս ատենները ինկլիզնալ Սբ Յոհաննէս բերդը առաւ, որով Ճամիքայ կըբացվէր իրեն նոր կռանադան առնելու. Թէպէտ ասիկայ անչափ օգուտ չունէր, խիստ հեռու ըլլալով ինկլիզին տեղվանքներէն, ուր տեղ չէր կրնար պէտք եղած օգնութ̃իը խրկելու. որուն վայրենի բնակիչքնալ անչափ հաւատարմութ̃ի չունէին, երբեմն ասոր դին՝ երբեմն անոր դին կանցնէին, ուսկից որ իրենց շահ կուգար:

Կաթերինայի մեծին պատճառովը՝ քանի մը թագաւորք [illegible] դաշինք կըդնեն.

1780:

Կատարինէ մոսկովի թագուհին՝ յովսէփ կայսրը հրաւիրեց իրեն գալու, ինչպէս նաև ետևէ ետև ուրիշ ամէն թագաւորները, որպէս զի մէկ զինեալ չէզոքութիւն մը սահմանեն ծովու վրայ, անտարբեր ազգաց առուտուրը պաշտպանեն զարհուրելի պատերազմէն՝ որ կըլլըվէր ինկիլիզի ու ֆրանսայի մէջ. վասն զի ասոնք ամէնուն նաւը կըբռնէին, մէյ մէկ պատրուակով (մահանայով) մէջի ապրանքները կառնէին:

Կատարինէ թագուհին շատ գանկտեցաւ աս բանիս համար ինկիլիզի տէրութեանը. վասն զի աւելի ինկիլիզին ծովապատակները (խուրսանտները) շատ վնաս կուտային, յիշեցընելով իրենց մէջի եղած դաշնադրութիւնները: Ինկիլիզները պատասխան տըվին որ՝ ան դաշնադրութեց մէջ մէկ թէութինալ աս է: Թէ որ դաշնակցեալ տէրութե՛ նաւուն մէջ թշնամիի ապրանք գտնըվի՝ ան ապրանքը առնըվի, իսկ ան ապրանքը որ դաշնակցեալ տէրուե՛ է՝ ետ տըվի:

Մոսկովը պատասխանեց որ՝ ասանկ թէութի ոչ երբէք կըգտնանք. աս ըսելով գլուխ եղաւ մէկ դաշնադրութի մը ըրաւ 1780 փետրվ․ ամէն չէզոք տէրութե՟ մէջ․ որպէս զի իրենց նաւարկութի՟ը ու առուտուրը ապահովցընեն ամէն ծովու մէջ։ Ասիկայ մէկ ալ զինեալ չէզոքութի՟ մը եղաւ մոսկովին՝ շվէտին՝ տանիմարքային՝ պրուշին՝ նեմցէին՝ փորթուկալին՝ ու նաբօլիին մէջ․ բայց մանաւանդ իրեք հիւսիսային տէրութե՟ցը համար, այսինքն՝ տանիմարքայի՝ մոսկովի՝ ու շվէտին, որոնց նաւերը կըտանէին ուրիշ տէրութե՟ց ինչչափ բան որ պէտք ըլլար նաւ շինելու․ ինչպէս են տախտակ, քթան, զիֆթ, խաթրան ևն ։ Աս բանիս համար շատ պատերազմական նաւեր հանեցին, երսունէն աւելի երկու խափախլը նաւ հանեցին, թող տուր ֆրուխաթաները․ բայց խիստ քիչ քշեց, ինչվան 1783, որ տարին որ աս պատերազմը վերջացաւ։

ՖԻԼԷՄԷՆԿԻՆ ՄԷՋԻ ԵՂԱԾ ԲԱՆԵՐԸ, ԻՆԿԻԼԻԶԻՆ ԾԵԾ ԲԱՆԱԼԸ ՖԻԼԷՄԷՆԿԻՆ ԴԷՄ.

1775—1780։

Սաստիկ փոթորիկներ ըլլալով 1775․ 1776 աշնան ատեն ֆիլէմէնկին երկիրը՝ ծովը պատռեց շինած թումբերը (պէնտերը), ջուրի տակ կոխեց, խիստ վնաս տըվաւ․ շատ աշխատանքով խարջով հազիւ բռնեցին, թէ չէ՝ շատ գաւառներ ջուրի տակ կերթար․ որովհետեւ ֆիլէմէնկին երկիրը ծովէն շատ ցած ըլլալով՝ թումբերով բըռնըված է ծովին ջուրը։

Մաղըրպին հետ որչափ որ ջանք ըրավ Փիլէմէնկը՝ չիկըցաւ հաշտըվիլ. անոր համար քանի մը փռխաթա խըրկեց վրանին՝ որ մաղըրպին նաւերը կոտըրտեցին. ան ատէնը մաղըրպը հաշտըվիլ ուզեց. 57 փիլէմէնկ գերիները ազատեց. հաշտութ՟իը երկու դիացէն ստորագրըվեցաւ 1777։

Երբոր ամերիկային պատերազմը տաքցաւ, երբոր փրանսանալ սպանիանալ խառնըվեցան, ան ատէնը փիլէմէնկնալ մէկ նաւատորմիղ (տօնանմա) մը ոտքի վրայ հանեց՝ որ իր չէզոք մնալը կարենայ պահել, բայց շատ նեղութ՟ի քաշեց երկու ազգէն փրանսզէն ու ինկիլիզէն. որովհետեւ ինկիլիզը կըպահանջէր որ փիլէմէնկը իրեն օգնութ՟ի ընէ, փրանսզը կըհրամէր որ օգնութ՟ի չընեն. ասանկ երկու թուրի մէջ ընկած ըլլալով փիլէմէնկը՝ երբոր փրանսզին մտիկ դնելով՝ ինկիլիզին հետ եղած դաշնադրութ՟իը չիպահեց՝ օգնուն՟ի չիտըրվավ, ինկիլիզնալ զինքը ազատ սեպեց իր դաշնադրութ՟իը պահելու՝ որ ըրերէր փիլէմէնկին հետ. քանի փիլէմէնկի նաւ կըգտնար որ՝ տախտակ է՝ կամ ուրիշ բան է՝ նաւ շինելու համար փրանսա կըտանէին՝ կըբռնէր. թէ որ կասկած երթար որ՝ տէրը փրանսզ է, ան ապրանքը ամմէնը իրեն կառնէր. թէ որ յայտնի իմանար որ՝ տէրը փիլէմէնկ է, ինչ գին ինքը ուզէր՝ ան գնով կառնէր։

Աս տեսնալով ֆրանսզը՝ կըբռնադատէր ֆիլէմէնկը ծեծ բանալու ինկլիզին դէմ. բայց որովհետեւ ֆիլէմէնկը վախկոտ էր՝ չէր ուզեր ինկլիզին հետ ավրըվիլ, ֆրանսզնալ վերցուց ան արտունութիւնը՝ որ ֆիլէմէնկին նաւերը ունէին ֆրանսային նաւահանգիստներուն մէջ, բաց 'ի նաւերէն՝ որ ամսդրտամ ու հառլէմ քաղքէն կուգային. ըստ որում ասոնք յօժար կերեւնային դէմ դնել ինկլիզին։ Երբոր լսեց ինկլիզը՝ իր դեսպանին ձեռքովը ֆիլէմէնկի իշխաններուն հասկըցուց, որ նաւշինելու բաները ֆրանսա տանիլ ամենեւին թող չեմ տար. անոր համար տեսածիս պէս որ զօրք կըպատրաստէք, ան ատենը ես ձեզ չէզոք չեմ սեպեր։ Ասանկ ըլլալով ֆիլէմէնկը 1779 վճռեց, 32 նաւ զինեալ ոտքի վրայ հանել՝ որ իրենց վաճառականի նաւերը տանին. բայց քանի հեղ որ վաճառականները ուզեցին ետեւէ ինկան նաւերնին ճամփայ հանելու, ֆիլէմէնկի իշխանները միշտ ետք կըձգէին կուշացընէին։

Աս ատեններս ուրիշ դիպուածմընալ պատահեցաւ. յոնէս սկովտացի մը կար, որ ամերիկայի ապստամբներուն դիւացէն ծովասպատակութիւն (խուրսանտութիւն) կընէր. ասիկայ 4 ֆռխաթայով, իրեքալ ուրիշ պզտիկ նաւերով իռլանտային առջին պատահեցաւ ինկլիզի 70 վաճառական նաւերու, որոնք երկու ֆռխաթա միայն ունէին իրենց պաշտպան։ Մէջի ինկլիզ զօրապետը չնայելով իր քիչվոր ըլլալը՝ սկսաւ յոնէսին հետ ծեծկրվիլ, որպէս զի իր վաճառական նաւերը ատեն գտնան փախչին, ինչպէս որ իրաւցընէ փախան խալըսեցան, Ինկլիզը անանկ սաստիկ ծեծկրվեցաւ՝ որ ամէնէն մեծ ֆռխաթան որուն մէջն էր յոնէս՝ ծակծրկելով ընկղմեցաւ, մէկ ուրիշ ֆռխաթամընալ չարաչար կոտրտվեցաւ. բայց ետքը ինքնալ անանկ ավրվեցաւ որ՝ հարկադրելով անձնատուր եղաւ յոնէսին. յոնէս առաւ պատերազմական նաւերը՝ ֆիլէմէնկին դէքսէլ նաւահանգիստը տարաւ։ Ինկլիզին դեսպանը առաջարկեց ֆիլէմէնկի իշխաններուն, որ յոնէսը իբրև ապստամբ ու ասպատակ (խուրսանտ) շուտ մը իրեն յանձնեն իր նաւերովը. Ֆիլէմէնկին իշխանները պատասխան տըվին որ՝ մենք չենք ուզեր ասանկ դատաստանի մէջ մտնալ. մեր նաւահանգիստները ամէնունալ բաց են. պինտ շատ՝ աս կրնանք ընել ըսին որ՝ յոնէսին հրամմենք իր նաւերը դուրս հանել դէքսէլէն։ Աս բանսալ ֆրանսզը թող չտըվաւ, իր մէկ զօրապետը յոնէսին նաւերուն վրայ դրաւ, և իբր ֆրանսըզի նաւեր դէքսէլէն դուրս առաւ տարաւ։

Քիչ մը ետև նոյն դէքսէլ նաւահանգըստէն 70 վաճառական նաւեր ֆիլէմէնկէ դուրս ելան, հետերնին ունենալով 2 նաւ խափախլը, 3 ֆռխաթա. բայց Ինկլիզը որ բօրդամութին մէջը ասոր կըսպասէր, 7 մեծ նաւով 3 ֆռխաթաով ասոր վրայ հասաւ Մանիքա նեղուցին մէջը. ուզեց նաւերը մտնայ փնտռէ. Փիլէմէնկին ուժը քիչ ըլլալով՝ թող տըվաւ. մէջը գտաւ որ օխտը նաւ լեցուն Ճէպխանէով պիտոր պրեէստ ֆրանսըի նաւահանգիստը երթային՝ առաւ տարաւ, մէկալները թողուց։ Փիլէմէնկին շահասիրութիւնն էր՝ որ արգելված ապրանք տանելով ամէն պատերազմող տէրութեց մէջ՝ ամէնէնալ կըշահէր, անոր համար զինքնալ չէզոք պահել կուզէր. բայց մէկալ դիացէնալ շատ վնաս կըքաշէր, վասն զի Ինկիլիզնալ սպանիանալ անանկ ապրանք տանող Փիլէմէնկին նաւերը կառնէին. Ճիպրալդար օգնութի տանող Փիլէմէնկին նաւերէն շատը սպանիան բռնեց տարաւ։ Վերոյիշեալ օխտը բռնըված նաւերուն համար մեծ աղաղակ վերուցին Փիլէմէնկները, թէ տարածնին Ճէպխանէ չէր, հապա երկաթ, պղինձ, տախտակ, ու քթան, ասոնք Ճէպխանէ չեն ըսվիր։

Ինկիլիզնալ իր փախուստը ասով կըգտնար, կըգանկտէր թէ ինչու դրած պայմաննին Փիլէմէնկը չէր բռնէր, չէր օգնէր իրեն. երկու դիացէն անպակաս էր ասանկ գանկատնէր իրարու վրայ միշտ կծու խօսքերով. պինտ ետքը 1780 մարտի 31 Ինկիլիզին դեսպանը թուղթ մը առաջարկեց Փիլէմէնկի իշխաններուն. իրէք շաբաթ ատեն տալով ուզեց որ շտկէշիտակ պատասխան տան իրեն. կամ դաշնադրութեցը կեօրէ օգնէ Ինկիլիզին, կամ թէ չէ՝ Ինկիլիզնալ իր դաշինքները ինչ որ հետերնին ըրերէ՝ ասկեց ետքը կավրէ: Ու որովհետեւ անհրնարին էր իրեք շաբթըվանը մէջ փիլեմէնկին ժողովը ժողվել, հարցընել անանկ պատասխան տալ, ինկիլիզը իրեք շաբթընէ ետեւ հրատարակեց որ՝ փիլեմէնկին հետ եղած ամմէն դաշինքները ավրըված են. Ծովու զօրագլխինալ հրամմեց որ՝ ամմէն փիլեմէնկին նաւերը՝ որ ֆրանսային ու սպանիային մէկ նաւահանգստէն մէկալ նաւահանգիստը կերթային՝ բռնեն. ասանկալ բռնեն ան նաւերը՝ որ ֆրանսայի կամ սպանիայի ապրանք ունենան: Աս ըսելով թըշնամութեան ընել սկսան ինկիլիզները առանց պատերազմ հրատարակելու. ավրըշտըկեցին փիլեմէնկին մէկ երկիրը, ֆըրանսզ ասպատակմընալ բռնեցին որ փիլեմէնկին ծովեզերքը կեցերէր:

Վերջին պատճառը ինկիլիզին ծեծ բանալու ան եղավ որ՝ փիլեմէնկը 1778ին գաղտուկ դաշնագրութիւն էր ըրած ամերիկացոց հետ, որոնք ան ատենը ապստամբ կըսեւէր ինկիլիզը. աս բանս ասանկ երեւան ելավ. երբոր եղուարդ ինկիլիզ խափուտանան իր նաւերով կըպտըտէր նոր երկրին ջուրերը, 14 հատ ամերիկացի նաւեր առավ, անոնց մէկին մէջն էր հենրիքոս լավրէնս, որ իբրեւ դեսպան ամերիկացոց ժողովքի դիացէն կերթար փիլեմէնկի տէրութէը, որպէս զի մէջերնին մէկ դաշնագրութիւն մը հաստատէ վաճառականութեան ու առուտուրի ըստըկի վրայօք, որուն խիստ կարօտ էին ամերիկացիք ։ Անոնց ամէն թուղթերնին գտաւ ինկլիզը, ստուգեց իրենց ըրած դաշնադրութիւնը, որ դէմ էր չէ թէ միայն իրենց մէջի եղած բարեկամութեանը, այլ նաև ֆիլէմէնկներուն չէզոքութեանը . անկից ետքը ինկլիզին սիրտը պաղեցաւ ֆիլէմէնկին վրայ, ծեծ հրատարակեց անոնց դէմ 1780 դեկտ . 20 ։

Ասանկով աս երկու տէրութիւնը՝ ինկլիզն ու ֆիլէմէնկը մէկ օրվան մէջ ավըրվեցան, որ հարիւր տարիէն աւելի խիստ աղէկ դաշնադրութեամբ մէկ տեղ կապված էին . ֆիլէմէնկը շատ ջանաց զինքը արդարայընել ըսելով՝ թէ ան դաշնադրութիւնը ետքը ընելու համար էր եղած՝ երբոր ամերիկացիք անկախ ու ազատ ըլլային, չէթէ ան ատենվան համար, և թէ միայն ամսդրտամին դատաւորները քիւթիւկը անցուցերէին ան դաշնադրութիւնը ։

Ճեպրալթարին ստորագրութիւնը, սպանիացոց պաշարելը, ինկլիզին օգնութեան հասնելը .

1780 ։

Սպանիային թագաւորը Գ . կարոլոս ամմէն բանէն աւելի կուզէր ան տեղվանքները առնել՝ որոնք որ ինկլիզը սպանիայէն առերէր աս դարուս սկիզբը, ետքնալ շատ գանձ խարձելով չէր կրցած անոնց ձեռքէն ետ առնել . ասոնք էին մաօն նաւահանգիսոր մինօռիքա կղզիին հետ, որ երկրորդ է պալէարեան կղզիներուն մէջ, ու Ճիպրալդառ բերդը ։

Աս բերդս անտալուսիա գաւառին մէջն է, մէկ ցամաքի ծայրի մը վրայ՝ որ բոլոր քարեր են, չորս դին ծովով փաթթած, մօտիկ սեպտէ նեղուցին՝ ուր որ Ճերմակ ծովը ովկիանոս ծովուն կըկպչի ․ հիները աս տեղացի վրայ կըպատմէին՝ թէ հերակլէս քաջունակը հոս սիւներ (տիրէկներ) տընկեց, որոնց անունը դըրին՝ Ասկէց անդին չըլլար ․ իբր թէ ասոնք նշան էին որ՝ ասկէց անդին մարդ մը չիկրնար նաւով երթալ ։ Ապառաժ քար լեռը՝ որուն վրայ բերդը շինած է, 3 մղոնէն աւելի կըտարածի, բարձրութ՟իը 1400 ոտք է, ծայրը երկու կըբաժնըվի՝ աւելի հարաւայինը կըսվի ծայր եւրոպայի ․ ասանկ բնական անառիկ բերդ մը ըլլալով՝ արուեստովալ շինված շատ ամրութ՟ի ունի վրան ։

Սպանիան ասիկայ 1779 պաշարել տըվերէր ցամաքէն, բայց հիմա ֆրանսզին հետ երկուքը մէկ տեղ պաշարեցին ծովով ցամաքով ․ սպանիացոց գլխաւորը եղավ տօն մառդինօ ալվարէզ՝ 26 գունդ հետեւակ (եաեան) զօրքով, 12 գունդ ձիաւոր զօրքով ․ թօփերուն վրայ եղավ տօն ռօտէսինտօ դիլլի ․ երկուքնալ կորիճ մարդիկ, բայց բերդին մէջի եղօղ ինկիլիզ կառավարը էլլիօդ անուն՝ անոնցմէ կորիճ փըրթաւ, անոնցմէ վարպետ ու ճարպիկ, որ 5 հազար հաննօվէրցի զօրքով ներսը կեցերէր, միտքը դնելով որ՝ ինչվան ետքի շունչը ծեծկըվի՝ անանկ պաշտպանէ։

Այս պաշարումը սկսաւ պատերազմին սկիզբը, ան ատենէն վեր լանկառա զօրապետը 11 խափախլը նաւով՝ 4 ֆռխաթայով ովկիանոսին դիհացին կըպահէր, թող չէր իտար նեղուցը մտնալու։ Միւս վարպետ զօրապետը տօն անտօն պառչէլլօն՝ պզտիկ նաւատորմիղով մը ճերմակ ճովին դին բռնէրէր, ու ըլճէզիրա տեղը պաշարէրէր. որպէս զի թող չիտայ մէկ նաւի մը պաշար բերելու բերդին, ամէն անցնող նաւերը բռնելով, բայց յորձանքներուն (ախընտըներուն) շատութիւնը՝ զանազան հովերուն փոխութիւնը՝ ցամաքին դիրքնալ կըդիւրացընէին (կըխօլացընէին) բերդին՝ երբեմն երբեմն օգնութիւն առնելու դրսէն Ճէզայիրին դիացէն, ուրիշ չէզոք ազգերէն, ձեռքի տակով նաեւ ֆրանսային բռօվանս գաւառէն. վասն զի թէպէտ մեծ արգելք կար ֆրանսայէն աս բանիս վրայօք, թէպէտ սպանիային նաւերնալ շատ պզտիկ նաւեր ետեւէ ետեւ կըբռնէին, բայց շահասիրութիւնը ճար գտնալ կուտար նաւապետներուն պաշար փախցընելու՝ բերդին հասցընելու։ Պրեստ նաւահանգստին մէջնալ Կաստօն ֆրանսըզ զօրապետը 20 մեծ նաւերով կըսպասէր. քատիզէին մէջնալ՝ սպանիայի մէկ նաւատորմիղ մը կըսպասէր՝ որուն կըհրամմէր լուիզ քօռտովացի։

Այսչափ պաշարմանց մէջ իբր անհնարին էր ինկիլթէռռայէն օգնութիւն խրկել Ճիպրալդառին ու մինօռիքային , բայց ինկիլիզին կտրըճութի̃ը համարձակեցաւ ութն ամիս անցնելէն ետև օգնութիւն խրկել ասանկ ։ Ռօտնէյ փախուտանան՝ որ իր ատենին մէջ ծովու վրայ ամէնէն աւելի անուանի վարպետ էր , անցած պատերազմի մէջն ալ մառդինիքա կղզին առեր էր , գլուխ եղաւ աս օգնութի̃ը տանելու ․ անցած տարի դեկտ ․ 25 բօռդսմութէն ելած էր 22 խափախը նաւով , ուրիշ ալ ֆռխաթանէրով ․ իսկ աս տարի յունիվ ․ 15 պրեստէն ելած էր ֆրանսըզի ու սպանիայի պզտիկ նաւատորմիղը՝ ծովու մէջ կըպտըտէր ․ բայց ձմռվանը մէջ ներհակ հովերէն խիստ վնասվելով նաւահանգիստը մտեր էր ․ լուիզի քօռտօվայ նաւապետին նաւերն ալ ալեկոծութ̃է ավըրված էին ։ Աս միջոցը յարմար եկաւ ռօտնէյին ․ երբոր 76 փարսախ հեռըցաւ ֆինիսդեռռին դիմացները՝ մէկ խումբ մը սպանիայի նաւերու հանդիպեցաւ , որ 6 օր առաջ ս̃բ սեբաստիանոս տեղէն ելած՝ 22 վաճառականի նաւ , 7 պատերազմական նաւերով կուգային՝ ամէնն ալ առաւ ռօտնէյ ։ Աս բանս խիստ վնասակար եղաւ սպանիացոց , որովհետև մէկ մասը ան նաւերուն լեցուն պաշարով՝ նաւու պէտք ըլլալու նիւթերով՝ քատիզէի մէջ եղած նաւատորմիղին օգնութ̃ի կըտանէին ․ ասով քատիզէի նաւերը կարօտութ̃ե մէջ ըլլալով՝ շատ ուշ ամռվան մէջ կրցան դուրս ելլալ ։

Իսկ յոհաննէս լանկառան՝ որ իր նաւէրով ովկիանոսի մէջ կըպտըտէր , Թանձր մշուշի (փուսի) մէջ ընկաւ , օրերով կըպըտըտէր՝ չէր գիտէր ուր կերթար մշուշէն ; սաստիկ հովերնալ զինքը քատիչէին ու սբ՟ մարիամին մէջ տեղը ձգերէին . յունվ . 8 կամ ըստ ոմանց փետրվարի 16 յանկարծ օդը պարզելով՝ մէյմընալ զինքը տեսաւ ինկիլիզին նաւերուն մէջը ընկած , որոնք ռօտնէյին նաւերը էին , իր վրայ կուգային պատերազմելու կարգով սբ՟ վինչենցիոս հրուանդանին մօտիկ ։ Ասոնք տեսածին պէս լանկառան նշաններ տըվավ իր նաւերուն՝ որ ծեծկըվելով փախչիլ նային մօտիկ նաւահանգստի մը մէջ . ինչպէս որ իրաւ աղէկ կըցան փախչիլ սպանիացիք , որուն վրայ ինկիլիզնէրնալ զարմացան . բայց ինկիլիզին նաւերը շատվոր ըլլալով, սպանիացոց մէկ նաւը բռնկցուցին , մէկ նաւը կօտրտեցին , 7 նաւ բռնեցին , 2 մենծ նաւ , 2 ֆըռխաթա խալըսեցան մօտիկ նաւահանգիստները փախչելով . իսկ լանկառային նաւուն վրայ 5 ինկիլիզի մենծ նաւ Թափեցան , անոնցմէ միայն մէկ նաւը կըցաւ կոտրել , եաքը անձնատուր եղավ ։ Երբոր լանկառան իր Թուրը մէջքէն հանեց՝ ռօտնէյին տըվավ նշան հնազանդութե՟ , ըսաւ ռօտնէյ , աս Թուրս ինծի չկյնար առնելու , այլ Թագաւորին երկրորդ զաւկին՝ որ իր նաւուն մէջն էր . բայց անիկայ որ էր կուլիէլմոս իշխանը՝ չառաւ, Թողուց որ լանկառան իր մէջքը կապէ ինչպէս առաջ , ամմէն օր ալ իր սեղանը առավ ։

Երբոր գիշերը վրայ հասաւ, անանկ սաստիկ ալեկոծութ̃ի մը եղաւ որ՝ ամէն նաւ կորսուելու վտանգի մէջ ընկան· երկու առնըւած սպանիացոց նաւու մէջ ինկիլիզներ կային, տեսան որ քիչւոր են չեն կրնար կառավարել, նորէն սպանիացոց յանձնեցին· անոնքալ քատիչէ տարին, յաղթօղ ինկիլիզները հոն գերի եղան սպանիացոց։ Աս ծեծիս մէջը ինկիլիզները կըգովէին սպանիացոց քաջութ̃իը, սպանիացիքալ կըգովէին ինկիլիզներուն մարդավարութ̃իը, որ սպանիացոց ամէն պիտանաւորութ̃իը կըհոգային։ Աւելի յաջողու̃ի եղաւ ուրիշ սպանիացի զօրապետի յովսէփ սօլանօյի, որ սպանիայի 16 խոշոր պատերազմական նաւերով 42 վաճառականի նաւ տարաւ հասուց հարաւային ամերիկա, որոնց մէջը 20 միլիոն ղուռուշի ապրանք կար ու զօրք՝ բէրու տանելու համար· վասն զի հոն մանաւանդ արէքվիբայի մէջ խռովութ̃ի ելեր էր, որ կրնար վտանգաւոր ըլլալ։ Վերոյիշեալ ռօտնէյը 108 նաւ լեցուն ուտելիքով ճէպխանայով մտաւ ճիպրալթար, չորս մենծ նաւերը խըրկեց մաօն, ըստակ ու պաշար տանելու հոն· ուրիշ նաւերալ խըրկեց պարպարըշի երկիրը՝ ցորեն ու անասուն բերելու իրենց։

Ետքը ռօտնէյ ամէն նաւերով ովկիանոսը ելաւ, ինքը 4 նաւով ամերիկա գնաց, մնացածը յանձնեց տիկպի ռիալլին՝ որ ինկիլտէռռա տանի սպանիային բռնըւած նաւերը· անիկայ մարտի 23 ճամփան փրանսզի նաւեր գտաւ, 15 վաճառականի նաւ, ուրիշ նաւերալ մէկ տեղ, որ մավրիտիոս կղզին զօրք կըտանէին, հետերնին 5 պատերազմական նաւեր. ասոնցմէ մէկ մեծ պատերազմական նաւ մը բռնեց ինկլիզը, 3 ալ բեռցուցած նաւեր, որոնց մէկին մէջը 134 հազար լուիզ ոսկի (1) գտաւ. մնացածները փախան:

Ուրիշ ծեծկռտուքները ծովու վրայ, մանաւանդ Ամերիկայի մէջ.

1780—1781:

Աս ատեններս սպանիանալ ամմէն նաւ որ ովկիանոս ծովէն Ճերմակ ծովը կըմըտնային՝ կըբռնէր, որոնց մէջը Փիլէմէնկի նաւերալ կային, պատրուակ (մահանայ) բերելով՝ թէ մէջի եղած բեռները՝ ան բերդերը տանելու համար էին, որոնք իրենք պաշարերէին, ասկից եղաւ որ Փիլէմէնկի վաճառականները խիստ նեղը ինկան: Թէ որ Փիլէմէնկը խարճէ չիփախչէր, 50 նաւի չափ մէկ նաւատորմիղ մը հանէր ծովու վրայ իրեն վաճառական նաւերը պաշտպանելու համար՝ ինչպէս որ առաջները ըրած էր, մարդ չէր կրնար դպչիլ անոնց նաւերուն, իրենքալ իրենց չէզոքութիւնը կրնային աղէկ պահել:

---

(1) Մէկ լուիզ Փրանսազի ոսկին, երկու մաճառ ոսկի կընէ:

Անկլիզի ուրիշ բադռօնա մը Ճէառի անուն՝ սպանիայի ու ֆրանսայի առջին կըպըտըտէր, որպէս զի ան նաւերը որ պրեսդնաւահանգստին մէջն էին՝ Թող չիտայ միանալ ան նաւերուն հետ՝ որ սպանիայի նաւահանգիստներու մէջն էին. 1780 յուլիսի 3, մէկ խումբ մը 25. 30 ֆրանսզի նաւերուն պատահեցաւ, որոնք որ դոմինիկոս կղզիէն կուգային 2 պատերազմական նաւերով. ասոնց 14 նաւերնին առավ, որոնց մէջը լեցուն էին լեղակ (չիվիթ), խահվէ, շէքեր: Իրենց մէկ խումբ մընալ 136 ինկիլիզի վաճառական նաւերու՝ որ Ճեամմաիքայէն կուգային 5 պատերազմական նաւերով, յաջողութ՟ բօրդսմութ տարաւ:

Գանք որ՝ յունիսի 9 քատիչէն ելան սպանիայի ու ֆրանսզի 35 պատերազմօղ նաւեր, ասոնք ամսոյն 29 հանդիպեցան 66 ինկիլիզի բեռնաւորեալ նաւերու, որ անդիլլեան կղզիներուն օգնութ՟ի կըտանէին. ասոնցմէ 56 նաւ առին, որոնց մէջը 850 հասսիայցի զօրք կային, 560 նաւավար, 300 զօրք պումպայի տանելու համար, մէջի եղած ապրանքին աժողչէքը՝ 1 միլիոն ու 275 հազար կինեէ կըկորէր, Թող տուր Ճէպխանէին ու հագուստներուն աժողչէքը, հուկն բադռօնային տանելու համար՝ որ հինտիստանին ծովուն մէջը կըպտըտէր քօռօմանտէլին ու մալապարին առջին:

Վերոյիշեալ ռօտնէյ խափուտանան եկաւ հասաւ ամերիկա, ուզեց ֆրանսզներուն ձեռքէն առնել Թագաւորական բերդը՝ որ մառդինիքա կղզիին մէջն է, շատ հեղ ծեծկըվեցաւ՝ բայց բան մը չիկրցաւ ընել ։ Եւ որովհետև իրեն ուրիշ օգնութիւն եկաւ, միտքը դրաւ՝ քանի տեղվանք որ ֆիլիմէնկները ամերիկայի մէջ ունին, ամմէննալ առնէ . առաջ գնաց Սբ՟ եւստաքիոս կղզիին վրայ, որ թէպէտ պզտիկ է 15 մղոն բոլորտիք ունենալով, մէջը ան ատենը 1000 մարդ ու 1500 սև մարդ ունէր . քիչ մը թիւթիւն կըբերէր, ու 600 հազար լիպրէ չէքեր, բայց ֆիլէմէնկներուն համար մեծ շահաստան կղզիմըներ եղած առուտուրի համար . ու մէկ աւանդապահ տեղ մը ամերիկացիներուն, ֆրանսզներուն, ինկիլիզներուն, և ուրիշ ազգերուն . քանի ապրանք որ պէտքը կըլլար անդիլլեան կղզիները խրկելու՝ եւրոպայէն ու հիւսիսային ամերիկայէն բերելով՝ հոս կըխրկէին, ակէցալ ապրանք կառնէին, ապրանքներու հետ կըփոխէին ։ Միայն 1779 տարվանը մէջ՝ երկու քառօլինա գաւառները ու բէնսիլվանիան՝ 12 հազար բեռէն աւելի թիւթիւն խրկեցին աս կղզին, 50 հազար կինեէ ոսկիի լեղակ . ասկէց առին կտաւ, ռում, չուան, ուրիշ պէտք ըլլալու ապրանքներ ։ Հիմա երբոր 1781 փետրվ . 3 ռօտնէյ աս կղզիին առջին եկաւ, առանց ծեծկըվելու անձնատուր եղաւ, որուն համբարները լեցուն էին թիւթիւնով չէքերով լեղակով (չիվիթով) և ուրիշ ապրանքներով, 16 միլիոն ֆիլէմէնկի ֆիօռինի աժողչէքով, որ կընէ իբր 6 միլիոն ռիալի . 40 նաւալ կային հարուստ ապրանքներով, ըստակալ շատ, ասոնք ամմէնը առնելէն ետև՝ եկավ Սէ մառդինոս պզտիկ կղզին առավ, նաև Սէ բարդուղիմէոս կղզին ֆրանսզներուն՝ որ քիչ մը հեռու է ։

Ամսդրտամի մէջ եղած ֆիլէմէնկ վաճառականները շատ ցաւեցան աս վնասներուն վրայ, որովհետև աս հեղուն ու մէկալ հեղուն վնասները՝ 32 միլիոնի հասան ։

Հինտիստանին տին եղած ծեծերը ·

1780—1781 ։

Հինտիստանի մէջ ֆրանսզները կըյուսային առաջ երթալ աս պատճառով որ՝ հէյտէր ալի խանը՝ որ մալապար ծովեզերքին վրայ եղած երևելի թագաւորներէն մէկն էր, ձանձրացած ըլլալով ինկիլիզներուն բռնակալութ՟էն՝ ֆրանսզին հետ միաբանեցաւ՝ որ ինկիլիզին վնաս հասցընէ, վրէժը առնէ · ֆրանսզնալ ասոր հետ շուտով միաբանեցաւ՝ յուսալով որ՝ ասոր ըստըկովը՝ զօրքովը՝ ինքնալ զօրանայ, իր փունդիշէրի քաղաքը առնէ, որ ինկիլիզը իր ձեռքէն առած էր ։

Երբոր աս բանս ինկիլդէռռա իմացվեցաւ, ան տեղի եղած հինտիստանի բաժանորդութ՟իր (քօմբանիան) հրաման առաւ թագաւորէն՝ որ քուլթ զօրապետը հոն խրկէ, զօրաց վրայ հրամմելու, քննելու իրենց հինտիստանի մէջ եղած երկիրները, թէ ի՞նչ կացուե̃ մէջ են ընկած ։ Մաիկայ մատրաս գալով՝ տեսաւ բաները անանկ գէշ կացութե̃ մը մէջ , որ յուսահատիլ եկաւ իրեն . պատճառնալ իմացաւ որ՝ ինկիլիզին գլխաւոր կառավարները եղած էին , օգնութ̃ի չիտալով հէյտէր ալի խանին՝ որ ինկիլիզներէն խնդրերէր մարաթայներուն դէմ, որուն համար երդումով խօսք տըված էին իրեն . անանկով մատրասնալ փունդիշէրինալ վտանգի մէջ էին ։ Հէյտէր ալի խաննալ թշնամացած ըլլալով՝ աս դիս ան դին տեղվանք կառնէր . 70 հազար հինտի զօրք ունէր՝ եւրոպայի վարպետներով սորվեցուցած . կըսպառնար ամմէն ինկիլիզը հինտիստանէն դուրս հանելու ։

Կութը մատրասէն խրկեց հուկ զօրապետը նաւերով՝ որ Պէլլիչէր պաշարված բերդին օգնութ̃ի եկաւ, հէյտէր ալի խանին մէկ նաւը առաւ , մէկ նաւմընալ ցամաքը զարնել տըվաւ, մտաւ մանկալօր նաւահանգիստը՝ ուր ութը նաւ կային թշնամիներուն , մէկ ժամու մէջ անոնցմէ իրեք նաւը երեց , մնացածը առաւ ։ Ֆրանսզնալ ան ծովեզերքին վրայ տեղ տեղ ինկիլիզի նաւեր առաւ , բայց իրեն օւվիէ անուն զօրապետը ծովի վրայ՝ չիկրցաւ օգնել հէյտէր ալի խանին առաջ երթալու . անալ կըգանկատէր Փրանսզներուն համար՝ որ ցամաքը զօրք չիհանեցին իրենց խոստմունքին կեօրէ . Փրանսզնալ կըգանկատէր հէյտէր ալի խանէն՝ որ պաշար (զահրէ) ու ոսկի չիխրկեց ինչպէս որ խոստացերէր խրկելու ։

Աս ատեններս 1781 մեծ կռիւ եղաւ ծովու վրայ ափրիկէի անուանի տեղը՝ որ կըսվի հրուանդան (քիթ) բարեյուսոյ՝ որ ֆիլեմենկներուն ձեռքն էր. յօնսթօն ինկլիզը մօտիկցերէր ան տեղը առնելու՝ բայց պալի սուֆֆրէնը՝ որ ֆրանսզին խիստ անուանի վարպետն էր ծովու վրայ, սաստիկ կռուելով օգնութ՟ի հասաւ, թող չիտրվաւ ինկլիզին որ ան տեղը առնէ։ Յօնսթօն թէպէտ չիկրցաւ բարեյուսոյ հրուանդանը առնել, բայց երբոր հասաւ Սալտանհա ըսված պարյրը, հոն ֆիլէմէնկի ընկերութ՟ե 6 խոշոր նաւեր գտաւ լեցուն հարուստ ապրանքներով, առաւ ինկլդեռռա բերաւ. որոնց աժողչէքը իբր 2 միլիոն կինեէի կըհանէր, որ 240 հազար քէսէէն աւելի կընէ։

Ինկլիզին տեղեր առնելը, տեղեր կորսնցնելը.

1781։

Տարպի ըսված ինկլիզը աս տարի մարտի 13. 29 խոշոր նաւերով (թող տուր ուրիշ նաւերը), Ճամիրայ եղաւ Ճիպրալդառի բերդին օգնութ՟ի տանելու, որ անանկ պաշարված կեցերէր. սպանիացիք ֆրանսզներէն կըդանկտէին որ չէին իգար իրենց օգնելու՝ որպէս զի առնեն ան բերդը։ Տօն լուիզ քօռտօվաեան քատիչէն դուրս ելաւ որ թող չիտայ ինկլիզի նաւերուն, բայց չիկրնալով ֆրանսզի նաւերուն հետ միանալ, ուրիշ բան չիկրցաւ ընել որ՝ երեւնալ ու փախչիլ։ Տարպի ինկիլիզնալ ուրիշ արգելք մը չիգտնալով, իր նաւերը առաւ տարաւ Ճիպրալդառ. անկից օգնութ՟ի խրկեց նաև մինօռիքա կըղզին։

Ռօտնէյ ինկիլիզնալ Սուռինամը առավ, որ ֆիլէմէնկներուն խիստ հարուստ տեղն է ամերիկայի մէջ՝ իր բերած բարիքին համար, տարին 5 միլիոն լիպրէ աղէկ խահվէ կըբերէ, շէքէր, ռում, քաքաօ՝ ուսկից չիքօլադ կըշինեն, ռավէնտ, բամբակ, լեղակ (չիվիթ), խըրմըզ, քթան, մորթ (կէօն), և այլն։ Էսանկալ առանց ծեծկըվելու առավ տէմէռռառի ու էսսէքվէպօ, որ ֆիլէմէնկին տեղվանքն են, ուրիշ ինկիլիզներնալ պօռպիչէ տեղը առին, ան անունով գետին վրայ որչափ վարուցան տեղ կային ամմէննալ ավըշտըրկեցին. քուռաքաօ կղզին գացին զարնելու, բայց բերդին մէկը աղէկ մը անոնց դէմ ծեծկըվելով ետ քաշվեցան։

Էս ատենները ֆրանսզին տակը եղած անդիլլեան կղզիներուն 500 նաւու չափ օգնութ՟ի եկավ զօրք բերելով, որ կռաս կոմսը բերաւ 34 պատերազմական նաւերով, լսելով որ հուտ ինկիլիզը 22 նաւերով նորէն պաշարերէր մառդինիքային թագաւորական բերդը՝ գնաց անոր վրայ, շատ ծեծկըվելէն ետև ծովուն մէջ՝ իրեք ինկիլիզի նաւեր կոտրտեց. հուտ ծեծկըվելով ետ քաշվելով փախաւ եկաւ ս՟բ վինչէնցիոս. ան ատենը կռաս ֆրանսզը եկաւ ս՟բ լուչիային վրայ՝ բայց բան մը չիկրցաւ ընել: Իսկ մէկալ ֆրանսզը սուվիլլէ անուն յունիսի 2 Տօպակօ կղզին առաւ, որ 72 մղոն երկան է, քարիպեան կղզիներէն մէկն է կռանադային մօտիկ, ուր ժզ. լուիզի Թագաւորին դրօշակը տնկեցին:

Կռաս կոմսը որովհետեւ ճամբայ եղաւ ռօտնէյ անոր ետեւէն խրկեց կռավէս բադրօնան 19 ինկիլիզի մենծ նաւերով. 1781 սեպտ. 5 մենծ կռիւ եղաւ չէսաբէաք պարուրին մէջ, բայց կոտրտըված դարձաւ նոր եօրք. անանկով կռաս ֆրանսզը խալըսելով պահամա նեղուցէն անցուց իր պզտիկ նաւատորմիղը, եկաւ հիւսիսային ամերիկա օգնութիւն բերաւ ապստամբած ժգ. նահանգներուն, հոն զօրք հանեց՝ որոնց գլուխը եղաւ անուանի ֆաժէտ մարքեզը: Անանկով կռասը տէր եղաւ ծովու եւ երկան ծովեզերքին՝ որ ամերիկայի ապստամբած ժգ. նահանգներուն ձեռքն էր:

Ռօտնէյ ինկիլիզը Ս՟բ եւստաքէոս կղզին առնելէն ետեւ՝ մէջէն առած ապրանքներէն նաւերը լեցուց ինկիլդէռռա խրկելու, իսկ ըստակը երկու խափալը նաւերու մէջ դրաւ. ճամբան այս նաւերուն հանդիպեցաւ մօթ փիքէ ֆրանսզը՝ 13 նաւով պրեստէն ելած ըլլալով. ասոնցմէ 26 նաւ լեցուն հարուստ ապրանքներով առաւ տարաւ 30 միլիոն դուռինի լիրէի աժողչէքով, որ ինկիլիզները առերէին ս՟բ եւստաքէոս ու տէմէրարի տեղերէն՝ որ ֆիլէմէնկին էին, անանկ որ չորս խափախլը նաւ՝ և ութը բեռ տանօղ նաւ միայն կրցան ինկիլդեռռա հասնիլ : Քանարեան կղզիներուն մէջնալ՝ պարոյր մը ժակօի ըսված տեղը յաղթըվեցան ինկիլիզները : Լօռտ քօռնվալլիս ինկիլիզնալ պաշարվեցաւ ֆրանսզներէն ու ամերիկացիներէն, 1781 հոկտեմ. 18, ամէն իր 8 հազար զօրքովը անձնատուր եղաւ գերի ընկաւ ուաշինկտընին ու ֆաժէդի :

Սարադօկա տեղնալ ծեծկըռվելով ինկիլիզները՝ 40 նաւ բեռ տանօղ կօրսնցուցին, այնչափալ ծովին մէջը ընկղմեցան : Պօվիլլէ ֆրանսզ մառքեզնալ՝ որ մառդինիքային կառավարն էր՝ 400 մարդով միայն յանկարծ մը եւստաքէօս կղզիին վրայ եկավ, մարդմընալ իրմէ չիկօրսնցընելով՝ նոյեմբ. 26 ամբողջ կղզին առավ անանկ ատեն՝ որ ինկիլիզներուն մեծ մասը դեռ (տահա) պառկած էին. շատ միլիոնի բան ձեռք ձգեց՝ որ ինկիլիզները թալլած էին, շատալ նաւ առավ լեցուն ապրանքով :

Էս յաղթութիւններով ինկիլիզները քիչ քիչ կիմանային որ՝ չիկրնան պիտոր ամերիկացիները իրենց հնազանդեցընել ինչպէս առաջ. իսկ ամերիկացիք միշտ հաստատուն մնացին, ու ապստամբած օրէն մտվընին դրին՝ հիւսիսային ամերիկայի մէջ եղած ինկիլիզին տեղվանքը ամէննալ առնելու, թէպէտ ո՛րը կրցան, ո՛րը չիկրցան :

ՖԻԼԷՄԷՆԿԻՆ ԾԵԾԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԻՐԵՆՑ ՄԷՋԻ ՏԱՐԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԻՆԿԻԼԻԶԻՆ ՀԵՏ ԾԵԾԿՈՒԹԻՒՆԸ ԾՈՎՈՒ ՎՐԱՅ.

1781 :

Ինչպէս որ վերը պատմեցինք, Ինկիլիզին ծեծ բանալովը՝ հարկ եղաւ Ֆիլէմէնկինալ ծեծի պատրաստութիւն տեսնալ՝ որ իրեն խիստ դէմ բան էր. Ինկիլիզին դեսպանը Իյաէն՝ ուր որ կընստէր՝ ելաւ գնաց. Ֆիլէմէնկնալ իր դեսպանը ետ կանչեց Լօնտռայէն, օգնութիւն խնդրեց հիւսիսային տէրութիւններէ՝ որոնց հետ դաշնակցերէր չէզօքութեան մէջ. Անոնք պատասխանեցին Ֆիլէմէնկին՝ որ հիմա չէզոք տէրութեանց մէջ չես գտնըվիր, հապա պատերազմօղ տէրութեանց մէջ, հիմա բանը փոխված ըլլալով՝ ասչափս կրնանք ընել որ՝ թող կուտանք քու նաւերուդ համարձակ պալդիկ ծովը մտնալու, ուր տեղ թող չէին իտար ուրիշ տէրութեանց մէկ պատերազմական կամ՝ ասպատակօղ (խուրսանտ) նաւ մը մտնալու. անանկով մինակ 1780 տարին 2500 Ֆիլէմէնկի նաւ պալթիկ ծովը մտան:

Ֆիլէմէնկը ցամաքի վրայի զօրքը աւելցուց ինչվան 60 հազար ըրաւ, իսկ ծովու վրայ ինչվան 92 նաւ պատերազմական հանեց, բայց ինչվան որ պատրաստըվէր՝ թշնամութիւնը սկսված էր, շատ վաճառականի նաւեր հարուստ ապրանքներով՝ ու մէկ քանի պատերազմական նաւեր Փիլէմէնկը կորսնցուց ։ Ասոր պատճառը Փիլէմէնկին կծծի բնութիւն էր․ Ինկիլիզէն աւելի հարուստ կար մէջերնին, բայց ամէն մարդ առանձին իր շահը նայելով խարճի կըխնայէին․ սաստիկ կծծութիւն ունենալով խաղաղութեան ատեն ծեծի համար խարճելու՝ պատրաստութիւն տեսնալու խելք չէին իտար, ոտքի վրայ չէին պահեր այնչափ նաւ՝ որ կարենան դէմ դնել իրենց դրացի թշնամիներուն, ինչպէս որ կըպահանջէր իրենց ծովային վաճառականութիւնը․ անոր համար երբոր ծեծ մը կըսկըսէր՝ ամէն իժիր շատ վնաս կըքաշէր ծեծին առջի բերանը ։ Հիմա թէպէտ վճռելը շուտով վճռեցին, ընտրկիալ պակսութիւն չիկար, բայց աս Փիլէմէնկ ազգը բնական կամաց շարժող ըլլալով իրենց կառավարութեան կերպնալ կռընճմըտած, Ինկիլիզը Փիլէմէնկին շատ վնաս կուտար․ իր ամէն երկիրներուն ծովեզերքը կըպտըտէր, թող չէր իտար բանելու ո՛չ պալէնա ձուկը, և ո՛չ ռինկա ձուկը, որոնց ձկնորսութիւնը միլիոններով շահ կըբերէր․ նաև ամէն օրվան իրենց ապրուստին համար ձուկ չէին կրնար բռնել խեղճ Փիլէմէնկները ։

Նոր դեսպանմընալ եկավ ամերիկացիներէն Փիլէմէնկին երկիրը երկու բան առաջարկելով․ մէյմը՝ իրենց անկախ տէրութիւն ըլլալը Փիլէմէնկնալ ճանչնայ, մէյմընալ շահով ըստակ տան իրենց․ ասկեց նորէն հակառակութեան ծագեցաւ մէջերնին, ամնդըրտամ քաղաքը ու իրեք նահանգը հաւնեցան· Ֆրանսզին դեսպաննալ կըյորդորէր զիրենք աս բանիս վրայօք, բայց մնացած չորս նահանգը չընդունեցան։ Ասանկ հակառակութ՟ե մէջ ըլլալով լսեցին նը Եւստաքէոս կղզին ու Սուրինամին առնըվիլը՝ որ վերը պատմեցինք· երբոր Ֆրանսզը նը Եւստաքէոսէն բերած ապրանքները առավ Ինկիլիզի ձեռքէն ինչպէս որ պատմեցինք, Ֆիլէմէնկը խնդրեց մէկ մասը ան ապրանքին իրեն դարձընել· ինչու որ մայիսի 1 Վէռսայլա մէկ դաշնադրութ՟ի մը ըրերէին Ֆրանսզն ու Ֆիլէմէնկը· թէ որ իրենց նաւերը ու ապրանքները թշնամիէն առնելու ըլլան, իրարու դարձընեն տան հարիւրին 30 վճարելով, և ուրիշ թէութ՟իններ դնելով։ Վերոյիշեալ նը Եւստաքէոսէն եկած ապրանքները՝ մայիսի 2 ու 3 առած էին Ֆրանսզները Ինկիլիզի ձեռքէն· իսկ դաշնադրութ՟իը մայիսի 16 հաստատուած էր· աս պատճառիս համար ան ապրանքներուն մէկ մասը Ինկիլիզին ձեռքը մնաց, մէկալ մասը Ֆրանսզը առավ, Ֆիլէմէնկին բան մը չիմնաց։

Աս փասներէն՝ ա՛լ աւելի բռնկեցաւ մէջերնին հակառակութ՟իը՝ մանաւանդ Ամսդըրտամ քաղքին մէջը· կըտրտնջային մանաւանդ իրենց կամաց շարժելուն վրայ ծեծի պատրաստութ՟ի տեսնալու համար· մեծ մեծ խոստմունքներ ըրած էին տալու՝ ո՛վ որ ասպատակութ՟ի (խուրսանութ՟ի) ընէ Ինկիլիզին դէմ, բայց մէկ ընդհանուր պաղութիւն մը կըտեսնային, մարդ մը չէր շարժեր․ չէինալ կընար հասկընալ թէ ուսկից առաջ կուգայ աս դանդաղկոտութիւնը ։ Փրանսզին դին եղօղները աս բանս կուտային անոնց՝ որ ինկիլիզին դին կըբըռնէին․ մանաւանդ շդատ հալդեռին համար կըսէին որ՝ դուրսէն պատրաստըվիլ կըհրամմէ, տակէն ուշացընել կուտայ ինկիլիզին դին տաշելով ։ Ընդհանուր իշխանները ապսպրեցին որ մէկ յատուկ քննութիւն մը ըլլըվի աս բանիս վրայ ամմէն օխտը դաւառներուն մէջ, իբր թէ դանդաղկոտութիւնը մէկ նոր բան մընէր մաղասային բնութիւն ունեցող ազգի մը մէջ՝ ինչպէս որ իրենք էին, կամ թէ այնչափ ներքին տարաձայնութիւնը հերիք չէին անգործ ընել ամմէնը ։ Ան կառավարութիւնը՝ որ շատվռրով կըլլայ, դանդաղկոտութիւնը տարակուսութիւնը հասարակ բնութիւն մընէ իրենց, չէն կընար պէտք եղած ատենը շուտով բան մը տեսնալ, որով շատ փնասներու մէջ կիյնան․ ասոր ներհակ՝ միապետական կառավարութիւնը ուշանալ չկայ, երբոր միապետը բարի է՝ շատ բարիք կառաջանան ան կառավարութեանը մէջ ։

Բայց շդատ հալդեռը խիստ զարմացաւ երբոր ամսդըրտամի դատաւորները իրեն մէկ աղերսագիր (արզուհալ) մը տըվին, որուն մէջը աս ամմէն անկարգութեանց պատճառը փէլտ մառշալը կըդնէին՝ որ պրունզվիքի դուքան էր, որով ատելի էր եղեր ամմէն ազգին․ անոր համար կըխնդրէին որ շդատ հալդեռը իր խորհուրդին մէջը չառնէ անիկայ, ու փիլէմէնկի երկրէն դուրս հանէ։ Աս յանդգնուի̃ը իրենց մէջի տարաձայնութի̃ը աւելի բորբոքեց· մէկալ նահանգները չհաւնեցան աս ամբաստանութե̃ր վրայ· պրունզվիքին դուքսնալ աղերսագիր մը տըւաւ ընդհանուր իշխաններուն՝ որ ճիշդ քննուի ըլլըվի· իրեն ամբաստանօղներուն արժանաւոր պատիժ տրվի· աս աղերսագրին վրայ շատ պարսաւագետ գրքեր ելան՝ որ անվայել խօսքերով դուքսին անունը խիստ կոտրեցին, այնչափ եղաւ որ՝ դատաւորները սաստիկ պատժով արգելեցին չխօսիլ վրան, օտար տէրութի̃ներնալ դուքսին տէր ելան ջատագովել սկսան։ Ամէն շատգէտ մարդիկ կիմանային՝ որ աս քամահրանքը պրունզվիքի դքսին համար չէր՝ հապա շդատ հալդեռին համար էր՝ որ փրանսզը կուզէր վերցընել։

Մէկ խումբ մը վաճառական նաւերու պատրաստըվեցաւ Տէքսէլ փիլէմէնկին նաւահանգստին մէջ՝ պալդիկ ծովը երթալու համար· յուլիսի 19 ճամփայ ելաւ· հետերնին 8 նաւ երկու խափախըլը· 6 փրըխաթա· 9 հատալ ուրիշ պզտիկ պատերազմական նաւեր· ասոնց գլուխը եղաւ Կուդման· ինչվան օգոստոսի 4 յաջող գընաց, բայց աս օրս նօրվէկիայի դիմացը բառքեռ ինկիլիզը նոյնչափ նաւերով դէմը ելաւ, որ պալդիկ ծովէն պատերազմական նաւերով վաճառականի նաւեր կըբերէր։

Նոնց երկուքին մէջը սաստիկ կռիւ սկսելով 4 ժամ չարաչար կատաղութ̃բ ծեծկըվեցան. քառասուն տարի կար որ ասանկ ծեծի մէջ չէին մտած Փիլէմէնկները. աղէկ ցըցուցին որ՝ իրենց առջիններուն պատերազմական արուեստը ու քաջասրտութ̃ը չէին մոռցած. երկու դիացէն շատ մարդ մեռան. Ինկլիզին պատերազմական նաւերը թէպէտ խիստ վնասվեցան, բայց իրենց վաճառական նաւերը ողջ ամբողջ նաւահանգիստները հասան: Իսկ Փիլէմէնկին վաճառական նաւերը որ պալդիկ ծովը կերթային, հարկ եղաւ ետ դառնալ, անյուս ըլլալով իրենց տեղերը երթալու. Իրենց պատերազմական նաւերնալ ետ դարձան դէքսէլ, անանկ կոտրտըւած որ՝ մէկ մեծ նաւը ճամփան ջուր առնելով ընկղմեցաւ. Մէջինները հազիւ կրցան խալըսիլ, բայց 'ի հիւանդներէն ու խոցվածներէն:

Փիլէմէնկի հազարապետներուն պարգև տըվին՝ որովհետև բոլորովին չէին ավրված. Բառքէռ Ինկլիզնալ շատ մեծ պարգևներ առավ իր թագաւորէն, ու մէկ կարգ մը ասպետութ̃. բայց իր պաշտօնէն հրաժարեցաւ դժուարելով քանի մը հոգիի վըրայ, որ իրեն ուզած օգնութ̃ը չխըրկեցին, որով ամէն Փիլէմէնկին ծովային ուժը կրնար ջնջել: Իրեն տեղը դըրին քէյդ բոդվարդ, ապսպրելով իրեն որ՝ Փիլէմէնկին նաւահանգիստները պաշարէ, ինչ նաւ որ դուրս ելլայ՝ զարնէ. անոր համար Փիլէմենկները դադրեցան վաճառականի նաւերը դուրս հանել, վտանգի մէջ ձգել։

Ճերմակ ծովուն մէջի եղած վաճառականութիւնը.

1778 — 1782.

Ճերմակ ծովու մէջը Փրանսզները Ինկլիզներէն ուժով ըլլալով՝ իրենց ամմէն վաճառական նաւերը տաճկի երկրէն՝ ափրիկէէն՝ սպանիայէն անվտանգ կուգային կերթային, բայց Ինկլիզներունը վտանգի մէջ կիյնային։ Ուրիշ իտալիայի տէրութ՟իներնալ շատ ըստակ վաստըկեցան աս պատերազմիս պատճառովը, վէնետիկը՝ ճէնովըզը՝ դօսքանան՝ Թրեստացիք ու տօսլրավէնետիկեցիք իրենց նաւերով վաճառականութ՟ի կընէին. որովհետև ծովու վրայի զօրաւոր Թագաւորները պատերազմի մէջ զբաղեալ էին՝ իրենց բացվեցաւ յաջողութ՟իը, համարձակութ՟ի առնելով անանկ առուտուր կընէին՝ որ խաղաղութ՟ե ատենը չէին կրնար ընել, պատերազմօղ Թագաւորներուն ձեռքը ըլլալով։

Լիկուռնայի կամ լիվօռնօյի մէջ մեծ առուտուր կըլլար Թալըլված բաներու վրայօք. վասն զի պատերազմօղ տէրութ՟իները երբոր իրարու նաւերը կըյափշտակէին՝ հոն կըբերէին՝ ոչինչ գնով մը ամմէն կերպ ապրանք կըծախէին։ Մոսկովի նաւատորմից (տօնանմա) եկած էր իրեն վաճառականներուն նաւերը պաշտպանելու, որ 1782 ալիկուռնա կեցաւ ձմերելու, շատ ըստակ ձգեց հոն, ետքը քռօնշդատ դարձաւ. անոր տեղը 5 նաւ երկու խափախը, 2 ֆռխալթա եկան, իրեն վաճառականի նաւերը պաշտպանելու համար. մանաւանդ որ պարպարըշին ծովասպատակները ան ատենը ջնջըված էին. դօսքանային՝ նաբօլին՝ մալդային՝ ու ճինիվիզին նաւերուն չէին դպչէր: Մաղըրպին կայսրը մէկ դեսպան մը խրկեց դօսքանա, ազատելու ան նաւապետը՝ որ աքդօն դօսքանային քաջ զօրապետը գերի էր տարեր. աս պատճառով 1778 մէկ դաշինք մը ըրին խաղաղութեան ու առուտուրի համար մաղըրպի ու դօսքանայի մէջ, հետեւեալ տարին նաբօլիի ու մաղըրպի մէջ ըրին:

Դօսքանանալ իր վաճառականութ՟իւը ծաղկեցընելու համար՝ մօտէնայի դուքսին ու կայսեր հետ 1781 խօսք ըրաւ մէկ նոր ճամփայ մը բացաւ լան ու հանգիստ, որպէս զի մօտէնային ու լօմպառտիային հետ վաճառականութ՟իւը հեշտ (խօլայ) ըլլայ. ասոր վրայ շատ խարճ ըրաւ՝ բայց իր մտքի դրածին պէս չյարմարեցաւ. ըստ որում աս ճամփէն երթալով՝ ֆիօռէնցայի առապայները, բեռ ապրանք չէին գտնար ետ գալու ատենը. բայց հին ճամփէն երթալով պօլօնեայի վրայէն հեշտ կըգտնան անանկ բեռներ բերելու, որովհետեւ հոն հեշտ կըլլայ երկու ծովին հաղորդակցութ՟իւը՝ որ է վենետիկին ու ալիկուռնայի առջեւի ծովը, ուրիշ ապրանք մը չիգտնալու ըլլան հոն՝ միշտ կըգտնան քէնէվիր բերելու ամառ ձմեռ:

Սպանիան ու Փրանսզը մինօրքա կղզին կառնեն.

1781—1782:

Սպանիան ու Փրանսզը լսելով իրենց վնասները՝ որ Ինկիլիզին նաւերը կընէին՝ իրենց նաւերը ու հարուստ տեղվանքը յափըշտակելով, որոշեցին իրենքալ մինօռիքա կղզին առնելու, որ Ճէրմակ ծովին մէջը անուանի կղզի մըն է. աղէկ նաւահանգիստ ունի մաօն անունով. առաջ սպանիային էր, 1708էն ետև Ինկիլիզին ձեռքը մնացերէր 74 տարի: Հիմա 1781 սպանիային ու Փրանսզին զօրքը աս կղզին ելան, պինտ առաջ սպանիային գլխաւորը հոն զօրքը հանեց, հանելուն պէս ապսպրեց որ ամմէն պարսպապատ ու գլխաւոր տեղվանքներէն դուրս հանեն հրէաները ու հոռոմները. վասն զի սպանիացոց սովորութի է՝ օտարահաւատները չէն թողուր իրենց երկիրը բնակիլ. իսկ ուղղափառներուն ապրանքը արտօնութինները իրենց ձեռքը թողուցին, նաև անոնց՝ որ թշնամիին դրօշակով ապատակութի (խուրսանտութի) ըրերէին ծովու վրայ:

Սպանիային ու Փրանսզին զօրքը կղզիին ամմէն տեղվանքը առին, միայն մաօն նաւահանգիստը ու փիլիպպոս ըսված ամուր բերդը մնացերէր , ան բերդնալ պաշարեցին։ Կղզիին մէջը եղած ինկլիզ զօրապետը մուրրայ անուն՝ նեղը իյնալով 4 հազար հոգիով բերդին մէջը քաշվեցաւ . ասոնք դրսէն աղէկ մարտկոցներ (թապեաներ) սկսան շինել . քանի հեղ որ բերդին մէջի եղած ինկլիզ զօրքը վրանին վազեցին , չկրցան ասոնք արգելելու . մարտկոցները լմնալէն ետեւ՝ սկսան բերդը թօփոտել 120 խոշոր թօփերով, 36 հավան թօփով . բայց մէջինները շատ դիմացան . վասն զի ինկլիզին քօնսօլը որ ալիկուռնա կընստէր՝ պզտիկ նաւերով գաղտուկ օգնութ՟ի կըխրկէր բերդին։ Ասանկով վեց ամիս մը չափ դիմանալէն ետեւ , ամբողջ քաղաքը աւրված ըլլալով թօփերէն , 1782 փետրվ . 4 մուրրայ զօրապետը իր ամմէն զօրքովը անձնատուր եղավ . թէութիւն դնելով որ լօնտռա երթան ամմէնը մէկ տեղ։

Քաղաքը մտնալու ատենը սպանիացիք իրենց հակառակութ՟իը որ ունին օտար ազգաց դէմ՝ մանաւանդ ֆրանսզներուն դէմ՝ յայտնի ցըցուցին . ուզելով որ իրենց անուանը տըրվի քաղքին առնըվիլը , իրենք ըլլան առջի մտնօղը . ասկից մեծ կռիւ պիտոր ելլար երկու ազգաց մէջ, բայց ետքը որոշեցին որ սպանիային ու ֆրանսզին զօրքը երկերկուք մէկ տեղ մտնան։ Սպանիան զօրապետներուն շատ վարձք տըրվավ, իսկ զօրաց քանի մը օր եռապատիկ վճարեց իրենց թոշակը , ու յիշատակ աս յաղթու-

Թէ՝ նոր արքայական թանգարան (պանքա) մը սահմանեց, 75 միլիոն դուռլինի լիրէ գլուխ դնելով:

Սպանիան ու Ֆրանսան Ճեպելթարիքան կուզէն առնել, բայց ենկլիզները մեծ յաղթութիւն կընեն անոնց վրայ.

1782:

Աս ծեծիս ատենը ենկլիզը սպանիայէն 360 նաւ առաւ, թող տուր անչափ պատերազմական նաւերը. իսկ սպանիան ենկլիզէն 213 վաճառականի նաւ առաւ, որոնց աժողչէքը 16 միլիոն ռիալիէն աւելի կընէր, ամերիկայի նոր օգնութիւն կըցան խրկել քատիչէն, ֆէրրօլէն, ու պրեսդէն:

Երբոր ֆրանսզները տեսան որ՝ Սր դոմինիկօսէն ապահովապէս ֆրանսային նաւահանգիստները հասան իրենց հարուստ նաւերը՝ որոնց աժողչէքը 80 միլիոն ֆռանքի կըհամնէր, ան ատենը ֆրանսան ու սպանիան միաբանեցան խօսք դրին՝ որ ենկլիզը բոլորովին դուրս հանեն ամերիկայէն, անոր առուտուրը ան դիէրէն ջնջեն չորցընեն, մանաւանդ Ճեամմաիքա կղզին առնելու ետեւէ լինան ենկլիզին ձեռքէն՝ ուր տեղ ժողվըված էր ենկլիզին հարստութիւնը, և ուր տեղ որ ամէն ծեծի ատեն արգելված ապրանքներու առուտուր կընէին ենկլիզները սպանիայի ժողովրդեան հետ, գաղտուկ ալ թղթակցութի̅ կընէին: Աս մտքով ֆրանսզն ու սպանիան իրենց ուժը ծովու ցամաքի վրայ իրեքպատիկ աւելի շատցուցին քան ինկիլլիզին ուժը: Գօռտօվան սպանիայի խափուտանան կըպասէր քատիչէին մէջ 40 խափախըլը նաւով, թօղ տուր ֆռխաթաները ու բեռ տանօղ նաւերը: Կուիշէն ֆրանսզ կոմը կըսպասէր պրեստ. ուսկից ելավ դեկտ. 10. 22 խոշոր նաւերով, որոնց մէջը վեց հատ կային՝ որ 110 թօփ կըքաշէին, 9 ֆռխաթայով, 120 բեռ տանօղ նաւերով. ատոնց մէջը 9 հազար ցամաքը հանելու զօրք կային, Ճէպխանէ, եւն: Պուռտօէնալ ուրիշ 100 նաւ դուրս ելան բեռ տանօղ. վօտրէվլիլը 7 խափախըլը նաւերով ինչվան անդիլլեան կղզիները պիտոր տանէր բեռ տանօղ նաւերը: Ասանկ ահեղ պատրաստութ̅ի տեսնալէն ետեւ՝ ֆրանսզն ու սպանիան խօսք դրին որ՝ երբոր խորունկ ծովին մէջը պայմանված տեղը հասնին, հօն ամմէննալ միանան:

Ինկիլլիզին խափուտանան կըսվէր Գէմբէնֆէլտ, որ ազգաւ շվէտ ըլլալով Ինկիլլիզի ծառայութէնը մէջ մտած էր. աս ատեններս 13 խափախըլը նաւերով դուրս ելած կըպտըտէր կըսպասէր որ երբոր ֆրանսզին նաւերը պրեստէն ելլան, զանոնք զարնէ. և իրաւ որ՝ թէպէտ իր ուժը քիչ էր՝ բայց անչափ քաջասիրտ եղավ որ՝ 20 բեռ տանօղ նաւեր բռնեց որ պրեստէն ելան, 5 նաւ ալ բռնեց որ պուռտօէն ելան, ասոնք առաւ տարաւ Ինկիլդեռռա ։ Գիտես թէ ծովնալ հակառակ ելավ Ֆըրանսզներուն . վասն զի դեկտ . 17 կուիշէնին նաւերը մէկ սաստիկ թանձր մշուշի (փուսի) մը մէջ ընկան, ետքը սաստիկ փոթորիկ մը փաթթեց անոնք՝ որ 15 օր քշեց, անանկ վնաս տըվավ որ՝ բեռ տանօղ նաւերէն շատը կորսըվեցան . հետերնինալ զինուորներ՝ նաւավարներ՝ թօփ՝ ճէպխանէ՝ ամմէնը կորան . տեսնալով կուիշէն որ աս ալեկոծութիւնը չիթողուր Ճամփայ երթալու՝ ետ դարձաւ եկաւ Ֆրանսա ։ Անանկով ռօտնէյ ինկլիզը ատեն դտաւ անդիլլեան կղզիներուն օգնութիւն տանելու , քօռտովայէն առաջ հոն հասնելով, որուն դէմ դնելու անչափ ուժ չունէր ։

Կռաս կոմսը որ Ֆրանսզի շատ անուանի վարպետն էր ծովու վրայ, 38 կամ ըստ ոմանց 40 նաւով՝ 13 Ֆռխաթայով մառդինիքա եկած էր . իրեն ապսպրված էր որ հոն սպասէ ինչվան իրեն օգնութիւն բերէ յովսէփ սօլանը . անանկով 70 նաւէն աւելի պիտոր ըլլային ամմէննալ երկու խափախլը , որուն նման չէր տեսնըված ամերիկային ծովուն մէջ, անանկով Ճեամմայքային վրայ պիտոր երթային . բայց նաւերուն մէջի եղօղները աս սպասելը դէշ սեպելով՝ կըճշգոհային ըսելով՝ որ ասիկայ վախնալ է, ծուլութիւն է, չէթէ խոհեմութիւն, սպասելով ան ծովերուն յարմար եղած ատենը կըկորսնցընենք ։ Կռասնալ աս խօսքերէն շարժելով՝ ապրիլ 9 ելավ ու դոմինիկա կղզին երթալու՝ որ հոն սպանիայի նաւատորմղին հետ միանայ. ասիկայ եղաւ ահա իրենց մեծ սխալը. վասն զի Ճամփան իրեն դէմը ելաւ ռօտնէյ ինկլիզը, որուն ապսպրուած էր ասոնց դէմ դնելու, որպէս զի երկուքը մէկ տեղ չմիացընէ ։ Ապրիլի 9 մէկ պզտիկ ծեծ մը եղաւ մէջերնին. կռասին երկու նաւուն կայմերը (տիրեկները) կոտրտըվեցան. երկու ուրիշ նաւալ իրմէ բաժնեց որ՝ պաշտպանեն ան նաւերը՝ որ Ճէպխանէ կըտանէին ։ Ինկլիզին երկու նաւալ շատ վնասեցան, անոնցմէ մէկը իր կայմերը կորսնցուց. ինկլիզները վազեցին՝ կռասին երկու կոտրած նաւերը առնելու, կռասը վրայ հասաւ խալըսցընելու. բայց իրեք օրէն իրեն յաջող հովը կորսնցուց, հարկ եղաւ ռօտնէյ ինկլիզին հետ զարնըվիլ իր կամացը դէմ, գիտնալով որ իր նաւատորմիղը տկար էր ։ Ասոր վրայ ուրիշ ձախորդութ՟ի մընալ աւելցաւ, որ ռօտնէյ վարպետութ՟ի բանեցընելով կռասին նաւերը մէկ նեղ ծովու մը մէջ խօթել տըվաւ իրեք կղզիի մէջ, որ կըսվին կվատալուբա, տօմէնիքա, մարիամ բարնփառ (կալանդէ) ։ Հոն ապրիլի 12 նորէն հարկ եղաւ սաստիկ կռուիլ, ուր չիկրնալով կռաս իր ամմէն ուժը բանեցընել, ռօտնէյ առջինը եղաւ ֆրանսըզին նաւերուն կարգը Ճղքել, մէկ քանի նաւ մը դուրս հանել. որոնց մէջն էր կռասին նաւը 110 թօփ քաշօղ, որ իր մենծութ՟եր համար ֆրանսըզները Փարէզի քաղաք անուն դրերէին անոր. որուն վրայէն 11 ժամու չափ չարաչար ծեծկըւելէն ետեւ՝ նաւանաւ ինքը կռանաւ գերի ընկան, յաղթութիւնը ինկլիզին ձեռքը մնաց:

Ամերիկային ծեծին մէջը ասկէց աւելի մեծ ծեծ չէր եղած, ըստ որում արիւնհեղութիւն կըլլար՝ բայց պատերազմական նաւ առնել չէր ըլլար, ռօտնէյ ինկլիզը որ իբրեւ ծոյլ մը կըբամբասւէր, ինչւան գլուխը փոխել կըմտածէին՝ իր տեղը բիկօդը դնել, աս ծեծկըւելովը մեծ անուն հանեց ամմէն ինկիլդէռային մէջ, գործքովը հասկըցուց որ՝ իր ուշանալները խոհեմութիւն էին (1) չէ թէ ծուլութիւն, շատ հանդէսներ ակումներ ըրին իրեն համար: Իսկ ռօտնէյ մեծասիրտ վեհանձն ըլլալով՝ շատ կըգովւէր իր թշնամիին կռասին քաջութիւնը որ ձեռք չէր խնար՝ թէ որ տակի եղօղները իրեն հնազանդէին. բայց Ֆրանսա նոր ատեան (տիվան) մը սահմանեցին՝ որ քննեն կռասին և ուրիշ զօրապետներուն ըրած պակսութիւնին. Երկու նաւուն նաւապետները ուրիշներէն յանցաւոր գտնըւեցան, իսկ վօտրէյլը գովասանք լսեց՝ որ կռասին տեղը անցնելով ան ծեծին մէջը՝ կրցաւ մնացած 19 խափալը նաւերը խալըսցընել, ՚տը գոմինիկոս կղզին մօտընել. պուկէնվիլլը զօրապետն ալ հինգ ուրիշ նաւեր տարաւ քուռաքաօ:

Ֆրանսային ժողովուրդը իրենց արքունեացը կուտային յանցանքը, որ պաշտօնատէրերուն ընտրութիւն ընել չգիտէր. Շատ մը մենծերը՝ արուեստաւորները՝ եկեղեցականքը շատ ըստակ տըւին՝ որ կորսըւած նաւերուն տեղը նորէն ուրիշ նաւեր շինւին, որպէս զի ծովու վրայի տէրութիւնը ինկիլիզին ձեռքը չիյնի։ Ասոնց ազգասիրութիւնը խելքէ մտքէ դուրս ըլլալով՝ կամաւոր մարդիկներ ելան, իրենք զիրենք տըւին ո՛րը նաւավար ըլլալու, ո՛րը ուրիշ ծառայութիւններ ընելու։

---

(1) Մէնզիլի մագսուտինէ ահէսթէ կիտէն եէրիշիր,
Թիզրէֆթար օլանըն փայինէ տամէն տօլաշըր:

Ինկիլիզներուն նաւերնալ շատը կոտրտըւեցան. իրենց շահը աս եղաւ որ Ճեամաիքան խալսուցին, բայց ուրիշ տեղ մը 28 վաճառականի նաւ՝ որ 3 պատերազմական նաւով կուգային՝ կորսնցուցին, սպանիային ու ֆրանսային նաւերուն ձեռքը ընկան, որ քատիզէն ելեր կուգային։

ՓԻԼԷՄԻՆԿԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.

1782։

Ինկիլիզին պատերազմական նաւերը Փիլէմինկին պատուական տեղւանքը կառնէին՝ որ Հինտիստանի մէջ ունէր. ասոնցմէ մէկն էր Դրինքեմալ սէյլան կղզիին գլխաւոր բերդը՝ ու Օսդէնպուրկ բերդը. ինկիլիզներուն զօրապետին որ Հուկ կըսւէր՝ օգնութիւն կուտար քանտիին թագաւորը՝ որ սէյլանին ներսի դիերը կիշխէր, որպէս զի Փիլէմինկը դուրս հանէ սէյլանէն.

ասանկալ ինկիլիզները առին քանի տեղվանք որ ունէր ֆիլէմէնկը պէնկալայի մէջ ու սումաթրա կղզիին մէջ, անանկ որ շատ վախցան ֆիլէմէնկները թէ նաև պատավիան կըկորսնցընեն՝ որ հինտիստանի մէջ իրենց պինտ երևելի տեղերնին է ։

Աս ատեններս ֆրանսզները կուզէին պաշտպանել ֆիլէմէնկին տեղվանքները որ հինտի մէջն է ․ բայց իրենց ուժը հոն շատ վար էր ․ ինչևիցէ պալի սիւֆֆրէյ ֆրանսզ զօրապետը Աչէն տեղը հանելով՝ որ սումադրա կղզիին մէջն է, խալսցուց ինկիլիզներուն ձեռքէն ․ մատրասէն ալ քիչմը հեռու ուրիշ անգամ 1782 ․ փետրվ ․ 17 զարնըրվեցաւ հուկ ինկիլիզին հետ ․ երկու ժամ խիստ կռուելէն՝ սաստիկ հովերը ասոնք զատեցին իրարմէ ․ ինկիլիզը դարձաւ դրինքէմալ տեղը որ նորոգէ իր նաւերը ․ իսկ սիւֆֆրէյն նորէն գնաց փունդիշէրիին դիմացի ծովը ։

Մէկալ դիացէն ինկիլիզին տէրութ՟ը յոգնած ըլլալով ամերիկայի պատերազմէն, ուզեց առաջ զատ հաշտութ՟ի մը ընել ամերիկացոց ու ֆիլէմէնկի հետ ․ մոսկովը մէջ մտաւ, մօտիկ էր զինադուլ (մութարէքէ) մը ընելու և հաշտութ՟ի ան թէութ՟եց վըրայ որ ֆիլէմէնկը առաջարկէրէր, ինկիլիզնալ ընդունէրէր ․ բայց իրենց մէջի եղած տարաձայնութ՟իը (խըռխըռը) ամմէն բանը պարապ հանել կուտար, ո՛րը ինկիլիզին հետ հաշտըվիլ ուզելով, ո՛րը զինեալ չէզոքութիւն իրեք հիւսիսային տէրութ՟եց հետ մէկ տեղ· ոմանք ֆրանսըզին ու սպանիային հետ եղած դաշնադրութիւնը աւելի զօրացընենք կըսէին· ուրիշները ամերիկային նոր տէրութիւնը ճանչնանք կըսէին՝ ինքնագլխութիւնը ընդունինք· կէս մը շդատ հալդէուրին դէմ թշնամութիւնին կեւլեցընէին, կէս մը աւելի անոր դին կըտաշէին։

Աս խռովութենց մէջը ըլլալով՝ մէյմընալ տեսան որ ֆիլեմէնկի իշխանները ամերիկայի նոր տէրութեան ինքնագլխութիւնը ընդունած են եղած, իրենց հետալ դաշինք դրերեն մէկ տեղ կապվելու առուտուրի համար, ֆրանսայի սպանիայի հետալ միաբաներեն գալ տարվան պատերազմելու վրայ ինկլիզի դէմ· աս բաներս ընելէն ետև պատասխանեցին մոսկովին՝ որ ինկլիզը խիստ ուշացընելով մեր առաջարկած թեութենցը պատասխան տալ, մեզի յարմար ան է որ՝ ընդհանուր հաշտութեան մէջ ուրիշներուն հետ մէկ տեղ մեր բանը շտկենք։ Մոսկովնալ ինկլիզընալ խիստ սրդողեցան ֆիլեմէնկին ասանկ ընելուն վրայ· ետքը ձգեցին իրենց վրէժը առնելու։

Սպանիան ֆրանսան երբոր իրենց պատերազմական նաւերը մանիքային նեղուցը խրկեցին ինչպէս որ վերը պատմերենք՝ ինկլիզներուն նաւերը քաշվեցան՝ ֆիլեմէնկին ծովեզերքէն հեռըցան, ծովը բացվեցաւ, ֆիլեմէնկը շատ նաւեր խրկեց պալտիկ ծովը ու հինտիստան, պատերազմական նաւերաւ հանեց՝ բայց անոնք բան մը չըրին ։ Ֆրանսզը Ֆիլէմէնկին աղէկութի՟ներ ըրավ, որ եւստաքէոս կղզին՝ ու Ամերիկայի մէջ եղած ուրիշ իրենց տեղվանքները առնելով․ մէջը Ֆրանսզ զօրք դնելով, բարեյուսոյ քիթնալ պաշտպանեց որ ափրիկէին մէջն է․ ասոնց փոխարէն Ֆիլէմէնկէն 10 նաւ ուզեց երկու խափախլը․ Ֆիլէմէնկնալ շուտ մը պրեստ խրկելու կամք ըրավ, բայց շդատ հալդեռը Ֆիլէմէնկի իշխաններուն հասկըցուց որ ան նաւերը չունէին ո՛չ պաշար և ո՛չ նաւավար, դուրս ելլալու յարմար չէին ։ Իսկ ծովային իշխանները կըսէին որ՝ ասիկայ մէկ պատրուակ (մահանայ) մընէ, չուզէր որ Ֆրանսզին օգնութի՟ տանք․ ասկէց նոր տարաձայնութի՟ նոր քամահրանքներ՝ տըրտունջներ ելան կառավարչաց դէմ, աւելի շդատ հալդեռին դէմ, որ էր Ե․ կուլիելմոս, նասսօ օրանժեան տնէն ։

Ճիպրալթառուն մեծ կռիւը․

1782 ։

Երբոր վերոյիշեալ ծեծերը հինտիստանի ծովուն մէջը կըլլային, Ճերմակ ծովուն մէջնալ Ճիպրալթառ բերդը առնել կըջանային, որ գրեթէ երկու տարվընէ վեր սաստիկ պաշարված էր, շատալ թօփոտված, բայց հազիւ թէ քանի մը տուն փնասեցին․ իրեն բերդերը բնական ամուր քար ըլլալով ամենևին չէին փնասված, շատ ջանացին որ ծովէն ցամաքէն անանկ պաշարեն որ օգնութիւն մը չիգայ՝ բայց չիկրցան. ետեւէ ետեւ միշտ օգնութիւն կուգար բերդին ափրիկէէն ու իտալիայէն։ Ներսի ինկիլիզ կառավարը կըսուէր Էլլիօդ, որ պատերազմի մէջ հնցած ծեր մընէր, վարպետ ու աշխատասէր, աղէկալ գիտէր ժողովրդեան սիրելի ըլլալ ու հնազանդեցընել։

Սպանիան տեսնալով որ կուշանայ առնըվիլը՝ իր սովորութէնը կեօրէ փոխեց զօրապետները, նոր գլուխ դրաւ քռիլլօն դուքսը՝ որ մինօռքա կղզին առնօղն էր. ասիկայ եկաւ մտաւ սպանիային բանակը (օռտուն) որ աւելի քաղաք մը կընմանէր քան թէ բանակ՝ կըսուէր Սբ Հռոքոս. ունէր երկու բերդ՝ մէկին անունը Սբ վառվառէ, մէկալին անունը Սբ փիլիպպոս. հոս հասածին պէս քռիլլօն՝ զօրքնալ՝ մարտկոցներնալ (թապեաններնալ) շատցուց. Փրանսզի զօրքալ շատ եկան հոն, անանկով սկսաւ աւելի թօփոտել. 150 թօփ, 70 հաւան թօփու անդադար կըբանէին քաղքին ու բերդերուն դէմ, բայց ամմէն սպանիային բանակին մէջը այնչափ շատ թօփ կար, որ չէին օգտէր նետելու ո՛չ սպանիային և ո՛չ Փրանսզին թօփճիները, ուրիշ զինուորներուալ 2 հազար հոգիի չափ սորվեցուցին աս արուեստը. հոն եղած պարութին չափնալ 856 հազար քվինթալ էր, որ հասկըցընելու համար կըսէին, մէկ միլիոն 600 հազար չուալ հող մէկ տեղ մը շարելու ըլլաս որչափ կըլլայ՝ այնչափ պարութ կար հոն ։ Բայց այսչափ կրակ իբր թէ ոչինչ փնաս տըվին անանկ տեղի մը՝ որ բարձր ընական բուսած մէկ սեպուհ մը մէկ քար մընէր վերէն՚իվար շիփշիտակ կտրըված , անոր վրայալ բերդը շինած ։

Իրենց աչքը դարձուցին ծովուն դին , ան դին տկար ըլլալով՝ մենծ յոյս ունէին անկեց ներս մտնալու ․ աս յոյսը աւելի շատցուց մէկ Փրանսըզ վարպետ մը՝ Արսօն անուն , որ առաջարկեց թագաւորին ծովու վրայ փայտէ տասը մարտկոց շինել , անոնցմով զարնել հոն եղած նոր ամբարտակը (խալտըրըմը ծովու մէջ) , ետքը վրանին յարձըկիլ ։ Ամմէնուն աղէկ երեւցաւ աս խորհուրդս , շուտ մը հրամմեցին՝ անհամնում խարձով հազարաւոր մարդիկ աշխատելով տարվան մը մէջ շինեցին լմնցուցին , զարմանալի շէնքեր հանեցին ․ ամմէն մէկը մէյ մէկ մենծ իւչ ամպարըլը նաւերու թէքնէ , առանց կայմի (տիրէկի) շինված ․ Իրենց շէնքին հաստութ՟իը վեց թիզ , վրանին հաստը գերաններով (քիրիշներով) ծուռ տանիք շինած , ան տանիքնալ երկըթով փաթթած ․ որչափ գնտակ (կիւլլէ) նետելու ըլլար թշնամին , ան երկըթէ տանիքներուն վրայէն գլտորելով ծովը կիյնար , իրենց ընաւ փնաս մը չէր ըլլար ․ ամմէն մէկը միայն մէկ դիէն շարված ունէին 24 ․ 28 հատ երկու կարգ խոշոր թօփեր , 36 լիպրէ ծանրութ՟ը գնտակ նետօղ ․ աս շէնքերուն կողմնալ թօփերուն դին եղած՝

փաթթըված էր սիւնկերներով՝ հալատներով՝ բուրգերով՝ չուալ չուալ շարված , որ բերդէն նետած գնտակները անոնց մէջ կընկըղմէին , անկարելի կերեւար որ թշնամիին գնտակները մէկ վնաս մը բերէին , թէ որ կրակալ ձգելու ըլլային՝ թուլումպաներ պատրաստ կեցած էին մարելու ։ Օ իրենք թշնամիէն պաշտպանելու ասանկ աղէկ ըզգուշութիւններ հոգացած էին , իսկ իրենց ընելու վնասը թշնամիին դէմ՝ հաշիւ (հիսապ) կընէին որ՝ քիչ մը ատենի մէջ 20 հազար թօփ պիտոր նետէին բերդին վրայ , 3600 հավան թօփու . որովհետեւ ամմէնուն մէջի եղած թօփին համրանքը կըհասնէր 212 . ամմէննալ նոր թափած . ամմէն մէկ թօփին վրայ 36 հոգի պատրաստ կեցած , անանկով 5112 մարդ կար մէջերնին , թող տուր հազարապետները ու նաւավարները . ասչափ թօփերուն համար՝ արդէն 60 հազար ֆիշէնկ պատրաստած ունէին , ամմէն մէկը 24 լիպրէ կշիռքով , անհատնումալ ձէպխանէ ։ Երբոր լմնցան , ամմէնուն առջին փորձը ըրին տեսան որ՝ աս նաւերը կամ սալերը թէպէտ մենծ են՝ բայց թեթեւ կըշարժին , թօփիալ կըդիմանան ինչպէս մէկ նաւ մը 70 թօփ քաշօղ , ամմէննալ զարմացան գովէյին , չինօղնալ խոստացաւ ըստոյգ կատարեալ յաղթութիւն ։

Երբոր ճամփայ ելան աս մեքենայները՝ աս շարժական զարմանալի բերդերը , մեծամեծ իշխաններ՝ որոնց հետ առդուա կոմը՝ որ Ֆրանսզի թագաւորին եղբայրն էր՝ ու պուռպօնեան դուքսը՝ շուտ մը փարէզէն ելան վազեցին, Սէ՛ հռոքոս սպանիային բանակը գացին, աս մեքենայներուն կամ սալերուն հրաշալի գործքը տեսնալու, որ աշխարհ պիտոր զարմացընէին. Մենծերը իրենց վրաններու (չատըրներու) տակ նըստած կեր ու խում ակում կընէին, յաղթութի՟ը մերն է՝ քանի մը օրէն բերդը պիտոր մտնանք ըսելով. իսկ մէկալ դիացէն խեղճ գլխուորները իրենց աշխատանքովը ու հիւանդութ՟իով կէս մեռածի մը պէս էին։

Խօսք դրին որ 14 օր շարունակ թօփոտեն քաղաքը թօփով ու հաւան թօփիով. 24 ժամու մէջ անչափ թօփ կընետվէր որ՝ ամմէնը մէկ տեղ 154 հազար անգամ նետված կըլլար. շատ օր ասանկ քշեց, բայց խիստ քիչ վնաս կըցան տալ բերդին, մանաւանդ թէ ինկլիզին յաջողեցաւ սպանիային շինած բաները երել, մարտկոցնին ավրել։ Սա ատեններս լսեցին որ Հ՟ուվ ինկլիզ խափուտանան ելեր կուգար Ճիպրալդառին օգնութ՟ի բերելու, ասորալ դէմ 50 երկու խափախլը նաւ սպանիայի ու Ֆըրանսըզի խրկեցին ըլ Ճէզիրա պարուրին մէջ՝ որ թող չիտայ։

Գանք սալերու կամ վերոյիշեալ նաւերուն վրայ, ասոնք օգոստ. 16 գիշերանց օդը ծովը խաղաղ ըլլալով՝ 140 ոտքի չափ մօտիկցան ան պատին՝ որ զարնելով վար պիտոր առնէին. 6 ու կէս ոտնաչափ ջուրի մէջ երկաթ ձգեցին կեցան, և որպէս զի աւելի հաստատուն մնան՝ հատը շղթայով (զինճիլով) իրարու հետ կապեցին. ասանկով եղան մէկ զարհուրելի մարտկոց մը երկան բարակ ծովու վրայ. երբոր սկսան կանոնով կրակ տալ զարնել, ամէնն ալ կըսպասէին որ քիչ մը ատենէն պիտոր պատռէին ներս վազէին։ Բայց ան ինկիլիզին ճարտար զօրապետը էլլիօտ՝ չէր զարհուրէր, հապա մէկ պաղ կերպով մը համդարտ սրտով ամէնուն առանց շփոթելու կըդիտէր կըտեսնար ասոնց ահագին պատրաստութիւնը. օրը եկաւ մէկէն վար առնել տըւաւ մէկ սուտ պզտիկ պատ մը որ դիտմամբ շինել տըւերէր, որուն վրայ թշնամիները կըծիծաղէին. պատին ետեւէն երեւան ելան իրեն շինած իրեք ահագին մարտկոցները (թապեաները) խիստ խոշոր թօփերով. մտածեց ասոնք երելու հնարքը գտնալու, հրամմեց առաջ գնտակները կրակին մէջ ձգել տաքցընել, անանկ կրակ կտրած թօփին մէջը լեցընել գործիքով. առաջ սկսան մէկ քանի սալին վրայ կանոնաւոր չափմամբ՝ վարպետ նշան առնելով այնպիսի արագութիւն նետել՝ որ մէկ ժամ մը հազիւ անցաւ՝ 50 ծակ բացին, կրակ կտրած գնտակները բռնկցընել սկըսան։ Սպանիացիք շատ ջանացին թուլումպաներով մարել՝ չկրցան. նասսօ սիէկէն իշխանը՝ որ աս ծեծիս վրայ կըհրամմէր՝ աս դիս ան դին կըվազէր որ կրակը մարել տայ. տեսնալով որ՝ իրեքը ան սալերէն վտանգի մէջ էին՝ պառութը ծովը

Թափել տըվավ, նաւավարներուն համարալ օգնութիւն խնդրեց ուրիշ նաւերէն, շուտ մը քօռտօվային նաւերէն սանտալներ հասան մարդիկը խալըսցընելու, բայց մէկ դիացէն ինկիլիզին թօփերը թող չէին տար, մէկալ դիացէն իրենց շատվորութիւն՝ որ իրար զիրար կըհրեին փախչելու խալըսելու:

Ասիկայ եղավ մէկ սոսկալի օր մը՝ կրակէն փախչելով ծովը կիյնային իրենք զիրենք խալըսցընելու, անանկով շատ մարդ ծովը կորան, 152 հոգիալ երվեցան մոխիր կտրեցան. սոնց աղաղակը ձայնը լսելով ինկիլիզները՝ չիդիմացան, իրենք սանտալներով եկան 355 հոգի խալըսցընելով դերի տարին. նասսօ իշխաննալ իրեն մէկ քանի մարդով մը հազիւ շալուփայի մէջ նետվելով խալըսեցաւ: Աս իրեք սալէրը կամ նաւէրը երվելէն ետև քիչմը անցաւ ուրիշ չորս սալէր սկսան բռնկիլ. հետևեալ օրնալ մնացած իրեք սալէրը ինկիլիզին ձեռքը չիյնալու համար՝ սպանիացիք կրակ տըվին երեցին. հովը սաստիկ ըլլալով՝ կրակին բոցը (ալէֆը) երկինքը կելլար, իբր աշխըրքիս կատարածի օրը կերևնար աս երկու օրս:

Նէլսօն ինկիլիզին զօրապետը դերի ընկածները ու խոցվածները հոգալով բժըշկել տալով՝ սպանիային բանակը խրկեց: Ամմէն կորսըված մարդիկը սպանիային ու ֆրանսային եղան 2154 հոգի, այնչափալ տախտակ, երկաթ, ու պղինձ կորսըվեցան, որ 15 խափախլը նաւ կրնար շինվիլ անոնցմով ։

ԻՆԿԼԻԶԸ ՃԻՊՐԱԼԹԱՐԻՆ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ԿԸԲԵՐԷ, ՖՐԱՆՑԻՆԵՐԸ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԿԸՎԵՐՑԸՆԵՆ.

1782 ։

Աս կորուստէն ետև ինչպէս որ սովորուի՟ է՝ սկսան ասոր անոր վրայ ձգել պատճառները, բռնութ՟ առնելու յոյսերնին կտրեցին, անօթիութ՟ առնելու յոյսերնին դրին. ան որ համար սեպտ. 13 զէնքով պաշարելը վերջացուցին, հեռըվանց զօրք դրին որ թող չիտան ապրուստ մտցընելու ։ Քօռտօմա խափուտանեան կըլսէր որ Հոուվ Ինկլիզը 34 հատ երկու խափախլը նաւով եկեր մօտիկցերէ քատիչէին, իր ամմէն նաւերը մէյ մէկ երկըթի վրայ պահեց, որ պատրաստ կենայ՝ հոն հասածին պէս դէմը ելլայ թող չիտալու, ինչպէս որ իրաւցընէ պիտոր յաջողվէր, որովհետև սպանիացոց ուժը Ինկլիզի ուժէն շատ վեր էր ։

Բայց գիտես թէ տարերըքնալ սպանիացոց դէմ ելած էին, անանկ սաստիկ հով ելավ ան վերոյիշեալ զարհուրելի կրակէն ետև՝ որ շատ քշեց. ինչպէս որ ստանպօլալ փորձըված է, մեծ կրակներուն հետևեալ օրը հասարակօրէն սաստիկ հով կելլայ ։ Հոկտ. 10 գիշերանց անանկ սաստկացաւ փոթորիկը՝ որ ծովնալ ցամաքնալ տակնուվրայ եղաւ. բանակին մէջի եղած վրանները (չատըրները) Թուցուց տարաւ, նաւերուն ո՛րը ցամաքը՝ ո՛րը մէկմէկու զարնել տըւաւ. սպանիային մէկ նաւը 70 Թօփով զարնըւելու վրայ էր Ճիպրալդառին հարաւային աշտարակին վրայ, բերդէնալ սկսան Թօփոտել, հարկ եղաւ մէջի զօրապետը պօնավէնթուռա մօռէնօ 650 մարդով գերի ընկաւ ինկիլիզին ։

Աս ալեկոծութե՟ մէջ հուվ ինկիլիզը ատեն գտաւ՝ իր նաւերով Ճիպրալդառին պարոյրը մտաւ, հետնալ 31 նաւ պաշար (զահրէ), Ճէպխանէ, ու զօրք բերաւ. միայն երկու նաւ կորսնցուց. սպանիային ու ֆըրանսային նաւերը ամենեւին չիկրցան կամ արթուն չեղան արգելելու ։ Հուվ ինկիլիզը իրեք օրէն ետև իրեն յաջող քամի գըտնալով սաստիկ արևելեան՝ սեպտէինեղուցէն հանգիստ դուրս ելլալով նորէն դարձաւ եկաւ. ամմէն եւրոպա զարմացաւ ինկիլիզին վրայ՝ որ ասանկ քաջագործ մարդիկներ ոչ երբէք ունեցերէր ծովու վրայ, զարմացաւ նաև ֆրանսզին ու սպանիային սխալմանցը վրայ, որ ամմէն իրենց նաւերը ժողվեր խօթերէին մէկ նեղ ու ցած ծովու մը մէջ՝ ուր տեղ ովկիանոսը Ճերմակ ծովին մէջը վազելով՝ չեն պակսիր ալեկոծութի՟ներ, և ուր տեղ որ վտանգի մէջ կիյնան թշնամիէն երվելու, լման ինչպէս որ սխալեցան Ե. փիլիպպոսի սպանիայի Թագաւորին ատենը 1705 ու 1727 ։

Երկու խափուտանները սպանիային ու ֆրանսզին ուշկեկ արթննալով խորհուրդ ըրին 33 խոշոր նաւերով Ինկիլիզին ետեւէն ընկան. Հոկտ. 20 հասնելով սկսան զարնըվիլ վերոյիշեալ Հուվ զօրապետին հետ. ասոր միտքը որովհետեւ Ճիպրալդառին օգնութ՟ի տանիլ էր՝ չէթէ նաւերուն հետ ծեծկըվիլ, աղէկ կռվելով հեռըցաւ անոնցմէ, Ինկիլդէռռա դարձաւ կորըճութ՟ե. սպանիացիք շատ մարդ կորսցընելով փախան եկան Քատիչէ: Պինտ ետքը տեսնալով սպանիացիք որ ոչ բռնութ՟ե եւ ոչ անօթիութ՟ե կրցան առնել Ճիպրալդառը՝ ծովէն պաշարումը վերուցին, միայն ցամաքէն դիացէն պաշարումը թողուցին հեռըվանց: Թէպէտ ոմանց ըսածինպէս սեպտ. 13 Փրանսըզնաւ սպանիանաւ վերուցերէին պաշարումը:

Աս բերդս մաղըրպները Ժ. դարուն մէջը շինելէն ետեւ՝ տասվիրեք պաշարումն եղաւ որ կըքաշէ, բայց աս պաշարման ատենը չորս տարվան մէջ սպանիացիք անբաւ գանձ կորսնցուցին ու 50 հազար մարդ:

Ամերիկայի պատերազմին հաշտութիւնը.

1782—1783:

Թէպէտ Ինկիլիզը շատ քաջագործութ՟ի ցըցուց աս ծեծիս մէջ՝ չորս թշնամիի դէմ դնելով՝ բայց իմացաւ որ անկարելի էր Ամերիկայի ապստամբները նորէն իր տակը առնել, մէկ դիէն կըտեսնար ամերիկային մէջի կորսնցուցած տեղվանքը՝ որ շատ էին, որովհետև սպանիացիք մեքսիքօէն դուրս հաներէին ինկիլիզները, պահամա կղզին առերէին, ֆրանսզները քակերէին հուտսօն պարուրին մէջ եղած ինկիլիզներուն բերդերը ու մահսէնները, ամերիկացիքալ առաջ երթալով՝ չառլը դօւ՜նը պաշարերէին. մէկալ դիւացէնալ կըտեսնար որ իր թագաւորական ըրած պարտքը կըհասնէր 180 միլիօն կինեէ, որոնց մինակ շահը տալու 9 միլիօն կինեէ (1) կուգէր տարին։ Ասոր ճարը գտնալու համար՝ ինկիլիզին վէզիրը ֆօքս անուն առաջարկած էր որ՝ մէկ զատ հաշտութիւն մը ընեն ամերիկացոց ու ֆիլէմէնկներուն հետ. աս պատճառով շատ առաջ մարդ խրկըված էր ամերիկա ինկիլիզի դիւացէն, բայց թէութիւնները չիկըրնալով ընդունիլ ո՛չ մէկ դին ո՛չ մէկալ դին, ան ատենէն փոխեցին մտվընին՝ մտածեցին որ ընդհանուր հաշտութիւն ընեն ամէնուն հետ, որոնց մէջ մտան նեմցէն ու մոսկովը։

Ասանկով իրենց երեսփոխանները փարէզ խրկեցին. ֆիցհեռպեռդ նեմցէին դիւացէն. առանտա կոմս սպանիայի դիւացէն. ֆռանքլինը ամերիկացոց դիւացէն, որով արդէն կըցըցընէր զինքը նոր տէրութիւն եղած, ուրիշ տէրութե՟ց կարգը անցած ։ Սեպտ. մէջ հոն հասաւ նաև ֆիլէմէնկին երեսփոխանը պռանոցէն ըսված. ասոնք մէկ դիւացէն փարէզի մէջ հաշտութ՟ն վըրայ կըխօսէին վէռժէն կոմսին հետ, որուն տղանալ ինկիլդէռռա գացած էր խօսելու, մէկալ դիւացէնալ սաստիկ պատերազմելու հետ էին ։

---

(1) Մէկ կինեէն երկու եալտըզ ոսկի կընէ. մէկ եալտըզը 17 ղուռուշ սեպելով, 9 միլիօն կինեէն կընէ 306 միլիօն ղուռուշ. որոնք քէսէ ընելով, 612 հազար քէսէ կընէ։ Ասչափ շահ կուտար ահա ինկիլիզը մէկ տարվան մէջ։

Ինկիլիզին տէրութ՟իը սեպտ. 24. 1782 ընդունեց ամերիկացոց անկախութ՟իը. տէրու՟ն միտքը նոյեմ. 5 հասկըցուց ժողովրդեան գ՟. գէորգ թագաւորը. այսինքն՝ ամերիկային ապստամբները թող տալ որ՝ իրենցմէ զատված մէկ նոր տէրութ՟ի մը ըլլան անկախ. ըսելով որ՝ թէպէտ կըզատվին՝ բայց որովհետև հաւատքնին՝ լեզունին՝ արիւննին՝ նաև շահերնին նոյն են, յուսանք որ միշտ միաբանութ՟ի ըլլայ մէջերնիս. միայն թէ աս անկախութ՟իը անատենը ճանչցըվի՝ երբոր ուրիշ տէրութե՟ց հետ ալ խաղաղութ՟ի ըլլայ՝ որ հիմա չիգիտնալով՝ ամմէն դիւացէն ծեծի պատրաստութ՟ի կըտեսնային ։

Նոյեմբ. 30 հաշտութ՟ն նախադուռը (բռէլիմինառը) եղավ ինկիլիզին ու ամերիկացոց երեսփոխաններու մէջ, բայց չիհրատարակեցին ու իբր եղած չիսեպեցին, ինչվան որ ֆրանսային ու սպանիային հետնալ որոշվէր ։ Ֆրանսային գլխաւոր ուզածը որովհետև աս էր որ՝ ինկիլիզը թողու ամերիկացոց անկախ տէրութ՟ի մը ըլլալու, լածին պէս որ ինկիլիզը ընդունէր, ինքնալ սկսաւ հաշտութե՟ն ետեւէ իյնալ, իր վէզիրը վէռժէն սկսաւ հաշտութե՟ն թէութի՟նները ՚ի կարգի դնել. վասն զի ֆրանսզնալ խիստ նեղութե՟ն մէջ էր, որովհետեւ իր եկամուտը թէպէտ շատ էր՝ բայց անստոյգ անորոշ. իր պարտքը այնչափ էր որ՝ 90 միլլիոն դուռինեան լիրէ կըվճարէր շահուն համար, պաշտօնատիրաց թոշակ (էօլէֆէ) կուտար 25 միլլիոն, ցամաքի վրայ եղած զօրքին ամիսը կուտար 30 միլլիոն նոյն դուռինեան լիրէով, որոնք տարին կըլլան 216 միլլիոն. թագաւորական տանը խարճ կերթար 18 միլլիոն, իսկ թագաւորազուն իշխանք տարին կառնէին իրենց 30 միլլիոն. ասոր համար 50 միլլիոն հազիւ կըմնար խազնան, հարկ կըլլար նորէն փոխ ըստակ առնել՝ նորէն պարտք ընել ինկիլլիզը խոնարհեցընելու համար։

Ասանկով 1783 յունվ. 20 հաշտութե՟ն նախադուռն եղաւ ֆրանսզին՝ սպանիային՝ ու ինկիլլիզին մէջ։

ԻՆԿԻԼԻԶԻՆ ՈՒ ՖԻԼԷՄԷՆԿԻՆ ՄԷՋԻ ԵՂԱԾ ՎԷՃԸ ՀԱՇՏՈՒԹԵ՟Ն ՎՐԱՅ.

1783։

Աս երկու տէրուե՟ց մէջ քիչ մը ուշացաւ հաշտութիւնը պատճառաւ հինտիստանին տեղվանքը մէկմէկու տալու. երբոր 1782 ինկիլլիզին մարդիկները փարէզ գացին հաշտութե՟ն վրայ խօրաթելու, նոյեմբերի մէջ Ֆիլէմէնկին դեսպանը ու մէկ ուրիշ երեսփոխանմը մտան խորհուրդը։ Ինկլիզը մէկ դիհացէն խիստ նեղած էր Ֆիլէմէնկին վրայ, որ պատերազմի մէջ օգնութիւն պիտոր տար ինկլիզին ինչպէս որ դաշնադրուած էին՝ բայց չիտրուաւ, մանաւանդ թէ ասոր ներհակ հիմակվան պատերազմին մէջ իր թշնամիներուն հետ գնաց միացաւ. մէկալ տէրութիւններնալ նեղած էին Ֆիլէմէնկին վրայ ասոր համար որ՝ աս ծեծի մէջը անգործ թոյլ կեցաւ իր ներսի տարաձայնութէնց պատճառովը։ Մէկալ դիհացէնալ տեսնալով ինկլիզը իր մեծ վնասը՝ որ ուրիշ տէրութիւններէն պիտոր քաշէր, կընայէր կըջանար որ Ֆիլէմէնկէն վաստրկի, որովհետև տկար տէրութիւն մընէր եղած։

Ասկից շատ վէճ ելավ մէջերնին, Ֆիլէմէնկին մէջնալ աւելի շատցաւ թշնամութիւնը շդատ հալդեռին դէմ. աս իշխանս զինքը կարդարացընէր յայտնի գրելով, բայց անչափալ իրեն դէմ պարսաւադէտ գրքեր կըհանէին զինքը քամահրելով. ամէն օխտը նահանգ մէյմէկ մարդ դրին շդատ հալդեռին քով որ առանց անոնց հաւանութէնը բան մը չիկարենայ որոշել։

Մէկ դաւաճանութիւն մընալ կար ըլլալու. կօրքում քաղաքը որ մօսայէն իբր բալլիքն է՝ ինկլիզին ձեռքը կուզէին տալ, բայց իմացվեցաւ։ Ինկլիզը կըպնդէր դրինքէմալ քաղաքը իրեն պահել որ սէյլան կըղզին մէջն է, Ֆիլէմէնկը ամենևին չէր հաւանէր. Ֆրանսզը շատ կը ջանար որ՝ ասոնք երկուքը մէկ տեղ հաշտեցընէ։ Առաջ մէկ զինադուլ (մութարէքէ) մը ըրին. Ինկլիզը շատ վիճմունքէն ետև՝ դրինքէմալը Թողուց, անոր տեղը Նէկաբադնամ քաղաքը ուզեց առնել. Ֆիլէմէնկը ասոր ալ դէմ կեցաւ, բայց ետքը 1783 սեպտ. 2 հաւանութիւնը տրվավ աս թէուէ՝ որ Ինկլիզն ալ ետքը անոր պէս տեղ մը իրեն տայ։ Ուրիշ ամմէն բան ետ տրվին Ֆիլէմէնկին, իր Հինտիստանի բաժանորդութիւնը (քօմբանիային) փնասը հաշիւ (հիսապ) ընելով գտան՝ որ 20 միլիոն Ֆիլէմէնկի ֆիօռին կը հասնէր, թող տուր անհատնում փնասը որ առուտուրը գոցվելէն առաջ եկավ։

Հաշտութեան թէութիւնները.

1783։

Բոլոր Ֆիլէմէնկին հետ ալ խօսքը կտրըվեցաւ, ան ատենը 1783 սեպտ. 3. կատարեալ հաշտութիւն եղավ Ինկլիզի՝ Ֆրանսզի՝ Սպանիայի մէջ. Հաշտութեան թէութիւնները շատ կերպ փոխվելէն ետև ասանկ լմնցաւ։ Ամերիկացիք անկախ տէրութիւն մը ըլլան զատ դրօշակով. կարօղ ըլլան ձուկ բռնել ան մէնծ խաղխաղին (սըղ տեղին) վրայ որ կըսվի Նոր երկիր. Միսսիսիբի գետին վրայ երկուքն ալ Ինկլիզն ալ ու Ամերիկայի նոր տէրութիննալ կարօղ ըլլան նաւարկել. Ինկլիզը անոնց տայ ան քաղաքները՝ բերդերը որ դեռ ինկլիզներուն ձեռքը մնացած էին իրենց ամերիկային երկրին մէջ, բաց 'ի քանատայէն ու նոր սկովտիայէն : Ասանկով աս ամերիկայի նոր տէրութեն երկիրը՝ անանկ մէկ մեծ երկիր մը եղաւ որ՝ գերմանիան՝ ստորին նահանգները՝ ու ըղվիցցէռին մէկ տեղ առնելով՝ ասոր մեծութիւնը աւելի կըտարածվի :

Ֆրանսային տրվի Սե՟ պետրոս ու միքէլօն կղզիները՝ որ մօտ են նոր երկրին. իրաւունք ունենայ ձուկ բռնել ան ծովերը. ինչ տեղեր՝ բերդեր՝ կղզիներ՝ որ առնըված են ասիայի՝ աֆրիկէի՝ ու ամերիկայի մէջ՝ ամմէննալ ֆրանսզին տրվին. ասանկով ետ տրվի դօպակօ, ու Սե՟ լուչիա կղզին, նաև ամմէն տեղվանք որ՝ աֆրիկէին սենեկալ գետին վրայ ինկլիզը ունի, ու կօրէա կղզին, հինտիստանի մէջ եղած բունդիչերի, սուրաթ, ուրիշ ամմէն տեղեր որ հինտիստան քօռօմանտել ծովեզերքին վրայ ետ տըրվին : Ֆրանսզնալ ինկլիզին կուտայ նոր երկիրը, կռանադան, տօմէնիքան, Սե՟ վինչենցիոս, Սե՟ քրիստափոր, ուրիշ քովի եղած կղզիներնալ :

Սպանիան որ ուրիշ ծեծերուն հաշտուեցը մէջ միշտ տեղվանք կուտար, աս ծեծիս հաշտութենը մէջ առաւ մինօռկա կղզին, ամբողջ ֆլօրիտան արևելեան և արևմտեան. ինքը տրվաւ պահամա կղզին ու նախախնամութեն կղզին : Խօսքալ եղաւ տօնքէրքէն ֆիանտրային նաւահանգստին վրայ՝ (որ ինկլիզը միշտ քակել կուզեր), թէ ինչ վիճակի մէջ էր աս հաշտութիւնը գրվելու ատենը՝ անանկ մնայ, և ուդրէքին մէջ եղած հաշտութ՟ե խօսքերը պահվի աս տեղիս վրայօք ։

Ֆրանսզը որ 1763 եղած հաշտութ՟եր մէջ խիստ ցածցերեր՝ աս շահաւոր հաշտութ՟ը վեր ելաւ, հինտիստանին ու ամերիկային տեղվանքը նորէն իր ձեռքը ձգեց. իր դրօշակին ազատութ՟ի առավ նաւարկելու՝ առուտուր ընելու՝ աշխըրքիս չորս դին ամմէն ծովու մէջ, տեսաւ իր հակառակորդնալ որ է ինկլիզը՝ ցածցած խոնարհած ծովու վրայ, որուն շատ կըթաղձար ֆրանսզը։ Բայց մէկալ դիհացէնալ ֆրանսզը շատ վնաս տըվավ ինքիրեն. մէյմը եկամուտին վնասը, մէյմընալ որ տէր կենալով ապըստամբ ամերիկացոց՝ սիրտ տըվավ իր ներսի դին եղած ապստամբներու՝ որ արդէն կըմտածէին ֆրանսայի մէջ ապստամբութ՟ի հանելու, աս օրինակով վախը մէկ դի ձգեցին ։

Ինկլիզը աս ծեծով միայն իր քաջու՟ը ցըցուց այնչափ տէրուեց դէմ դնելով, բայց ծովու վրայի տէրութ՟իը չիկըցաւ ցըցընել՝ ինչպէս որ ցըցուց անցած պատերազմի մէջ, իսկ ան ընդարձակ ամերիկայի երկիրը կորսընցընելով կորսնցուց իր մեծագոյն զօրութ՟իը, որուն համար արդէն ծերացեալ բիդդ ըսված վէզիրը գուշակերեր, թէ ինկլիզին տէրութ՟իը 1763 ըրած հաշտութ՟ը՝ ուզելով իր երկիրը աւելորդ ընդարձակել, նոյն ընդարձակութիւնը պատճառ պիտոր ըլլայ պզտիկցընելու. ինկլիզը քանատան առնելով՝ պատճառ պիտոր ըլլայ հիւսիսային ամերիկա կորսնցընելու. պատճառը աս էր որ կըսէր, քանատան ֆրանսըզին ձեռքը մնալով՝ թշնամին իրենց դրացի կունենային կըվախնային, հիմա ան ընդարձակ քանատային երկիրը մէջ տեղը ելնալով՝ ֆրանսըզին վախը իրենցմէ հեռացաւ. անանկով քանատան իրենց մէկ նախապարիսպ մը սեպելով ֆրանսըզին դէմ, հեշտ պիտոր ըլլայ իրենց օր մը ինկլիզին տակէն ապստամբելու, որուն լուծը իրենց խիստ ծանր կերեւար: Իր ծերացեալ խոհեմ վէզիրը առաջ աս գուշակեց, ետքէնալ ինքը ինկլիզը հասկըցաւ որ՝ ինչ աղէկ պիտոր ըլլար իրեն, թէ որ աս ամերիկացոց վրայ տուրք չեվելցըներ, ինչպէս կուզէին անանկ թողուլ, անոնք իրեն բան մը կըկապէին, ծեծի ատեն նաւավար զօրք կուտային, ինչպէս որ ատեն մը վենետիկին տէրութինը իր տակի եղած խուվաթներուն հետ կըվարվէր. հիմա տուրք պահանջելով տուրքերէնալ զրկըվեցաւ, անքու խարճալ ըրավ ծեծի մէջ մտնալով: Բայց աս պատերազմիս փորձովը ինկլիզը սորվեցաւ. անկէց ետքը իր ծովային ուժը անանկ շատցուց որ՝ չէթէ երկու տէրութենց միայն ֆրանսըզին ու սպանիային հաւասարեցաւ, հապա նաեւ ամմէն եւրոպայի տէրութենց մէկ տեղ առնելով, որպէս զի ինքը ըլլայ տէր ամմէն ծովուն վրայ:

Սպանիան 200 տարվան մէջ որչափ հաշտութ՟ին որ ըրերէր, անիկայ աւելի շահաւոր եղաւ իրեն, ազատեցաւ խիստ դաշնադրութ՟է ասախէնդօյի՝ նկատմամբ սեւերը ծախելու իր հանքերուն համար՝ որ խիստ շահաւոր էր ինկիլիզին. վասն զի աս պատրուակով մէկ առուտուր մը կընէին արգելված ապրանքներու՝ որ շատ վնաս կըբերէր Թագաւորական եկամուտի. միայն թէ ամերիկայի մէջ ինկիլիզ դրացիէն խալըսեցաւ, աւելի զօրաւոր նոր տէրու՟ե մը հետ դրացի եղաւ։

Փիլէմէնկը որ ուրիշ դաշնադրութ՟եց ատենը մեծ բան մը կերեւնար՝ աս դաշնադրութ՟ես մէջ խեղճ մնաց. անանկ երեւցաւ որ փրանսզը աս հաշտութ՟իը խօրաթելու ատենը հոգ չըտարաւ փիլէմէնկին վրայ, անանկով պարտաւորեցաւ հինտիստանին նէկաբադնամ հարուստ քաղաքը ինկիլիզին տըվաւ, որպէս զի կարենայ սէյլան կղզին մնալու։ Ասանկ խեղճ մնալուն պատճառը իրենց ագահութ՟իը ու թուլութ՟իը էր, մէջերնին ալ անպակաս տարաձայնութ՟ի կարծեաց, որ ինչ տէրութ՟ի ըլլայ կամաց կամաց կործանելու պատճառ կըլլայ։

Է. Պիոս քահանայապետին գործերը, շինութիւնները.

1775—1778.

Արթաղան պապը պիոս Զ. նոր կարգի մը մէջ դնել տըվավ տուրքերը՝ մաքսերը (կէօմրիւկը,) վաճառականութե՟ բանէրնալ շըտկել տըվավ՝ որ հռոմայու հողին մէջը խիստ գէշ կարգաւորված էր. առաքելական խուց ըսվածին մէջէն շատ մարդ զօշաքաղուի ըրած էին՝ իր նախորդին ետքի տարիները, անոնք ամմէննալ պարտաւորեց հատուցում ընելու։ Հռոմ քաղաքնալ շէնցընելու հետ եղավ, նոր կոթողներ (տիքիլի դաշէր), արձաններ, ու մեծ շէնքեր շինելով. անոնցմէ մէկնալ եղավ մեծաշէն աւանդատունը Սբ. պետրոս ժամուն, որուն կաղպարը (ռէսիմը) այնչափ չէն հանիր վարպետները։

Ժբ. Կղեմէս քահանայապետին ատենէն սկսերէին գետնի տակէն ելած հին արձանները՝ հին ամանները՝ ետեւէ ետեւ մէկ տեղ մը ժողվել՝ որ կըսվի՝ Կամբիտօլիօ, որպէս զի հին արուեստաւորաց յիշատակները պահվին. որ ինչվան Ժդ. կղեմէսին ատենը խիստ շատնալով՝ անիկայ մէկ հանդիսարան մը շինել սկսաւ, հոն աղէկ կարգով մը ժողվել շարել սկսաւ. հիմա Զ. պիոս շարունակել տալով ան մեծագործ հանդիսարանին շէնքը՝ անոր համար Պիոս Կղեմէսեան ըսվեցաւ ան շէնքը՝ որ կից է Սբ. պետրոսի դարպասին (սերային). Հոն խիստ աղվոր կարգով շարված կըտեսնաս քանի բան որ հնուցմէ մնացած կըգտնըվին, Հռոմայեցոց ու յունաց վարպետներուն ձեռագործներ արձաններ՝ և ուրիշ շինվածներ պղնձէ, մերմեռէ, կամ ճէվահիրէ: Ասիկայ զուարճալի տեսիլքէն զատ՝ շատ օգուտ ունի նաև Հռոմայու շահուն, որովհետև ազատական արուեստից վարպետները եւրոպայի ամէն տեղերէն հոն կըժողվըվին անոնք տեսնալու՝ անոնցմով բան սորվելու համար:

Զանազան ձեռագործներ հնարել տըվավ Հռոմայու մէջ, որպէս զի աղքատները բան բանին, պարապ կեցող մուրացկան չլինան. ամէն տեղերէն վարպետներ բանվորներ բերել տըվավ սորվեցընելու համար. ողորմութ՟ի տալու տեղվանքներունալ աղէկ եկամուտ սահմանեց: Ան ճամփան որ չիվիդա քասդելլանա ըսված տեղէն կըսկըսի, սալյատակ (խալդըրըմ) շինելով նորոգեց. 20 մղոնի չափ ալ կարճըցուց, վիդեռպօ խորտուբորտ լեռը շըտկելով. ուրիշ ճամփայմընալ բացաւ գըրեթէ նոր, որ ալպանօ տեղէն կըտանի վէլլեդրի, ու աբբիա ճամփան կըլմննայ:

Պօնդինեան ըսված լիճեր (կէօլեր) կային, որ չիսդեռնա տեղէն ինչվան դեռռաչինա կըտարածվէին 35 մղոնի չափ, անոնք ամմէնը լեցուց չորցուց (1). աչքովը տեսաւ իր ուզածին մեծ մասը լմնցած, որով արտերը ջուրէն խալըսեցան, վարուցան եղան : Հինկ բոստա կամ մենզիլխանէ չինվեցան ճամփորդներուն դիւրութ՟ե (խօլայութ՟ե) համար, ասանկալ ուրիշ շատ տուներ՝ խաներ կամ լօստաւխաներ :

---

(1) Աս մեծ գործքս պինտ առաջ Հռոմայու չէն-

Բայց ան էր ցաւալին՝ որ ան ատենվան հռոմայուն կացուի՟ը իր սրտին (հավէսին) կեօրէ համաձայն չէր, որովհետեւ աս շէնքերուն համար շատ խարճ կերթար, իսկ հռոմայուն եկամուտները որ ատեն մը դուրսի երկիրներէն կուգար՝ հիմա ինչպէս որ վերը ըսինք՝ իշխանները նոր կարգադրութ՟ի ընելով կտրեցին վերջացուցին : Շէնքերուն վրայ աշխատօղները մանաւանդ լճերուն վրայ՝ մեծ մասը Նաբօլցիք էին, ասոնք իրենց վճարքը Նաղտ ըստակ

ոստը սկսաւ, որ կըսվէր աբբիոս կղոդիոս չէքոս. ետքը երբոր բդեշխ եղաւ բուպլիոս կուռնելիոս, չէդէկոս մէկ կողմը չորցուց. յուլիոս կեսար նորէն ձեռք զարկաւ, իր սպաննվելէն առաջ կըմտածէր որ Սեբդիմեան ըսված արտերը ջուրէն խալըցընելու համար՝ անիէնու տիբերիս գետը փոխէ, ուրիշ տեղէն քալցընէ չիրչէլլեան լեռան դին : Աս բանս մտածեցին նաեւ օգոստոս ու ներոն կայսերները՝ բայց 'ի գործ չիդրին, միայն տրայանոս կայսեր ատենը քանի մը բնակարան շինեցին լճային տեղվանքները, տեղ տեղալ մեծագործ կամուրջներ (քէօփրիւներ) շինեցին՝ որոնք Թէոդորիկոս գութք ազգին Թագաւորը նորոգեց : Անոր ետեւէն Ժ. լեոն և Ե. սիքստոս սրբազան հայրապետները կուզէին աս բանս առաջ տանիլ, բայց իրենց տեւողութիւնը կարճ եղաւ. հիմա Զ. պիոս հայրապետ 'ի գործ դրաւ:

կառնէին նաւօլի կըտանէին, իսկ դուրսէն ներս ըստակ չէր մտնար · անոր համար հարկ եղաւ թղթէ ըստակներ հանեցին շատցուցին, որ օրէօր իր յարգը (իխտիպարը) կըկորսնցընէր · ամէն մարդ նաղտ ըստըկին հետ փոխելնինի կըկորսնցընէր, միայն սարաֆները կըշահէին, ասկից շատ ճըչգոհալներ տրտունջներ ընկաւ ժողովուրդին մէջ ան շէնքերուն համար: Աս բանն եղաւ գլխաւոր ներքին վնասը հռոմայուաս քահանայապետիս ատենը՝ որ կարելի էր շտկըվիլ թէ որ ժամանակը յաջողէր, բայց օրօրէ գէշի երթալով պինտ ետքը անկարգութի՟ը տիրեց, աղէկութի՟ ընելով չար հատուցում տեսաւ:

Ֆրանսային թագաւորը շատոնցմընէ կըստիպէր՝ անոր համար 1776 (1) մարտի 20 կոնդակով վերցուց պիոս Զ՟· Ս՟ Անտոնի կրակին ըսված ժողովը կամ եղբայրութի՟ը՝ որ կըգտնըվէր ֆրանսային սօֆէն կամ տելֆին ըսված գաւառին մէջ վիեննա քաղաքը, նաև իտալիայի մէջ · մէջինները որ քիչվոր մնացած էին՝ մալթայի կարգին հետ միացուց: Իսկ 1778 երկու կուսանաց կարգ հաստատեց, մէկը Անարատ յղութե անունով · մէջինները կըսվին Անչնաձեափորոյց ասո գործո ողորմութեան · ասոնց գործքն է աղջիկները նաև պզտիկները կըթել: Մէկալը Ս՟ Նորպերդոսի անունով կըսվի, որ ըզվիցցերցի քահանայ մը սահմանեց․ ասոնց գո՛րծքն է սրբութե՟ առջին մշտնջենաւոր աղօթք ընել, գիշեր ցորեկ դասին մէջ փառաբանութի՟ երգելով աշխարհաբառ լեզուով, ինչպէս որ ատեն մը կընէին Անհանգստից վանքերը։ Երեքալ եպիսկոպոսարան սահմանեց, մէկը Չիամպեռիի մէջ՝ որ սավօեայի գլխաւոր քաղաքն է․ մէկալնալ Կառփիի մէջ՝ որ մօտէնայի երկրին մէջն է․ երրորդնալ Սօնօռայի մէջ՝ որ հիւսիսային ամերիկա է։

---

(1) Ոմանք կըդնեն 1777:

Օդերևոյթք, նաև զարհուրական դիպուածներ Իտալիոյն վերի դեհերը․

1777—1781։

Աս տարիներս իտալիա որ ազատ էր պատերազմներէն՝ ուրիշ Թշուառութեանց մէջը ընկաւ, շատ նեղութի՟ քաշեց շաժէն՝ որ 1777 եղավ դօսքանա, բառմա, ու Ճէնօվա, անձրևնալ իժիր գալով լեռներուն վրայի ծործորները (տէրէնները՝) գետերը՝ դուրս պոռթքալով կոխելով՝ շատ վնաս տըվին․ տուներ՝ մարդիկներ՝ անասուններ առին տարին։ Իսկ 1779 պօլօնիա շաժ եղաւ, որ դրեթէ ամբողջ տարին քշեց․ շատ ամիս երբեմ՟ն երբեմ՟ն կըշարժէր կըցնցէր․ բայց մէկ երևելի վնաս մը չիտըրվավ, մարդալ չիկորսըվեցաւ, միայն շատ վախ ձգեց բնակչաց սիրտը․ արևը դեղընցած կերևար, երկինքը կապուտ՝ մշուշով լեցուած․ շատ հեղ կայծակ կիջնար, գիշերները կրակէ տեսիլքներ կերևային երկինքը, միայն հիւսիսայգն քսանը չորս հեղ երևցան երկինքը, որ է խիստ կարմրութ՟ի մը երկինքի հիւսիսային դին. բայց մէկ գիշեր մը խիստ ահռելի եղաւ. հովը զարկած ատենը ան կարմիր տեսիլքները երբեմն կըմօտիկնային, երբեմն կըհեռընային, երբեմն սիւներով (տիրէկներով) շէնքեր կըցըցընէին երկինքը, երբեմն բազմութ՟ի ձիաւոր զօրքերու՝ որ մէկ դիէն մէկալ դին կըվազէին երկինքին մէջ, երբեմն տեսիլքներ ահարկու գազաններու կրակ դարձած՝ որ երկինքին մէջ կըվազվըռտէին: Աս տեսիլքը 3 ժամու չափ աչքովնիս տեսանք վէնետիկ:

Աս տարի յուլիսի 29 նաբօլիին վեսուվ լեռը խիստ բռնկեցաւ, որ ետքը շարունակեց օգոստոսի 2. 3. 6 ու 8. լեռը պատռեցաւ, ներսի դին մէկ խորվիրապ մը բացվեցաւ, մէջէն ելած կրակին բոցը (ալէֆը) անչափ բարձրը կըցաթկէր, որ գիտես թէ երկինքը կելլար, իրմէ նետած քարերը ինչվան նօլա կըհասնէին. բոցեղէն սիւներ (ալէֆէ տիրէկներ) կերևնային, ուրիշ բան չէին տեսնար երկինքը՝ որ կրակ, ծուխ, կայծակ, մոխիր, ամմէննալ կըդողային: Շատ տեղ մէկ մշուշ (տիւման) մը պատած էր երկինքին երեսը, որ ամբողջ օրը օհարըրկվան ատեննալ չէր փարատէր՝ չէթէ միայն իդալիային դիէրը. հապա որ զարմանալին է՝ սև ծովէն եկած նաւավարներնալ ասանկ կըպատմէին սև ծովին վրայ,

թէ հոն ալ օրերով մէկ մշուշ մը փաթթած
կայ երկինքին երեսը ։

Նոյն տարին 1779 կայծակ մըն ալ ինկաւ չիվիդա վէքքեա եղած պարութի մահզէնին վրայ ․ մէկ մասը անոր բերդին երկինքը ցաթկեցուց, շատ վնաս տըվաւ տներուն ։ Իսկ օգոստ ․ 19 քուէմս քաղաքը պարութի մահզէնին վրայ կայծակ ինկաւ որ պատին վրայ էր ․ քաղքըցիք կարծելով որ կրակ ձգեց, պարութները պիտոր բռնկին, քաղաքը պիտոր գետինը անցնի, տուներնին ձգեցին, լեռները սկսան փախչիլ ․ բայց ինչ մարդիկ կըգտնըվին չիկարծած, մէկ քաջունակ կտրիճ մը կայդանօ վէքքի անունով՝ հասարակաց համար իրեն կեանքը դնելով՝ ինքիրմէ ուզեց որ իրեն յանձնեն մահզէնին բալլիքները ․ երբոր համարձակեցաւ դուռը բացաւ, անանկ մէկ մուխ մը տաքութի մը երեսին զարկաւ՝ որ շուտ մը դոցեց, նորէն բանալով՝ ծուխը քիչ մը մէջէն ելլալով՝ ան ատենը կրցաւ քիչ մը շունչ առնել, մէկ ուրիշ կտրիճի մը հետ ներս մտնալ ։ Իսոնք թէ որ քանի մը վայրկեան ետև մտնային, կրակը մօտիկցերէր պարութի մը սնտուկ բռընկցընելու, վազեցին աս սնտուկը մէկ դի քաշեցին, մէկալ պարութի սնտուկներնալ դուրս հանելով քաղաքը ազատեցին ։

Վերոյիշեալ շաժէն աւելի սաստիկ եղաւ 1781 յունիսի 3 հոգեգալուստի առտուն Գայլի քաղաքը՝ որ ուռպինի դքսութեր մէջն է ․ երբոր քաղքին եպիսկոպոսը ձայնաւոր պատարագ կընէր մայր եկեղեցւոյ մէջ՝ ժամուն գմբէթը վար ընկաւ, շատ մարդ մեռուց, ամբողջ քաղքին մեծ մասն ալ ավըրվեցաւ ։ Ասանկ շարժ եղավ նաև Կասդէլօ քաղաքը, Սէ դերեզման ըլլած գեղը, ու քովի մօտիկ երկիրները · նաև Կասէնդինօ ըլլած գաւառին մէկ մասը՝ որ դօսքանային մէջն է, շատ տուներ ու շէնքեր փլան · շարժը չիդադրեցաւ ինչվան որ սևլեռ ըլլած տեղը՝ որ քայլէն անչափ հեռու չէր, մէկ խորվիրապ մը բացվեցաւ, ան վիրապէն տասնըհինգ օրէն աւելի միշտ թանձր ու հոտած ծուխ մը կելլար · ետքը հոն մէկ լիճ (կէօլ) մը եղավ սև ու պղտոր ջրով նման մեռեալ ծովուն, ուր որ ամենևին ջուր չիկար ։

Նաբօլիի ու հռոմայոց մէջ եղած վէճը Կինէա տուրքին վրայօք, և ուրիշ եկեղեցական նորութիւններ ·

1776—1781 ։

Երեք հարիւր տարիէ չափ կար՝ որ Նաբօլին պետրոս պօղոսին նախատօնակին օրը մէկ պարգև մը կուտար հռոմայու, որ էր իբր տուրք կամ հարկ (խարաճ) մը Նաբօլիի վրայ թագաւոր նստելու համար, աս տուրքս կըսվէր Կինէա · որ էր օխտը հազար ոսկի ըսկութ, արծըթէ բարչի մէջ դրած, ձերմակ ձիու վրայ հանդիսով (ալայով) Կօնդեսդապլ ըլլած մենծը կըբերէր կըյանձներ Առաքելական խուց ըսված տեղին. սպանիան ալ աս բանիս պաշտպան էր եղած. բայց հիմակվան Նաբօլիի Թագաւորին օրը՝ որ էր Դ. Ֆէրտինանտոս, աս հանդէսը ընելու ատենը 1776 մէկ վէճ մը ծնաւ իրեք մէնծին մէջ իրենց մէնծութեն կամ առաջնութեն վրայօք. աս իրեք մէնծերը էին Հռոմայու կառավարը, Կռիմալտի դուքսը, ու Գօնդէսդապլ քօլօննա.

Աս վէճս թէպէտ մէկ ոչինչ բանմընէր, բայց դանուչչի Նաբօլիին վէզիրը որովհետև խիստ հակառակ էր հռոմայու, մէկ առիթ մը կըփնտռէր անոր վնաս հասցընելու, աս բանս իրեն առիթ առաւ մէնծցուց. անոր համար յուլիսի 29 յատուկ թուղթ ղըրկելով ապսպրեց որ՝ ասկէց ետքը ան հանդէսը չընեն, որ էր միայն մէկ նշան մը ջերմեռանդութեն գլխաւոր առաքեալներուն պետրոսի և պօղոսի. թէ որ Նաբօլիի Թագաւորը ուզէ շարունակել աս ջերմեռանդութիս, ան ըստակը մէկ Նաբօլիի գործակալ մը Թագաւորին դիմացէն թող յանձնէ առաքելական խուցին առանձին կերպով մը իբրև մէկ որդիական մեծարանք մը, ասով վերցըվի դժվարելու առիթը՝ որ երկու տէրութենց մէջ կըծագէ.

Բայց դանուչչին օրօրէ եվելցընելով քամահրանքը թէ հռոմայու դէմ՝ և թէ ուրիշ արքունեացը դէմ, սպանիային Թագաւորը Գ. կարօլոս մէջ մտաւ, ան ատենը դանուչչին խոնարհեցաւ, հետևեալ տարին 1777 Գինէան եկավ. բայց ընծայելու ատէնը՝ քօնդէստապլը [illegible] տեղ ընելուն տեղը՝ ինչպէս որ ինչվան հիմա սովորութիւն էր ընելու, զուրցեց Ֆէրտինանդոսին նշան մը [illegible]ներուն ։ Իսկ որբազան պապը պատասխանեց ․ [illegible] Ֆէրտինանդոս նշան [illegible], որ պարտք է մեզի տալու երկու [illegible] համար՝ որ Փարոսին աս դին ու անդին են (1) ։ Դանուչչի մարքեզը բանադատված 1776 ինքիրմէ հրաժարիլ ուզեց իր վէզիրութենէ, որուն պատուով թող տըվին հրաժարելու ․ բայց անկից ետև ուրիշ պզտիկ պաշտօններու մէջ մտաւ ։

Քանի մը ֆրամազոն գտնըվեցան 1777 Նափօլի քաղաքը իրենց ժողովքին մէջ, անոնք բռնեցին ան հրամանին կեօրէ՝ որ Գ․ Կարոլոս թագաւորը հաներէր 1751 ․ բայց անոնց քննիչը եղաւ Դանուչչին, որ անոնք պարտաւորելուն տեղը՝ բռնել տըվօղին վըրայ սկսաւ քննութիւն ընել, որ կըսվէր Դեննարոս Բալլանդի՝ գըլուխ Սօդա ըսված ատեանին (տիվանին) ։

Իսկ 1781 մէկ դիպուածի մը համար՝ հռոմայու և Նափօլիի մէջ տհաճութիւն մը ընկաւ, Ծամպուքա մարքեզէին մօտիկ ազականը մէկ հարուստ աբբայութեան մը ուզեց առնելու, սրբազան պապը իր անկանոն վարքին համար չիթողուց, ասկից մեծ հակառակութի ծագեցաւ մէջերնին զանազան բաներու վրայօք, մանաւանդ եպիսկոպոսներուն ընտրութենը վրայօք. ան ատեննալ սպանիայեն թագաւորը Գ. կարոլոս մէջ մտնալով խաղաղցուց. բայց նաբօլի նորութիններ ըրին եկեղեցական բաներու վրայ, կրօնաւորները եպիսկոպոսներուն տակը ձգեցին: Մուրացկան կրօնաւորներնալ որ 16 հազար էին նաբօլիի մէջ, ինչվան 2800 քիչցուցին. հոգևոր տեղվանքներուն արգելեցին որ բան մը չիտրվի հիւանդանոցներէն զատ. քննութէ ատեանը սիչիլիա կղզիէն վերուցին, հոն եղօղ յունաց համար մէկ եպիսկոպոսական աթոռ մը սահմանեցին:

---

(1) Նափօլիի տէրութիւնը երկու Սիցիլիա կըսվի կամ երկու թագաւորութիւն ․ մէկը՝ որ է բուն Սիցիլիա կղզին՝ կըսվի յայնկոյս Փարոսի ․ մէկալը՝ որ է Նափօլիին ցամաքը՝ յայսկոյս Փարոսի կըսվի ․ ինչու որ Սիցիլիայի նեղուցին մէջ մէկ փէնէր մը կըվառվի գիշերները նաւորդներուն համար, որուն Ֆառօ կըսեն ։

Փօրթուկալին պատերազմը ու հաշտութիւնը, Թագաւորին հետը.

1776—1777:

Փօրթուկալի Թագաւորին վեզիրը որ քարվալհօ կամ բօմպալ մարքեզ կըսվեր, որովհետև միշտ կընայեր որ Թագաւորը զբաղեցընէ, 1776 սպանիայի վրայ ծեծ բանալ տըվավ աս պատճառով որ՝ ամերիկա եղած իրենց ժողովուրդին մէջ՝ որ մեծ ռիօ գետին վրայ էին՝ հակառակութի ծագերէին, ինչվան հիմա չէին շտկըված. ասանկով փօրթուկալցիք առանց մէկ իմաց

մը տալու 20 նաւով ու շատ զօրքով քիչ մը ատենի մէջ զանազան տեղվանք առին սպանիայէն : Սպանիային Թագաւորը հարցուց քառվալհօին կամ բօմպալին ասանկ զարնըվելու պատճառը, քառվալհօ վեզիրը պատասխան տըվաւ : „ Սպանիացիք ի-
„ րենց դաշնադրութիւնը չպահեցին, բա-
„ րակվայի սահմանները չորոշեցին, անոր
„ համար հարկ եղաւ որ՝ փօրթուկալցիքալ
„ իրենց զէնքով իրենց տեղվանքը առ-
„ նեն „ :

Այս պատասխանիս վրայ սպանիայի Թագաւորնալ Գ. կարոլոս շատ աւելի զօրք խրկեց, երբոր հոն հասան աս զօրքը՝ որ փօրթուկալները պիտոր հալածէին, սպանիային տեղվանքը ետ պիտոր առնէին (1), ան ատենը 1777 փետրվ. 24 յանկարծ մեռաւ ա̅. յովսէփ պրականցեան փօրթուկալին Թագաւորը իբր 63 տարվան, 26 տարի Թագաւորելէն ետև : Երբոր իր մեռնիլը մօտիկ էր՝ կանչեց յովսէփ Թագաւոր իր աղջիկը մարիամ ֆռանչէսքա, որ պրազիլու իշխանուհի էր ու ժառանգ աթոռոյն 31 տարվան, ուզեց իր մեռնելէն առաջ տեսնայ իր դստեր կարգըվիլը. անոր համար իր եղբօրորդւոյն հետ (ոմանք կըդնեն իր եղբայրը) որ կըսվէր պետրոս իշխան պէխռայի 16 տարվան՝ պսակել տրվավ, որուն համար առաջուցմէ տնօրինումը առած էր ԺԳ Կղեմէս քահանայապետէն։

---

(1) Աս տեղերէն մէկնալ Սէ կատարինէ կղզին էր, որ ինկլիզներուն կըդիւրացընէր (կըխօլայցընէր) արգելված ապրանքներով առուտուր ընել բարակվայի մէջ:

Քս Ա. Յովսէփ Թագաւորը թէպէտ բնութբ գէշ չէր, բայց տկարամիտ ու դիւրահաւատ ըլլալով ամէն կառավարութիւնը թողուցերէր իր ժանտ վէզիրին ձեռքը, անկէց ատելի եղած էր ժողովրդեան, կառավարութիւնը բռնաւորական եղած էր, առաքինութիւնը գետինը ընկած. ան բարի երկրին մէջը բոլորովին վախը տիրած էր, իրարու վրայ կասկած, հետաքրքրութիւն, իրարու մատնութի, դաւաճանութի, աւելորդապաշտութի. ամէն դատաստաններ աւերված էին, բռնութի կընէին ամբաստանվածին վրայ։

Յովսէփ մեռնելէն ետեւ՝ իր դուստրը վերյիշեալ Մարիամ Ֆրանչէսքա Թագաւորեց, որ եղավ առջի կնիկ Թագաւորը Փորթուկալին Թախտը նստող, իսկ անոր էրիկը Պետրոս՝ միայն Թագաւորի մականուն ունեցաւ իբրեւ ընկեր՝ բայց ոչ ժառանգութոյն, միշտ Թագուհիէն կախեալ ըլլալով։

Քիչ մը անցնելէն ետեւ մեռնող Թագաւորին որբեւարի կնիկը՝ որ սպանիայի Թագաւորին քոյրն էր, մատրիտ գնաց, հոն տեղս հաշտըվելու վրայ խօրաթեց իր եղբօրը հետ. անանկով դաշնադրութի մը ըրին մէջերնին 25 թէութեց վրայ, որուն հոկտ. 1. ստորագրեցին. իրենք սեպտ. 8 որոշերեին իրարու հետ զարնըվելու. 7ին հրաման եկաւ երկու դիւանի զօրապետներու որ չիկըռվին, անանկով ամերիկայի մէջ եղած սահմանները որոշեցին. Պադթական խորհրդոյ ըսուած տեղը՝ սպանիացոց տըվին. ուսկից որ ինկլիզները արգելած ապրանքներու առուտուր կընէին փորթուկալցոց թոյլտուութեամբ, ամէն հակառակութիւնները վերջացուցին։

Փորթուկալի թագուհին կըղրկէ քառվալհօ վեզիրը, անմեղները բանտէն կըխալսցընէ.

1778—1782։

Երկու տէրութեանց փորթուկալին ու սպանիան աս տարի մարտի 1. բառտօ ըսուած տեղը մէկ դաշնադրութիւն մըն ալ ըրին մէջերնին. երկու դիւանն մէյմէկ երեսփոխան դնելով, իշխանութիւն տըվին իրենց՝ որ ինչ շահաւոր բան կար իրենց ժողովուրդին համար՝ խօսք դնեն ընծըրնեն, որ ասկէց ետքը մէկ հակառակութիւն մը չիծնանի։

Իսկ նորապսակ թագուհին մարիամ նստածին պէս շուտ մը ջանաց բռնուէ խալսցընելու իր ժողովուրդը ան բարբարոս արիւնախանձ քառվալհօին կամ բօմպալին ձեռքէն՝ աս միտքը դնելով ձգել անիկայ վեզիրուէ. աս բանս իմանալով քառվալհօն՝ ինքիրմէ հրաժարեցաւ, որուն հրաժարիլը ընդունելով թագուհին՝ իր երկիրը ղրկեց որ կըսվէր բօմպալ։ Ժողովուրդը անչափ կատղած էր աս մարդուս վրայ, որ իրեն դարպասին (սէրայէն) ուզեցին կրակ տալու՝ զինքնալ սպաննելու, անոր համար դատաւորները զինուորներ ղրկին որ չարիք մը չընեն, միայն հարկ եղաւ քերել տալ իր պատկերը՝ որ թագաւորին արձանին պատուանդանին վըրայ փորել տըւերէր :

Բանտին մէջի եղօղները բողոք վերուցին, խնդրեցին որ նորէն քննըվի իրենց դատաստանը, թող տան որ զիրենք արդարացընեն անանկ յանցանքէ մը թագաւոր սպաննելու՝ որ իրօք չէկար, միայն զրպարտութ̃ի մընէր : Թագուհին մէկ նոր ատեան մը սահմանեց հինգ հոգիի՝ որ երեւելի անձինք էին, ատոնք ամէնունալ ազատութ̃ի տըվին՝ որ ինչ ամբաստանութ̃ի ունէին քառվալհօ վէզիրին դէմ և ինչ որ քաշեցին՝ ամէննալ զուրցեն : Քննութիւնը ըլլալէն ետև վճիռ եղաւ որ ամէն բանտարկեալները արձըկվին ազատվին, որովհետև իրենք անմեղ էին, իրենց վրայի եղած դատաստանը անկանոն . իսկ քառվալհօյին վրայի եղած քննութ̃ը, որ աչափ մարդիկ բանտը դրերէր, ամենեւին դուրս չելաւ՝ բայց միայն վճիռ մը եղաւ որ վարը պատմենք : Ասկէց յայտնի եղաւ որ՝ ան մէնծերուն դաւաճանութ̃ը թագաւորը սպաննելու համար ամենեւին անհիմն էր՝ պարապ էր, միայն քառվալհօյին հնարածն էր, որպէս զի վրէժ առնէ իր թշնամիներէն :

Շուտ մը թագուհիին հրամանովը բանտերը բացվեցան . աֆրիկէէն՝ ասիայէն՝ ամերիկայէն՝ փորթուկալին անապատ տեղերէն բազմութ̃ բանտարկեալներու եւ դարձան, թէպէտ այնչափ չէ՝ որչափ որ բանտը դրված էին, ինչու որ՝ շատը խեղճութենէ՝ անօթիութ̃է մեռած էին ։ Չորս տարվան տղայ մը՝ անանկ մէկ գաղտուկ գէշ բանտի մը մէջ դրերէին՝ որ ամէննալ մեռած կարծէին ․ Հիմա 19 տարի անցնելէն ետև երբոր ազատեցավ լոյս տեսավ, իբր մէկ անզգայ մը եղած էր, չէր կրնար բան մը մտածել ․ մէկ ուրիշ տղայմընալ ազատվելու ատենը՝ ամենևին համր (տիլսիզ) եղած էր ․ քանի մընալ ճիզվիթ անանկ թաց տեղ բանտը դնել տըվերէր քառվալհօն, որ հիմա երբոր ազատվեցան՝ վրայի հագուստնին թացուէն լղորձրկված կտոր կտոր գետինը ինկան ։ Թագուհին որչափ որ կրցաւ՝ եւ դարձուց նաև անոնց ապրանքը՝ որոնց որ քառվալհօն անիրաւութ̃ յափշտակերէր ․ առջի պատիւնին՝ պաշտօննին՝ արտունութ̃նին իրենց դարձուց՝ անուննին շտկելու համար, ոմանց ալ աւելի բարձրըցուց ․ ավէիրոի՝ դավօռայի տուներուն մարդիկը իրենց իշխանութեը մէջ դրավ, որոնց շատ անիրաւութիւն ըրերէր քառվալհօն, ինչպէս որ պատմերենք առաջները ։ Նուն ու մանուէլ լօռէնեան՝ որ 1758ին եղած դաւաճանուե̃ գլխաւոր համախոհ եղած կըսեպվէին, աս տարի յունվ․ 26 վճիռ ելավ որ՝ ոչինչ էր, սուտ էր, պաղտնի խորամանկութ̃ հնարված, անոր համար պատժէ արձըկվեցան, զօրապետութէ պատուոյ համար ։ Կօիմպրային եպիսկոպոսը՝ որ 18 տարի նեղ ու մութ բանտի մը մէջ էր ձգած, լոյս տեսաւ, պատուով իր աթոռը նստաւ, ինչպէս նաև յոհաննէս դուքսը պրականցեան. ասանկալ խալըսեցան ստեփաննոս սուարեզ մէլլեան, ալօռնա մառքէզը ու իր մէկ տղան, որ չորս տարվան ըլլալով գետնի տակի բանտը դըրված էին ։ Ազատուեցաւ նաև անուանի կոմսուհին ալվա, որ բանտի պէս վանքի մը մէջ դրված էր խիստ պահպանուե̃՝ իր հրաժարելուն համար անպատշաճ պսակէն. ասանկալ խալըսեցաւ անդօկվիա կոմսուհին, ու արքունեացը մէջ եկաւ նստաւ իր զաւկովը՝ որ բանտի մէջ ծներէր ։

Ինչ ըսենք, ամմէն փորթուկալին երկիրը, վարի աշխարհ եղած պրասիլիա, հինտիստան եղած կոա, ու ափրիկէի ծովեզերքը եղած շատ երկիրները կղզիներով մէկ տեղ, ամմէննալ օխտը հազար հոգիէն աւելի շունչ առին, նոր լոյս տեսան ազատվելով ան նենգագործ բանսարկու անգութ վեզիրին բարբարոսութենէ, որոնք մենծ ու պզտիկ՝ այր և կանայք կերպ կերպ պատճառնօք՝ պատժըված բանտը դրված էին ։ Փիլիպպեան ու քարոզիչ ըսված վանական քահանայներուն ազատութիւն տըվին խոստովանցընելու, որոնց արգելերէր քաւահօն. քարոզիչ ըսվօղներուն եկեղեցիները իրենց դարձուցին, որոնցմէ շատ հոգի բանտի մէջ դրված էին ։ Փորթուկալցի եղօղ ճիզվիթները փորթուկալի մէջ թողուցին, իսկ դրսեցիները պատուով իրենց երկիրները խրկեցին. եղաւ ալ որ իդալիայէն քանի մը ձիզվիթ փօրթուկալ եկան, որոնք ընդունեցան թէպէտև թուղթ (բասսաբօռդ) չունէին, եպիսկոպոսներն ալ հոգևոր ծառայութե՟ մէջ բանեցուցին անոնք ։ Անանկ եղաւ որ քառավալհօն վերնալէն ետև ամմէն կասկածներն ալ վերցըվեցան, արքայապաններն ալ ոչընչացան, որ իր ըղեղին մէջն էին միայն, սրբազան պապին նուիրակին իրաւասութի՟ը նորէն իրեն դարձըվեցաւ, նոյնպէս եկամուտը թագաւորական մատռան՝ որ քառավալհօն քակերէր, ու անոր եկամուտը թագաւորին եկամուտին մէջը խառներէր ։ Նուիրակը վար ձգեց քառավալհօին ազգականները կամ անարժան անձինքները՝ որ մայրապետներու վանքին վրայ մեծաւոր էր դրած, որով շատ անկարգութի՟ էր եղած. նոյնպէս վար ձգեց քառավալհօին քոյրը՝ որ մէկ վանքի մը վըրայ մշտնջենաւոր մեծաւոր էր դրած ։ Ուրիշ քառավալհօին ազգականներն ալ բարեկամներն ալ մուխադաներու և վաճառականներու ընկերութե՟ն դուրս հանեցին, որովհետև ասոնք ուրիշները կըթալլէին իրենք կըհարստնային ։

Քառավալհօին անձին վրայի քննութի՟ը երկան քշեց, ինքը իրեն ըրածներուն վրայ ջատագովութե՟ թուղթ հանելով աւելի յանցաւոր ընկաւ, ինչու որ ամմէն իրեն ըրած բռնութի՟ը անգթութի՟ը մեռնօղ թագաւորին վրայ կըձգէր, բայց ամմէնը գիտէին որ՝

ինքն էր որ կըխաբխըբէր ու կըբռնադատէր Թագաւորը (1)․ ետքը 1781 ելաւ վճիռը քառավալհօին վրայ․ ան վճռին մէջը ընդհանրապէս պարտաւոր կըհանէ զինքը մեծ մեծ յանցանքներու չարութիւններու, արժանի սաստիկ պատժոյ, բայց ինքը գթութիւն ու իր կեանքին ներումն խնդրելով՝ Թագուհին պատժէ արձըկեց իր ծերութե՟ը խնայելով, միայն 60 միլ հեռու տեղ քշեց․ անոր վրայ տարի մը ապրելով՝ 1782 մայիսի 8 մեռաւ։

Ա՟ծ ազատէ սանկ մարդէ՝ որ թէ որ տան մը մէջ է, տունը տակնուվրայ կընէ, թէ որ հասարակութե՟ մը մէջ է՝ հասարակութ՟իը կըկործանէ․ թէ որ թագաւորութե՟ մը մէջ է՝ փոթորկի մը նման իրար զիրար կանցընէ։ Օարմանալին ան է որ՝ սանկ մարդը իր կենդանութե՟ ատենը իրեն գովող գտաւ զանազան մարդիկ, որոնցմէ մէկնալ վօլդէռն է, որ քառավալհօն կըմանցընէ Ֆրանսայի բարեկարգող մարդիկներուն՝ ինչպէս որ եղան քօլպէռ, սիւլլի, մազարինի, ռիշլիւ․ բայց ով որ յաջողութեան մէջ է՝ թէև անարժան ըլլայ՝ իրեն գովող կըգտնայ։ Իրաւ է որ ընական քանքար ունէր, բայց իր քանքարը բանեցուց բռնութ՟ի անիրաւութ՟ի ու վրէժխնդրութ՟ի ընելու · կառավարօղ մարդիկներուն շատ աղէկ է որ ունենան սիրտ փուղձ քան թէ սուր միտք, բարի սիրտ ունեցօղը գթած կըլլայ, ողորմիլ կընայի, անով ժողովուրդը հանգստութիւն կունենայ, որուն համար դըրւած են կառավարք · ի՛նչ օգուտ խելք ունենալ բարի սիրտ չունենալ, անանկին հոգը չէ որ ժողովուրդը ի՛նչ կացութեան մէջ է իմանայ հասնի · հապա թէ խելքը բանեցընէ ժողովուրդին ըստակը իրեն քաշելու, ի՛նչ անկարգութիւն կըլլայ ան խելքով։

---

(1) Ագիլ խօճէն րէյինտէ նօգսան էյլէմէ, չիւնքի նօգսան էյլէտին՝ Թագտիրէ պիւհթան էյլէմէ․

ՑՈՒՑԱԿ ԳԼԽՈՑ

ՀԱՏՈՐՈՅՍ.

Երես.

Գարուեց վրայ. 1

Երրորդ սուլթան Մուստաֆայէն ըրածները, Ճանաք (օսդրա) հանելը Մոսկովին վրայ. 4

Տաճկին յայտարար թուղթը. 11

Թաթար խանը ու ընկերը յայտարար թուղթ կըհանեն պատերազմի վրայօք Մոսկովի դէմ. 16

Կատարինէն Մոսկովի թագուհին իր երկիրները կըքաշէ, ինքն ալ պատերազմի համար թուղթ կըհանէ. 20

Մէկալ թագաւորներուն վըճիռը, նեմչէին որոշելը ծեծկըվելու տաճկին դէմ. 26

Տաճիկը մեծ պատրաստութիւն Մոսկովին դէմ կենալու, Մոսկովը Խօթունի վրայ կուգայ, եւ կըդառնայ. ընկերը նորէն գրգռիչ թուղթ մը կըհանեն. 29

Մոսկովը Ծաբարովեան շաշախները կըվերցնէ: Ուքրանիայի թաթարները ընկէն տակէն ելլան՝ Մոսկովին կանցնին. Ղալմուխներն ալ Քուպան թաթարներուն վրայ յաղթութիւն կընեն. 36

Խօթուն, ուրիշ պաղղան Մոսկովին ձեռքը կիյնայ. 40

Ռեապօլուն ու Ռումելիի վըճիռը, տաճկին պատրաստութիւնը, Մոսկովին նոր կարգադրութիւնը. 44

Մ`եծ պատերազմ տաճկին ու մոսկովին մէջը. Ախքերմանին ու Քիլիին առնուիլը. 49
Պուճախ թաթարները մոսկովին ձեռքը հանձնին, ասանկաւ Պէնտէրն ու Իպրաիլը. 53
Մ`ոսկովին նաւերը Ալիկուռնա կուգան, Մանեայէք խօսք կըտնեն Մօրան ապստամբեցընելու. 62
Մ`օրային ապստամբութիւնը, տաճկին ջարդելը մէջի հոռոմները. 66
Տաճկին ու մոսկովին նաւերուն կռիւը. 72
Տաճիկը Չանախ Կալէսիին պօղազը կամրըցընէ. Մոսկովը Վէնետիկցին կըյորդորէ ծեծկըւելու. 74
Խըրըմ մոսկովին ձեռքը հանձնի. 77
Մ`օսքվա քաղքին ժանտախտը, մոսկովին հետ հաշտութեան խօսաթելը, Գրիգոր Օռլօֆին ապըքէ էլնալը. 81
Ն`աղչին հեռանդուէը շատ սուգ բերել կուտայ աւստրիայ տանը մէջ. 87
Յ`օզէֆ կայսեր առջի ճամբորդութիւնը, ծուռ գալը Հռոմ, Նափօլի, Բառմա, Միլան, Վէնետիկ. 91
Յ`օզէֆ կայսրը Պրուսիի թագաւորին հետ գաղտուկ դաշնադրութիւն կընէ. 96
Մ`իաբանեալ լեհերուն ըրածները. 99
Լ`եհերը իրենց թագաւորը կուզեն սպաննել, շատ անիրաւութիւն կընեն. 102
Պ`րուսը՝ նեմցէն՝ ու մոսկովը՝ խորհուրդ կընեն, լեհին երկիրը մէջերնին կըբաժնեն. 107
Ռ`ուած երկիրներուն չափը, լեհաց հակաճառուիլը, թագաւորը մայընել ուղօղներուն պարէծը. 114

Իրեք թագաւոր փոխել կուտան Լեհին սահմանադրութիւնը. Ֆրանսուզը կըջանայ ուրիշ թագաւորները՝ դէմ հանել Մոսկովին ու Պրուշին. 118
Մորայ պէյը կապստամբի, Մոսկովը դոնանմայէն աս դիս կանչէ, տաճիկը աղէկ կըծեծկըւի Մոսկովի դէմ. 121
Մոսկովին շարժումները դիպէթ կըծախուշին. 128
Յինկ ապստամբ կելլայ, Շիրէնք Մոսկովի թագաւոր կըճանչցընէն. 130
Մահ երրորդ սուլթան Մուստաֆային. 142
Սուլթան Ապտիւլ-համիտ, ու հաշտութիւնը. 151
Պետութիւններուն գլխաւորները. 158
Մոսկովին նաւերուն քաշուիլը, Օչաքին ըրած դաւաճանութիւնը. 161
Փրանսայի թագաւորին ու ժողովուրդներուն մէջ եղած հակառակութիւնը. 165
Շվէտին մէջ եղած երկպառակութիւնը, Ադոլֆոս Ֆէտէրիքոս թագաւորին մահը. 168
Երրորդ Գուստավոս Փարիզէն կըդառնայ, Շվէտի վրայ թագաւոր կըլլայ. 171
Գուստավոսին պատրաստութիւնը Շվէտին կառավարութիւնը փոխելուն համար. 175
Գուստավոս Շվէտին կառավարութիւնը կըփոխէ. 180
Գուստավոս իր շինած օրէնքը կըյայտնէ. 183
Գուստավոս նոր ապստամբութիւնները կըխափանէ, կենցաղօգուտ բարեկարգութիւններ կընէ. 187
Գուստավոս Ենդրօպոլ (?) կերթայ կապարինէ (?) թագուհիին հետ բարեկամութիւն ընելու համար. 192

Տանիմարքային կացութիւնը, Վրէժխնդրութեան զարհուրելի դիպուածը · 197

Տանիմարքային ուրիշ դիպուածները · Մոսկովին հետ ըրած դաշնադրութիւնը Հոլսթէյնի դքսութիւնը վրայ · 209

Մոսկովի մէջ եղած դիպուածները, հարգաւորութիւնը · 212

Կատարինէն օրէնքի գիրք կը շինէ · 215

Պրուսը Լեհաստանէն ուրիշ նոր կտոր մը կառնէ · Լեհին նոր կարգադրութիւնը օտարահպատակներու և քաղաքի վրայօք · 218

Պօղոս դքսին երկրորդ անգամ կարգուիլը · 221

Ֆրանսային գէշ կացութիւնը · 224

Սարտենիայի թագաւորին մահը · 227

Պարպարոսներուն կոտրուիլը · Է Յովսէփ կայսեր երկրորդ անգամ ժուռ գալը, և ուրիշ դիպուածներ · 229

Ճեզվիթին կարգին վերնալը · 231

Տեղեկութիւն ճեզվիթի կարգին վրայ · 239

Ֆրանսային մէջ եղածները · ԺԵ. Լուիզին մահը · 253

Լուիզ ԺԶ. իրեն ըրած կարգադրութիւնները · 255

ԺԶ. Լուիզին ըրած ուրիշ բարեկարգութիւնները, թագուհիին վրայ եղած չարախօսութիւնը · 261

Փիլիպպոս Օռլէանս դուքսին չարագործ վարքը · 266

ԺԴ. Կղեմէս սրբազան պապին մահը · 274

Զ. Պիոս քահանայապետին աթոռը նստիլը, և ուրիշ եկեղեցական դիպուածներ · 277

Անգլիզին ըրածը ամերիկային դէմ · Մաշըը-

ու Ճէզայիրը նեղութիւն կուտան Սպանիային . 281
Տաճկին տէրութ̅է վրայ եղած զանազան դէպուածները . 286
Գերմանիայի մէջ նոր տոմար ընդունիլը, Փէպրոնիոսի գրքին եւ կոչիլը, յովսէփ կայսեր երկրորդ ճամփորդութիւնը . 291
Բալէրմօյի ու Մալթայի մէջի ապստամբութիւնը . 299
Ինկիլիզը նոր տուրք կուզէ դնել Ամերիկացոց վրայ, անոնք դէմ կըկենան . 302
Ամերիկացիք յայտնի կապստամբին, Ինկիլիզներուն դէմ ծեծկըվելու կելլան . 308
Ամերիկացիք նոր դրօշակ նոր տէրութիւն մը կըսահմանեն, Ինկիլիզներուն վրայ կելլան . 314
Զանազան տեղ ծեծկըվիլը իրարու հետ . 320
Ամերիկացիք Փիլատէլփիա քաղաքը կառնեն, ուրիշ տէրութ̅եց դեսպան կըխրկեն . 324
Ֆրանսզին ու Ինկիլիզին ուժը ծովու վրայ, երկուքին ծեծկըվիլը . 329
Ֆրանսզը կըգրգռէ Սպանիան Ինկիլիզին դէմ ծեծ բանալու . 335
Սպանիային ու Փրանսզին նաւերը կուզեն Ինկիլթէրրա զօրք հանել . 337
Սպանիան ու Ինկիլիզը Ամերիկայի մէջ իրարու հետ կըկռուին, մէկմէկ տեղեր կառնեն . 342
Ամերիկայի ծեծին պատճառովը՝ քանի մը թագաւորք մէջերնին դաշինք կըդնեն . 345
Փիլէմէնկին մէջ եղած բաները, Ինկիլիզին ծեծ բանալը Փիլէմէնկին դէմ . 346
Ճիպրալթարին նկարագրութ̅ը, Սպանիայոց

պաշարելը, ինկիլիզին օգնութեան հասցընելը· 352
Ուրիշ ծեծկըւեները ծովու վրայ, մանաւանդ ամերիկայի մէջ· 358
Հինտիստանին դին եղած ծեծերը· 361
Ինկիլիզին տեղեր առնելը, տեղեր կորսնցընելը· 363
Փիլէմնկին ծեծի պատրաստըւիլը, իրենց մէջ տարաձայնութիւնը, ինկիլիզին հետ ծեծկըւիլը ծովու վրայ· 367
Ճերմակ ծովուն մէջ եղած վաճառականութիւնը· 373
Սպանիան ու փրանսազը մինօրքա կղզին կառնեն· 375
Սպանիան ու փրանսան ճեամմաիքան կուզեն առնել, բայց ինկիլիզը մեծ յաղթուի̅ կընէ անոնց վրայ· 377
Փիլէմնկին կացութե̅ը· 382
Ճիպրալթառին մեծ կռիւը· 385
Ինկիլիզը ճիպրալթառին օգնութի̅ կըբերէ, թշնամիները պաշարումը կըվերցընեն· 392
Ամերիկայի պատերազմին հաշտութիւնը· 394
Ինկիլիզին ու փիլէմնկին մէջ եղած վէճը հաշտութե̅ վրայ· 397
Հաշտութե̅ թէութիւնները· 399
Զ̅· Պիոս քահանայապետին գործքերը, շինութիւնները· 404
Օդերւոյթք, կամ մետէորական դիպուածներ իտալիային վերի տեղերը· 408
Նաբօլիի ու հռոմայ մէջ եղած վէճը Ճինէա տուրքին վրայօք, և ուրիշ եկեղեցական նորութիւններ· 411

Փօրթուկալին պատերազմը ու հաշտութիւնը, Թագաւորին մահը . 414
Փօրթուկալի Թագուհին կը ձգէ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 417